

ÖT KONTINENS

*Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeli Tanszék
Tudományos Közleményei*

BÚR GÁBOR 65 éves

Nº2018/2.

**Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar**

**BUDAPEST
2022**

ÖT KONTINENS

*Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék
Tudományos Közleményei
Nº 2018/2.*

BÚR GÁBOR 65 ÉVES

**EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
Bölcsészettudományi Kar**

**BUDAPEST
2022**

FIVE CONTINENTS

**Bulletins of the Department of Modern and Contemporary
History
Nº 2018/2.**

GÁBOR BÚR 65 YEARS OLD

**EÖTVÖS LORÁND UNIVERSITY
FACULTY OF HUMANITIES**

**BUDAPEST
2022**

Editorial Board

President

BALOGH, András, Professor Emeritus, Eötvös Loránd University,
Budapest

Members:

BODNÁR, Erzsébet (Ph.D.), University of Debrecen; *BÚR, Gábor* (Ph.D.), Eötvös Loránd University, Budapest; *CADILHON, François*, Professor, Michel de Montaigne University, Bordeaux 3; *ÇOLAK, Kamil* (Ph.D.), University of Eskişehir; *FIGEAC, Michel*, Professor, Michel de Montaigne University, Bordeaux 3; *FISCHER, Ferenc*, Professor, University of Pécs; *FRANK, Tibor*, Professor Emeritus, Eötvös Loránd University, Budapest; *GULYÁS, László* Professor, University of Szeged; *HOREL, Catherine*, Professor, University of Paris I, Directress of Research, CNRS, Paris; *LACHAISE, Bernard*, Professor Emeritus, Michel de Montaigne University, Bordeaux 3; *LEANCA, Gabriel* (Ph.D.), University of Iasi; *MAJOROS, István*, Professor Emeritus, Eötvös Loránd University, Budapest; *MARUZSA, Zoltán* (Ph.D.), Eötvös Loránd University, Budapest; *J. NAGY, László*, Professor Emeritus, University of Szeged; *PIMENTEL, Maria do Rosário*, Professor, Universidade Nova de Lisboa; *RATHKOLB, Oliver*, Professor, University of Vienna; *Élisabeth du RÉAU*, Professor Emeritus, University of Paris III – Sorbonne Nouvelle; *RIBEIRO, Maria Manuela de Bastos Tavares*, Professor, University of Coimbra; *SZÁVAI, Ferenc*, Professor, Károli Gáspár University, Budapest; *SZÉKELY, Gábor*, Professor Emeritus, Eötvös Loránd University, Budapest; *SZILÁGYI, Ágnes Judit*, (Ph.D.), Eötvös Loránd University, Budapest; *TÓTH, Andrej* (Ph.D.), University of South Bohemia in České Budějovice, University of Economics, Prague; *USLU, Ateş* (Ph.D.), Istanbul University.

This volume was edited by István Majoros, Judit Ágnes Szilágyi, Imre Tarafás

ÖT KONTINENS

*Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék
Tudományos Közleményei*

BÚR GÁBOR 65 ÉVES

Nº 2018/2.

**EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
Bölcsészettudományi Kar**

BUDAPEST

2022

FIVE CONTINENTS

Bulletins of the Department of Modern and Contemporary History
Nº 2018/2.

GÁBOR BÚR 65 YEARS OLD

EÖTVÖS LORÁND UNIVERSITY
Faculty of Humanities

BUDAPEST
2022

© authors, 2022

© editors, 2022

Editor in chief:
István Majoros
imajoros6@gmail.com

ISSN: 1589-3839
Published twice a year

Publishing House:

Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék,
Department of Modern and Contemporary History
ELTE BTK
1088 Budapest, Múzeum krt. 6-8.
Tel.:+36-1-4855204

www.cceol.com

**A kötet megjelenését
a Magyar Lajos Alapítvány
támogatta**

Nyomdai munkák: Robinco KFT, Budapest
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Tartalom

Köszöntő	11
Tabula Gratulatoria	13
Búr Gábor Imperializmus, az eltérő interpretációk legfelsőbb foka	15
Fischer Ferenc Globális birodalmi erődemonstrációk a 20. és a 21. században: a Föld körbekerülései horizontális (a vízben) és vertikális dimenzióban (a levegőben, a víz alatt és az űrben)	29
Székely Gábor A két utolsó birodalom születése és pusztulása – Németország és Japán	61
Balogh András Jegyzetek a brit imperializmusról	71
Andreides Gábor Imperializmus-elképzelések és nemzetépítési törekvések a fasiszta ideológiában	85
Ájben Katalin Orosz birodalmi törekvések a 21. században?	101
Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar A szuezi válság és a budapesti 1956-os szabadságharc összefüggései Egyiptom újabb külügyi és elnöki levelezésében	125
Percze Máté A Közel-Kelet a hidegháború éveiben. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió versenye a Közel-Kelet arab államaiért	143
Horváth Emőke A második Havannai Nyilatkozat	161
Nagy Péter Az NSZK „Magyarország-politikája” 1963–1973	171

Egedy Gergely	
Konzervativizmus és orientalizmus: Disraeli a Keletről	185
Bakó András	
A brit informális birodalom Latin-Amerikában	201
Szilágyi Ágnes Judit	
A Brazíliára irányuló régi és új imperializmusok	213
Rákóczi István	
„Magángyarmatosítók” Mozambik portugál múltjában	233
Kontra Réka	
A spanyol posztkoloniális külpolitika az 1898-as „katasztrófától” a francóista Hispanidad születéséig	245
Róma Ádám	
A nyugati imperializmus hatásai az indiai és kínai történetírásra: Rajendralal Mitra és Wei Yuan esete	265
Biró Dávid	
Ahmet Davutoğlu doktrínája és a török külpolitika átalakulása	291
Tarafás Imre	
A Habsburg Birodalom és a „korszerűtlenség”	309
Csunderlik Péter	
A „német világpolitika” baloldali olvasata a német történettudományban: Fritz Fischer, Sebastian Haffner és Hans-Ulrich Wehler	325
Szilágyi Gábor	
A vilmosi Weltpolitik a mai német történetírásban – két példa alapján	337
Tarrósy István–Marsai Viktor	
Búr Gábor munkássága az Afrika-történeti tanulmányok (II.) tükrében	353

Contents

Greeting	11
Tabula Gratulatoria	13
Búr, Gábor Imperialism, the highest level of varying interpretations	15
Fischer, Ferenc Global imperial demonstrations of power in the 20 th and 21 st century: circumnavigations of the globe in horizontal (water) and vertical dimensions (air, underwater and space)	29
Székely, Gábor Birth and destruction of the last two empires – Germany and Japan	61
Balogh, András Notes on British Imperialism	71
Andreides, Gábor Imperialism-concepts and nation building in fascist ideology	85
Ájben, Katalin Are there Russian Imperial Efforts in the 21 st Century?	101
Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar The Suez-Budapest Parallel Crisis of 1956 in Egypt's Foreign and Presidential Correspondence	125
Percze, Máté The Middle East in the Years of the Cold War. The United States and Soviet Union's Race for the Arabian States of the Middle East	143
Horváth, Emőke The Second Declaration of Havana	161
Nagy, Péter The „Hungary policy” of the FRG 1963–1973	171

Egedy, Gergely	
Conservatism and Orientalism: Disraeli about the East	185
Bakó, András	
The British Informal Empire in Latin America	201
Szilágyi, Ágnes Judit	
Old and new imperialisms for Brazil	213
Rákóczi, István	
„Private colonizers” in Mozambique’s Portuguese past	233
Kontra, Réka	
The Spanish Post-Colonial Foreign Policy from the „Disaster” of 1898 to the Birth of the Francoist Hispanidad	245
Róma, Ádám	
The Impact of Western Imperialism on Indian and Chinese Historiography: the cases of Rajendralal Mitra and Wei Yuan	265
Biró, Dávid	
Ahmet Davutoğlu’s Doctrine and the Transformation of Turkish Foreign Policy	291
Tarafás, Imre	
The Habsburg Empire and „untimeliness”	309
Csunderlik, Péter	
Leftist Interpretations of „German World Policy” in German Historiography: Fritz Fischer, Sebastian Haffner and Hans-Ulrich Wehler	325
Szilágyi, Gábor	
The Wilhelmian Weltpolitik in the Contemporary German Historiography – Two Examples	337
Tarrósy, István–Marsai, Viktor	
The work of Gábor Búr in the light of African History Studies (II)	353

BÚR GÁBOR 65 ÉVES

Köszöntő

Kedves Tanár Úr! Kedves Gábor!

Amikor Torday Emil partraszállt 1900 márciusában, életében először Bomában, Kongó Szabad Állam akkori fővárosában, az Hôtel Leopold egyik lakója ezt tanácsolta neki: „Meneküljön innen, amíg nem késő ... fusson innét, ha kedves az élete”. A huszonhétéves, de vén öregembernek kínéző szállodalakó arca rémületet, borzadást tükrözött. Másnap meghalt. Ez az első, döbbenetes találkozás Afrikával azonban nem szegte kedvét Tordaynak. Maradt, sőt, többször visszatért, és mindig hosszabb időt töltött Afrikában. Először belga, majd angol szolgálatban kutatta a Kongó mellékfolyóinak térségét. Kutatási eredményeit franciául, és főleg angolul írta meg. Néhány könyve magyarul is megjelent. Torday a magyar és az egyetemes Afrika-kutatás jeles alakja lett. Büszkék lehetünk rá.

Kedves Gábor! Neked nem kell bemutatni Torday Emilt. Mégis hivatkozom rá, mert ahogy ő nem futott el Afrikától, úgy Te sem. Kíváncsiságod, tudományos érdeklődésed Téged is erre a hatalmas kontinensre vitt. Igaz, Te nem a Kongó vidékét jártad be, hanem Dél-Afrikában töltöttél hosszabb időt 1990-ben és 1994-ben. Torday és a Te első utad között azonban 90 esztendő telt el, s e közel egy évszázad alatt sok minden történt ezen az Európánál háromszor nagyobb kontinensen. Neked nem kellett teherhordókat fogadnod, hogy elkísérjenek a Kalahári sivatagon keresztül egészen a Viktória-vízesésig. David Livingstone már megtette ezt az utat. Új törzseket, népeket sem kellett felkutatnod, ahogy Tordaynak a Kongó vidékén. Tudósításai az akelákról, a bambalákról, a

busongókról, a bahuanákról, a bakvamoszingákról, a bakvézekről vagy a bajanzikról, és még lehetne sorolni ezeket a különös népneveket, az egzotikum erejével hatottak a 20. század eleji magyar és az európai olvasónak egyaránt. Hozzáteszem, ez ma sincs másképpen. És gondolom antiloplábbal sem kínáltak meg, ahogy Tordayt, aki azonnal ráismert, hogy ez bizony embercomb. És egy törzsfőnök lányát sem kellett feleségül venedd, miként Magyar Lászlónak, akinek nőül kellett vennie a kegyetlen bihéi fejedelem egyébként nagyon csinos lányát. S nem tudom, kapta-e valami afrikai nevet? Magyar László Komo úr volt, mert gyakran kérdezősködött a portugál como (micsoda) szóval. Neked biztosan más kalandjaid voltak. A tudomány kalandjai. S ezek tanulmányaidban, könyveidben olvashatók. A kontinensről szóló írásaiddal Te is beléptél az Afrika-kutatók nem igazán népes táborába. Példádnak azonban vannak követői. S Neked köszönhetően kialakult egy folyamatosan bővülő Afrikával foglalkozó csapat. S ez nagyon jó. Afrika ugyanis egyre fontosabb, s ehhez jól képzett szakértők kellene. Van tehát még tennivalód. S ha energiád, erőd engedi, azért írd egy olyan visszaemlékezést is, amely nem a tudomány, hanem a mindennapok kalandjait, a mindennapi életet mutatja be a fekete kontinens déli részén töltött hónapok alatt. S ehhez erőt és jó egészséget kívánok!

Kedves Tanár úr! Kedves Gábor!

Boldog születésnapot!

A szerkesztők, a szerzők és kollégáid nevében:

Majoros István
főszerkesztő

TABULA GRATULATORIA

Ablonczy Balázs	Gerő András
Antal Gábor	Géra Eleonóra
Baranyi Tamás	Glatz Ferenc
Bartha Eszter	Gyóni Gábor
Bertényi Iván	Halmos Károly
Bertényi Iván ifj.	Háda Béla
Besenyő János	Hevő Péter
Biernaczky Szilárd	Horn Ildikó
Bodnár Erzsébet	Horváth Jenő
Bolgár Dániel	Izsák Lajos
Borsodi Csaba	J. Nagy László
Borsi-Kálmán Béla	Juhász Balázs
Buru Szilvia	Juhász Györgyi
Byrappa Ramachandra	Juhász József
Czoch Gábor	Jungmayer, Louis Joseph
Csaplár-Degovics	Kalmár János
Krisztián	Kálnoki-Gyöngyössy Márton
Csapó Csaba	Kardos József
Csicsmann László	Katona Csaba
Csorba László	Kicsindi Edina
Dezső Tamás	Kincsi Katalin
Dobszay Tamás	Kiss Gy. Csaba
Draskóczy István	Klement Judit
Dreska Gábor	Kocsev Bence
Egedy Gergely	Kocsev Márton
Emőkey István	Kozári Monika
Erdődy Gábor	Kósa László
Erdősi Péter	Körmendi Tamás
Estók János	Kövér György
Feitl István	Krausz Tamás
Filippov Szergej	Krász Lilla
Földes György	Ligeti Dávid
Frank Tibor	Manhercz Orsolya
G. Etényi Nóra	Maruzsa Zoltán
Gazdag Ferenc	Mátay Mónika
Gecsényi Lajos	Mezei Bálint

M. Szebeni Géza
Mészáros Andor
Melkovics Tamás
Melkovicsné Madarász Anita
Mitrovits Miklós
Molnár Antal
Nagy Balázs
Németh György
Pajkossy Gábor
Pál István
Patay-Horváth András
Pálfi László
Petneházi Margit
Pók Attila
Pótó János
Poór János
Prantner Zoltán
Pritz Pál
Pusztai Dávid
Richly Gábor
Ring Éva
Romsics Gergely
Rostoványi Zsolt
Sallai Gabriella
Sipos Balázs

Sonkoly Gábor
Stipich Béla
Strausz Péter
Szatmári Péter
Szerdahelyi István
Szerencsés Károly
Szijártó István
Szívós Erika
Szvák Gyula
Takács Ádám
Tapolcai László
Tálas Péter
Tefner Zoltán
Thoroczkay Gábor
Tóth Krisztina
Vadas András
Vajnági Márta
Varga Zsuzsa
Várkonyi Gábor
Vér Eszter Virág
Vogel Dávid
Vörös Péter
Zachar Péter Krisztián
Zeidler Miklós

Búr Gábor¹

Imperializmus, az eltérő interpretációk legfelsőbb foka

Abstract

Imperialism, the highest level of varying interpretations

Numerous attempts have been made to define the concept of imperialism since its inception. The repertoire of interpretations is very wide, and since it is a very complex historical phenomenon, essentially everyone has discussed the topic according to their own values and interests. To facilitate navigation through a wide range of interpretations, colonial expansion, one of the namesakes of imperialism and one of its most important elements, is highlighted.

Keywords: colonization; expansion; „new imperialism”; imperial policy; colonial hegemony of Great Britain;

A történelmi fogalomtár más elemeihez hasonlóan az imperializmust is számtalan definíció próbálja magyarázni, marxista, liberális, konzervatív, vagy bármilyen más ideológia szemüvegén keresztül tekintve a jelenségre. Jelzős szerkezetben pedig igazán végtelen a változatosság. A rendszerváltás előtt felnőtt generációk számára az „amerikai imperializmus” olyan bevett szóösszetétel, akárcsak Homérosz Odüsszeiájának epitheton ornansza, a „hókarú Nauszikaa”. Az ideológiailag pallérozottabbak pedig talán még ma is úgy emlékeznek a Leninnek tulajdonított tézisre, mely szerint a szabadversenyes kapitalizmust felváltja a monopolkapitalizmus, amely egyenlő az imperializmussal. „A sokoldalú és átfogó elemzés feltételei csak később, az első világháborúval teremtődtek meg. Lenin [...] mutatta ki a monopolkapitalizmus kialakulásának és uralkodóvá válásának gazdasági okait és következményeit [...] A monopolkapitalizmus lényegét Lenin tárta fel. Lenin a kapitalizmus fejlődésének ezt az új szakaszát imperializmusnak nevezte, nyilván azért, mert az új szakaszt a tőke minden irányú terjeszkedése jellemezte.”² Az idézett szöveg az Egyetemi szemlében, a Marx Károly

¹ Historian, ELTE, Budapest, burgabor@gmail.com

² SZIGETI Endre, SOLT Katalin: *A magyar szociáldemokrata irodalom az imperializ-*

Közgazdaságtudományi Egyetem folyóiratában 1980-ban megjelent egyik tanulmányból való. Sokat elárul a korról, hogy akkoriban ez a megfogalmazás még az adott téma cizelláltabb megközelítései közé számított.

A rendszerváltással, illetve a politikai kényszerzubbony szétfoslásával sok minden megváltozott, megkérdőjeleződött. Az ideológiai pluralizmus beköszöntével az imperializmusról szóló disputák helyett (hiszen azok túlhaladottnak tünnek) a máshol lefolytatott viták eredményeinek, vagy eredménytelenségeinek az átvétele történt meg. Az értelmezések valóságos kakofóniája zavaró disszonanciát okozott. Éppen ezért napjainkban sem megkerülhetők az imperializmus fogalmát magyarázni próbáló jelzők pontosabb értelmezései, mit takar például az „ó”, vagy „rég” és „új”, „klasszikus”, „brit”, „angolszász”, „francia” (a jakobinizmusban gyökerező „univerzális nacionalizmus”³) „vilhelmiánus”, sőt akár „arab”, de még akár „perzsa imperializmus” is.⁴ Viszonylag új kifejezés a „posztmodern imperializmus”, amely az erőszak alkalmazása helyett az erőforrások ellenőrzésének békés voltát hivatott biztosítani.⁵ Az első világháború előtt Karl Kautsky vezette be az ultra-imperializmus fogalmát, amelyet néha szuper-, vagy hiper-imperializmusnak is hívnak,⁶ s a felsorolást még igen hosszan lehetne folytatni. Napjainkban viszonylag gyakran találkozhatunk az „akadémiai imperializmus” szóösszetétellel is, amely újkeletűsége ellenére az utóbbi 150-200 év egyetemes tudomány- és kultúrtörténete lényegi magyarázatának igényével lép fel.⁷ A grammatikai múltban született koloniális irodalom alkotásainak mélyenszántó elemzése természetesen olyan imperializmus fogalmat használ, amely fényévnnyi távolságra van az imperializmust egykoron *per se*

musról. Egyetemi Szemle, Vol. 2. N° 4. 1980. 29–47.

³ Raymond F. BETTS: *The Sources of French Imperialist Ideology before World War I.* IN: Proceedings of the Meeting of the French Colonial Historical Society, 1979, Vol. 4. 1979. 165–173.

⁴ Efraim KARSH: *Arab Imperialism: The Tragedy of the Middle East.* Begin-Sadat Center for Strategic Studies, Bar-Ilan University. IN: Mideast Security and Policy Studies N° 69. 2006. 1–34.

⁵ Eric WALBERG: *Postmodern Imperialism: Geopolitics and the Great Games.* Atlanta, Clarity Press, 2011. pp 300.

⁶ Luca MELDOLESI: *The Debate on Imperialism Just before Lenin.* IN: Economic and Political Weekly. Vol. 19. N° 42/43. Oct. 20–27, 1984. 1833–1839.

⁷ Syed Farid ALATAS: *Academic Dependency and the Global Division of Labour in the Social Sciences.* IN: Current Sociology, November 2003. Vol. 51(6). 599–613.

megtettesítő Cecil Rhodes elképzelésétől, aki még a Holdat is gyarmatosítani szerette volna. A kendőzetlen mohóság elfedésére ideológiák gyártódtak. Rhodes megfogalmazása volt talán a legtömörebb: „*aki nem akar polgárháborút, annak imperialistává kell válnia*”.⁸

Az egymásnak ellentmondó, sőt kizáró interpretációk között rendet tenni túlságosan ambiciózus célkitűzés lenne. Célravezetőbbnek tűnik egy lényegi elem, az expanzióra törekvés körülménye, annál is inkább, mivel magának az imperializmusnak is a latin „*imperium*” (birodalom), illetve „*imperare*” (uralkodni) szavak a névadói. Ebben az olvasatban a gazdaságilag és katonailag erős („*predátor*”, ragadozó) államok gyarmatbirodalmak létrehozására irányuló, „*vastagodásra*” törekvése a hagyományos realista elmélet hobbesiánus világképének felel meg, melyben a „*természeti állapot*”, az anarchia, illetve a „*mindenki háborúja mindenki ellen*” (*bellum omnium contra omnes*) az államok között, vagy az utóbbiak és a leigázandó, gyarmatosítandó népek között termelődik újra.⁹ Látványos volt ez a folyamat, a 19. század utolsó harmadában és a 20. század első évtizedében, amikor az európai hatalmak részéről szabályos versenyfutás indult a még „*szabad*” területekért. A kortársak számára is szembeötlő volt a változás a korábbiakhoz képest, amikor a gyarmattartás túlhaladottnak, maguk a gyarmatok pedig „*az anyaország nyakába akasztott malomkövek*” számítottak. Utóbbi kifejezést az akkor a brit kormányban a pénzügyi tárcát vezető Benjamin Disraeli használta egy a külügyminiszternek, Lord Malmesbury-nek írott levelében: „*Ezek a nyomorult gyarmatok is mind függetlenek lesznek néhány éven belül, és csak malomkövek a nyakunkon.*” (*These wretched colonies will all be independent, too, in a few years, and are a millstone round our necks.*)¹⁰ Ez tökéletesen egybevágott a korban roppant befolyásos manchesteri iskola képviselőinek elképzeléseivel. Mivel a gyarmatosítás komoly állami kiadásokkal járt, s a haszon leginkább a vállalkozások, illetve a magánszemélyek

⁸ Lenin *Összes Művei*. 27. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1971. 357–358.

Martin A. BARROLL: *Toward a General Theory of Imperialism*. IN: *Journal of Anthropological Research*, Vol. 36, N° 2. Summer, 1980. 174–95.

⁹ MARTON Péter: *A liberális vs. a libertariánus Leviatán, avagy Predator vs. Alien az államkudarc kritikái elméletében*. IN: MARTON Péter (szerk.): *Államok és államkudarcok a globalizálódó világban*. Teleki László Intézet, Külpolitikai Tanulmányok Központja. Budapest, 2006. 12–41. 21.

¹⁰ Stanley R. STEMBRIDGE: *Disraeli and the Millstones*. IN: *Journal of British Studies*, Nov., 1965. Vol. 5. N° 1. 122–139.

zsebébe vándorolt, megkérdőjeleződött társadalmi hasznossága.¹¹ A „*Little England*” mozgalom bázisát a liberálisok adták, de sok konzervatív is csatlakozott hozzájuk, a 19. század közepét ezért is hívják „*Little England korszaknak*”.¹² A későbbi vélekedésekkel ellentétben ez egyáltalán nem jelentette a birodalom feladását. A tengereket uraló brit flotta továbbra is főként a külbirtokok védelmét, s a riválisok elriasztását szolgálta, a többi nagyhatalom által is irigyelt költséghatékonyssággal. A „*Little Englanderek*” sorait csak tovább erősítette, hogy az amerikai polgárháború lezárultával újra napirendre került Kanadának az Egyesült Államok általi bekebelezése. Az anyaországtól keveset vásárló, de oda sokat exportáló Brit Észak-Amerika megvédésének magas költségeit mindkét nagy párt követői kifogásolták, olyan árnak tartották, amelyért nem érte meg a gyarmatot – 1867-től az első brit domíniumot – a birodalom keretein belül tartani.¹³ Waterloo és 1870 között más európai hatalmak sem mutattak nagy érdeklődést a tengerentúli expanzióhoz, úgy tűnt, leáldozott a területi terjeszkedési törekvéseknek, a korszak uralkodó eszméje, a liberalizmus nem helyeselte a hódító vállalkozásokat, a politikai elnyomást és a merkantilizmus alapján álló kereskedelmet. Az ópium háborúk jó példával szolgálnak arra, mennyivel fontosabbak voltak a kereskedelem szempontjai a területi terjeszkedésnél. Franciaország roppant költséges és nagy veszteségekkel járó algériai háborúja pedig a legtöbb brit politikus számára a „*birodalmi ostobaság*” szinonimájává vált.¹⁴

A gyarmatosítással kapcsolatban széles körben osztott vélekedés hirtelen megváltozott az 1860-as, 70-es évek fordulóján. Okairól évtizedek óta zajlik a vita. Minden kétséget kizáróan fontos szerepe volt a brit pozíciók relatív gyengülésének, az új vetélytársak, például az egységes Németország porondra lépésének, ám ezek az elemek nem

¹¹ Ezen a körülményen a gyarmatosítás újabb szárnyalása a „*High Imperialism*” korában sem tudott változtatni. Az első világháborút megelőzően a briteket leszámítva minden állam anyagilag veszteséges vállalkozásként volt kénytelen elkönyvelni a gyarmatosítást, a előbbieket is csak India hatalmas erőforrásainak értő megcsapolásával tudtak pozitív szaldót produkálni.

¹² John S. GALBRAITH: *Myths of the „Little England” Era*. The American Historical Review, Oct. 1961. Vol. 67. No 1. 34–48.

¹³ A már Shakespeare által is használt „*Little Englander*” kifejezés máig él, különösen a Brexit óta használatos újra a bezárkózó, magát mindenek fölé állónak tekintő, EU- és globalizáció-ellenes nézeteket valló angolokra.

¹⁴ GALBRAITH: 39–40.

azonnal, s nem mindenki számára váltak kézzelfogható körülményé. Legalább ekkora fontossággal bírt a tömegdemokrácia fokozatos kibontakozása az anyaországokban, mivel a birodalmi álmokra és vágyakra fogékonyak bizonyultak a szavazójogot frissen kapott alsóbb társadalmi rétegek, valamint az a tény, hogy a rasszista gondolkodás, a szociáldarwinizmus mind általánosabbá vált a közgondolkodásban. A tényleges gyarmati hódítások csak évekkel később vettek új lendületet. A cezúra hagyományosan a porosz-francia háború miatt 1870-ben került meghúzásra, ám a vereségből és az 5 milliárd aranyfrankos hadisarc kifizetése után (Bismarck szóhasználatában: „*Contribution*”¹⁵) felálló Franciaország a harmadik köztársaság első éveiben gondolni sem tudott Európán kívüli expanzióra. Tunisz 1881-es francia bekebelezése hozta meg a fordulatot. Elsősorban a külső körülmények miatt történt ez, mivel Bismarck szerette volna a revans helyett a gyarmati vállalkozásokra biztatni a megalázott elenséget, Nagy-Britannia pedig inkább látta szívesen francia, semmint olasz kezekben a Szicíliai szoros túlsó partját. Ám még az indokínai, csendes-óceáni és afrikai terjeszkedés zenitjén, az 1880-as években is elhangzottak a befolyásos „*Ligue des patriotes*” elnökének szájából gyarmatosítás ellenes mondatok. A kolonializmus francia atyjának számító Jules Ferry-nek Elzász-Lotaringia, illetve Fekete-Afrika kapcsán Paul Déroulède felrótta: „*Elveszítettem két nővéretem, Ön pedig húsz (néger) szolgálólánnyal akar kárpótolni.*”¹⁶

Új megvilágításba helyezte a kérdést Ronald Robinson és John Andrew Gallagher 1961-ben megjelent iskola- és trendteremtő munkája, az „*Africa and the Victorians*”¹⁷ Már az egyik első recenzens felismerte a munka jelentőségét, a korszak és az imperializmus minden tanulmányozója számára kötelező olvasmányként határozva meg azt.¹⁸ A szerzőpáros, kiegészülve Ronald Robinson feleségével, Alice

¹⁵ Fritz STERN: *Gold und Eisen: Bismarck und sein Bankier Bleichröder*. Beck, München, 2011. 223.

¹⁶ Jean-Frédéric SCHAUB: *La catégorie „études coloniales” est-elle indispensable ?* IN: *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, Volume 63. Issue 3. June 2008. 623–646. <https://doi.org/10.1017/S0395264900023349> Az eredeti idézet: Raoul GIRARDET: *L'idée coloniale en France de 1871 à 1962*. La Table Ronde, Paris, 1972. 63.

¹⁷ Ronald ROBINSON, John GALLAGHER, Alice DENNY: *Africa and the Victorians: the official mind of imperialism*. Macmillan, London, 1961. 491.

¹⁸ Holden FURBER: *Review: Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism*. IN: *The Journal of Modern History*. Vol. 35. N° 2. Jun. 1963. 199–201.

Dennyvel, azzal érvelt, hogy Egyiptom 1882-es brit megszállása,¹⁹ az „*Alleingang*”, avagy a „*takaros kis háború*”²⁰ volt valójában a startpisztoly, melynek eldőrdülése után kezdetét vette a hajsza a gyarmatokért, például a versenyfutás (scramble) Afrikáért, vagy bármely még „szabad”, azaz a rivális európai hatalmak által el nem foglalt területekért. Az imperializmus gazdasági mozgatórugóiról máig sem íródott többet idézett összefoglalás. A könyv megjelenése óta eltelt évtizedekben számos kritikai észrevétel fogalmazódott meg, legfőképpen azért, mert a szerzőpáros szinte kizárólag a gazdasági faktorokra koncentrált elmélete felállításakor. A jogos bírálatok dacára senkinek sem sikerült cáfolnia azt, hogy Egyiptom brit elfoglalása olyan dominó volt, amely sorra döntött más elemeket is, legfeljebb azt, hogy ez lett volna az egyetlen, elsőként eldőló dominó ebben az egész Földre kiterjedő játszmban.

A fentebb sorolt okok mellett a 19. század harmadik harmadában az európai országokban jelentős mentalitásbeli változás figyelhető meg. Egyáltalán nem vesztette érvényét Jeremy Bentham találó és pontos megfogalmazása, mely szerint a gyarmatok békeidőben sokba kerülnek, háború idején meg annál is többbe, ez a haszonelvű megközelítés azonban háttérbe szorult, s immár a hatalmi presztízsnak is főszerep jutott.²¹ A gyarmatosításban élenjáró, s a vetélytársak számára követendő példaként szolgáló országban, Nagy-Britanniában a szélesebb közönség számára az ekkor már miniszterelnök Disraeli 1872. június 24-én a londoni Kristály Palotában²² elmondott beszéde tette a váltást egyértelművé. Noha a helyszínnek a későbbiekben is fontos szimbolikus jelentősége volt (1911-ben itt

¹⁹ Timothy MITCHELL ezt az újfajta gyarmatosítást globális kolonializmusnak nevezte az 1991-ben megjelent könyvében: *Colonising Egypt*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1991. 240.

²⁰ William WRIGHT: *Tidy Little War: The British Invasion of Egypt 1882*. History Press, Cheltenham, 2011. 320.

²¹ Hendrik Lodewijk WESSELING: *The European Colonial Empires: 1815–1919*. Routledge, Milton Park, New York, 2013. 76.

²² A Kristály Palota (The Crystal Palace – a névadó a kor kedvelt szatirikus magazinja, a *Punch* volt) eredetileg a londoni Hyde parkban épült az 1851-es „Nagy Kiállításra” (Great Exhibition – lényegében az első világkiállítás volt), s korának legnagyobb üvegházának számított. 1854-ben némileg megnagyobbítva a dél-kelet londoni Sydenham Hill gazdaság területén állították fel újra, s a Blitz idején tűnt el véglegesen. 1854 és 1936 között számos nagyszabású kiállítás, koncert, sőt politikai esemény helyszíne volt.

rendezték például az akkor még egyáltalán nem pejoratív értelemben használt imperializmus egyik nagy ünnepét, a „*Birodalmi Fesztivált*” - Festival of Empire), a „*brit évszázad*” talán legnagyobb hatású, s minden bizonnyal legtöbbet hivatkozott beszédét tartotta itt Disraeli. Egyértelművé tette, hogy a „*régi imperializmus*” (Old Imperialism) kora a múlté, átadva helyét az expanzió új korszakának (New Imperialism). Disraeli a beszédében a Konzervatív Pártot kiáltotta ki a birodalom őrzőjének és gyarapítójának, a nagy ellenlábasa, William Gladstone által vezetett Liberális pártot pedig azzal vádolta, hogy politikája hagyományosan a birodalom felszámolására irányult.²³

Az „*új imperializmus*” egyik legalapvetőbb sajátossága a gyarmati expanzió volt. A 19. század első 75 évében átlagosan 200 ezer km² volt az európaiak által dominált térségek éves növekménye. 1875 és 1913 között ez a növekmény az előző korszak átlagának háromszorosa volt, úgy, hogy a századforduló után már alig maradtak „*szabad*” területek a gyarmatosításra. 1880-ban az európai gyarmatok összterülete 24,5 millió km² volt, az első világháború előestéjére ez a terület 53,2 millió km²-re növekedett.²⁴

Ebben a 19. század végi gyarmati versenyfutásban a britek továbbra is vezető szerepet játszottak. Ez annak ellenére így volt, hogy Nagy-Britannia nem rendelkezett igazán nagy és erős szárazföldi hadsereggel. Lord Salisbury ezt így magyarázta Viktória királynőnek 1886 augusztusában: „[...] *nincs olyan hadseregünk, amely akár egy másodosztályú kontinentális hatalommal felvehetné a versenyt.*”²⁵ Európán kívül azonban más játékszabályok voltak érvényesek. Indiában 250 ezer brit tartotta uralma alatt a szubkontinens 250 millió lakosát, leszámítva a szipojlázadás rövid idejét. Lord Randolph Churchill, a „*tory demokrácia*” névadója, s nem mellesleg Winston Churchill édesapja 1885-ben találóan írta le a fél világra kiterjedő brit uralom jellegét: „*Brit uralom olyan, mint az emberiség végtelen és mélységes óceánja felszínén lebegő vékonyka olajréteg, amely nyugalomban tartja a vizeket és megakadályozza, hogy a viharok felkorbácsolják a felszínét.*”²⁶ Az ország, amelynek 1876-ban 22,5 millió km² külbirtoka, azaz gyarmata volt

²³ STEMBRIDGE: 123.

²⁴ WESSELING: 144.

²⁵ Brian HARRISON: *The Transformation of British Politics, 1860–1995*. Oxford University Press, Oxford, 1996. 57.

²⁶ *Ibid.* 57.

mintegy negyed milliárd lakossal, 1914-re 33,5 millió km²-re növelte birtokait, közel 400 millió lakossal. Az örök másodhegedűs Franciaország ennél ugyan sokkal gyorsabb tempóban, 11-szeresére gyarapította gyarmati területeit ebben a periódusban, ám így is csupán a brit birtokok területének harmadán lengette a szél a francia trikolórt. Még ennél is nagyobb volt a minőségi különbség a két fő rivális között, természetesen ezen a téren is a britek javára. Amikor kabinetje tagjai 1890-ben kérdőre vonták Lord Salisbury miniszterelnököt, miért hagyta jóvá a Sir Georg Goldie²⁷ területi csereügyletét, találóan jegyezte meg: „*A Niger menti földek gazdagok, amit a franciáknak cserébe adtunk, az a Szahara könnyű talaja, amelyben a gall kakas bátran kapirgálhat.*”²⁸ Mivel a gyarmatok valódi értékére nem a terület, hanem a népesség nagysága volt nagyobb befolyással, az ezen a téren érvényesülő nyolcszoros brit fölény egyértelműsíti a tényleges pozíciókat.²⁹

Talán az örök kivételnek számító Oroszország volt az egyetlen, amely a brit és francia gyarmatosítókkal kiállhatta az összehasonlítást. Ám annak ellenére, hogy a Föld szárazulatainak egy hetedét kitevő birodalom összterületének közel 90 százaléka „*300 év folyamatos terjeszkedés eredménye*”³⁰ volt, Oroszország soha nem tartozott a „*klasszikus gyarmatosító hatalmak*” sorába. A nyugat-európai mintáktól való alapvető eltérések mellett ennek az volt az oka, hogy Finnországtól Kamcsatkáig nehéz volt mindent egy kalap alá venni, továbbá az ún. „*sós víz elmélet*” (gyarmat az, ami a tengerentúlon van) sem működött, hiszen szinte minden szerzeménye szárazföldi összeköttetésben állt az eredetileg Moszkvai Nagyfejedelemségnek hívott anyaországgal.³¹ A másik kivétel Hollandia volt, s pusztán egyetlen

²⁷ Sir Georg Goldie, „*Nigéria megeremtője*”, valójában sikeres gyarmati hódító. Lásd: Robert SMITH (review): *Empire Builder Extraordinary: Sir George Goldie. His Philosophy of Government and Empire*. IN: The International Journal of African Historical Studies, 1982. Vol. 15. No 4. 1982. 754.

²⁸ Frank R. CANA: *The Sahara in 1915*. IN: The Geographical Journal. Vol. 46., No 5. Nov. 1915. 333–357. 334.

²⁹ Alexander SUPAN: *Territoriale Entwicklung der europäischen Kolonien: mit einem kolonialgeschichtlichen Atlas von 12 Karten und 40 Kärtchen im Text*. Gotha, 1906. 254.

³⁰ BEBESI György: *Az orosz gyarmatosítás néhány elméleti kérdéséhez, és az orosz kolonizáció korai szakasza*. IN: HÁDA Béla–LIGETI Dávid–MAJOROS István–MARUZSA Zoltán–MERÉNYI Krisztina (szerk.): *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*. ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2010. 27.

³¹ Voltak természetesen kivételek, mindenekelőtt az 1867-ben történt eladásáig Alaszka, valamint az Alaszkától a kaliforniai Fort Ross-ig húzódó, vitatott hovatart

mutatóban, a britek után nekik volt a legnépesebb gyarmatbirodalmuk. Ezért egyedül Holland-Kelet-India, s azon belül is Jáva szigete volt a felelős. Az 1860-ban közel 13 milliós sziget népessége fél évszázad alatt 40 millióra nőtt, rácsafolva a gyarmatosítás és a depopuláció közötti korrelációs elméletekre.³² A már régen hatalmuk zenitjén túl lévő Spanyolország és Portugália gyarmatbirodalmi már csak árnyékai voltak egykori önmaguknak. Az újonnan jövő „éhes államok”, mindenekelőtt a Német Császárság, valamint Belgium és Olaszország kifutottak az időből, náluk a „*Kaparj Kurta, neked is jut!*” elve érvényesült. Az európai pentokrácia leggyengébb tagja, az Osztrák-Magyar Monarchia még eddig sem jutott. A Ferenc József-föld merőben szimbolikus birtokba vétele, vagy a tiencsini 100 hektáros koncesszió mellett inkább csak óhaj szintjén gyarmatosított. Amikor pedig tényleges lehetőség adódott volna a spanyol amerikai háború következtében Rio de Oro megvásárlására, akkor Bécs addig habozott, míg a lehetőség elúszott.³³ (Berlin nem hezitált, 1899 februárjában megállapodott Madriddal, hogy 25 millió pezetéért, 16,6 millió márkáért megveszi a Karolina-szigeteket, az északi Mariana-szigeteket és Palaut.) A klasszikus imperializmus kora európai gyarmatosítóinak sorát már csupán néhány futottak még kategóriába tartozó ország egészítette ki, Dánia, Svédország, s 1905-ös függetlensége után Norvégia. Az első világháború során birtokaik jelentős hányadát az Egyesült Államok vásárolta meg. Az Európán kívüli gyarmatosítók klubja még kisebb létszámú volt. A gyarmatosítás ellenes retorikájú Egyesült Államok úgy gyarmatosított Latin-Amerikában és a Csendes-óceán medencéjében, mintha nem is folytatna expanziót, Japán viszont nem tudta ebbéli étvágyát kielégíteni, az első világháború lezárultáig nem is számított a klub egyenrangú tagjának. (Ám az a tény, hogy az 1899-es német-spanyol egyezmény alkalmával Berlin éppen a Japán törekvések miatt nem volt képes lealkudni a három szigetcsoporthoz, arról tanúskodik, hogy Japánt már ekkor is számításba kellett venni.)

tozású partvidék, vagy a kérészéletű gyarmatosítási kísérlet Hawaii-szigeteken 1816-ban. A klasszikus imperializmus korára azonban Oroszország tisztán eurázsiai hatalomnak számított.

³² Henry De MEL: *Some Aspects of the Population Problem in Java*. IN: *The Australian Quarterly*, Sep. 1951. Vol. 23. N° 3. Sep. 1951. 46–53. 46.

³³ BESENYŐ János: *Magyarország és a nyugat-szaharai válság*. Monarchia Kiadó, Óbudai Egyetem, Budapest, 2020. 77.

A korszak meghatározó politikusai kendőzetlenül beszéltek szándékaikról. A leginkább szemléletesen a már fentebb idézett Cecil Rhodes írt erről 1895-ben: „Tegnap a londoni East-Endben voltam és részt vettem a munkanélküliek egyik gyűlésén. Egyetlen kiáltás hallatszott: *kenyeret; kenyeret!* Hazamenet végiggondolva a látottakat, még jobban meggyőződtem az imperializmus fontosságáról. Nagy eszmém, a szociális kérdés megoldása, vagyis, hogy megmentjük az Egyesült Királyság 40 millió lakosát a gyilkos polgárháborútól, nekünk, gyarmatpolitikuskoknak új földterületeket kell szereznünk, hogy letelepíthessük a fölös lakosságot és új piacot biztosítsunk azoknak az áruknak az elhelyezésére, amelyeket a gyárakban és a bányákban termelnek. A Birodalom, mint mindig is mondtam, *gyomorkérdés.*”³⁴

A fentebb vázolt folyamatok eredménye az volt, hogy az első világháború előtt a Föld szárazföldi területeinek 85 százalékát az anyaországok és gyarmataik foglalták el. Ez azt jelentette, hogy a Föld jelentős része függő, alárendelt, aszimmetrikus kapcsolatba került az európai anyaországokkal. Ez a külső ellenőrzés (Fremdbestimmung, external control), a gyarmati hatalmat gyakorlók és az ennek a hatalomnak alárendelt gyarmati népek hegemonisztikus kapcsolatokra épülő gyarmatbirodalmak alanyaivá és tárgyaiivá váltak. A térben és időben programozott, sokdimenziós, metahistorikus változás a 19. század utolsó harmadában következett be. Ez nem kerülhette el a kortárs gondolkodók figyelmét sem.

A kérdésnek már a 19–20. század fordulója óta tekintélyes irodalma volt. Már az alapl munkának számító, John A. Hobson által 1902-ben írt *Imperialism: A Study*³⁵ című munka is komoly intellektuális teljesítményt képviselő előzményekre támaszkodhatott, mindeneleképp a Paul Louis álnéven író francia szocialista Paul Lévi 1899-ben Párizsban megjelent *Essai sur l'impérialisme* cikkére.³⁶ 1916-ban a svájci száműzetésben élő Vlagyimir Lenin a pétervári Parvus kiadó fel-

³⁴ SALGÓ László: *A gyarmatosítás és a nemzeti felszabadító mozgalmak 1870–1918 között: Egységes jegyzet.* Tankönyvkiadó, Budapest. 1992. 59.

³⁵ John A. HOBSON: *Imperialism: A Study.* London, 1902. Az 1902 augusztusában befejezett munka első kiadását számos újabb követte, s az idegen nyelvű fordítások is a munka fontosságáról tanúskodnak, a finn nyelvű kiadás például több, mint száz évvel az eredeti mű publikálása után, 2009-ben látott napvilágot.

³⁶ Lenin is átvette Paul Louis megállapítását: „Az imperializmus, amely a kapitalista világ utolsó ütőkártyája, a kapitalista világ szemében az utolsó menedék az elkerülhetetlen végzettséggel közeledő csőd és spontán összeomlás elől, egyszersmind kitűnő, párját ritkító kovácsa a forradalomnak.”

kérésére elvállalta, hogy öt ívnél nem terjedelmesebb összefoglalót készít az imperializmus kérdéseiről. E munkához a berni és a zürichi könyvtárban felesége, Nagyvezsda Krupszkája segítségével a kérdésre vonatkozó 148 könyvet és 232 tanulmányt jegyzetelt ki, a teljességre törekedve. Például Rudolf Hilferding *A fináncióke. A kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszának vizsgálata* című szintén korszakos könyvéről 4, Hobson fenti munkájáról több mint 30 oldalas jegyzetet készített.³⁷ Az ezekre a terjedelmes jegyzetekre alapozva írt *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka* című viszonylag rövid (140 oldal), ám politikailag annál hatásosabb összefoglalónál szellemtörténetileg maradandóbb az előkészítő anyagokat tartalmazó kötet, amelyet az 1930-as évek végén állítottak össze Lenin hagyatéka alapján, majd később kiegészítették az újonnan megtalált jegyzetekkel.³⁸

V. I. Lenint ma is az imperializmus egyik, ha nem a legfontosabb szakértőjének tartják, noha jól fundált elemzése alapján kidolgozott következtetéseiről utóbb kiderültek, igen távol állnak a valóságtól. Még a magukat nyíltan leninistának vallók részéről is megfogalmazódtak kritikák. Samir Amin például így fogalmazott az Októberi (bolsevik) forradalom centenáriuma kapcsán: „*Lenin és Buharin az imperializmust új (>legfelső<), a monopolkapitalizmusra való áttéréssel összefüggő szakasznak fogta föl. Én megkérdőjeleztem ezt az állítást, és azon a véleményen voltam, hogy a történeti kapitalizmus mindig is imperialista természetű volt, abban az értelemben, hogy kezdettől (a 16. századtól) fogva polarizációt teremtett centrumai és perifériái között, amit azután elmélyített egész későbbi, világméretű elterjedése során. A 19. századi, premonopolista-kapitalista rendszer sem volt kevésbé imperialista jellegű; Nagy-Britannia hegemoniáját az India feletti gyarmati uralom segítségével tartotta fenn.*”³⁹ Ez szemléletesen bizonyítja, hogy az imperializmus vonatkozásában a leegyszerűsítések helyét újra az eklektika foglalta el, az eltérő interpretációk talán minden korábbinál tágabb, „legfelső” foka.

³⁷ RÁNKI György: *Lenin imperializmus-elmélete*. IN: *Történelmi Szemle*, 1970. 13. évf. 2. sz. 223–229.

³⁸ V. I. Lenin *Összes művei* 28. Füzetek az *Imperializmusról*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 893.

³⁹ Samir AMIN: *Az októberi forradalom indította el a világ átalakulását*. IN: *Eszmélet*, 2018. 30. évf. 117–120. sz. 31–62.

IMPERIALISTA TÖREKVÉSEK

Fischer Ferenc¹

Globális birodalmi erődemonstrációk a 20. és a 21. században: a Föld körbekerülései horizontális (a vízben) és vertikális dimenzióban (a levegőben, a víz alatt és az űrben)²

Abstract

Global imperial demonstrations of power in the 20th and 21st century: circumnavigations of the globe in horizontal (water) and vertical dimensions (air, underwater and space)

In this study, we take a look at the circumnavigations of the globe completed in the 20th and 21st centuries: the rise of a maritime empire outside Europe, the *Great White Fleet's* journey around the world (1907–1909); the US Douglas Aircraft Company's *first flight around the globe* (1924); U.S. Air Force non-stop flights in the Cold War around the Soviet Empire: *Lucky Lady I.* (1948), *Lucky Lady II.* (1949), *Lucky Lady III.* (1957); The first space success of the Soviet Union: the *Sputnik Shock* (1957); *USS Triton*, the first nuclear submarine to circumnavigate of the world underwater under the Magellan project (1960); The *Vostok 1* in orbit: space travel by *Yuri Gagarin* (1961); The *USS Enterprise* nuclear-powered aircraft carrier in Operation Sea Orbit (1964): *Circumnavigation of the globe underwater* by three nuclear submarines of the *Soviet Navy* (1966); American astronauts on the moon under the *Apollo program* (1969); The *Columbia Space Shuttle's* first trip (1981); The *USS Missouri* (BB-63) battleship's journey around the world (1986); and marking the beginning of the 21st century, the first circumnavigation of the globe by *Chinese warships* (2002) – China on its way to becoming a naval empire.

Keywords: circumnavigations of the globe; horizontal (water) and vertical dimensions (air, underwater and space); 20th and 21st centuries; US Navy; U.S. Air Force; Soviet Navy; Chinese Navy;

¹ Historian, University of Pécs, fischer.ferenc@pte.hu

² A tanulmányban szereplő összes internetes hivatkozás utolsó – kontroll – megtekintésére 2021. október. 22.-én került sor. A tanulmányban szereplő egyes Föld körbekerülések *terjedelmileg* jelentős különbséget mutatnak. Ennek fő oka, hogy a tanulmány maximális terjedelmének korlátai voltak. Így egy részük csak igen röviden került kifejtésre, s inkább azok kaptak nagyobb hangsúlyt, terjedelemben is, melyek tapasztalataink szerint kevésbé ismertek. Ugyancsak terjedelmi korlátok miatt csak néhány Föld körbekerüléshez mellékelünk fekete-fehér ábrát, térképet.

Egy Európán kívüli autonóm tengeri hatalom felemelkedése.

Az Amerikai Egyesült Államok Nagy Fehér Flottájának világgörüli útja (1907-1909)

A Föld első körbekerülése Ferdinand Magellán expedíciója (1519-1522)³ révén, majd Francis Drake világgörüli útja (1577-1580)⁴ után a harmadik, világtörténelmileg is jelentős Föld körbekerülésre 1907-1909. között kerül sor, amikor az Amerikai Egyesült Államok elnöke Theodore Rooseveltt, világgörüli útra küldte a *US Navy* 16 csatahajóját.⁵ A *Great White Fleet*⁶ a mintegy kétéves út során 69 ezer km-t tett meg. E nagy tengerészeti vállalkozás mögött történeti háttérként feltétlenül meg kell említeni az 1898-as spanyol-amerikai háborút – új, stratégiaileg igen értékes két óceáni geopolitikai pozíciókat megszerezve –, melynek eredményeként az Amerikai Egyesült Államok egyik napról a másikra világhatalmi tényezővé vált, hiszen a Karib-térségben Kuba és Puerto Rico, a Csendes-óceán térségében pedig a Fülöp-szigetek, Guam került az Amerikai Egyesült Államok fennhatósága alá. Ezek azok az évek, – a 19. század utolsó s a 20. század első éveit –, amikor Európától függetlenül két távoli autonóm tengeri hatalom formálódott, s amelyek a 20. század történetét döntően befolyásolták: az egyik az Amerikai Egyesült Államok, és a *US Navy*, a másik pedig Japán és a császári

³ Donald S. JOHNSON - Juha NURMINEN: *História das Viagens Marítimas - a Navegacao pelos Oceanos do Mundo*. Sete Mares, Estoril. Lisboa, 2008.; RÁKÓCZI István: *Tengerek tengelye. Ibér terjeszkedés az Atlantikumban a 15-16. században*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2006.

⁴ Weltumsegelung des Francis Drake. https://de.wikipedia.org/wiki/Weltumsegelung_des_Francis_Drake

⁵ A *Nagy Fehér Flotta* világgörüli útvonalának főbb állomásai: Hampton Roads, (Virginia), 1907. december 16.; Port of Spain, Trinidad, december 23-29; Rio de Janeiro, 1908 január 12-21; Punta Arenas, Chile, 1908. február 1-7.; Callao, Peru, február 20-29; Magdalena Bay, Mexico, 1908 mácius 1- április 11.; San Francisco, 1908. május 6. - június 7.; Honolulu, Hawaii, 1908. július 16-23; 1908. augusztus 8-15; Auckland, Új-Zéland, 1908. augusztus 9 - augusztus 29.; Sydney; Ausztrália, 1908, augusztus 20-27., Melbourne, augusztus 29. - szeptember 3., Albany, szeptember 11-17., Manila, Fülöp-szigetek, október 19-23.; Yokohama, Japán, október 2-9, Colombo, Ceylon december 14-20, 1909 január 3-7. Port-Said, Egyiptom, 1909 január 3-6., Gibraltar, január 31- február 6. Hampton Roads (Virginia) 1909 február 22. <https://www.youtube.com/watch?v=ui6gN2KZgvQ> Cruise of the Great White Fleet.

⁶ https://en.wikipedia.org/wiki/Great_White_Fleet

tengeri erő gyors növekedése. A Panama-csatorna megépítése 1903–1914 között különösen nagy lehetőségeket teremtett az USA haditengerészete számára, hiszen az Egyesült Államok kontinentális területe két nagy óceán között helyezkedik el.

A *Nagy Fehér Flotta* világméretű útjának közvetlen előzményét képezte az orosz-japán háború is 1904–1905-ben. Japán jelentős tengeri és szárazföldi győzelmei a távol-keleti erőviszony rendszert felborították és az Amerikai Egyesült Államok vezető körei nagyon aggódtak többek közt attól, hogy azok a pozíciók, amelyeket a Csendes-óceánon pár évvel korábban Spanyolországtól megszereztek, azok egy japán tengeri expanzió áldozatai lehetnek. A japánok uralta Kínától megszerzett Tajvan/Formosa és az Amerikai Egyesült Államok legnyugatabbra fekvő bázisa, a Csendes-óceán túlsó oldalán a Fülöp-szigetek (Manila) egymáshoz közel helyezkedtek el.

A *Nagy Fehér Flotta* az USA keleti partvidékéről indulva, áthaladva a Magellán-szoroson, majd a dél-amerikai partok előtt elhaladva érkezett meg az Egyesült Államok nyugati partvidékére, majd onnan folytatódott az út Ausztrália, Új-Zéland és aztán Japán felé. A 16 vadonatúj – fehérre festett – sorhajónak a megjelenése japán vizeken egyértelmű amerikai erődemonstráció, erőfitogtatás volt, azt üzenve, hogy a császári japán hadiflotta ne kezdjen expanzióba a Csendes-óceán térségében amerikai pozíciókat fenyegetve. Ettől az időponttól kezdődően a japán-amerikai csendes-óceáni ellentétek több évtizeden keresztül meghatározták a világpolitika alakulását, és ez a kibékíthetetlen konfliktus lesz az Amerikai Egyesült Államok hadba lépésének közvetlen kiváltója 1941-ben Japán Pearl Harbor elleni támadása révén.

A *Nagy Fehér Flotta* első alkalommal mutatta meg az amerikai zászlót, tengeri erőt az Óvilágban. A flottakötelék áthaladt a Szezi-csatornán, majd a Földközi-tengeren, végül a Gibraltári-szoroson áthajózva tértek vissza az USA keleti partvidékére. Nem kellett már túl sok idő ahhoz, hogy az I. világháború után, 1921–1922-ben a washingtoni flottaszerződés keretében az Amerikai Egyesült Államok haditengerészete, a *US Navy* felzárkózzon az 5:5 flottaarányal a *Royal Navy* mellé. S újabb két évtized múltán már a *US Navy* repülőgépanyahajó kötelékei uralták az óceánokat.

A Föld első körbepérése a US Douglas Aircraft Company repülőgépeivel

(1924. április 6. – 1924. szeptember 28.)

A modern merevszárnyú repülés kezdetét jelentő amerikai Wright testvérek 1903-as repülése után⁷ a Föld első körbepérését ugyancsak az amerikaiak hajtották végre, melyre 1924. április 6. és szeptember 28. között került sor. A *first flight around the world* a Washington állambeli Seattle közeléből indult. A *Douglas Aircraft Company* eredetileg négy repülőgéppel kívánta az egyedülálló légi expedíciót megtenni, a *Boston, Chicago, New Orleans, Seattle* elnevezésű gépekkel. Az egyik repülőgép, a *Seattle* Alaszkában azonban balesetet szenvedett, így 3 repülőgéppel folytatódott az út, az Aleut-szigetek érintésével Japánba. Korea következett, aztán a kínai partvidéket követve, Hong Kongon át, Francia-Indokína, Thaiföld, Burma, India, Közel-Kelet. Európán belül az amerikai pilóták Párizst – ahová éppen a franciák legnagyobb nemzeti ünnepén, július 14-én érkeztek –, és Londont ejtették útba, majd Írország, Grönland, Kanada érintésével 1924. szeptember 28-án értek vissza Seattle-be. A számos leszállással együtt a *first aerial circumnavigation* ⁸ 4.4342 km-t tett ki, s a tiszta repülőidő 371 óra 11 perc volt. A *Douglas Aircraft Company* a szenzációs utat követően a cég mottójaként ezt használta: „*First Around the World – First the World Around.*”

A Reichsmarine világszertei kiképző útjai (1924–1933)⁹

Az I. világháborús német haditengerészeti stratégia kulisszák mögötti éles bírálata és egy új offenzív doktrína kifomálódása az 1920-as évek elejétől kezdődött meg. 1928 októberében a *Reichsmarine* élére került Erich Raeder admirális számára a *cirkálóháború* már nem „mellékhadszínteres” hadviselési forma lett. Mind a hadiflotta új hajó-

⁷ TARJÁN M. Tamás: *Először száll fel a Wright testvérek repülőgépe*

http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1903_december_17_eloszor_szall_fel_a_wright_testverek_repulogepe/

⁸ First aerial circumnavigation. [https://en.wikipedia.org/wiki/First_aerial_circumnavigation.](https://en.wikipedia.org/wiki/First_aerial_circumnavigation)

⁹ Erről részletesen: FISCHER Ferenc: *A „háború utáni háború” 1919–1933. A versailles-i szerződés kijátszása. A weimari Németország haditengerészeti, légi és katonai aktivitása Ibero-Amerika országaiban.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2014a.

egységeinek megtervezésében, mind az operatív gondolkodásban, valamint a kiképzési alapelvekben már nem szűk beltenger térségek, mint a Német-öböl s az Északi-tenger szerepeltek potenciális hadszíntérként. A „*cirkálóháború*” (Kreuzerkrieg) révén a potenciális ellenfelek távoli hajózási életvonalai elleni „*kereskedelmi háború*” (Handelskrieg) kapott prioritást a kiképzésben és a hadijátékokon.

Az I. világháború után a német haditengerészet, a *Reichsmarine* titkos, nagyon átgondolt és intenzív kiképzési programba kezdett annak érdekében, hogy egy valamikori későbbi nagy német flottafejlesztés számára biztosítsák a jól kiképzett az óceánokat-tengereket jól ismerő fiatal tisztek generációját. Hans Zenker admirális, a *Reichsmarine* főnöke 1924–1928 között, a már a versailles-i szerződés által megépíteni engedélyezett két új modern kiképző cirkálót, iskolahajót indított világszerte utakra egy ambiciózus terv keretében. A kiképzőprogram keretében a *Hamburg* cirkáló 1926 februárjában, az *Emden* kiképző cirkáló pedig 1926 őszén hagyta el a német vizeket. A következő években rendszeressé váltak a világszerte kiképző utak.

A *Hamburg* kiképző cirkáló 1926 februárjában indult el 13 hónapos, a Földet megkerülő útjára, Keletről Nyugat felé tartva. Áthaladva a Panama-csatornán, három közép-amerikai ország, Guatemala, El Salvador és Honduras kikötőjében tett udvariassági látogatást. Ezt követően Pearl Harbor szerepelt a látogatási programban, majd a cirkáló Japánban Kobe, Yokosuka, Yokohama és Osaka kikötőjében vetett horgonyt. A látogatás lehetőséget adott többek között a Wilhelm Canaris kapitány által már 1921 őszén kiépített szupertitkos német-japán haditengerészeti kapcsolatok megerősítésére, a német licencek alapján megvalósuló tengeralattjáró, torpedó és repülőgép projektek ellenőrzésére és a két haditengerészet közti titkos kapcsolatok elmélyítésére. Az 1936-os antikomintern paktumban testet öltő német-japán diplomáciai együttműködés, majd 1940-ben a katonai szövetség előkészítésében a két ország haditengerészeti vezetése a húszas évek elejétől igen sokat tett. A japán program után a *Hamburg* cirkáló az Indiai-óceánon áthajózva – a dél-afrikai Fokvárost érintve – több mint egy év elteltével 1927 márciusában tért vissza Wilhelmshaven-be.

A második világ körüli kiképző útra küldött modern német cirkáló programját Hans Zenker admirális még hosszabb időtartamra, 16 hónapra tervezte. Az *Emden* kiképző cirkáló Föld körüli útján a weimari köztársaság zászlaját testvérhajójával, a *Hamburg* cirkálóval

szemben Nyugatról Kelet felé haladva kívánta felmutatni a meglátogatandó országoknak. A spanyol la Coruña-t, a Kanári-szigeteket, Dél-Afrikát, és Zanzibárt érintő hajóútvonal, valamint az Indiai-óceán átszelése után ismét Japán következett. Pár hónappal a *Hamburg* látogatása után a programban öt japán kikötő szerepelt, többek között Nagaszaki és ismételten Yokohama. A japán városok után az Amerikai Egyesült Államokhoz tartozó Aleut-szigetek, Seattle, valamint a Panama-csatorna Csendes-óceáni bejáratánál fekvő Panama város következett. A dél-amerikai program csendes-óceáni része Ecuadort, Perut, Chilét, a Magellán-szorost, az Atlanti-óceánon Argentínát, Brazíliát és Dominikát fogta át, majd ismét az Amerikai Egyesült Államok keleti partvidéke következett. A kiképzőprogram befejezéseként a már bevált gyakorlatnak megfelelően a spanyol kikötőt, ez alkalommal Villa Garcíát vonták be.¹⁰

Az 1924–1938 között Közép- és Dél-Amerikában járt német kiképző cirkálók útvonalai szinte tükörképei voltak a legfontosabb brit – a Panama-csatornán és a nyugat-indiai szigetvilágra átvezető a közép-atlanti és a La Plata térségből kiinduló dél-atlanti hajózó – útvonalaknak. Ha a közép- és dél-amerikai útvonalak mellett számításba vesszük az Indiai-óceán felőli, a Fokföldet megkerülő és a Zöld-foki- és Kanári-szigetek előtt elhaladó afrikai tengeri útvonalakat, akkor szembeűnő az is, hogy a német kiképző cirkálók világkörűli útjaik során Dél-Amerikát körbe kerülve és Afrika megkerülésével, azaz mindvégig a legfontosabb brit birodalmi tengeri útvonalakon haladva hajtották végre a „*Rund um die Welt*” jegyében „világkörűli” kiképző útjaikat. Szisztematikus kiképző útjaik során a *Berlin*, az *Emden*, a *Hamburg*, a *Karlsruhe*, a *Schlesien* 1924–1938 között éveken keresztül újból és újból „*rátapadtak*” a brit-francia nyílt óceáni hajózási útvonalakra. Az igen nagy rádiu-

¹⁰ FISCHER Ferenc: *A német offenzív haditengerészeti stratégia kifomálódása az 1920-as évek elejétől Erich Raeder és Wolfgang Wegener tengernagyok munkásságában és a zsebcsatahajó program*. IN: MAJOROS István (főszerk.) ANTAL Gábor – HÁDA Béla – HEVŐ Péter – MADARÁSZ Anita (szerk.): *Hindu istenek, számi tigrisek: Balogh András 70 éves*. Budapest. AZ ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék Tudományos Közleményei, 2014. 113–124.; FISCHER Ferenc: *A nemzetiszocialista Németország haditengerészeti kiképzőprogramjai az ibero-amerikai országok felségvizein és a Kreuzerkrieg doktrína (1933–1939)*. IN: *Az identitás régi és új koordinátái. Tanulmányok Anderle Ádám 65. születésnapjára*. BERTA Tibor – CSIKÓS Zsuzsa – FISCHER Ferenc – SZILÁGYI Ágnes Judit – SZILÁGYI István (szerk.). Budapest, 2008. Palatinus Kiadó, Szeged-Budapest, 122–36.

szú, gyors és nagy tűzerejű zsebcsatahajókra (*Deutschland*-osztály) és csatahajókra (*Bismarck*-osztály) építő offenzív német tengerészeti doktrína nem köthető az 1933-as nemzetiszocialista hatalomátvételhez, hiszen Zenker és Raeder admirálisok irányítása alatt már korábban, az 1920-as évek elejétől a *Kreuzerkrieg* doktrína jegyében készítették fel a német haditengerészet kadétjait, az új tiszt generációkat.¹¹

A német léghajógyártás látványos megújulása az I. világháborús vereség után

A Graf Zeppelin léghajó világmegkerülő útja (1929)

A német repülés igen látványos, világszenzációt eredményező út-törő teljesítményt hajtott végre 1929-ben a *Zeppelin* léghajóval. 1929-ben a Föld északi térségében az LZ 127 *Graf Zeppelin* egy földkörüli utat tett.¹² A légi út fontosabb állomásai az alábbiak voltak: Friedrichshafen, Tokió, Los Angeles, s USA keleti partján található Lakehurst.

Az I. világháború után a német léghajógyártást az mentette meg a teljes csődtől, hogy az Amerikai Egyesült Államok kormánya – különösen a *US Navy* – érdekelt volt abban, hogy nagy és modern léghajóval rendelkezzenek, főleg a csendes-óceáni óriási térségek feletti folyamatos légi kontroll biztosítása érdekében. Így az Egyesült Államok kormánya megrendelte a 126-os számú *Zeppelin* léghajót, melyet 1924 októberében át is adtak számára, amely ezt követően *USS Los Angeles* néven repült.¹³ E sikeres amerikai projekt után a *Zeppelin* társaság meghatározó személyisége dr. Hugo Eckener kétéves kampányba kezdett, hogy országos gyűjtés eredményeként maga Németország is építhessen egy modern léghajót. A gyűjtés igen sikeres volt, melynek eredményeként 1928 szeptemberére elkészült az LZ 127-es *Zeppelin* léghajó.

A *Graf Zeppelin* repülőútjai során¹⁴ a legjelentősebbnek kétség-

¹¹ FISCHER (2014a): i. m.

¹² Zeppelin's round-the-world flight in 1929. 15:30. <https://www.youtube.com/watch?v=o0sM5hMeqlo> ;Graf Zeppelin in peril in 1929. 9:08. <https://www.youtube.com/watch?v=ZK8nBHI6KLW>

¹³ LZ 126. https://de.wikipedia.org/wiki/LZ_126.

¹⁴ Douglas BOTTING: *Geschichte der Luftfahrt. Die Luftschiffe*. Bechtermünz

kívül az 1929-es *Weltrundfahrt*, *Round the world flights* tekinthető, melynek kapcsán Hugo Eckenert világszerte „*Magellan der Lüfte*” elnevezéssel illették. A léghajó először Amerikába repült. A Föld körüli út amerikai verziója a keleti parti Lakehurst-ből indult (*amerikanische Weltfahrt*) amerikai kérésre és a finanszírozásban történt jelentős amerikai részvétel okán: 35 nap alatt 49.618 km volt a glóbusz északi negyede körül megtett légi út hossza. Az úgynevezett „*deutsche Weltfahrt*” a Bodeni-tónál fekvő Friedrichshafen-ből indult, s innen számítva a *Zeppelin Weltflug* 34.200 km megtételét jelentette 20 nap alatt mindvégig keleti irányban repülve körbe a Földet. A Friedrichshafen – Tokió útvonal keretében a léghajó 11.743 km-t tett meg 101 óra 49 perc alatt. A világ a „*Weltumrundung*” révén ismerkedni kezdett a *non-stop repülés* kifejezéssel. A repülésre a szovjet kormány engedélyével került sor. Igaz, Moszkva felett nem engedélyezték az átrepülést, de olyan szibériai tájak felett vezetett az engedélyezett légi út, amelyek korábban teljesen ismeretlenek voltak. Óriási mennyiségű filmanyag is készült a világutazás során, többek közt az útnak ezen szakaszáról is. Az öt napos tokiói látogatás után a *Graf Zeppelin* a Csendes-óceánon át Los Angelesbe repült.¹⁵ A *Graf Zeppelin* 13 amerikai szövetségi állam fölött átrepülve – többek közt El Paso, Kansas City, Chicago, Clivland, Detroit után – érkezett meg a keleti parton fekvő Lakehurst-be 1929. augusztus 29-én. Az óriási média visszhangnak köszönhetően jelentősen megnőtt Németország, a német repülés presztízse.¹⁶ (1.sz. ábra)

Verlag, Eltville am Rhein. 1993. A *Graf Zeppelin* összesen 1,7 millió km utat tett meg a levegőben töltött 17.177 óra során, ami megfelel 717 napnak, illetve közel két évnek. A léghajó 590 repülőutat tett meg és ebben 144 óceáni átkelés szerepelt, ezen belül 143 az Atlanti-óceánon át és egy a Csendes-óceánon át s mindeközben 13.110 utast szállított az évek során.

¹⁵ A Csendes-óceánon át történő *non stop repülés* 9.634 km-t jelentett 79 óra 54 perc alatt.

¹⁶ Heinz ORLOVIUS: *Amerika im Luftverkehr*. IN: *Zeitschrift für Geopolitik*. Jg. 7. Heft. 3. 1930. 233-243.; DEÁK Máté: *Hugo Junkers szerepvállalása Európában és az Európán kívüli térségekben*. IN: DÉVÉNYI Anna – RAB Virág – SCHWARCZWÖLDER Ádám: 6. Országos interdiszciplináris Grastyán konferencia előadásai. 6. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Grastyán Endre Szakkollégium, 2009. 67-73.

A US Air Force Föld körüli repülései a hidegháborúban a szovjet impérium körül

Lucky Lady I. (1948), Lucky Lady II. (1949), Lucky Lady III. (1957)

Lucky Lady I.

A *Lucky Lady I.* keretében két Boeing B-29-es Superfortress¹⁷ 1948. július 22 – augusztus 6. között, az első nagy berlini hidegháborús krízis kezdete idején – egy teljes Föld körbekerülési légi vállalkozást hajtott végre. 15 nap alatt 11 leszállással 32 ezer km-t tettek meg, a levegőben töltött idő összesen 103 óra 50 perc volt.

Lucky Lady II.

A *Lucky Lady II.* az Amerikai Egyesült Államok légierijének Boeing B-50-es nagy rádiuszú repülőerődjével végrehajtott demontstratív légi vállalkozását jelentette, mely első alkalommal – egy texasi légi bázisról indulva s ugyanoda visszaérkezve – *non-stop* körbe repülte a Földet. A globális repülőút 94 óra 1 percg tartott.¹⁸ Erre csak úgy kerülhetett sor, hogy megvalósult egy régi álm, a repülőgépnek a levegőben való utántöltése. B-29-es gépek tankolták meg a B-50-est: az első tankolás a levegőben az Azori-szigetek magasságában volt, a második Szaúd-Arábia légterében, a harmadik a Fülöp-szigetek fölött, a negyedik tankolás pedig a Hawaii-szigetek térségében. A propelleres, 4 hajtóműves B-50-es 401 km-es átlagsebességet ért el a megtett 37.772 km során. A *Completés First Nonstop Circumnavigation Flight* repülésre egy válságos időszakban került sor: a hidegháború első nagy krízise, a berlini válság alatt, 1949. február 26. és március 2. között. Ez már a nukleáris korszak volt, s egyértelműen jelezte az *USAF Strategic Air Command* gyors globális bevetési lehetőségeit a világ bármely részén. Egyúttal figyelmeztetést jelentett a bikontinentális szovjet impérium számára. (2. sz. ábra)

¹⁷ B-29-es gépek hajtották végre a Hiroshima és Nagaszaki elleni atombomba bevetéseket 1945. augusztus 6-án és 9-én.

¹⁸ *Globe Flight* (1949). [https://www.youtube.com/watch?v=8G4QQUt8INw](https://www.youtube.com/watch?v=8G4QQUt8INw;);
1949 *Lucky Lady II Completes First Nonstop Circumnavigation Flight*.;
https://www.youtube.com/watch?v=6p_F2jFj5DU;
<https://www.fai.org/news/lucky-lady-ii-story-first-non-stop-round-world-flight>

Lucky Lady III. Operation Power Fly

A *Luckie Lady III.* keretében az Amerikai Egyesült Államok három – pár évvel korábban rendszerbe állított – legmodernebb s már sugárhajtású B-52-es gépe vett részt, amelyek ugyancsak leszállás nélkül, légi tankolással, *non-stop* körbekerülték a Földet.¹⁹ A más néven *Operation Power Fly*-nak nevezett légi bevetést 1957. január 16–18. között hajtották végre, egy olyan időszakban, amikor az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió már jelentős hidegháborús kríziseken volt túl, így többek között az 1950–1953 közti koreai háborún, az 1956-os egyiptomi-magyar krízisen, egy atom- és hidrogénbomrákkal kölcsönösen felszerelt, ellenséges katonai tömbökbe tagolt világban.

A *Luckie Lady III.* vállalkozás – *the first Jet to Circle the Globe* – keretében összesen hat légi tankolás történt. A három hadászati bombázó repülőgép – egy kaliforniai légi bázisról startolva s ugyanoda visszatérve – leszállás nélkül 39.147 km-t tett meg és az átlagsebesség duplája volt az 1949-es hasonló légi vállalkozásnak, ugyanis 1957-ben az átlagsebesség már 845 km/óra volt a sugárhajtóműveknek köszönhetően.²⁰ Az első légi tankolásra Új-Fundland magasságában került sor, a másodikra Casablanca légterében, a harmadik Szaúd-Arábia felett, a negyedik Sri-Lanka (Ceylon) magasságában, az ötödik a Fülöp-szigetek térségében, a hatodik légi tankolás pedig a Hawaii-szigetek magasságában történt.

A három B-52-es nehézbombázó hidrogénbomba támadást is szimulált Malaysia közelében. Curtis E. LeMay tábornok, a *Strategic Air Command (SAC)* parancsnoka személyesen köszöntötte a globális bevetésről visszatért bombázó gépek személyzetét. A *Life Magazin* 1957. január 28.-i számában részletes beszámolót közölt az alábbi címen: *Around the World in 45 Hours. Take-off of Globe circling B-52.* Az Amerikai Egyesült Államok stratégiai légierije egyértelmű üzenetet küldött Moszkva irányába, hiszen a SAC ezzel a légi misszióval jelezni kívánta azt az új hadászati képességét, hogy bármilyen égtáj felől Északról, Délről, Keletről, vagy éppen Nyugat felől – azaz a Szovjet-

¹⁹ Becoming the first jet engine to circle the globe nonstop via in-flight refueling. <https://planetags.com/products/b-52-lucky-lady-iii>

²⁰ Egy újabb rekordként, 1995-ben egy francia-angol gyártmányú *Concord* repülőgép 31 óra, 27 perc, 49 másodperc alatt repülte körül a Földet.

unió körül – az amerikai hadászati légierő immáron sugárhajtású stratégiai bombázóival nagyon gyors hidrogénbomba bevetésekre képes a vörös impériummal szemben, illetve a glóbuszon található bármely célpont ellen. (3. sz. ábra)

Az interkontinentális rakétakorszak kezdete, az amerikai „óceánpajzs” vége

A Szputnyik-sokk (1957. október 4.)

1944. szeptember 8-án egy Hága melletti erdőben elrejtett német kilövőállásából egy 12 tonnás V-2 rakétát lőttek ki Londonra. A V-2 volt a világ első hadműveleti ballisztikus rakétája. Német rakétatudósok fejlesztették ki Hitler e titkos V-2 csodafegyverét. A V-2 azonban nem a háborúban, hanem utána játszott főszerepet. Az angol, amerikai, francia, szovjet titkosszolgálatok versengtek a peenemündei kutatás eredményeinek és a V-2-es rakéták megszerzéséért. Az amerikai fogságot választó Wernher von Braun és a német rakétaspecialisták csoportja Texasban, El Paso környékén folytatta egy darabig az Egyesült Államokba titokban átszállított V-2 rakéták tesztelését és fejlesztését. Az Egyesült Államokban azonban 1957-ig a rakétakutatások nem kaptak prioritást. Az USA haderői a Szovjetunió sakkban tartására, a vörös birodalommal szomszédos, vagy közeli országokban rendelkeztek óvilági szövetségesekkel – s így közeli bázisokkal –, és nem kellett az óceánok túlsó partjairól hadászati rakétákkal fenyegetni a Szovjetuniót. A német rakéták „*atyja*”, von Braun hiába szegődött az USA szolgálatába, egy darabig tétlenségre kárhoztatták. Később, a látványos szovjet rakétaelőny, majd a „*Szputnyik sokk*” után, s immáron amerikai állampolgárként az USA Hold programjának, s az amerikai űrkutatásokat koordináló szervezetnek, a NASA-nak egyik vezetője lett.²¹

A Szovjetunióban, ellentétben az amerikaiakkal, nagy lehetőségeket láttak a rakéta „*csodafegyverben*”. Míg a V-2 csak a La Manche-csatorna „*átlövésére*” volt képes, addig Szergej Koroljov szovjet rakéta főkonstruktor 1947. januárjában Sztálinnak már ötszáz-hatszáz kilométer hatótávolságú rakéták kifejlesztésére tett javaslatot. A Sztálingrád közelében felépített Kapusztyin Jar szupertitkos rakétabázi-

²¹ FISCHER Ferenc: *A kétpólusú világ, 1945-1989*. Studia Historiae. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2014b. vonatkozó részfejezetei.

son intenzív munkák folytak. Az első szovjet R1-típusú rakétát 1947. október 18-án lőtték fel, mely lényegében a V-2 rakéta kissé módosított változata volt. A Koroljov vezette szovjet rakétakutatások az amerikaiakhoz hasonlóan felhasználták a német tudományos kapacitást, dokumentációt, technikát, azzal a lényeges különbséggel, hogy a rakétafejlesztésnek Moszkva már a háború után közvetlenül prioritást és „zöld jelzést” adott.

A Szovjetunió hiába rendelkezett 1949-től atombombával, légi bázisairól az Amerikai Egyesült Államok területét az akkori szovjet bombázókkal a hatalmas légi távolságok miatt nem tudta elérni. A Szovjetuniónak – ellentétben az amerikaiakkal – a geostratégiai kényszer miatt nem maradt más választása: a kifejlesztendő nagy hatótávolságú rakétafegyverekben látták azt az alkalmas atomhordozó eszközt, amellyel saját területükről célba vehetik az amerikai nagyvárosokat, s ily módon katonailag egyenrangúvá válhatnak a távoli, s a II. világháború utáni években még elérhetetlennek tűnő Amerikai Egyesült Államokkal.

Sztálin halála után Hruscsov is megszállottan erőltette a szovjet rakéta programokat: 1955 nyarán észlelték először a NATO-tag Törökországban kihelyezett amerikai radarok az első szovjet középhatótávolságú ballisztikus rakétákat. A szovjetek az atomrakéta zsarolás-fenyegetés lehetőségével először s igen látványosan 1956. november első napjaiban a szuezi válság kapcsán éltek, az úgynevezett Bulgaryin rakéta ultimátum révén.

Koroljov még 1949-ben Sztálintól azt az utasítást kapta, hogy olyan nagy tolóerejű óriásrakétákat állítsanak elő, amelyek képesek a föld gravitációját és légellenállását leküzdve olyan magasságba emelkedni, hogy utána ballisztikus pályán „interkontinentális rakétaként” elérhessék az Amerikai Egyesült Államok területét. Az Északi-sarki övezeten átívelő, az USA határáig terjedő legrövidebb távolságnál – 5500 km-nél – nagyobb hatótávolságú rakétát kellett előállítani. 1954 májusában született meg a Kreml döntése arról, hogy az interkontinentális rakéták szupertitkos kísérleti bázisa a kazahsztáni Bajkonurban épüljön fel. A szovjet hadászati célkitűzés végül az 1957. októberi „Szputnyik-sokkal” vált realitássá és világszenzációvá: a Vörös Hadsereg az amerikaiakat megelőzve interkontinentális rakétákkal rendelkezett. A szovjetek az R7 típusú rakétával képesek voltak már interkontinentális távolság áthidalására, ugyanis az R7-es rakéta képes volt a Szovjetunó területéről – a legrövidebb arktikus térségen át – az Amerikai Egyesült Államok

területének elérésére, annak támadására, az USA-t védő óriási távol-
ságok, az óceánpajzs áttörésére.

1957. október 4-én egy – az előző két alkalommal már sikeresen
tesztelt – nagy tolóerejű rakétával a titkos kazahsztáni támaszpont-
ról, Bajkonurból a Szovjetunió felbocsátott az űrbe és Föld körüli pá-
lyára állított egy 83,6 kg súlyú 58 cm átmérőjű, műszerekkel megra-
kott fémgömböt, a *Szputnyik-1*-et, az emberiség első műholdját. A
Szputnyik-1 orbitális pályája az USA felett vezetett keresztül. A két-
lépcsős *Vosztok*-rakéta a Földtől 230 km-es magasságban állította pá-
lyára a *Szputnyikot*, mely másodpercenként háromszor küldött jeleket
a Földre. 28.000 km/óra sebességgel száguldott a Föld körül. Föld
körüli keringési pályája 220 és 940 km között húzódott. 1957. október
4-én a világ egy csipogó rádiójelre figyelt fel. Ez egyértelmű bizonyí-
tékként azt jelentette, hogy a szovjetek ez alkalommal nem blöfföltek:
Föld körüli pályára állították az első mesterséges holdat, megkezdő-
dött az űrrepülés kora. A *Szputnyik* nem támadó fegyver volt, de a
bip-bip jelzéseivel – amit amerikai s európai rádióamatőrök százai
fogtak –, egyértelmű volt, hogy a Szovjetunió az űrversengésben
megelőzte riválisát, az USA-t, s vezető szerepre tett szert az űrben.²²
A bolsevik forradalom 40. évfordulóját ezzel a szenzációval készítet-
ték elő. 1957. november 3-án már a második *Szputnyikot* lőtte fel a
Szovjetunió. Ettől kezdődően nagy űrversengés vette kezdetét,
melynek eredményeként rakétahatalommá, űrhatalommá vált mind
a Szovjetunió, mind az Amerikai Egyesült Államok.

A Föld első víz alatti körbekerülése a *Magellan projekt* keretében.

A *USS Triton* atom-tengeralattjáró útja (1960. február 24. - 1960. május 10.)

A *First Submarine Circumnavigate of the World*-re egy olyan idő-
pontban került sor, amikor nagy szovjet-amerikai nukleáris s hadi-
technikai versengés zajlott. Az 1957. októberi *Szputnyik* sokk, s az *USS*
Nautilus 1958. augusztusi Északi-sark alatti útja után vagyunk.²³ 1959

²² Giles SPARROV: *Az űrrepülés teljes története a Szputnyik 1-től az űrrepülőgép utá-
nig*. M-Érték Kiadó, Budapest, 2009.; *The Story Of The Sputnik Moment*.
<https://youtu.be/GhJnt3xW2Fc>

²³ Az amerikaiak a *Szputnyik sokkra* adott válaszként (1957. november 7.) a *USS*
Nautilus-t a világ első atom-tengeralattjáróját küldték egy világtörténeti jelentőségű

márciusában ugyancsak nagy amerikai tengeralattjáró sikerről tudósítottak a világlapok, miután az *USS Skate* amerikai atomtengeralattjáró 1959. március 17-én kitűzte az Északi-sarkon az amerikai zászlót.²⁴ S a *First submerged Circumnavigation of the World* két nagy hidegháborús krízis, az 1961. augusztusi berlini fal építése és az 1962. őszi karibi válság előtt valósult meg.

A Föld első tenger alatti körbekerülését az amerikai szupertitkos *Magellán projekt* fémjelezte, mely *Operation Sandblast* kódnev alatt is ismert. A *USS Triton*²⁵ amerikai atommeghajtású tengeralattjáró mindvégig a vízfelszín alatt haladva, 60 nap 21 óra 49.491 km-t tett meg. Ha az út teljes egészét tekintjük egy spanyolországi kitérővel, akkor 84 nap 19 óra alatt 67.292 km-t tett meg.²⁶ Az Egyenlítőn négyszer haladt át az atomtengeralattjáró és az átlagos sebessége 33 km (18 csomó) volt. Fő szakaszaiban követte a portugál-spanyol felfedező Ferdinánd Magellán első világmegkerülő útját 1519 és 1522. között. Éppen ezért ennek a vállalkozásnak a másik kód elnevezése a *Project Magellan* volt. A *USS Triton* feladata fő vonalaiban Magellán egykori útját követve a Föld körbekerülése volt, de mindvégig a víz alatt, illetve periszkóp mélységben. A világoceánok legyőzése utolsó nagy állomásának fontos mérföldköve lett ez az út, amelyet úgy is jellemeztek, hogy a „világ periszkópon át nézve”.²⁷

útra, a Csendes-óceánról indulva a Bering-szoroson át az Atlanti-óceánra kijutva, az Északi-sark jégtömege alatt. A Szputnyik sokkot ellensúlyozni képes stratégiai értékű lépés – az Északi sark alatti áthajózás – megtételére 1958. augusztus 3-án került sor. [https://en.wikipedia.org/wiki/USS_Nautilus_\(SSN-571\)](https://en.wikipedia.org/wiki/USS_Nautilus_(SSN-571))

²⁴ Ettől kezdődően az amerikai, szovjet, majd az angol rakétahordozó atomtengeralattjárók rutinkiképzéséhez tartozott (néhánykor három amerikai atomtengeralattjáró egyszerre), hogy kitűzzék – a jéglabirintus alatt végrehajtott veszélyes manőverezések után – a „Föld tetején” országaik zászlaját, ahonnan minden irányban csak Dél felé lehetett tekinteni.

²⁵ A *USS Triton* legfontosabb technikai paraméterei: a tengeralattjárót 1955 októberében kezdték el építeni és 1958. augusztus 19-én bocsátották vízre, a szolgálatba állítása 1959. novemberében történt. A teljes terheléssel 7.800 tonnás tengeralattjáró 2 atomreaktorral rendelkezett, hosszúsága 136 méter, szélessége 11 méter, a legnagyobb sebessége – amit vízfelszínen el tudott érni – 56 km/óra volt, alámerülve 50 km/óra. A legénység 172 főből állt.

²⁶ *USS Triton Nuclear Submarine 1st submerged circumnavigation of the World.* <https://www.youtube.com/watch?v=LW-tMpubWEo> ; *Operation Sandblast, a Cold War circumnavigation by the US Navy with a submarine.* https://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Sandblast

²⁷ *Saga of the Triton 1961 Operation Sandblast Circumnavigation of the Globe*

Az *Operation Sanblast* vállalkozás több motívumból táplálkozott. Az egyik diplomáciai jellegű volt, nevezetesen Eisenhower amerikai elnök a Párizsba tervezett négyes csúcstalálkozó előtt – 1960 májusában – nagy s látványos diplomáciai sikert kívánt elérni a Szovjetunióval szemben, egyértelműen jelezve az amerikai haditechnika fölényét a Szovjetunióval szemben. Az 1959. szeptemberi Hruscsov-Eisenhower csúcstalálkozása után (Camp David) Eisenhower mindenképpen nagy, diplomáciailag is jól hasznosítható ütőkártyával szándékozott találkozni Hruscsov szovjet vezetővel. A „*Magellán Route*” körvonalai 1960. január elején formálódtak: a *Top Secret* memorandumnak, a *Magellán projektnek* Eisenhower elnök 1960. január 26-án adott zöld jelzést. Az atomtengeralattjáró parancsnokává az elnök bizalmasát, Edward Latimer Beach-t nevezték ki, aki Eisenhower elnök tengerészeti szárnysegédje volt 1953–1957 között.

Az amerikai atomtengeralattjárónak az elsődleges feladata tehát az volt, hogy diplomáciailag hatásosan előkészítse a párizsi csúcstalálkozót, s látványos politikai *show*-t biztosítson Eisenhower elnök számára. A professzionális show biztosítására a *National Geographic* magazin fotósa is elkísérte a tenger alatti úton a *USS Triton*-t. A szovjet űrsikerek után az óceánok mélységében az Amerikai Egyesült Államok messze a Szovjetunió előtt jár. Az amerikaiak ezzel a tenger alatti vállalkozással világra szóló publicitást kívántak maguknak biztosítani, hogy az egész világról, az amerikaiak sikeréről beszéljen.

Az *Operation Sandblast* hadászati-stratégiai célkitűzés elemei közé tartozott annak egyértelmű bebizonyítása, hogy a nukleáris meghajtású amerikai tengeralattjárók igen hosszú ideig, akár két hónapig is – mindvégig alámerülve maradván – bárhol feltűnhetnek a világóceánokon, s a hazai bázisoktól teljesen függetlenül manőverezni tudnak távoli ellenséges partok előtt. Az út sok szempontból tesztértékűnek számított, mert ebben az időszakban – 1960 elején – az amerikaiak már sikeres kísérleteket hajtottak végre víz alól indítható ballisztikus Poláris rakétáikkal. A *USS Triton* még nem rendelkezett ilyen támadó atomrakéták indítására képes fegyverzettel, de a közeli jövő útját jelezték a sikeres kísérletek. Az atom-tengeralattjárók globális bevetettségének tesztelése tehát fontos szempontját jelentette ennek a szupertitkos vállalkozásnak.

Az útnak egy másik tesztértékű aspektusa az űrkutatáshoz kötő-

dött, hiszen zajlottak már a *Gemini* és *Mercury* amerikai űrprogramok. Így többek közt annak a pszichológiai vizsgálata is szerepelt a tudományos programban, hogy a két hónap mindvégig víz alatti összezártság milyen pszichológiai hatással van a legénységre.

A *USS Triton* 1960. február 24-én lépte át az Egyenlítőt az Atlanti-óceánon s a Horn-fokot megkerülve a Drake-átjárón érkezett a Csendes-óceánra. A legénység tagjai periszkópon át megnézhatték a híres-hírhedt Horn-fokot és periszkópon át fotókat is készítettek a külvilág számára bizonyítékként. A Húsvét-szigetek közelébe március 13-án érkezett a *USS Triton*, majd Guam szigete felé tartottak. Az Egyenlítőt – immáron a Csendes-óceánon – másodszor március 19-én érték el. Guam közelébe március 28-án érkeztek, ahonnan a tengeralattjáró a Fülöp-szigetek felé tartott. A tengeralattjáró itt olyan vizeken haladt, amelyen Magellán is járt a felfedező útja során, illetve ahol életét vesztette. Az Indiai-óceánon az Egyenlítőt április 3-án harmadszor lépte át az amerikai atomtengeralattjáró. A Jöreménység foka közelében április 17-én már az Atlanti-óceán északi vizei felé haladtak, ahol az Egyenlítőt negyedszer is átlépték április 25-én. Ezt követően a hajó a Kanári-szigetek, majd Cadíz felé tartott. A *USS Triton* a spanyol partok felé haladt, hiszen Magellán útja is innen indult, pontosabban Sanlúcar de Barrameda kikötője felé. Egy amerikai cirkáló egy speciális érmét vett át az atom-tengeralattjárótól a Föld körüli út megtétele után s adott át a spanyol hatóságoknak, így emlékezve Magellán 1519–1522-es útjára, amelyet 1960-ban az *USS Triton* ismételt meg, mindvégig víz alatt. 1960. május 10-én a tengeralattjáró visszatért az amerikai keleti parti bázisára. Az amerikaiak ezzel a víz alatti globális tengeri úttal nagy haditechnikai sikert könyvelhettek el. Az első generációs atom-tengeralattjárók bizonyították, hogy a jövő fejlesztésének iránya egy nagy amerikai atom-tengeralattjáró flotta kiépítése, mely részét képezheti a Szovjetunióval szembeni elrettentési politikának és globális körbekerítésnek.

A *USS Triton* visszatérését azonban nem övezte olyan nagy látványos ünnepség, mint amilyen volt 1958-ban a *USS Nautilus*²⁸ New York-ba érkezésekor, illetve 1959-ben a *USS Skate*²⁹ amerikai

²⁸ USS Nautilus - SSN-571 First submarine to North Pole 20040.
<https://www.youtube.com/watch?v=LkoF0iNm56A>

²⁹ Submarine USS Skate at the North Pole 1959 20184

<https://www.youtube.com/watch?v=iv9NxOrKDow>; Az amerikai atom-

atomtengeralattjáró esetében. Ennek háttérében az állt, hogy 1960. május elsején a Szovjetunió légterében lelőtték az U2 amerikai kémrepülőgépet. A pilóta életben maradt, vallott és a bizonyítékok a kémkedésről, a fotóeszközök, a filmanyag a szovjetek kezébe kerültek s ez Hruscsov számára nagy politikai ütőkártyát jelentett a párizsi tervezett négyes csúcstalálkozó előtt.³⁰ A nemzetközi helyzet ismét kiéleződött. Hruscsov bocsánatkérésre szólította fel Eisenhower elnököt. Hogy ne fokozzák a diplomáciai feszültséget, az amerikai sajtó visszafogottan tudósított a *USS Triton* útjáról. Így tette ezt pl. a *New York Times* 1960. május 13-án a *The modern Magellanes* cikkében. A Fehér Ház és maga Eisenhower elnök is – a külvilág felé – nagyon visszafogottan fogadta a *USS Triton* kapitányát. (4. sz. ábra)

Jurij Gagarin űrutazása a Vosztok 1 rakétával (1961. április 12.)

Jurij Gagarin volt az első ember, aki a Földet az űrből teljes egészében látta. A *Vosztok 1* a Föld körüli keringési pályája 175–327 km között volt, tehát elegendő volt a magasság ahhoz, hogy a teljes Föld láthatóvá és fényképezhetővé váljon. A *Vosztok 1* rakétával 1 óra 48 percet töltött az űrben Gagarin, közben Hruscsovval is egy rövid telefonbeszélgetést folytatott.³¹

Az újabb rakétasikerek bővületében, Jurij Gagarin 1961. április 12-én végrehajtott első űrrepülése után, az SZKP XXII. kongresszusa 1961 októberében már egy generáción belül – konkrét adatsorokkal – az USA gyors lekörözését prognosztizálta, s azt, hogy a rubel végül legyőzi a dollárt. A Kelet kihívása fogalmazódott meg a Nyugattal szemben, és ezt jelképezte a rakéták *Vosztok* (Kelet) elnevezése is. Az űrből 1961. április 12-én visszatért Gagarint államfőknek kijáró vörös szőnyeg fogadta a Kreml előtt. Gagarin űrutazását Hruscsov maximalisan igyekezett kihasználni bel- és külpolitikai sikerek elérése érdekében, ezért Gagarint látványos világgörülű útra küldte.

tengeralattjáró programot a szovjetek nagyon veszélyesnek tartották, ezért maguk is nagy erőfeszítéseket tettek az amerikaiak utolérésére. 1962 júliusában a „*Leninszkij Komszomol*” nevű szovjet atom-tengeralattjáró kétszer is felkereste az Északi-sarkot, és áttörve a jégtakarót, kitűzték ott a szovjet sarló kalapácsos zászlót.

³⁰ FISCHER Ferenc (2014b): i. m.

³¹ Yuri Gagarin, *World's First Spaceman* (1961) - extract | BFI. <https://www.youtube.com/watch?v=Ft4RZe1ACUw>; 1961 год первый человек в космосе Юрий Гагарин / 1961

Lemaradtunk az oroszok mögött, ismerte el Kennedy, amikor a világ első űrhajója, Jurij Gagarin visszatért a földre. Kennedy ezért – az Amerikai Egyesült Államok űrválaszaként – 1961. május 25-én ígéretet tett a nemzetnek az amerikai szenátusban arra, hogy az első ember, aki majd a Holdra lép az évtized végéig, az amerikai lesz és onnan biztonságban vissza is fog térni a Földre. Ez volt a híres *Moon Speech*.³² Az Amerikai Egyesült Államok Gagarinhoz hasonló teljesítményt elért első űrpilótája John Glenn volt, aki 1962 februárjában hajtott végre sikeres űrutazást.³³

A USS Enterprise atommeghajtású repülőgép-anyahajó Föld körüli útja **Operation Sea Orbit (1964. július 31. és október 3.)**

A Pentagon a nukleáris meghajtás előnyeit felismerve nemcsak a víz alatti dimenziót kívánta meghódítani atomtengeralattjáróival, hanem a hagyományos horizontális dimenzióban, azaz a víz felszínén is. Szovjetunióval szembeni olyan hadászati jelentőségű, forradalmian új hadihajók tervezését rendelte el, amelyek a nukleáris energia felhasználásával képesek a Föld akár többszöri körbehajózására anélkül, hogy ki kellene kötniük. E koncepció jegyében építették meg a nukleáris reaktorral felszerelt *Enterprise* atommeghajtású repülőgép-anyahajót, mely 1964-ben körül hajózta a Földet,³⁴ s *Operation Sea Orbit* volt a kódneve annak a Föld körüli vállalkozásnak, amelyet a *US Navy* atommeghajtással működő hadihajói (*atomships*) 1964. július 31. és október 3. között hajtottak végre. A vállalkozást *Nuclear Task Force One* elnevezéssel is emlegették. Három hadihajó vett ebben részt s mindegyik atommeghajtású volt: a *USS Enterprise (CWN*

³² John F. Kennedy Moon Speech (1962). <https://www.youtube.com/watch?v=TuW4oGKzVKc>

³³ https://en.wikipedia.org/wiki/John_Glenn

³⁴ A hajó építését 1958 februárjában kezdték el és 1961. november 25-én állították szolgálatba. 1962. április 14-én, miközben a kubai válság a végkifejlete felé haladt, Kennedy elnök számos tanácsadójával és magas rangú tisztekkel látogatást tett a vadonatúj repülőgép-anyahajón, mely egy nagy tengeri hadgyakorlatot hajtott végre, mely részét képezte a Kubával szembeni diplomáciai nyomásnak is. A *USS Enterprise* a *US Navy* nagy hidegháborús vállalkozásaiban minden alkalommal ott volt, így a Kuba körüli blokád során, a vietnámi háborúban, az első Öböl-háborúban, majd az Afganisztán elleni amerikai légitámadások során is. Több mint fél évszázad után a repülőgép-anyahajót 2012. december 1-én vonták ki az aktív szolgálatból és 2017. februárjában végérvényesen törölték a *US Navy* állományából, majd megkezdődött a szétbontása.

65), a *USS Long Beach* cirkáló és a *USS Brainbridge* fregatt.

A *USS Enterprise (CWN 65)* az első atommeghajtású repülőgépanyahajó a világon a maga méreteivel és technikai megoldásaival lenyűgöző volt: a maga 342 méteres hosszúságával mindmáig a világ leghosszabb hadihajója.³⁵ Teljes terheléssel több, mint 93 ezer tonna vízkiszorítású volt. A hajó fedélzetén, illetve a hangárokban maximum 110 különböző típusú harci repülőgépet szállíthattak. A legénység több mint 5.000 fő volt, ezen belül közvetlenül a repülőkötelékekhez kötődő pilóták, szerelők létszáma 2.500.³⁶

A hajó címerében két Földgömböt összekötő nagy *E* betű található és a repülőgépanyahajó sziluettje. A nagy *E* betűvel az atomenergiára kívántak utalni, míg a két Földgömbbel – az egyik a keleti, másik a nyugati féltekét mutatja – jelezni kívánták, hogy a hajó globálisan bárhol s igen gyorsan megjelenhet a világtengereken.³⁷ A hajót nyolc nukleáris reaktor hajtotta, ez lehetővé tette, hogy egyetlen reaktor feltöltéssel 13 évig használhatták a hajót. Mivel nem volt szükség nagy olajtankokra a meghajtáshoz, így a *USS Enterprise* sokkal több repülőgépbenzint, fegyverzetet, élelmiszert tudott szállítani.

Nuclear-Powered Task Force One csoportosulást a Földközi-tengeren vonták össze, pontosabban Gibraltár közelében és innen indult a világ körüli út 1964. július 31-én.³⁸ Az afrikai kontinens nyugati partja-

³⁵ Az *USS Enterprise* magassága a hajó aljától a hajó árboccsúcsáig több mint 76 méter, a szélessége 78 méter volt. A repülőgépek indítását 4 nagy teljesítményű gőzkatapult biztosította. Operation Sea Orbit, a Cold War circumnavigation by the world's first all-nuclear squadron

<https://web.archive.org/web/20081224134127/http://www.enterprise.navy.mil:80/>

³⁶ A *USS Enterprise* igen jellemző külső megjelenéssel rendelkezett. Abból adódóan, hogy meghajtását az atomenergia biztosította, nem volt szükség hagyományos kéményekre, így ezt az új lehetőséget kihasználva, egy egészen új, kockához hasonló felépítmény („sziget”) kialakítása történt meg

³⁷ *USS Enterprise (CVN-65 And New CVN-80): The Best Aircraft Carrier the Navy Ever Built?*

<https://youtu.be/7AuxM3gTB0k>
Operation Sea Orbit 50th Anniversary Commemorative.
<https://www.youtube.com/watch?v=eG6k-RS7A9U>

³⁸ A *USS Enterprise* több alkalommal is a Földközi-tengeren állomásozó 6. amerikai flotta állományába tartozott, így 1964-ben is. Előzőleg 1962 nyarán az *USS Enterprise*-t a Földközi tengerre vezényelték át, ahol a NATO tagállamok haditengerészetével közös hadgyakorlatot hajtottak végre. A *USS Enterprise* a Földközi-tengeri NATO tagállamok kikötőinek gyakori látogatója volt, így többek között: Pireus, Isz-

inál Dél felé haladva Szenegál fővárosa közelében, Dakarnál, majd Sierra Leone fővárosánál –Freetown –, Libéria fővárosánál, Monroviánál, s az Elefántcsont part előtti vizeken – amit az út során többször is alkalmaztak – *underway visit-re* került sor. Miközben a hajókötelék folyamatosan haladt, az érintett országok minisztereit, magas rangú tábormokait szállítottak az *USS Enterprise* repülőgép-anyahajó fedélzetére és itt lehetőségük kínálkozott a hajó megismerésére. Ezek a látogatások azt a célt szolgálták, hogy a *US Navy* erejét demonstrálják a fekete-afrikai VIP vendégek előtt. Augusztus 10-én a *Nuclear Task Force One* hajóegységei elérték a Jóreménység-fokát és behajóztak az Indiai-óceánra, ahol találkoztak a Dél-afrikai Köztársaság hadihajó egységeivel. Ezt követően az amerikai hadihajók Észak felé vették az irányt és Kenya partjai közelében ugyancsak sor került egy *underway visit-re*. A kenyai látogatás után át az Indiai-óceánon Ázsia irányába fordultak a hadihajók, s a cél a pakisztáni kikötő, Karachi volt. Itt többek közt az *USS Enterprise* harci gépei egy látványos légi bemutatót hajtottak végre. A következő állomás Ausztrália volt, ahol a három hajóegység szétvált és a *USS Long Beach* Melbourne látogatott, míg a *USS Enterprise* Sydney kikötőjébe. Sydney-ben becslések szerint több mint százezer ember volt kíváncsi a világ első atommeghajtású repülőgép-anyahajójának látogatására. A kikötőben több mint 200 kisebb-nagyobb hajó kísérte. Lehetőség volt ismét a repülőgép-anyaghajó fedélzetére lépni és több mint tízezer ausztrál polgár élt ezzel a lehetőséggel. Sydney-ben a *USS Enterprise* repülőgépei bemutatót is tartottak, látványosan átrepülve például a világhíres Sydney híd felett. A következő állomás szeptember 8–9-én Wellington, Új-Zéland volt. Itt ugyancsak sor került egy repülőgép bemutatóra, illetve az újzélandiak is a hajó fedélzetére léphettek.³⁹

A *Nuclear Task Force One* szeptember 17-én ért a Horn-fok közelébe. Áthaladva a Drake-átjárón az Atlanti-óceánra érkezett, majd rövid látogatást tett Buenos Aires-ben és Montevideóban. Szeptember 23-án a hadihajó kötelék Rio de Janeiróba érkezett. A híres cukorsüveg közelében közel háromezer brazil állampolgár lépett a *USS Enterprise* fe-

tambul, Nápoly, Palermo, Genova, Barcelona, Rhodos.

³⁹ A világszerte hajóútra egy olyan időpontban került sor, amikor a Szovjetunió befolyása növekedett az afrikai kontinensen és Ázsiában is. Az 1961-ben létrejött el nem kötelezettek mozgalmában is komoly befolyással rendelkezett a keleti tömb. A látogatás Ausztráliába és Új-Zélandra az ANZUS-paktum e két csendes-óceáni tagállamának szolt.

délzetére, közben az anyahajó 37 repülőgépe a világhíres strand, a Copacabana fölött többször átrepült. A világkörüli út 1964. október 3-án Norfolkban fejeződött be.

Az út során 56.606 km-t tett meg az atomkötélék, a tiszta menetidő 58 nap volt, míg a kikötői napokkal együtt a *Round the World Cruises* 65 napig tartott. A meglátogatott kikötőkben több mint 20 ezer látogató lépett a hadihajók fedélzetére, és az *underway visit* kerebében pedig 425 magas rangú vendéget fogadtak.

Az *Operation Sea Orbit* bebizonyította a gyakorlati előnyeit egy kizárólag atom meghajtással működő felszíni flottakötélék számára, hiszen ez a hadihajó csoportosulás teljesen autonóm módon, hazai kikötőktől igen távol, üzemanyag utánpótlás nélkül tette meg a világkörüli utat. Az atommeghajtás lehetővé tette, hogy az átlagsebesség mindvégig egyenletesen igen magas volt: ez több mint 25 csomós átlagsebességet jelentett.

A globális vállalkozás a *US Navy* stratégiai sikere volt. Bebizonyosodott, hogy egy nagyon erős nukleáris flottakötélék minimális logisztikai támogatással a világ legtávolabbi pontjaira is el tud jutni viszonylag rövid idő alatt. Erre a vállalkozásra egy olyan időpontban került sor – az 1960-as évek közepén – amikor a *US Navy* hatalmi demonstrációja több célt is szolgált. Nemrég fejeződött be a kubai rakétakrízis, amely nem utolsó sorban az *US Navy* eredményes blokádjának köszönhetően a szovjet középhatótávolságú rakéták kivonását eredményezte Kubából és jelezte az Egyesült Államok hatalmi befolyásának erősségét a Karib-térségben. Az *Operation Sea Orbit* révén bebizonyosodott, hogy az amerikai kikötőktől igen nagy távolságra, így az Indiai-óceán, vagy a Csendes-óceán térségében hatásos és gyors amerikai flotta erődemonstrációra kerülhet sor.

Az *Operation Sea Orbit* mögött meghúzódó amerikai katonapolitikai szándékok között kimagasló szerepet játszott az amerikai zászló globális dimenziójú felmutatása, a *Global Power Projection*. Világkörüli útja során a kötelék négyszer lépte át az Egyenlítőt, – két téli és két nyári időszakban a világ különféle részein – nyílt, egyértelmű üzenetet – *global message* – küldött az egész világnak, de főleg a Szovjetuniónak. Az üzenet lényege az volt, hogy egy nukleáris meghajtású flottakötélék távol a saját kikötőitől, földi kiszolgálás nélkül, logisztikailag autonóm módon képes úgy megkerülni a Földet, hogy bárhol és bármikor folyamatosan, több hónapig manőverezve az óceánon és a világtengereken, a tengeri peremterületek, a *Rimland* közelében tá-

madást tud indítani – a repülőgépanyahajóról indított nukleáris fegyverek szállítására képes repülőgépeivel – a szovjet impérium, a vörös *Hertland* szárazföldi célpontjai ellen. A következő évtizedekben a keleti tömb, a vörös világ globális körülkerítésének egy fontos elemévé váltak az amerikai atommeghajtású repülőgépanyahajók.

A globális tengeri út látványos *show*-t is jelentett, amiről a világlapok hetekig cikkeztek. Ezek közül csak egyre utalunk: a *National Geographic* 1965. februári számában jelent meg⁴⁰ a világkörüli úttal kapcsolatos, számos képpel, látványos fotókkal illusztrált írás: *Four-Ocean Navy in the Nuclear Age*. Ugyancsak a *National Geographic* közölte *Round the World Cruise 1964* címmel egy az egész világot akkoriban leginkább bejárt írást, mely mellékletében megjelent egy igen látványos, kihajtható, nagyméretű színes légi fotó is, amely a három atommeghajtású hadihajót együtt ábrázolja, köztük a *USS Enterprise*-t, melynek óriási fedélzetén több száz matróz fehér egyenruhában az $E = mc^2$ alakzatot formált meg, Einstein híres képletére utalva.

A szovjet haditengerészet három atomtengeralattjárójának világkörüli útja

(1966. február 1.- 1966. március 26.)

A Kreml vezetői számára a karibi rakétaválság számos haderő fejlesztési tanulsággal szolgált. A brezsnyevi vezetés az 1962-es kubai válság egyik legfontosabb tanulságaként azt vonta le, hogy mindenáron, s gyorsan növelni kell a Szovjetunió katonai potenciálját az 1960-as években. A szovjet „*katonai lobby*” nyomásának engedve két fő területre koncentráltak: az interkontinentális rakéták mennyiségi-minőségi fejlesztésére, illetve a hadiflotta korszerűsítésére. A Szergej J. Gorskov – Nyugaton a „*Szovjetunió Tirpitz*”-ének is nevezték – tengernagy nevéhez fűződő igen dinamikus szovjet flottaépítési program az amerikai-szovjet stratégiai versengés keretébe illeszkedett. Gorskov tengernagy jókora nemzetközi feltűnést keltett az 1979-ben megjelent *Az állam tengeri hatalma* című geopolitikai művével, melyben a szovjet hadiflotta építés indokoltságát, mozgatórugóit elméletileg is alátámasztotta.⁴¹ Gorskov tengernagy szerint, amennyiben a Szovjetunió valóban az Amerikai Egyesült Államokkal

⁴⁰ *National Geographic*, February, 1965. Vol. 127., No. 2.

⁴¹ Szergej GORSKOV: *Az állam tengeri hatalma*. Zrínyi K., Budapest, 1983.

egyenrangú világhatalom akar lenni, akkor a hadászatilag jelentéktelen tengerparti és beltengeri hadiflottáját nagy, nyílt óceáni térségekben manőverezni tudó, jelentős hadászati értékű flottaerővé kell átalakítania. E tengerészeti doktrína szerint különösen a nagy rakéta-hordozó atomtengeralattjáró-flotta kiépítése vált központi feladattá: az atomtengeralattjárókat és az atomrakéta-technikát összekapcsolva az 1960-as évek elejétől az USA-t (s persze Kínát és Nyugat-Európát is) fenyegető egyik legfélelmetesebb szovjet tengeri erővé ez a szovjet fegyverfajta vált.

Az első látványos, a nyugati világban nagy feltűnést keltett eredmények 1966. február-márciusban jelentkeztek. A szovjet haditengerészet 1966 tavaszán követte az amerikai *USS Triton* Föld körüli útja példáját: a szovjet haditengerészet három atom-tengeralattjáróval hajtott végre egy – közel teljes – világmegkerülő utat. A három szovjet atomtengeralattjáró ugyanis nem teljes globális körbehajózást hajtott végre a vállalkozás során, mivel az Északi Flotta – az európai Kola-félszigetről indult – tengeralattjárói nem ugyanoda érkeztek vissza, hanem a Távols-Keletre, a szi-bériai kamcsatkai szovjet bázisra. Az út során áthaladtak a Barents-tengeren, a Norvég-tengeren, az Atlanti-óceánon, majd a Drake-átjárón át érkeztek a Csendes-óceánra, ahol áthaladva az Egyenlítőn 1966. március 26-án érkeztek meg a távol-keleti Csendes-óceáni Flotta egyik haditengerészeti bázisára. Az 52 napos út során 39 ezer km-t tett meg a három szovjet atomtengeralattjáró, mellyel a szovjet haditengerészet egyúttal köszönteni kívánta az SZKP XXIII. pártkongresszusát.⁴²

A Szovjetunió e csoportos vállalkozással jelezni kívánta az Amerikai Egyesült Államoknak, hogy a szovjet atomtengeralattjáró program is nagyon előrehaladott és hasonlóan az *USS Triton* amerikai tengeralattjáróhoz, a szovjet haditengerészet is képes Föld körüli, mindvégig víz alatti vállalkozásokra, bevetésekre. Jelezve egyértelműen azt, hogy az Egyesült Államokat, mind az Atlanti-, mind a Csendes-óceán, mind az

⁴² 1966 Soviet submarine global circumnavigation.

https://en.wikipedia.org/wiki/1966_Soviet_submarine_global_circumnavigation ; Soviet Nuclear Submarines Circle World in Six Weeks. IN: *The New York Times*. April 9, 1966.; HÖPKER, Wolfgang: *Weltmacht zur See. Die Sowjetunion auf allen Meeren*. Stuttgart, 1971. 1976-an a szovjet haditengerészet újabb két nukleáris meghajtású tengeralattjárójával végrehajtotta a második Föld körüli, víz alatti utazását: a Barents-tengerről indultak 1976. január 5-én hasonlóan az 1966-os úthoz s és 70 nap múltán – Afrikát megkerülve – a szovjet távol-keleti flotta egyik bázisára, a kamcsatkai tengeralattjáró bázisra érkeztek vissza.

Északi-tenger térségei felől, azaz minden irányból atomtengeralattjárókról indítható rakétatámadás érheti.

Amerikai űrhajósok a Holdon (1969. július 20.)

John F. Kennedy elnök Jurij Gagarin űrutazása után 1961. május 25-én az USA kongresszusa elé állt és óriási kockázatot vállalva megígérte az amerikai nemzetnek és világnak, hogy Amerika az évtized végére eljut a Holdra: „Azon a véleményen vagyok, hogy nemzetünk tűzze maga elé azt a célt, hogy még az évtized vége előtt embert juttassunk a Holdra és onnan biztonsággal visszatérjen a Földre.” A Szovjetunió azonban az űrversengésben ismét megelőzte a NASA-t és 1961. október 12-én a Voszhod-1 űrhajó háromfős legénységgel végrehajtott egy 24 órás repülést földkörüli pályán. 1962. február 20-án az egész USA-ban emberek tízmilliós tömegei tapadtak a televízió képernyőkhöz, hogy végig nézzék „live”, amint John Glenn, a *Mercury-terv* űrhajója egy *Atlas* rakétán az égbe emelkedett, és háromszor megkezdte a Földet. Útja 4 óra 55 percig tartott és több mint 300 km magasan repült.⁴³ Pár hónappal később, 1965. március 18–19 között újabb orosz dicsőség következett: Alekszej Leonov elhagyta a *Voszhod* űrkabint, s a világon elsőként sétált az űrben.

A NASA válaszul egy újabb űrprogramot indított el, az *Apollót*. A Holdra szállás megvalósításához teljesen új űrhajóra volt szükség. Ahhoz, hogy az űrszerkezetet a Föld gravitációs mezője fölé emeljék, s eljussanak a Hold vonzásába, gigantikus méretű rakétára volt szükség. A Wernher von Braun kutatócsoportja által tervezett *Saturn-5* a világ addig alkotott legnagyobb és legerősebb rakétája volt: 111 m magas, 2.730 tonnás és három lépcsős.

Az amerikai űrprogram egyik legfontosabb előkészülete volt, amikor 1968-ban négy nappal karácsony előtt a *Saturn-5* magasba emelte az *Apolló-8*-at, fedélzetén három űrhajóssal. A földi irányítás utasítást adott, hogy kapcsolják be a legerősebb hajtóműveket is. Ez 5 percen keresztül üzemelt, s az *Apolló-8* a 155 millió lóerős teljesítményének köszönhetően 35 ezer km/órás sebességet ért el, s így elhagyta a Föld gravitációs terét. 3 nap alatt 381.000 km-t tett meg a Hold

⁴³ FISCHER (2014b): i. m. vonatkozó részei.

Wernher von Braun - Der Raketenmann. <https://www.youtube.com/watch?v=3mFuUfAoODs>

felé. Az *Apolló-8*-nak karácsony napján sikerült Hold körüli pályára állnia s tízszer körbepülették azt, miközben a 3 űrhajós felváltva olvasta a Bibliából a Teremtés könyvét.

1969. július 16-án – 169 nappal a Kennedy által megadott határidő előtt – felbocsátották a floridai félszigetről az *Apolló-11*-et,⁴⁴ fedélzetén Neil Armstrong, Edwin Aldrin, Michael Collins űrhajósokkal. Az amerikai űrhajó 13 kört tett meg a Hold körül, aztán az Eagle Holdra szálló egysége, az *Apollo Lunar Module Eagle* levált a Columbia vezérlőegységről. Armstrong és Aldrin voltak a leszálló egységben, Collins pedig a vezérlőegységben maradt.⁴⁵ Az előkészületek még 6 óráig tartottak, míg végül Armstrong a Hold felszínére lépett és a következőket mondta: „*Kis lépés egy embernek, óriási lépés az emberiségnek.*” Armstrong és Aldrin négy órán keresztül közetmintát gyűjtöttek, majd felállítottak egy amerikai zászlót és egy emléktáblát helyeztek el a Holdon a Föld ábráival, az űrhajósok, valamint Nixon elnök aláírásával és egy idézettel: „*Békével jöttünk az emberiség nevében.*” Majd a történelem legnagyobb távolságú és legdrágább telefonbeszélgetésébe kezdtek Nixon elnökkel.⁴⁶

A Space Shuttle Columbia első útja (1981. április 12.)

Ronald Reagan már elnöki ciklusa elején óriási katonai költségvetést fogadtatott el a Szovjetunió „*hadászati triádjának*” erőteljes növekedése és a szovjet birodalom expanzív harmadik világ politikája miatt. Az Amerikai Egyesült Államok az űrtechnológia és a hadászati kezdeményezés terén óriási előrelépést tett akkor, amikor az új ipari-tudományos-informatikai forradalom akkori csúcsteljesítményeként 1981. április 12-én – pontosan 20 évvel Gagarin űrutazása után – fellőtték a többször is felhasználható első űrrepülőgépet, a *Columbiát*. Az űrrepülőgép, a *Space Shuttle* indítására, illetve fogadására a Cape Kennedy (Florida), vagy a Vanderberg (Kalifornia) bázisok szolgáltak.

⁴⁴ Az *Apollo-9* űrutazása során 1969 márciusában kipróbálták a holdkompot, 1969 májusában pedig az *Apollo-10* űrutazása során 15 km-re megközelítették a Hold felszínét.

⁴⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Apollo_11

⁴⁶ 1972-ben történt meg az utolsó Holdra szállás az *Apolló-17* révén. Csalódottságot csak a szovjetek érezték, akik az amerikaiak egyértelmű űrsikere és fölénye miatt leállították a Holdra szállási programjukat.

Az űrrepülőgépek, szemben a rakétákkal, visszatérhettek egy földi légi bázisra s újból indíthatóvá váltak egy másik hordozórakétával. Az űrben képesek voltak manőverezni, egy műhold közelébe jutni, azt megjavítani, vagy éppen megrongálni. A szovjeteket éppen ez az utóbbi lehetőség aggasztotta, hiszen az amerikaiak az űrrepülőgépükkel szovjet műholdak közelébe is férkőzhetek, s mintegy „beköthették” volna a szovjetek Amerikát figyelő-kémlelő „égi szeméit”, vagyis műholdjait.

A *Columbia* 1981. április 14-én tért vissza a kaliforniai légibázisra, miután 37-szer körbe került a Földet. A sikeres vállalkozás után még további űrsiklók készültek, így a *Discovery*, az *Atlantis*, a *Challenger*, *Endeavour*. A *Columbia* összesen 28 repülést hajtott végre, több mint 300 napot töltött az űrben, 4.808 befejezett Föld körüli keringése volt, ezzel megtéve 201 millió 497.772 km-t.⁴⁷ Az utolsó *Columbia* űrrepülőgép indítására 2003 januárjában került sor.⁴⁸

USS Missouri (BB-63) csatahajó világszertei útja (1986. szeptember 10 –1987. január 15.)

Az 1964-ben végrehajtott *Operation Sea Orbit* után 22 évvel a *US Navy* egy újabb világ körüli útra küldte – a világon talán legismertebb – hadihajóját, a *USS Missouri (BB-63)* csatahajót. A hajót igazán az tette ismertté, hogy 1945. szeptember 2-án a Tokiói-öbölben Japán feltétel nélküli kapitulációja, annak aláírása e csatahajó fedélzetén történt meg. A hadihajó méretei lenyűgözőek: a több mint 270 méter hosszúságú, 33 méter szélességű hajó éppen hogy átfért még a Panama-csatorna zsilipjein. A *USS Missouri* a *US Navy Iowa* osztályú hajói közül a legnagyobb volt a II. világháború végére, fő fegyverzete 9 db 406 mm-es ágyú volt. A csatahajó részt vett a koreai háborúban, 1950-ben hatalmas ágyúi adták le az első lövéseket. 1991-ben Szadam Husszein iraki diktátor elleni „*Sivatagi vihar*” hadműveletben is bevetették: 1991. január 17-én a Perzsa-öbölből a *USS Missouri* fedélzetéről lötték ki az első *Tomahawk* cirkáló rakétákat. A csatahajót

⁴⁷ Riccardo NICCOLLI: *A repülés története – Leonardo da Vincitől az űr meghódításáig*. Alexandra Kiadó 2002.; *A Challenger űrrepülőgépet* 1986. január 28-án az indítást követő 73. másodpercben tragikus szerencsétlenség érte és megsemmisült.

⁴⁸ A Szovjetunió a kis hidegháború légkörében az amerikai űrrepülőgép és a csilagháborús tervek ellensúlyozására maga is kifejlesztett egy űrrepülőgépet a *Burán-t*, melynek első repülésére 1986-ban került sor.

többször korszerűsítették, utoljára 1984-ben a kis hidegháború idején. S amiért a nemzetközi figyelem ismét ráirányult, az a Szovjetunió 1979-es afganisztáni intervenciója után kibontakozott kis hidegháború légkörével volt összefüggésben. A felújítás után a világszerte nagy ismertségnek örvendő veterán óriást az amerikai tengerészeti erő demonstrálására Reagan elnök egy világ körüli útra küldte. Az *around the world cruise* 1986. szeptember 10-én vette kezdetét: a *USS Missouri* Long Beach-ből indult, majd Pearl Harbor következett, ezt követően Ausztrália, majd Diego Garcia, s a Szezei-csatornán át Egyiptom, Törökország, Olaszország, Spanyolország, Portugália, végül a Panama-csatornán át a hadihajó visszatért Kaliforniaiba. A *USS Missouri* csatahajót 1992. március 31-én vonták ki a flotta aktív állományából, majd a hajó végleges elhelyezésre – múzeumhajóként – Pearl Harborba került.⁴⁹

A XXI. század nyitányaként kínai hadihajók világkörüli útja (2002. május 15. – szeptember 23.)

Kína a haditengerészeti világhatalommá válás útján

A Kínai Népköztársaság haditengerészete 2002. május 15. és szeptember 23. között egy 123 napos világkörüli utat hajtott végre, melynek során 59.000 km-t tett meg s ez Kína haditengerészeti világhatalommá válásának nyitányát jelentette. A világkörüli utat a *Qingdao*, egy rakétás romboló vezette, melyet a *Taicang* egy ugyancsak rakétás romboló s egy olajszállító tankerhajó kísért. A világkörüli út során a látogató kötelék érintette Szingapúrt, s áthaladva a Szezei-csatornán Egyiptomot (Alexandria), Törökországot (Isztambul), Ukrajnát (Szevasztopol), Görögországot (Pireusz), Portugáliát (Lisszabon), Brazíliát (Forta Lisa) kereste fel. Megkerülve a dél-amerikai kontinenst, immáron a Csendes-óceánon hajózva, Ecuador (Guayaguil), Peru (Callao), francia Polinézia következett, majd visszatértek a Sárga-tengerre. A tengeri út során, közös haditengerészeti gyakorlatot hajtottak végre a perui haditengerészettel.⁵⁰

⁴⁹ A hajó napjainkban látogatható és a Pearl Harbor-i japán támadás kapcsán az USA egyik legfontosabb nemzeti emlékhelyévé vált. [https://en.wikipedia.org/wiki/USS_Missouri_\(BB-63\)](https://en.wikipedia.org/wiki/USS_Missouri_(BB-63)); Pearl Harbor Memorial - USS Battleship Missouri Memorial. <https://www.pearlharborhistoricsites.org/pearl-harbor/battleship-missouri>

⁵⁰ https://en.wikipedia.org/wiki/People%27s_Liberation_Army_Navy Ennek az útnak előzményét képezte a Csendes-óceán körbekerülése 1997 márciusában. A

A 2002-es világmegjelenés út jelezte, hogy a Kínai Népköztársaság gyors gazdasági növekedésének köszönhetően világkereskedelmi pozíciójának megerősödéséből adódóan kezdett visszatérni az egykori Kína tengeri tradícióihoz, hatalmi ambícióihoz, amelyet – a portugál és spanyol felfedezések előtt – a XV. század első felében Cseng Ho admirális nagy tengeri expedíciói jelentettek. A Kínai Népköztársaság kikiáltása 70. évfordulója alkalmából 2019 októberében tartott grandiózus katonai-légi-tengeri parádé egy katonai szempontból is szuperhatalom képét mutatta mind a belföldnek, mind a külföldnek.⁵¹ 2020 elején már működésbe lépett a kínai globális navigációs rendszer,⁵² a legújabb kínai globális ambíciók,⁵³ a kínai megaprojektek,⁵⁴ összefüggésben a hatalmasra növekedett tengeri kereskedelmével,⁵⁵ szerte a világon újabb s újabb kikötők megszerzésével. Hatalmas GDP, import és export potenciáljával a Kínai Népköztársaság elkezdett egy repülőgépanyahajó építési programot is, melynek első egysége a még szovjet építésű repülőgéphordozó megszerzése volt, amit Ukrajnától vásárolt meg. Hosszas átalakítás és modernizálás után a *Liaoning* repülőgéphordozó 2015-től már a kínai hadiflotta zászlós hajója lett.⁵⁶ Kína elkezdett egy teljesen saját fejlesztésű repülőgépanyahajó építési programot, melynek első eredménye, a *Liaoning*-ra nagyon hasonlító, de annál nagyobb *Shandong* repülőgép

98 napos út során látogatást tettek a kínai hadihajók Mexikóban, Peruban, Chilében, az Amerikai Egyesült Államokban, beleérté Pearl Harbort és San Diegót is. A flotta köteléket vezető hajó egy rakétás romboló volt, a *Harbin*, melyet egy ugyancsak rakétás romboló, a *Zhuhai*, továbbá egy olajszállító tankerhajó kísért. A Kínai Népköztársaság hadihajói feltűntek a 2010-es évek második felétől a Balti-tengeren, a Földközi-tenger keleti medencéjében, közös szovjet-kínai tengerészeti hadgyakorlatok keretében.

⁵¹ Full video: China's grand military parade marks PLA 90th birthday. | 中国人民解放军建军90周年阅兵”<https://youtu.be/0vVOXlgHC1U>

⁵² <https://sg.hu/cikkek/tudomany/139335/osszallt-a-kina-i-navigacios-rendszer>

⁵³ Die Macht des Drachen: Chinas globale Militärstrategie - ZDFinfo HD Doku 09.2019. <https://youtu.be/J5S3uep2UpI>

⁵⁴ Wie China sein Mega-Projekt „Neue Seidenstraße” vorantreibt. <https://youtu.be/gKX32XXI5v0>; China die Supermacht”. <https://youtu.be/cqvCvw1mFCc>

⁵⁵ Documental 12/12/2017 El Megaproyecto de China II. Puertos de China”. https://youtu.be/16l_bLVrsYM; „Doku : Chinas Macht auf dem Meer”. <https://youtu.be/eDQX6Yn7yzU>

⁵⁶ Exclusive: Aerial view of aircraft carrier Liaoning in Hong Kong. <https://youtu.be/97Z1ed2Rh8A>

hordozó lett, mely 2019 óta áll rendszerben.⁵⁷ Kína tervezi egy harmadik, negyedik, sőt ötödik repülőgépanyahajó építését is, mindez összefüggésben az Amerikai Egyesült Államok és Kína között egyre feszülő kereskedelmi, gazdasági érdekellentétekkel, hatalmi rivalizálással és egymást fenyegető ismétlődő haditengerészeti gyakorlatokkal.⁵⁸

⁵⁷ Shandong - The First Chinese 100% Domestic Carrier". <https://youtu.be/CcIYLkNNihA>; Chinese Aircraft Carriers, Could they change the game <https://www.youtube.com/watch?v=9h8k8jNxFGw>; China gigantic naval parade 2018 https://www.youtube.com/watch?v=shyJfK_CSFk&t=79s

⁵⁸ KAISER Ferenc: *Az erőkivetítés, mint az állam speciális érdekérvényesítő eszköze*, IN: GÖCZE, István (szerk.) *Az igazságos háború elvétől az igazságos békéig*, Dialóg Campus Kiadó, 2017. 55-72.

A Graf Zeppelin léghajó világkörüli útja (1929)

1. sz. ábra

A US Air Force Föld körül repülései a hidegháborúban a szovjet impérium körül

Lucky Lady II (1949),
Lucky Lady III (1957)

2. sz. ábra

A Föld 1957-es
non-stop
körbekerülése

a *Lucky Lady III*
hadművelet
keretében
B-52-esekkel

3. sz. ábra

A *USS Triton* atom-
tengeralattjáró Föld
körüli útja

(1960. február 24. -
1960. május 10.)

4. sz. ábra

Székely Gábor¹

A két utolsó birodalom születése és pusztulása – Németország és Japán

Abstract

Birth and destruction of the last two empires – Germany and Japan

The Treaty of Versailles, which ended World War I, was in reality, not the end, but the beginning of another partition of the world.

The main actors in the political constraint were the same in 1919 as they were in 1945, with the exception of Russia. However, the division of roles and the balance of power developed somewhat differently. There is no doubt that World War I was decided by the entry of the United States on the side of the Entente. Marshal Ferdinand Foch, the commander of the Allied forces, and the commander in charge of leading the security zone, commanding the Rhine army saw this clearly. Of course, others have seen it as well. The French delegation in Paris refused to sign the peace treaty only on the condition that a supplement treaty guaranteeing France's security is signed at the same with Britain and the United States. The signing of the document took place on 28 June 1919. Subsequently, however, this guarantee disappeared: the U.S. Senate did not ratify the Treaty of Versailles. It is difficult to judge whether this contributed to the fact that Britain was no longer clearly in favor of French interests at this time. The European policy of the United States has been primarily aimed at securing the reconstruction of Europe. There was a simple reason for this: only the German economy could secure the repayment of huge debts – it could not count on the French and the British. This had two consequences. The first is that Germany has obtained huge loans (Dawes and Young plans) that have guaranteed foreign investment. The second was a foreign policy move: the United States had repeatedly ratified its law of intervention by 1939, which also stated that it would not interfere in and deliver weapons to war zones. All this favored Germany and Japan, adversely affected British and French foreign policy.

Keywords: empires; Germany; Japan; peace treaty of Versailles; USA;

Az emberiség történelmében két világháború volt. 1914-től 1918-ig az első, 1939-től 1945-ig a második. Ezek áldozatai összesen mintegy 100 millió főre tehetők, vagyis több volt, mint az emberiség történel-

¹ Historian. ELTE, Budapest. szekelyg42@gmail.com

me mintegy 10 ezer évének valamennyi háborújában.²

A két világháború nemcsak áldozatai számában különbözött egymástól, hanem jellegük is eltérő volt. Amiben hasonlatosak voltak, azt hamar észrevették a kortársak: mindkettő impériumot építő, területhódító háború volt.

* * *

A birodalmak az emberiség történetében a földművelés megjelenése óta a hatalom természetes formái voltak. Az egyiptomi birodalmat felváltó feudális formák legnagyobb képviselője a brit birodalom lett, amely kiterjesztette szárnyait a glóbusz egyharmadára. Sajátos képződmény volt a cári birodalom, amely a brithez hasonló méretű volt, de három kontinensen, majd Alaszkát áruba bocsájtva két kontinensen, Euráziában helyezkedett el. A birodalmak birtokosai a 15. századtól – az ibériai központú gyarmatbirodalmak³ felemelkedésétől kezdődően – a legnagyobb számban európaiak voltak.

A modern imperializmust a történelemtudomány az 1860-as évek második felétől tételezi.⁴ Ekkortól egészen 1919-ig tartott az újabb típusú hatalmak kialakulása. Az addig fennálló egyensúlyt előbb a német és a japán birodalom aránytalanul gyors térnyerése borította fel. Az e téren legérzékenyebben érintett Oroszország éppen ezért 1899-re nemzetközi békekongresszust kezdeményezett. Ennek célja a hadviselés korlátok közé szorítása és „humanizálása”, mérgezőgázok használatának tiltása, a polgári lakosság kímélése, a konfliktusoknak a lehetőséghez képest tárgyalásos rendezése volt.

Úgy tervezték, hogy a békekongresszust öt év múlva ismét összehívják, erre azonban nem kerülhetett sor a közben kirobbant japán-

² A háborúk áldozatainak számáról különféle becslések születtek. Az egyik legkorábbi összefoglaló adat még 1908-ból származik. Az előző évezredekről lásd SZÉKELY Gábor: *Béke és Háború, A nemzetközi békeszervezetek története*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1988. 17. E szerint az elmúlt 4 ezer évből mindössze 268 év volt béke-évek tekinthető.

³ A spanyolok birodalmának területi változásairól ld. SZILÁGYI Ágnes Judit: *A spanyol gyarmatbirodalom*, IN: POÓR János (szerk.): *A kora újkor története*. Osiris, Budapest, 2009. 388–402. A portugálokérol ld. u.o RÁKÓCZI István: *A portugálok tengerentúli birodalma*, 377–387.

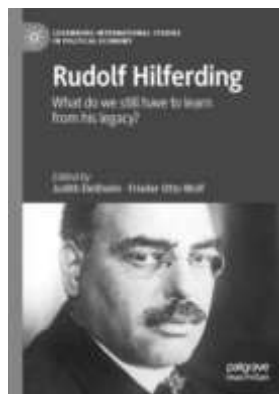
⁴ Az egyik legkorábbi, az imperializmust elemző, szinte mindenki által idézett munka John Atkinson HOBSON: *Imperialism. A study*. London, 1902. különös tekintettel az *Economic Taproof of Imperialism* című fejezet 76–100.

oroszból a háború miatt. A kongresszust végül 1907-ben tartották meg, de az eredmények még az előzőnél is csekélyebbek voltak.⁵

Ugyanebben az évben, 1907-ben ült össze a nemzetközi munkásszervezet, a II. Internacionálé kongresszusa Stuttgartban. Ez a kongresszus volt a legnagyobb létszámú összejövetel a szervezet történetében – a delegátusok száma 886 fő volt, valamennyi kontinensről érkeztek küldöttek. Olyan személyiségek szóltak a megjelentekhez, mint a német Rosa Luxemburg és Karl Liebknecht, August Bebel, a francia Jean Jaurès, Gustave Hervé, az angol James Ramsey MacDonald, illetve az orosz szociáldemokrácia képviselőjében Vlagyimir Iljics Lenin. Az ekkor legtekintélyesebb Eduard Bernstein, aki szintén részt vett a kongresszuson, különösen a gyarmati kérdés tárgyalása során volt aktív.

Az 1910-es kongresszust már a szociáldemokraták által irányított Koppenhágában tarthatták, a szintén nagy számban megjelent küldöttek között a németek voltak többségben, de különlegesnek számított Lenin mellett az orosz Georgij Plehanov és Anatolij Lunacsarszkij. A rákövetkező, 1912-ben Baselben megtartott kongresszus már kifejezetten a háborúról szólt. A balkáni helyzetet feszültté tette Ausztria és Szerbia viszonya, Bosznia függetlensége és az újból kiéleződött török-osztrák ellentét. A kongresszuson első alkalommal játszott nagy szerepet Karl Kautsky.

Ebben az időben már több munka is ismert volt, amelyek az imperializmussal, illetve az attól elválaszthatatlan finánciókével foglalkoztak. Érdekes módon az egyik legismertebb munka, Rudolf Hilferding *Fináncióke* című írása éppen azt a lehetőséget látta, hogy az imperialista háború elkerülhető lesz. „A fináncióke társadalmisítási funkciója rendkívül megkönnyíti a kapitalizmus legyőzését. Mihelyt a fináncióke ellenőrzése alá vetette a legfontosabb termelési ágakat, elegendő, ha a társadalom, a maga tudatos végrehajtó szerve útján, a proletáriátus által meghódított állam útján hatalmába keríti a finánciókét, és máris rendelkezése alatt tartja a legfontosabb termelési ágakat. Az összes többi ág ezektől

Tanulmánykötet
Hilferdingről (1920),
Hilferding portréjával

⁵ A korai időszakról lásd, SZÉKELY (1988): 11-71.

a termelési ágaktól függ, s a nagyipar fölötti uralom ily módon máris hatékony társadalmi ellenőrzést jelent, minden további közvetlen társadalmasítás nélkül is.”⁶

Az imperializmusról szóló klasszikus munka, John A. Hobson *Imperialism* című fentebb már említett kötete azonban korábban született, és ezután szinte mindenki erre hivatkozik majd, beleértve Lenin is.

Az imperialista háború kirobbanására 1912-ben még kevesen számítottak. Még kevésbé volt egyértelmű, hogy kik lesznek annak résztvevői. Többen foglalkoztak azonban a háborús tervekkel, mindenekelőtt Németországban és Japánban.

A német császár, II. Vilmos, abban bízott, hogy Oroszország lassú mozgósítása az Antant oldalán elegendő időt biztosít majd számára Franciaország lerohanására. Japán annyiban volt hasonló helyzetben, hogy ott is megszűnt a belső széttagoltság: a Meidzsi-korszak, amely időben hozzávetőlegesen egybeesett a német egység folyamatával, meghozta az ország egyesítését.

Ekkor még nem volt egyértelmű, hogy két nagyhatalom emelkedik ki: az egyik Európában, a másik a Távol-Keleten. Az ezt követően felgyorsuló események azonban feltűnő hasonlóságot mutattak. Ezek eredményeként jelentős eltolódás következett be a nemzetközi viszonyokban.

Maga a háború ugyan kijózanítóan hatott azok számára, akik az imperializmus és a szocializmus békés váltásában gondolkodtak – így Hilferding, Bebel és Eduard Bernstein is belátta, hogy az egyedüli megoldás a szocializmus. Ezt tették a bolsevikok is.

Néhány évvel később, már a háború kirobbanása után, megjelentek azok a gondolatok, amelyek a háborút is figyelembe véve számoltak a jövővel. Talán az egyetlen erő, amely tudatosan készült a háborús vereséget követő új világrendre, a bolsevikok voltak. Ma már kevésbé ismert, hogy három fontos elemzés is készült erről, mégpedig párhuzamosan: Grigorij Zinovjev, a Kommunista Interna-

Korabeli karikatúra: osztozkodás az ázsiai területek felett

⁶ Rudolf HILFERDING: *A finánczóke*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959. 487. Hilferding életútjához lásd: GONDA Imre: *Hilferding, Rudolf (1877–1941)*. IN: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv*, 1977. 204–206.

cionálé leendő elnöke, és munkatársa Nyikolaj Buharin tollából. (A képmellékleten könyvének magyar kiadása.) Mindketten azt elemezték 1915–16-ban, hogy a szocializmus miként fogja eltörölni az egyre kilátástalanabbá váló kapitalizmust.

A szocialista forradalom pontosabb megfogalmazása Lenin munkájában található, amelynek írásával 1916-ban kezdett el foglalkozni. Ebben nem zárta ki, ellentétben a későbbi interpretációkkal, hogy az imperializmus szakaszát egy újabb szakasz fogja követni, nem pedig a kapitalizmus automatikus összeomlása, egyben a szocializmus világméretű győzelme. Lenin úgy vélte, hogy az I. világháborút követően egyben „*az imperializmus újabb szakasza*” is elkezdődik, és nem csalódott. Mindazonáltal a híressé vált meghatározását, amelyet gyakran idézünk, csak részben igazolta a történelem. Ez a bizonyos „*öt ismérő*” leírja a termelés és tőke koncentrációját; a banktőke és az ipari tőke összeolvadását, a fináncsőke „és az ezen alapuló fináncoligarchia” kialakulását. Az a feltételezése viszont, hogy a tőke kivétel válik meghatározóvá az árukivittel szemben, illetve, hogy kialakulnak a tőkés monopóliumok nemzetközi szövetségei, csak részben és jóval később valósultak meg. Viszont két alkalommal is bekövetkezett könyvének egyik utolsó, „*Kassandra*” jóslata az elkövetkező konfliktusokról: „*a világ területei felosztásának befejeződése a legnagyobb tőkés hatalmak között (és az újra felosztásért meginduló harc)*”.

A Kommunista Internacionálé folyóirat 18. számában előszóként megjelenő írás 1921-ben nagy visszhangot keltett.⁷ És nem véletlenül.

Az I. világháborút lezáró versailles-i békeszerződés ugyanis valóban nem a vége, hanem éppen a kezdete volt a világ újabb felosztásának. A politikai szorítóban a fő szereplők ugyanazok voltak 1919-ben, mint 1945-ben – Oroszország kivételével. A szereposztás és az erőviszonyok azonban némileg másként alakultak.

Nem kétséges, hogy az I. világháborút az Amerikai Egyesült Ál-

⁷ A *Kommunisztikus Internacionálé* című folyóirat 1921-es 18. számában jelent meg az írás: *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legújabb szakasza* címmel (orosz eredetiben: Империализм, как новейший этап капитализма).

lamok belépése döntötte el az Antant oldalán. Ezt pontosan látta Ferdinánd Foch marsall, a szövetséges erők parancsnoka, illetve a biztonsági zóna élére, a rajnai hadsereg vezetésével megbízott parancsnok. Persze ezt mások is látták. A francia delegáció Párizsban csak azzal a feltétellel volt hajlandó aláírni a békeszerződést, ha azt kiegészítve és azzal egyidőben szerződést írnak alá, amelyben Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok garantálja Franciaország biztonságát. A dokumentum aláírására 1919. június 28-án került sor.⁸ Az elkövetkezőkben azonban ez a garancia eltűnt: az Egyesült Államok szenátusa nem ratifikálta a versailles-i szerződést. Nehéz megítélni, hogy ez vajon közre játszott-e abban, hogy Nagy-Britannia már ebben az időben sem állt ki egyértelműen a francia érdekek mellett. Az Egyesült Államok Európa-politikája elsősorban arra irányult, hogy biztosítsa Európa újjáépítését. Ennek egyszerű oka volt: egyedül a német gazdaság biztosíthatta a hatalmas adóságok visszafizetését. Az USA arra nem számíthatott, hogy a franciák és a britek önerőből törleszteni tudnának. Ennek két következménye lett. Az első, hogy Németország hatalmas kölcsönökhöz jutott (Dawes- és Youngterv), amelyek garantálták a külföldi befektetéseket. A második egy külpolitikai lépés volt: az Egyesült Államok 1939-ig több alkalommal megerősítette benemavatkozási törvényét, amely azt is tartalmazta, hogy nem avatkozik be és nem szállít fegyvereket a háborús zónákba. Mindez kedvezett Németországnak és Japánnak, kedvezőtlenül érintette a brit és francia külpolitikát. (A mellékelt kép: Lenin dolgozatának különnyomata)

Mindenekelőtt két szövetséges hatalom volt, amely elégedetlen volt a Versailles-ban aláírt dokumentummal: Olaszország és Japán. Mindketten a szövetségesek oldalán háborúztak, s mindketten átálltak az 1930-as években Németország oldalára. A távol-keleti japán fenyegetés a korszakban megalapozottabb gazdasági erőre támaszkodott, mint az afrikai olasz agresszió, ugyanis Japán „... *nem adósodott el a háborúban, s a csendes-óceáni, valamint Kína elleni terveirez* ko-

⁸ HALMOSY Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 67–68.

moly hadseregre és flottára volt szüksége”.⁹ Azonban mindkét ország terület szerzésbe kezdett az 1930-as években, és a népszövetségi elvek mindkét szereplő imperialista törekvéseivel szemben alul maradtak. „... a japán kormány 1933. március 27-én hivatalosan is közölte, hogy kilép a Népszövetségből. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy nem fognak lemondani „mandátumaikról” a Csendes-óceán térségében. A Népszövetség történetében ez volt az első kilépés, a folytatásra nem kellett sokat várni. [...] A „Nagy Háborút” követően Olaszország volt az első európai hatalom, amelyik háborút robbantott ki. Abesszínia megtámadása 1935. október 2-án az afrikai kontinensen levő, Libéria mellett az egyetlen független ország ellen történt, amely egyben a Népszövetségnek is tagja volt. Az olasz számítással ellentétben több mint fél évig tartott a háború és a vártnál nagyobb anyagi- és embervesztéssel járt, ami majd az elkövetkezendő valamennyi háborús konfliktusra jellemző lesz. ... a hadműveletek így is 1936. május 9-ig tartottak. A júniusban Olasz-Szomália, Olasz-Eritrea és az anektált Abesszínia egyesítésével, egy nyílt agresszió eredményeképpen megalakított Olasz-Dél-Afrika létrehozása ugyanakkor nem járt komoly nemzetközi következményekkel.”¹⁰

Németország és Japán mellett az I. világháborút követően még egy nagyhatalom emelkedett ki az imperialista államok sorából: legnagyobb visszhangot keltően a cári Oroszország utóda Szovjet-Oroszország, illetve a Szovjetunió. Volt azonban egy nagy különbség: míg a nagyhatalmak már 1926-ban a Népszövetség tagjának és egyik legbefolyásosabb szereplőjének ismerték el Németországot, addig a Szovjetunió csak 1922-ben nyert elismerést, akkor sem minden ország részéről. Népszövetségi tagságára 1934-ig kellett várnia, éppen abban az évben, amikor Japán és Németország elhagyta a világszervezetet.

Elsőnek Japán kezdte meg a felkészülést az újabb háborúra. Előbb egy titkos dokumentumban, az úgynevezett Tanaka-tervben¹¹ vázolt

Arthur Moeller van der Bruck: *A harmadik Birodalom* (1923). Innen kölcsönözték a náci birodalom elnevezését

⁹ SZÉKELY Gábor: *Hitler – Sztálin – Chamberlain: Az elkerülhetetlen II. világháború*. Magyar Lajos Alapítvány–Volos Kiadó, Mogyoród–Budapest, 2019. 88.

¹⁰ SZÉKELY (2019): 114., 186.

¹¹ Giüchi Tanaka (1863–1929) miniszterelnökként állított össze egy tervet, amely-

elképzeléseket megvalósítva 1931-ben megszállta Mandzsúriát, majd a Népszövetség tiltakozása ellenére sem ürítette ki a megszállt területeket.¹²

Ezalatt az idő alatt Európában is jelentős változások következtek be: 1933 januárjában hatalomra jutott Adolf Hitler. Míg Japán fegyverkezése elsősorban az Amerikai Egyesült Államok érdekeit sértette, addig Adolf Hitler terve egy eurázsiai birodalom volt – legalább is Eurázsianak a Szovjetunió jórészt európai területeit magába foglaló részének a meghódítása. Ezt azonban nem tette egyértelművé, bár a *Mein Kampf*-ban Hitler propagandája legélesebben a Szovjetunió ellen irányult. Ennek kettős hatása is volt: egyrészt megnyugtatta a nyugati hatalmakat, különösen Nagy-Britannia konzervatív köreit. Franciaországban inkább a bizonytalanság érzését keltette: a szocialista Léon Blum vezette kormány után ugyan jobboldali kormány alakult, de az egyre agresszívebb Németország igen taktikusan, nagy nyomást gyakorolt rájuk a briteken keresztül. Az 1936–1939 között zajló spanyol polgárháborúban Hitler és Mussolini nyíltan támogatta a köztársaság ellenes erőket, míg a francia népfrent kormány tartózkodott az ilyen egyértelmű beavatkozástól.¹³

A japán-német szövetség 1936-ban indult az Anti-Komintern paktummal. Ennek még része volt ugyan Olaszország is, de Hitler inkább arra számított, hogy Ázsiából kap segítséget. Legalábbis Japánnak nyújtott segítség ellentételezéseként a Szovjetunió elleni támadáskor. Ennek képtelensége azonban hamarosan bebizonyosodott.

1941 áprilisában, miután japán delegáció járt Németországban, a hazafelé vezető úton Moszkvát érintették. Ekkor írták alá a szovjet-japán semlegességi szerződést, amely után Hitler a japánokat „*lakkozott sárga majmoknak*” nevezte.¹⁴

A II. világháború egyik érdekessége volt, hogy a szövetségesekkel szemben álló front, a Berlin–Róma–Tokió tengely közel sem volt egységes, amit Hitler idézett kijelentése is tükrözött. Viszont a Hitler

ben a közhiedelem szerint Mandzsúriától egészen Indiáig, Közép-Ázsiáig tervezte bővíteni a Japán birodalmat. SZÉKELY Gábor: *Háborúk forradalmak és a fasizmus kora*. ELTE BTK–Lukács György Alapítvány–Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 2014. 15.

¹² A Népszövetség elítélte Japánt, de elismerte különleges érdekeit a területen

¹³ Vö. HARSÁNYI Iván: *Negrín, Juan (1892–1956)*. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv, 1992. 341–346.

¹⁴ „*Gelbe Lackaffen*”. SZÉKELY (2019): 445.

elleni koalíció jelentősen megerősödött 1941 nyarán, amikor a Szovjetunió megtámadását követően létrejött a Németország elleni keleti front.

Ehhez járult hozzá, hogy Japán végül nem lépett be a háborúba a Szovjetunió ellen. Ezzel szemben az Amerikai Egyesült Államok már 1941. december 7-én rákényszerült arra, hogy feladja semlegességét. Csendes-óceáni legfontosabb bázisának, Pearl Harbor támaszpontjának lebombázása után hadat üzent Japánnak, s ezzel csatlakozott a szövetséges hatalmakhoz. Az erőeltolódás, akár csak az I. világháború idején, ezzel véglegesen megtörtént. A kibontakozás azonban lassabban történt, aminek elsődleges oka Németország korábban elképzelhetetlen erőkoncentrációja, és a minden korábbinál hatékonyabb fegyverek voltak. A csúcspontot a Hirosimára és Nagaszakira ledobott atombomba jelentette, ami a Távols-Keleten is véget vetett a háborúnak.

A II. világháború után már csak két hatalom emelkedett ki: az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió. Konstrukciójában és a klasszikus értelemben egyik sem volt nagyhatalom. Az utóbbi több mint fél évszázados fennállása után összeomlott. Ami ennél is fontosabb: az imperializmus jellege alapvetően változott meg. A még fennmaradt gyarmatok mellett a területek megtámadásamegszállása-elfoglalása-birtoklása helyébe a gazdasági leigázás lépett, amely előbb szorosan kapcsolódott az Amerikai Egyesült Államokhoz, részben Oroszországhoz, napjainkban pedig felzárkózott hozzá a Kínai Népköztársaság.¹⁵ Emellett olyan új jelenségekkel is szembe kell néznie az emberiségnek, mint amilyen az egész glóbusz, de legalább is annak bioszférája fennmaradását veszélyeztető klímaváltozás.

¹⁵A Kínáról szóló egyik legkorábbi elemzés az ázsiai országban 1926–27-ben diplomataként tartózkodó Magyar Lajostól származik. Újabb kiadása: MAGYAR Lajos: *Kína gazdaságának vázlata*. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 1991.

Balogh András¹

Jegyzetek a brit imperializmusról

Abstract

Notes on British Imperialism

The article discusses important aspects of modern imperialism, concentrating on the British Empire from the acquisition of the first colonies up to the period after of the second world war, which saw the end of Britain's colonial rule. The author divides the history of the British Empire into seven periods, concentrating mainly on the long nineteenth century, during which Britain managed to control the most important and lucrative parts of world economy and trade. Paradoxically, the summit of the British Empire coincided with the apparition of the first cracks on imperialism and the publication of the first major works which condemned imperialist practices as morally and politically unacceptable. The author argues that imperialism remains a relevant problem in the third millennia as well.

Keywords: British Empire; Imperialism; British colonies; USA; Second British Empire; East India Company;

1. A brit impérium

Kevés olyan téma van a világtörténelemben, amelyről olyan sokat írtak volna, és amelyet olyan különbözőképpen interpretáltak volna, mint az imperializmus. Az elmúlt évszázadokban, különösen a 15-16. század elejétől és közepétől az egyetemes történelem központi és vitathatatlanul legizgalmasabb területe napjainkig az imperializmussal összefüggő kutatások, egymásnak ellentmondó teóriák és interpretációk. Mindenki előtt nyilvánvaló, hogy amióta a Római Birodalom elfoglalta különleges helyét a világtörténelemben, az impériumok megkerülhetetlen kutatási területek, vonzó célja minden hatalomnak és egyben gyűlölt, elutasított és elutasítandó része a legfontosabb nemzetközi és bilaterális törekvéseknek.

Az alábbiakban nem teszünk újabb kísérletet arra, hogy általában

¹ Historian, professor emeritus, ELTE, Budapest. balogh44@gmail.com

az imperializmusról adjunk újabb meghatározást, bővítjük vagy szűkítjük a fogalmat, nem kívánjuk gyarapítani a végtelenül gazdag idevágó irodalmat, de úgy érezzük, szükséges szólni a harmadik évezred elején is erről a gazdag és izgalmas fogalomról. Hogy kissé megfoghatóbbá tegyük témánkat, kutatásainkat behatároljuk időben és térben egyaránt. Az alábbiakban kizárólag a 15. századtól kezdődő modern impériumoknak néhány különösen fontos aspektusával foglalkozunk, érdeklődésünk középpontjába a brit birodalmat helyezzük, az első brit gyarmatok megjelenésétől, azaz a 15. század elejétől a brit impérium megszűnéséig, azaz a második világháború utáni időszakig terjedő periódust vizsgáljuk. Eltekintünk a többi korszaktól és birodalomépítőtől, emellett pedig a klasszikus brit birodalom megszűnése utáni időszakot is csak nagyon felületesen érintjük.

A brit birodalmat nem könnyű definiálni, mindenesetre a kérdéssel foglalkozó történészek, politikusok és más szakértők általában elfogadják azt a definíciót, amely szerint a brit birodalom olyan gyarmatok, protektorátusok, domíniumok, mandátumterületek és egyéb területek összessége, amelyeket a tárgyalt időszakban az Egyesült Királyság, vagy elődei uralmuk, illetve közigazgatásuk alá vontak. Az első világháború kitörésekor a brit birodalom alattvalóinak száma több mint 400 millió volt, ami a Föld népességének 23%-át tette ki, és a britek által győztesként befejezett világháborút követően a különböző függőségi formákban a londoni uralomhoz újonnan kötődő területek elérték a 36,6 millió négyzetkilométert, ami ekkoriban a Föld szárazföldi területeinek 26%-át jelentette.

Nem Anglia nyitotta meg ugyan a felfedezések történetét, de a fölfedezések kezdetétől, vagyis a 16. századtól Anglia Hollandiával és Franciaországgal együtt elkezdte a világ gazdasági és politikai birtokbavételét. A brit birodalom különleges nagyságát és befolyását nagyban erősítette a Kelet-Indiai Társaság példátlan befolyása Indiában, különösen Bengál 1757-es birtokbavétele után. A „*bengáli zsákmány*” megszerzése után alig néhány évtizeddel később Anglia elveszítette legígéretesebb szerzeményét, Észak-Amerikát az amerikai függetlenségi háború következtében 1783-ban. A brit birodalom azonban kárpótolni tudta magát. A napóleoni háborúk után a britek ellenőrizték a világgazdaság és a világkereskedelem legfontosabb és leghasznosabb részét (1815–1914 között). Anglia ebben a történelmi szakaszban nemcsak indiai pozícióit erősítette meg, hanem túlnyomó

befolyásra tett szert Közép-és Dél-Amerikában, valamint Ázsia jelentős részén is.

A brit impérium még a 19. század végén is újabb befolyásra tett szert Afrika nagy részén, és a gazdaságban, a technológiában, valamint a tudományban betöltött különleges pozíciója megkérdőjelezhetetlen volt. A birodalmi építményen megjelenő repedéseket még kevesen vették észre az első világháború után.

Figyelemre méltóan ellentmondásos, hogy a legerőteljesebbnek, felszámolhatatlannak a brit imperializmus a 19. végére vált, vagyis akkora, amikor a modern imperializmus már vitathatatlanul a hanyatlás jeleit mutatta, és a korszak legmeghatározóbb gondolkodói kezdtek megírni korszakos műveiket az imperialista gyakorlatok erkölcsi és politikai elfogadhatatlanságáról, majd hamarosan megindult a kolonializmus és rasszizmus szégyenpadra ültetése, valamint a gyarmatbirodalmak felszámolása a világ minden szögletében.

2. A kezdetek (1497–1583)

1497-ben, öt évvel Kolumbusz útja után VII. Henrik megbízta John Cabbot-ot az Ázsia felé vezető út feltárásával. Kolumbuszhoz hasonlóan ő sem tudta, hogy valójában hol van.

Az első „kolóniák” csak a 16. század legvégén, I. Erzsébet idején létesültek és 1533-tól találjuk az első nyomait az *empire* kifejezésnek abban az értelemben, ahogy ezt ma használjuk. Az első kézzelfogható eredmény a reformációval függött össze, amely egyben a világtörténelem egyik mérföldköve. I Erzsébet utasítása engedélyezte a privateer-öknek, akik közül kiemelkedett Hawkins és Drake, hogy megtámadják a Nyugat-Afrikában cirkáló spanyol és portugál hajókat rabszolgák összefogdosása és birtokbavétele céljából. A rabszolgakereskedelem kezdettől fogva összefonódott John Dee „*brit birodalom*” tervével. Őszintén meg kell állapítani, hogy igazán nemtelen törekvésekről volt szó.

3. Angol tengerentúli birtokok (1583–1707)

1578-ban I. Erzsébet királynő felhatalmazást adott Humphrey Gilbertnek kalózkodásra és kolóniák megszerzésére. Gilbert eljutott az akkoriban Észak-Amerika legértékesebbnek számító térségébe, a Ka-

rib-térségbe, átütő sikert az angol kapitány azonban nem ért el, és utódairól is inkább, mint kudarcok elszenvédőiről írnak a történészek. 1603-ban, a királynő halála után utóda, a skót I. Stuart Jakab került az angol trónra és a későbbi fejlemények szempontjából fontos londoni szerződést kötötte meg a spanyolokkal. A precízen fogalmazó történészek ezt azért tartják különösen fontosnak, mert ekkor született meg a brit birodalom, magába foglalva a karibi szigeteket és a Kelet-India Társaságot. Ezzel az angolok a gyarmatok igazgatására kaptak jogot, közülük a legendás „13 gyarmatéra”, amelyet a birodalmi történészek „első brit birodalomnak” neveznek, és szerintük ez az amerikai függetlenségi háborúig tartott. A Karib térségnek különös jelentősége volt, hiszen gazdasági és stratégiai szempontból Észak-Amerika legfontosabb területét jelentette. Mára már kissé elfeledett szigetvilág tartozott ide, mint Santa Lucia, Grenada és Barbados és mások. Ezen első, kis területű angol gyarmatok jelentősége abban állt, hogy első ízben kötötték össze a nagyüzemi cukortermelést a rabszolgamunkával.

Világtörténelmi fordulópontról van szó: a karibi cukortermelést összekötötték az intézményes rabszolgamunkával. Mint sokan megjegyzik, a rabszolgákat kezdetben holland hajók szállították, de ez nem különösebben jelentős tényező, hiszen az angol parlament csak 1651-ben rendelkezett arról, hogy gyarmataikat kizárólag angol hajók látogathatják. Mindenestere az tény, hogy a 17. század közepétől a Karib-térségben a brit gyarmatosítás különös jelentőségre tett szert. A téma kutatóinak meglátása szerint az angol kézbe kerülő karibi területek egyik fő célja a vallási üldözöttek megsegítése volt. Való igaz, hogy Észak-Amerika későbbi államaiban különös jelentőségre tettek szert a Maryland-i katolikusok. Mindenki letelepedhetett Rhode Island-en, a Fort Amsterdam, a későbbi New York pedig meglehetősen széles szabadságjogokat biztosított. Mindez nem feledteti azonban azt, hogy a rabszolgakereskedelem virágzott, még a spanyoloktól elhódított Jamaicán és a Bahamákon is.

A tengerentúli terjeszkedést Anglia földrajza, sziget-mivolta és sok tekintetben Anglia évszázados elszigeteltsége indokolja. Történeti sajátosságnak tekinthető a gyors expanzió, a szigetvilág rendkívül rapid meghódítása és a meglepően, sőt drámaian gyors nyelvi asszimiláció.

4. Nagy-Britannia a világ első számú gyarmattartó hatalma (1707–1783). Egy addig ismeretlen államalakulat születése: az Amerikai Egyesült Államok

A 18. század első felében Spanyolország lényegesen meggyengült, közben Nagy-Britannia két hatalmas gazdasági területen, a fűszer- és a textilkereskedelemben első számú globális tényezővé vált. Ekkor vált intenzívebbé a harc a hanyatló Mogul Birodalom örökségének átvételéért is. Ezt a legnyilvánvalóbban az 1757-ben a Brit Kelet-Indiai Társaság és a Mogulok között a Bengálban található Plassey-nél lezajlott ütközet demonstrálta. Ezt követően a Brit Kelet-Indiai Társaság túlnyomó befolyásra tett szert Bengálban, és tekintettel a régió különleges szerepére és elhelyezkedésére, egész Észak-Indiában. A Plassey-i csata egyben Franciaország hosszútávon feltartóztathatatlan tévesztéséhez is vezetett.

Közben a britek jelentős pozíciókat szereztek Észak-Amerikában, így Floridában, és kedvezően alakultak a Louisiana-i fejlemények is, amelyek a franciák Amerikából való kiszorulásához vezettek.

Nem mindenütt alakultak ilyen szerencsésen a dolgok London számára. Európai riválisaik, a franciák és a spanyolok, lényeges veszteségeket szenvedtek, de a britek nem tudtak mit kezdeni a gyorsan megerősödő észak-amerikai polgári nemzeti törekvésekkel. Az 1760-as, '70-es években már végzetesen tévedett az a brit politikus, aki még mindig a franciákban és a spanyolokban látta a fő riválist, és nem vette észre, hogy az elkötelezetten brit kultúrájú és mindeddig lojális fehér amerikaiak jelentenek új, és mint később kiderült, leküzdhetetlen nehézséget a Brit Birodalom számára. A hagyományosan gondolkodó monarchista brit vezetők nem fogták föl, mit jelent számukra a 18. század 60-as és 70-es éveiben feldübörgő jelszó: „*No taxation without representation*”. Kiderült, hogy egy soha nem látott erejű társadalmi forradalom bontakozott ki, amely már nem a rabszolgák levadászásáért és egy másik hatalom kegyeinek megszerzéséért folyt. Az amerikai forradalmárok végül nemcsak Észak-Amerikában, hanem az egész világon eddig nem tapasztalt ideákat, összefogást, szolidaritást és új nemzeti önérzetet alakítottak ki. Végül hagyományos nagyhatalmi riválisaik is az angolok ellen fordultak, és nemcsak az európai monarchiák számára idegenül hangzó követelések mellé sorakoztak föl, hanem partnerek voltak a kontinens északi

részén elterülő Kanada elszakításában is. Ekkoriban nagyon kevesen mérték fel Európában, hogy nem szokásos rebellisek és kalózkodó akciójáról van szó, hanem valami teljesen új született, a polgári nemzeti öntudat és szolidaritás, ami mindeddig ismeretlen energiákkal látta el a születő amerikai államot.

5. A második brit birodalom (1783–1815)

Londont az amerikai események kevésbé rázták meg, mint ahogyan ezt feltételezni lehetne a világ potenciálisan legértékesebb részének elvesztését követően. Az „*amerikai barbárok*”, bár drámai kihívást intéztek a brit gyarmati uralom ellen, nem tudták megrengetni a birodalom egészét és győzelmüket a kortársak sem látták a brit gyarmati rendszer felbomlásának jeleként. Az ezután következő évszázad történéseit elemezve ez teljesen érthető, hiszen Amerika messze volt, a világ pedig soha nem látott lehetőségekkel kecsegtette a későbbi hódítókat. A brit és az európai kortársak nem gondolkodtak egy évszázadban, és senkit nem érdekelt, hogy mi történik a távoli amerikai kontinensen. Felfogásuk teljesen érthető, hiszen Nagy-Britannia legragyogóbb, máig óriási hatást gyakorló korszaka éppen ekkor kezdődött, a birodalom pedig a legfontosabb kihívásokra koncentrált: a Napóleon jelentette halálos veszélyt kellett elhárítania. Az angolok kitűnően felmérték a közvetlen kihívásokat és Franciaország megnövekedett ambícióit kívánták visszaszorítani. E törekvésüket kitűnően teljesítették: 1805-ben Trafalgárnál a francia-spanyol hadak szétverésével eldöntötték, hogy a következő évszázadban ki és hogyan fogja uralni a világot. Egy teljesen új korszak kezdődött: Nagy-Britannia példátlanul sikeres birodalomépítése és a világ fölötti tényleges gazdasági, politikai és kereskedelmi hatalom kiépítése.

6. Nagy-Britannia sikeres birodalomépítése (1815–1914)

Egy olyan évszázad következett, amelyben már senki nem emlékezett az egykori gyarmati háborúkra, kudarcokra és vereségekre Észak-Amerikában, valamint a világ más részein. Ezek emlékéért háttérbe szorította Nagy-Britannia példátlan sikere gazdasági, technikai, katonai és egyéb területeken. A britek a világ első nemzetévé váltak, riválisaik pedig háttérbe szorultak, eltűntek, vagy részben megsem-

misültek. Sokan ezt a korszakot Angliában máig a „*birodalmi évszázadának*” tartják, amikor is a birodalom 26 millió négyzetkilométerrel gyarapodott és 400 millió új lakossal számolhatott. Egy olyan korszak következett be, amelyben megkérdőjelezhetlenné vált a „*Pax Britannica*”, tiszteletet és félelmet váltott ki a „*splendid isolation-re*” irányuló törekvése.

A területi hódításokon kívül a birodalom megkérdőjelezhetlen gazdasági, kereskedelmi és tudományos hatalmat épített ki. Ekkor szerezte meg a bengáli zsákmányt, és ezen keresztül a vitathatatlan indiai befolyást. Mi több, létrehozott egy „*informális*” birodalmat is, amely magába foglalta a világ leghatalmasabb népességű és potenciálisan legtöbbet ígérő gazdaságát, Kínát.

A briteknek megvolt a koncepciójuk, fantáziájuk és szükséges pénzügy eszközeik ahhoz, hogy a világ különböző részein, ekkor elsősorban Ázsiában, felszámolják riválisaikat, legyenek ezek franciák Egyiptomban vagy távoli független államok Malakkában, Burmában, Szingapúrban. Mindeközben a világgazdaság történetének egyik legjelentősebb akcióját is végrehajtották: biztosítani tudták vérrel és vassal a Kínával folytatott ópiumkereskedelmet, megalázva és térdre kényszerítve a kínai-mandzsú hatóságokat. A britek összekötötték a Kínából származó tea-import biztosításával azt az igényüket, hogy ne kelljen ezüsttel fizetniük. Az egyébként Kínában is illegális ópiumkereskedelem akadályozását a szabadkereskedelem akadályozásának tekintették. Egy Dél-Kínában fekvő területet kereskedelmi érdekeik céljából véglegesen magukhoz csatoltak. Ez volt Hong Kong. Különleges státuszának biztosítását, Kínától való elszakítását más városi települések követték, köztük Sanghaj.

Az angolok Indiában is egy, a kereskedelem szabadságát tökéletesen biztosító szisztémát építettek ki. Ennek érdekében 1857-ben iszonyú kegyetlenségek árán vérbe fojtották az úgynevezett szipojlázadást és fél éves, súlyos áldozatokot követelő háború után teljesen átalakították India kormányzását: felszámolták az elmúlt nemzedékek időszakában oly sok hasznot hozó Brit Kelet-Indiai Társaságot, és közvetlen uralmat vezettek be az ország nagy részén, Viktória királynőt pedig India császárnőjévé tették. Bár Viktória soha nem utazott el Indiába, minden indiai számára világossá vált, hogy ő szimbolizálja az új hatalmat, amelynek fenntartás nélkül engedelmeskedni kell. Ez nagyon brutális és következményeiben máig ható

folyamat volt, amely nemcsak rombolásban és pusztításban nyilvánult meg, hanem soha nem látott éhínségekben is, amelyek következtében több mint 15 millió ember pusztult el.

A 19. század második felében a gyarmatosító hatalmak óriási lehetőséget láttak az egykori ázsiai óriásbirodalmak megsemmisítésére. Az európai hatalmak már nemcsak az ázsiai birodalmak felszámolásának lehetőségein gondolkodtak, hanem a rivális európai hatalmak eltávolításában is. Három, egykor fényes és félelmetes ázsiai birodalom felszámolására láttak lehetőséget. Az egyik az említett Csing-dinasztia, amely az összeomlás szélén állt. Kínában az európai nagyhatalmak csak abban nem tudtak megállapodni, hogy a kínai tortát hogyan szeleteljék föl. A másik a Kádzsár-dinasztia volt Perzsiában, amely szintén vesztes helyzetbe került, és képtelen volt megbirkózni az új kihívásokkal. A harmadik pedig „*Európa beteg embere*”, az Oszmán Birodalom, amely ugyancsak a felosztásra vagy kifizetésre váró területek közé tartozott.

A briteket mindegyik térség érdekelte, de indiai birtokaik biztonságba helyezése miatt különleges erőfeszítéseket csak Közép-Ázsia, és ezen belül is Afganisztán leigázására fordítottak. Az afgánok már évszázadok óta nem voltak félelmetes, önálló erőközpont, az ország kaotikus állapota miatt egyetlen stabil hatalmi központ sem alakult ki, de a harci hagyományok, az állandó háborúra készülődés és más tényezők szinte meghódíthatatlanná tették ezt az országot. Az angolok három háborút folytattak Afganisztánban, végül mind a hármat elvesztették. A megfelelő következtetéseket a rivális nagyhatalmak Afganisztán vonatkozásában máig nem vonták le.

Az oroszokat különlegesen izgatta a meghódítható keleti térség, amellyel országuk nemcsak határos volt, de évszázadokon át veszélyeztette annak biztonságát. Emiatt óriási erőfeszítéseket tettek a balkáni területek meghódítására. Rátámadtak a török Balkánra és erős pozíciókat építettek ki a Krím félsziget körül is. Az angolok válaszul széles oroszellenes koalíciót hoztak létre. Végül a krími háborúban az oroszok vereséget szenvedtek és ez másfél-két évtizedre elhalasztotta Közép-Ázsia leigázását. Oroszország csak a 70-es évek közepén tudta megszilárdítani pozícióit a kirgiz, kazah és türkmén területeken. Angliában tudatosodott, hogy az oroszokra ugyan döntő csapást mértek a török fronton, mindazonáltal együtt kell vele működni különféle közép-ázsiai területeken. 1878-ban az oroszokat messzebb-

re úzték a Boszporusztól és a Dardanelláktól, és lefogta kezüket egy ellenséges koalíció irányába való tájékozódástól. Ez nem jelentette azt, hogy az angolok különösebben megbíztak volna az oroszokban, amit jól demonstrál az, hogy az 1904–1905-ös orosz-japán háború idején Anglia Japánt támogatta.

Az ázsiai fejleményeket összefoglalva elmondható, hogy az első világháború elején Anglia Ázsia minden nagyobb országában, főleg az egykori óriásbirodalmakban döntő pozíciókra tett szert és kitűnően kihasználta az egyes ázsiai országok közötti ellentéteket. Túlnyomó befolyását közvetlenül senki nem fenyegethette. A britek az első világháború végére megnyugtató győztes pozíciókat szereztek az ázsiai kontinensen.

Mindeddig az afrikai kontinenssel, különösképpen Fekete-Afrikával nem foglalkoztunk, jöllehet az angolok nem jelentéktelen pozíciókat építettek ki egyes afrikai partmenti területeken is. Sokáig azonban nem láttak értéket Afrika belső területeiben, és ez az értékítélet csak a 19. század utolsó évtizedeiben kezdett megváltozni.

Az európai hatalmak az afrikai földrészt néhány kivételtől eltekintve csak a 19. század utolsó harmadában-negyedében fedezték fel. Ennek legfontosabb magyarázatát két tényezőben látjuk. Egyrészt a világ jelentős szabad területeit már felosztották, új befolyásra, pozíciókra csak mások területeinek elfoglalásával tehettek szert, míg a másik tényező pedig az, hogy a Szuezi csatorna megnyitásával 1869-től az egész kontinens ugrásszerűen felértékelődött. E felértékelődésben szerepe volt annak is, hogy új európai hatalmak is megjelentek, amelyek részt kívántak venni az Afrikáért folyó tülekedésben. A „tülekedés” hivatalos kifejezéssé vált, és talán nem sokat tévedünk, ha a *scramble*-t tülekedésnek, tolongásnak fordítjuk, amelyben még a gyarmatokkal nem rendelkező németek és a gyarmataiktól korábban megfosztott franciák is alaposan kivették részüket.

Azokon a területeken, amelyeken valamilyen oknál fogva már a korábbi évtizedekben is számottevő európai jelenlét alakult ki, még intenzívebb rivalizálás vette kezdetét. Ez főleg Afrika legdélebbi részére igaz, amely kiváló természeti viszonyai és viszonylagos lakatlansága miatt nagy vonzerőt gyakorolt. Ezekben a területeken az európaiak már évszázadokkal ezelőtt betelepültek és virágzó telepeket hoztak létre, elsősorban a holland származású búrok, akik intenzív földművelő kultúrát is kialakítottak. 1830 és 1840 körül két független

búr köztársaság is létrejött, amelyek az angol gyarmatosítók fő ellenfeleivé váltak. Minthogy nemzetközileg már régóta összefonódott törekvésekről van szó, a búr köztársaságok sem maradtak érintetlenek. Támogatást a drámai gyorsasággal megjelenő német gyarmati fegyveres erőktől kaptak, és ezzel a búr háborúk Afrika fontos nemzetközi konfliktusává váltak. Az egyébként rasszista brit kolonizátorok semmiféle szimpátiát nem mutattak a búrok iránt és ugyanolyan kegyetlenül bántak velük, mint a feketékkel. A véget nem érő és állandó nemzetközi feszültségeket kiváltó búr események fölvetették egy nemzetközi rendezés lehetőségét, amelyet a brit hatalom kénytelen volt elfogadni. Az 1884–1885-ös Berlini Konferencián az európai hatalmak érdekelhatárolódásra törekedtek és tudomásul vettek a britten kívüli más európai igényeket is.

A Berlini Konferencia egyik máig létező következménye Afrika egyik legnagyobb területű államának, Kongónak a létrehozása. A minden történelmi hagyományt és kohéziót nélkülöző óriás országot, Lipót belga királynak adományozták annak érdekében, hogy az egymás közötti vitákat elkerüljék.

7. A brit imperializmus vége, vagy az imperializmus vége?

A századfordulót követően, az első világháború időszakában a brit impérium elérte csúcspontját. Az idevágó adatok pontos felmérése azt mutatja, hogy a brit impériumhoz tartozó erőforrások – területi nagyság, népesség, rendelkezésre álló gazdasági és emberi erőforrások – biztosították azt, hogy jóllehet a britekkel szemben álló kihívók sokan voltak és minden eddiginél több zavart okozhattak, de Nagy Britannia az újabb kihívásokat is sikerrel el tudta hártani főleg azok után, hogy Nagy Britannia az Egyesült Államokat is a saját szövetségesei között tudhatta. A brit hatalom elleni kihívások ugyan jelen voltak az egész világon, sőt a századfordulót követően tovább növekedtek (számolni kellett olyan trónkövetelőkkel is, mint az eddig nagy szerepet nem játszó Németország, soha nem látott forradalmi mozgalmakkal, és olyan súlyos, szinte kezelhetetlen kihívásokkal, mint a széleskörű és ellenállhatatlan ír függetlenségi mozgalom), de a brit politikai elit, úgy tűnt, sikerrel tudja kezelni a megnövekedett régi és új kihívásokat. Nagy Britannia szövetségi rendszere nem omlott össze, mert Franciaország – minden várakozáson fölül –

ellent tudott állni a német támadásoknak, a Központi Hatalmak pedig 1917-re erejük nagy részét elfogyasztották. Németország, az iszonyú áldozatok ellenére nem volt képes megújulni, az Osztrák-Magyar Monarchia pedig teljesen felbomlott. Németország minden szövetségese eltűnt, vagy megsemmisült. Az Oszmán Birodalom helyén főleg angol és a vele szövetséges francia partnerei döntő befolyásra tettek szert a Közel-Kelet egyes részein. A közép- és keleteurópai új államok, bár maguk legalább annyira soknemzetiségűek voltak, mint a legyőzött Osztrák-Magyar Monarchia, szilárd, London melletti szövetségi rendszerbe tömörültek (Csehszlovákia, Románia, Jugoszlávia). Minden nagyobb erőfeszítés nélkül sikerült egy Londonnal szövetséges, rendkívül dinamikusnak tűnő, óriási erőforrásokkal kecsegtető új államot, a szilárdan antantbarát Lengyelországot létrehozni.

Oroszország teljesen kiesett a jövőben számottevő hatalmak sorából. London szövetségeseivel együtt arra törekedett, hogy a számára valamennyire elfogadható orosz ellenforradalmi erőket hozza megfelelő helyzetbe. Anglia semmiféle jelét nem adta annak, hogy a cári birodalom hagyományos, vagy új vezetőivel bármilyen lényegi kapcsolatot akarna kialakítani. Tétlenül, sőt kárörömmel figyelte a rokon cári család fizikai megsemmisítését, a néhány éve még első számú szövetségeseinek számító orosz katonai és politikai vezetők felszámolását. Londonban senki nem számított Oroszország feltámadására és arra, hogy bármilyen egységet, erőt és ellenállást tud majd mutatni. Nagy Britannia és szövetségesei számára rendkívül kényelmes helyzet született. Fő feladatuknak azt tekintették, hogy egy viszonylag működőképes, de a jövőben semmilyen önálló szerepet nem játszó politikai és katonai tényezővel valamilyen átmeneti kompromisszumot kösse. Oroszországban elhúzódó anarchiára, brutalitásra és általános káoszra számítottak. London igyekezett a különféle oroszországi erők között valamiféle egyensúlyt fenntartani, de minden jelentős tényezőt kapcsolattartásra alkalmatlannak és veszélyesnek tartott. Lenézte és gyűlölte a régi és inkompetensnek bizonyuló cári elitet, félt és undorodott a bolsevikoktól, és nem látott lehetőséget egy egységes, demokratikus Oroszország létrehozására. A nyugat-európai munkásmozgalm esetleges kapcsolatait Oroszországgal és Kelet-Európával hosszútávon értelmetlennek és érdektelennek tartotta.

Közép-és Kelet-Európában Nagy-Britannia Oroszországot az

ügynevezett kisantanttal próbálta pótolni, és igyekezett valamiféle egységet létrehozni az általuk támogatott, de megvetett államokkal, és valamiféle rendet próbált tartani a megbízhatatlan és kiismerhetetlen közép-európaiak között.

Anglia újra diadalmaskodott. A brit politikai elit mesterművüknek és iránytűjüknek a Sykes-Picot egyezményt tartották, amely örökre véget vetett volna az oszmán befolyásnak és az önálló állami létreegyébként alkalmatlan közel-keleti térségben számukra elfogadható, többé-kevésbé megbízható új vezetőkkel kívántak új államokat létrehozni. Olyan, soha nem hallott nevű államokat hoztak létre, mint Irak, de az igazi diplomáciai gondot az jelentette számukra, hogy francia szövetségeikkel hogyan osztoznak meg a Közel-Keleten. A függetlenség ígérését mandátum-rendszerrel igyekeztek pótolni.

Fekete-Afrikában és a Csendes-óceán térségében Anglia a németek által birtokolt területek újrafelosztásán tevékenykedett és semmiféle esélyt nem látott arra, hogy Afrikában független államok jöjjenek létre.

Angliának természetesen voltak hosszútávú tervei magának a birodalomnak az átszervezésére, és a legjelentősebb, megvalósítható és megvalósítandó projektnek a fehér telepes területek lojális, Londonbarát entitásokká történő átszervezését tartották. Ez összefüggött azokkal az elképzelésekkel, hogy a gyarmatokat átszervezik, és a fehér telepes területeknek domíniumi státuszt adnak.

Kevesen vették észre, hogy a 20. század húszas éveinek közepétől váratlanul, minden, a komoly elemzők számára fontos előrejelzés nélkül, a zseniálisan működő és kitűnően tervezett birodalmi projekt összeomlott. A történész számára az igazi nagy kérdés az, hogy mikor történt meg a brit impérium drámai összeomlása – szinte hangtalanul és észrevétlenül. Nyilvánvaló, hogy a két világháború között történt valami, amit mélységében és következményeivel együtt nem voltak képesek elemezni. Nagy-Britannia, amely még a 30-as évek elején is büszkén és magabiztosan osztotta a lapokat, egycsapásra elvesztette különleges domináns szerepét. Tudomásul kellett vennie olyan jelenségeket, amelyekre egyáltalán nem volt felkészülve. Ezek közül a legnagyobb jelentőségű, hosszútávon is döntő tényező, az Amerikai Egyesült Államok szerepvállalása, amelyről az első világháború után is úgy gondolták, hogy véget ért. Nos, Londonban minden realista gondolkodónak tudomásul kellett vennie a harmincas évektől kezdve, hogy Washington az első számú erőközpont, és

Londonnak választania kell a washingtoni hegemonia elfogadása vagy a németekhez történő szolgálai igazodás között. Nagyon nehezen értették ezt meg Londonban, azt pedig még nehezebben, hogy Oroszország föltámadt romjaiból, és az Egyesült Államok mellett az első számú tényező lett a második világháború idején és utána. London azt is vonakodott elfogadni, hogy a második világháború után egész Európa leértékelődött, és ebben a leértékelődésben Anglia is osztozott. A londoni politikusok és a közvélemény számára különösen nehéz volt a gyarmatok sorsának megértése: az angol elitnek a második világháború éveiben és utána tudomásul kellett vennie India függetlenné válását, majd néhány éven belül a gyarmati rendszer teljes szétesését. Ez drámai küzdelem révén valósult meg, és ebben a küzdelemben Nagy Britanniának már nem voltak aduászai. A világ két új szuperhatalma, az Egyesült Államok és a Szovjetunió tudomásul vette és támogatta a függetlenné válást az egész világon. Nagyon bonyolult, szövevényes és sok tekintetben máig érthetetlen folyamatok zajlottak le. A brit történelemszemlélet teljesen eltorzult. A mai brit visszaemlékezésekben több helyet kap a néhány száz lakosú Falkland szigetek sorsa, mint az indiai vagy a fekete-afrikai sorsdöntő fejlemények. Ma már nem az a világpolitikai kérdés, hogy Anglia milyen pozíciókat tud a volt gyarmatokon megtartani, hanem az, hogy az Egyesült Királyság meg tudja-e tartani évszázados történelmi egységét Skóciával és Észak-Írországgal.

8. Vége a brit imperializmusnak, de az imperializmusnak magának nincs

Itt sokat írhatnánk a még megmaradt, de történelmi összefüggésekben nem túl jelentős pozíciókról Gibraltáron, Cipruson és a világ különböző, nem túl jelentős területein, de ezek világtörténelmi vonatkozásait nem érdemes különösebben tanulmányozni. Azt viszont megállapíthatjuk, hogy a brit imperializmus ugyan meggyöngült és halálos csapásokat szenvedett, de maga az imperializmus, mint idea és történelmi realitás továbbra is él és virul.²

² Az utóbbi évtizedek nem hoztak intellektuális áttörést. Sokak véleménye szerint Franklin Delano Rooseveltt (1882–1945) szellemes, és különösen a maga korában igen népszerű meghatározása a szabadságjogokról lehet az egyik iránytű, amelyek nélkül az imperializmus egyáltalán nem értelmezhető. Rooseveltt szerint ugyanis

Megvan-e az imperializmus felszámolásának és eltüntetésének lehetősége? Erre egyetlen megalapozott választ adhatunk. Kívánatos lenne az imperializmus felszámolása, ennek azonban semmi jelét nem tapasztaljuk.³

négy univerzális szabadságra épülhet fel egy nemesebb világ. 1941-es, az Unió állapotról szóló beszéde szerint a négy kitüntetett szabadság a következő: szólásjog (freedom of speech), vallásszabadság (freedom of religion), a szükségtől való megszabadulás (freedom from want), a félelemtől való megszabadulás (freedom from fear).

³ Nem érdektelen, hogy miként vélekedtek az imperializmusról a legtájékozottabb és legmerészebben gondolkodó kortársak annak 19. századi fénykorában. Ehelyütt érdemes megállni egy percre, fel kell ugyanis tennünk azt a kérdést, vajon indokolt-e az imperializmusról kizárólag a történelmi múlt kategóriájában beszélni, feltételezve, hogy az imperializmus klasszikus korszakának vége szakadt, és ami később kezdődött, az valami más korszak, amelynek törvényszerűségei alapvetően eltérnek a múltétól. Óvatosabb megközelítést javaslok: az imperializmus bizonyos lényegi tulajdonságai, érdekei és céljai ugyanis nem sokat változtak: nem ért véget a háborús erők, az agresszív és zabolátlan törekvések, amelyek más közösségek ellen irányulnak, a világ jelenlegi irányítóinak gondolkodásmódja nem vált nemessebbé, a katonai és egyéb fenyegetések éppen olyan gyakoriak, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Ebből arra következtetünk, hogy egyáltalán nem érdektelen és fölösleges a 19–20. század közötti imperializmus tanulmányozása. Az idevágó alapművek megszülettek, e tekintetben különösen fontosnak tartom Eric HOBSEAWM néhány alapvető művének újraolvasását, köztük a *The Age of Revolution*-t (Hachette, Little Brown Book Group, 2002.), a *The Age of Empire*-t (Hachette, Little Brown Book Group, 2003.), és a *The Age of Capital*-t (New Haven, Phoenix Press, 2000. Végül ugyanennek a szerzőnek a 20. századról szóló összefoglalója: *The Age of Extremes* (Hachette, Little Brown Book Group, 1995.).

Andreides Gábor¹

Imperializmus-elképzelések és nemzetépítési törekvések a fasiszta ideológiában

Abstract

Imperialism-concepts and nation building in fascist ideology

The narratives of imperialism of Mussolini's regime can be examined on the basis of several aspects. One of the first and most important is an analysis that takes into account political aspects, but it can be just as important to analyze the issue from a military policy, as well as an economic perspective. In addition to all these approaches, there are other aspects that are perhaps less discussed in the Hungarian scientific literature: the atrocities perpetrated by the Italian Royal Army in North Africa, which fundamentally queries in this question the sympathetic but probably wrong myth of the „*Italiani brava gente*”.

We will examine the changes in the notions of imperialism in fascism in terms of the impact this has had on nation building, which is of paramount importance from an ideological point of view. After the unification of Italy in 1861, one of the most important tasks for the inhabitants of the peninsula was to create a sense of togetherness, to create a unified nation, and to spread a common Italian identity. The urgency of this task is further demonstrated by the fact that there was no marked difference of opinion on this issue between the ideas of the post-unification liberal governments and the fascism that came to power in 1922.

There was also a fundamental consensus on Italian foreign policy in the Mediterranean. By the end of the first decade of the twentieth century, nationalist thought had strengthened across the country. This was indicated, among others, by the Italian Nationalist Association (*Associazione Nazionale Italiana*), which was founded in 1910. Among its founders we can find several politicians who later became leading figures in fascism. The formulation of an expansive Italian foreign policy, accompanied by unpleasant military failures, began the process of colonization in the direction of the African territories still available. The intention was clear and unequivocal: to ensure the political, economic and cultural supremacy of Italy in the „*Mare Nostrum*” area.

Keywords: italian fascism; Mussolini; fascist Italy; imperialism ideas; Italian East Africa;

¹ Historian, Office of the Committee of National Remembrance, Budapest, gabor.andreides@neb.hu

Bevezetés

A fasiszta Olaszország imperializmus-elképzeléseinek, egyáltalán a fasizmusnak – ennek a gyakran változó ideológiának – imperializmus-narratíváit számos szempont alapján vizsgálhatjuk. Az egyik első és legfontosabb a politikai aspektusok figyelembevételével történő elemzés, de ugyanilyen fontosságú lehet a kérdés katonapolitikai, valamint gazdasági nézőpontból történő analízise. Természetesen mindezen megközelítések mellett léteznek más, a magyar szakirodalomban talán kevésbé tárgyalt szempontok is: az olasz királyi hadsereg által Észak-Afrikában elkövetett atrocitások, amelyek alapvetően megkérdőjelezzik az „*italiani brava gente*” szimpatikus, de ebben a tekintetben valószínűleg alapvetően téves mítoszát.

Az alábbiakban a fasizmus imperializmus-elképzeléseinek változásait vizsgáljuk, kitérve arra a hatásra, amelyet mindez az ideológiai szempontból kiemelkedően fontos nemzetépítésre gyakorolt. Olaszországban az 1861-es országegyesítést követően ugyanis az egyik legfontosabb feladatnak a félsziget lakói számára az együvé érzésének kialakítása, az egységes nemzetben való gondolkodás megteremtése, az összolasz tudat elterjesztése bizonyult. Ennek a feladatnak sürgető fontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az hogy e tekintetben nem mutatkozott markáns véleménykülönbség az egyesítést követő liberális kormányok és az 1922-ben hatalomra került fasizmus elképzelései között.

Szintén alapvető konszenzus volt tapasztalható a Mediterráneum térségében megvalósítandó olasz külpolitika tekintetében. A 20. század első évtizedének végére országszerte megerősödött a nacionalista gondolat. Ezt jelezte többek között az 1910-ben megalakult Olasz Nacionalista Szövetség (*Associazione nazionalista italiana*) is, amelynek alapítói között számos olyan politikust is felfedezhetünk – Enrico Corradini, Alfredo Rocco, Dino Alfieri, Luigi Federzoni – akik nacionalista politikusokból lettek később a fasizmus vezető személyiségei.² Az expanzív olasz külpolitika megfogalmazásával, kellemetlen katonai kudarcokkal³ (is) együtt járó kolonizációs tevékenység vette

² DE FELICE (2002): 131–135.

³ Három kínos kudarc az Olasz Királyi Hadsereg afrikai kolonizációs próbálkozásai közül: 1887 Dogali, 1895 Amba Alagi, majd az 1896-os aduai vesztes ütközetek.

kezdetét a még rendelkezésre álló afrikai területek irányában. A cél világos és egyértelmű volt: Olaszország politikai, gazdasági kulturális szupremáciájának biztosítása a „*Mare Nostrum*” térségében.

A fasizmus

A fasizmus sosem csinált titkot abból, hogy ideológiai szempontból kiemelkedő fontossággal bírnak számára a következő fogalmak: erő, hit, fegyelem, engedelmesség. Az elérni vágyott militáns vagy egyre jobban militarizálni szándékolt „új” társadalomban az erő mutatása, a polgárok tökéletes pszichés és fizikai állapota szükséges és elengedhetetlen feltételei voltak a folyamatos térnyerés gondolatának. *„A fasiszta állam egy hatalom és uralom akarata. A római tradíció itt az erő gondolata. A fasizmus doktrínájában a birodalom nem kizárólag egy területi vagy katonai, vagy kereskedelmi kifejezés, hanem szellemi és erkölcsi. Gondolhatunk olyan birodalomra, vagyis nemzetre, amely közvetve, vagy közvetlenül vezet más népeket anélkül, hogy csak egy négyzetkilométernyi terület meghódítására lenne szükség? A fasizmus számára az uralomra való hajlam, vagyis a nemzetek expanziójára való törekvés az életképesség megnyilvánulása; ellentéte, a hanyatlás jele: a felemelkedő vagy újjászülető népek imperialisták, a haldokló népek lemondók. A fasizmus az a tanítás, amely a legmegfelelőbbben képviseli egy olyan nép hajlamait, lelki állapotát, mint az olasz, amely most kap erőre sokszázados elhanyagoltság és idegen szolgaságot követően.”*⁴ – fogalmazott a fasizmus 1932-ben írásba foglalt irányelveinek összegzése.

Tehát a fasizmus az antik dicsőség elérésében, később meghaladásában alapvető szerepet tulajdonított a folyamatosan előretörő mozgásnak, erőfeszítésnek. Adott nemzet vitalitása szoros összefüggést mutatott az életképességgel. Az ideológia úgy vélte, hogy mindazon nemzetek, amelyek képesek a hódításra, (imperialisták) jó eséllyel tudnak majd a jelen, illetőleg a jövő kihívásaira érdemi válaszokat adni. Benito Mussolini úgy fogalmazott, hogy az első világháborút követő Európa népei ellentétes irányú mozgásban vannak: felemelkednek, vagy lesüllyednek. Az olaszok – életerős nemzetként – fölfelé indultak és annál hamarabb boldogulnak, minél hamarabb megte-remtik és megőrzik a nemzeti egységüket.⁵

⁴ La dottrina del fascismo IN: *Opera omnia* XXXIV, 124.

⁵ Benito Mussolini beszéde 1924. október 25-én Busto Arsizio (Lombardia) polgáraihoz. IN: *Opera omnia*, XXI, 122.

A liberális kormányokkal ellentétben ezeket a nehézségeket a társadalom rendszabályozásával, egy pszichikailag és fizikailag felkészült és elkötelezett újfajta „katonapolgár” (cittadino soldato) tevékeny részvételével kívánták elérni. Ezzel egyidejűleg megkezdődött a nemzet fogalmának kisajátítása és a fasiszmus kizárólagos térfoglalása, aminek lényegét egészen korán, 1925 szeptemberében Roberto Farinacci a fasiszta párt (Partito Nazionale Fascista) titkára ellentmondást nem tűrően úgy fogalmazta meg: „*Olaszországban senki nem lehet antifasiszta, mert az antifasiszta nem lehet olasz*”.⁶

Az imperializmus-elképzelések változásai

Benito Mussolini „életút-tengelyének”⁷ 1914 nyarán történt változása számos körülmény együttes összejátszásának volt köszönhető: az első világháború kitörése, az olasz szocialisták erőtlen és hatástalan politizálása, az ország nagy részének hangulata. A fasiszmus leendő vezére számára nyilvánvalóvá vált, hogy az aktuális politikai helyzetnek megfelelő, változó-alakítható politizálás komoly perspektívát jelenthet számára.⁸ Mussolini, az 1900-as évek elején még háborús uszítókról és imperialista uralkodóról írt a szocialista kötődésű lapokban, az első világháborús olasz hadba lépés évében már sokkal megengedőbben fogalmazott. 1915. április 22-én az általa alapított és főszerkesztett „*Il Popolo d'Italia*” című lapban keveredett vitába egykori szocialista párttársával Nicola Barbato képviselővel. Mussolini Barbato az ország háborús hangulatáról – és ami ennél is fontosabb – érzékelhető háborús készülődéséről az *Avanti!* című szocialista pártlapban kifejtett gondolataira reagált.

Tagadta az olasz imperializmust. Így fogalmazott: „*Végül pedig, hogyan állítja Barbato, hogy háborúnk a Központi Hatalmak ellen ragadozó? Nem, amikor visszaveszem azt, amit elvettek tőlem, nem lopok. Trentino, Trieszt földrajzilag, történelmileg, erkölcsi értelemben olaszok. Ragadozó és imperialista politikát akkor folytatnék, ha Korzikát, Máltát, vagy Ticinót követelném, amelyek még akkor is, ha olaszok, nem érzik annak vágyát, hogy politikailag egyesüljenek az Olasz Királysággal, Trentino és Trieszt esetében azonban más a helyzet. Ők azok, akik politikailag akarnak*

⁶ DOGLIANI (2008): 281.

⁷ ORMOS (2019): 91.

⁸ Uo.

Olaszországhoz tartozni. Az osztrák hadsereg trentói és trieszti dezertőrjeinek hatalmas száma egyértelmű bizonyítéka az irredenták érzésének. Lemondani róluk Ausztria, különösen a győztes Ausztria javára a leggyalázatosabb bűncselekmény lenne, amelyet az olasz nép elkövethetne.”⁹

Véleménye néhány évvel később is alapvetően ugyanaz maradt, legalábbis erről árulkodnak azok a gondolatai, amelyeket még mozgalmának megszületése előtt 1918. február 15-én „*Hol van az imperializmus*” címmel megjelent írásában¹⁰ lehetett olvasni. Az *Il Popolo d’Italia* főszerkesztője kifejtette, hogy „*az imperializmus vagy impérium, más szavakkal a »az uralomra törekvés« a legalapvetőbb formáitól a legmagasabbikig, az univerzum életének alapvető törvénye.*”¹¹ Közel egy esztendő múltán ugyanott az imperializmus kifejezés jelentéséről írva azt hangsúlyozta, hogy nem igazán létezik olasz, angol, de francia imperializmus sem: egyszer és mindenkorra meg kell egyezni abban, mit értünk azon a kifejezésen, hogy „*imperializmus*”¹². Javaslatát így szövelte. Az imperializmus: „*az élet örök és megváltoztathatatlan törvénye. Alapjában véve nem más, mint annak az expanzióknak igénye, vágya és akaratja, amely minden egyénnek, minden élő és életerős népnek sajátja.*”¹³ És ez az igény az expanzióra (imperializmus) nem feltétlenül arisztokratikus vagy katonai-jellegű. „*Hanem demokratikus, békés, gazdasági és szellemi is lehet.*”¹⁴

Mussolini úgy gondolta, hogy az imperializmus, mint olyan talán mégsem elkerülhető, ekkor pedig alkalmazásának vezérelve a következő kell, hogy legyen: „*Semmi imperializmus a mások kárára, sem mások imperializmusa a mi kárunkra.*”¹⁵ 1919. január 14-én Dalmácia és Fiume hovatartozásának kérdésében – amelyről részletesebben az alábbiakban szólunk majd – nagyszabású gyűlést hirdettek a Teatro alla Scala épületébe, amit azonban utolsó pillanatban betiltottak. A rendezvényt – amely egyre inkább tiltakozó rendezvénné alakult –

⁹ Risposta a Barbato *Il Popolo d’Italia* 1915. április 22. IN: *Opera omnia* VII, 347.

¹⁰ Az írás két nappal később, február 17-én az újság fővárosi kiadásában is megjelent.

¹¹ „*Dove è l’imperialismo*” (*Il Popolo d’Italia*) 1918. február 15. IN: *Opera omnia*, X., 327.

¹² „*Primo dell’anno prima divagazione*” (*Il Popolo d’Italia*) 1919. január 1. IN: *Opera omnia* XII. 101.

¹³ Uo. illetőleg lásd még DE FELICE (2002): 65.

¹⁴ Uo.

¹⁵ „*Liquidazione*” (*Il Popolo d’Italia*) 1919. január 12. IN: *Opera omnia* XII. 136.

a késő esti órákban megtartották. Mussolini felszólalása sem maradt el, aki a milánói Caffè Biffi egyik ablakából szólt az egybegyűltekhöz: „Imperializmussal vádolnak minket. Nem igaz. Sőt, több, mint hamis. Mi kizárólag azt szeretnénk, amiért ezer és ezer katona feláldozta fiatal életét. Semmi imperializmus. Nem akarjuk Zágrábot, ami horvát, sem Belgrádot, amely szerb, nem akarunk semmit, ami nem olasz. De Zara olasz és Spalato is olasz, és nem fogjuk megengedni, hogy horvát láb tapossa ezen nemes városaink földjét.”¹⁶ Elutasította az imperializmust és az imperialista törekvéseket, de határozottan kiállt az irredenta olasz politika támogatása mellett.

Álláspontja az elkövetkező hetekben-hónapokban nem sokat változott. Amikor 1919. március 23-án a milánói San Sepolcro téren megalakult a fasizmus, az összesereglett – politikai szempontból meglehetősen heterogén – alapítók (*sansepolcristi*) az ő beszédét is meghallgathatták. Mussolini, aki akkor még korántsem volt megfelelőbbézetlen autoritású vezetője a fasizmusnak az imperializmussal kapcsolatban kijelentette, hogy az olasz harci fasciók (*Fasci italiani di combattimento*) alakuló ülése ellenez minden Olaszország kárára megnyilvánuló imperialista politikát, és fordítva: ellenez minden más nemzetek irányába megfogalmazott esetleges olasz imperialista törekvést.¹⁷ De ettől függetlenül, a rá jellemző nagyvonalúsággal továbbra is jogosnak (nem imperialistának) ítélte az összes olasz imperialista törekvést.¹⁸

1920. szeptember 5-én a fasiszta mozgalom¹⁹ Cremonában tartott nagyszabású politikai gyűlésén Mussolini támogatásáról biztosította Gabriele D’Annunzio – a hivatalos olasz politika számára nem kis fejtörést okozó – vállalkozását (*impresa di Fiume*). D’Annunzio egy esztendővel Mussolini cremonai felszólalását megelőzően ugyanis paramilitáris egységeinek élén rajtaütésszerűen elfoglalta az egykori magyar kikötővárost, Fiumét, ahol kikiáltotta a Karnarói Olasz Kor-

¹⁶ Mussolini felszólalása „*Pro Fiume e Dalmazia*” címmel, (Il Popolo d’Italia) 1919. január 15. IN: Opera Omnia XII. 144.

¹⁷ *Atto di nascita del fascismo* IN: Uo., 321.

¹⁸ ORMOS (2019): 114.

¹⁹ Az 1919. március 23-án Milánóban megalakult fasizmus hangsúlyozottan elutasította a demokrácia idejétmúltságához tartozó pártpolitikai formációt, helyette a közelebbről nem meghatározott mozgalmi fellépés mellett tette le a garast. Ez a koncepció majd csak az 1921. novemberi római kongresszussal változott meg, hiszen ezt követően alakult meg a Nemzeti Fasiszta Párt (*Partito Nazionale Fascista*).

mányzóságot (*Reggenza italiana del Carnaro*), amelyet azután 1920. decemberéig megszállva is tartott.

A kozmopolita Fiume jelentős szláv, illetve olasz és kisebb részben ugyan, de magyar nyelvű lakossággal nem képezte részét az 1915. április 26-án az Antant-hatalmak és az Olasz Királyság között létrejött úgynevezett londoni paktumnak.²⁰ Az Antant ebben a meg egyezésben jelentős területeket (többek között Észak-Dalmácia) ígért a fiatal Olasz Királyság számára abban az esetben, ha a szövetségi rendszerhez csatlakozva Németország és a Monarchia – addigi szövetségesei – ellenében lép be az első világháborúba. Fiume városa a háborút követően – a magyar közigazgatás megszűnésével és tisztviselőinek elvonulásával²¹ – a horvát-olasz vetélkedés színterévé változott. Ezt a zavaros politikai helyzetet használta ki D’Annunzio, aki „*legionáriusait*” vezette a város ellen, ahol egyébiránt számos tekintetben prefasiszta külsőségek (felvonulások, fekete egyenruhák, szónoklatok, kialakuló vezérkultusz) és tartalmi hasonlóságok – előképek (alkotmány, korporációk) mellett egy igen sajátos politikai berendezkedésű államot hozott létre.

Benito Mussolini D’Annunziót támogatva jelentette ki tehát Cremonában, hogy a költő-katona (poeta-soldato) a végsőig számíthat a fasizmus támogatására, és akinek tette – vagyis Fiume elfoglalása – nemes volt és hatásos, a fasizmus e vállalkozást elfogadta és ügyének tette. Mussolini beszédében a hallgatóinak szegezte a kérdést: imperialisták vagyunk? És természetesen válaszolt is rá: igen, de nem úgy, ahogy sokan gondolnák. Hiszen „*minden egyén, aki nem haldokló vagy tehetetlen, imperialista; így egy fiatal és erős nép is imperialista.*”²² ám egyáltalán nem mindegy, hogy hogyan teszi ezt, mert imperializmus és imperializmus között is különbség van. Úgy vélte, hogy az olasz imperializmus jelentősen különbözik a militarista (barbár) német imperializmustól: „*Mi nem poroszosan, az örök katonai hódítás mániájával, hanem római módra vagyunk imperialisták, mert a fegyverekkel végrehajtott jogos hódítást Róma hallhatatlan törvényeivel akarjuk támogatni.*”²³ Ez a – hol erősebben, hol pedig gyengébben megjelenő né-

²⁰ ORMOS (2019): 93–94.

²¹ Bővebben lásd, ORDASI (2019).

²² Mussolini beszéde a cremonai Verdi színházban, 1920. szeptember 5. *Opera omnia* XV. 184.

²³ Uo.

metellenesség – a harmincas évek végéig érezhető volt Mussolini, illetőleg a fasizmus kommunikációjában. Már a világháború első évében – országa ekkor még nem hadviselő fél – is „barbár osztrák-német imperializmus”²⁴-ról beszélt, és a mozgalom alapításánál elmondott beszédében is érzékelhetően felbukkan a németellenesség: „Amik megkülönböztetik az imperializmusokat, azok az eszközök. Most, az eszközök, amelyeket választhatunk és választani is fogunk, soha nem azok a barbár behatolási eszközök lesznek, amelyeket a németek alkalmaznak. Azt mondjuk: vagy mindenki idealista, vagy senki. Mindenki cselekedjen a saját érdekei szerint! Nem érthetők azok, akik idealizmust prédikálnak azoknak, akik szenvednek, mivel ez nagyon egyszerű lenne. A magunk helyét akarjuk a világban, miután jogunk van hozzá!”²⁵

A kezdetekben annak eldöntése, hogy ki is tekinthető fasisztának még Mussolininak is nehézséget okozott,²⁶ viszont annak megítélésében, hogy mi a különbség a nacionalisták és a fasiszták imperializmusértelmezése között, már világosabban fogalmazott. A nacionalisták és fasiszták közötti alapvető különbséget természetesen nem a nemzeti érzület intenzitásában látta, hanem annak irányultságában, tulajdonképpen világnézetében. A fasizmus kezdeti, úgynevezett „baloldali” időszaka ugyanis alapvetően republikánus, a monarchia- és egyházellenes gondolatokkal lépett az olasz közvélemény elé. Ennek megfelelően Mussolini a határozott eltérést abban látta, hogy míg „a római nacionalizmus imperialista, míg mi expanzionisták vagyunk; előbbi előítéletesen monarchikus, sőt dinasztikus, miközben mi a nemzetet a monarchia és a dinasztia fölé helyezzük”.²⁷

A nemzetet a monarchia és a dinasztia fölé helyező fiatal generáció volt az az új korosztály, amely a világháború borzalmai között, a lövészárkokban eltöltött hónapok alatt vált igazán nagykorúvá (Vö. „lövészárkok arisztokráciája”) és amelynek számos tagja csatlakozott Mussolinihez, akik közül sokan a fasizmus későbbi vezetőjének közeli munkatársai, a mozgalom vezetői lettek.²⁸ Giuseppe Bottai – aki

²⁴ Mussolini „La guerra dei popoli” című írása az (Il Popolo d'Italia) 1914. december 13-i számában IN: Opera omnia VII.

²⁵ Atto di nascita del fascismo IN: Opera omnia XII. 323.

²⁶ „Kissé nehéz eldönteni, hogy kik a fasiszták. Nem republikánusok, szocialisták, demokraták, konzervatívok vagy nacionalisták. Ők jelképezik minden tagadás és állítás szintézisét.” IN: GENTILE (2011): 199.

²⁷ GENTILE (2011): 208.

²⁸ Mussolini és vezértársairól bővebben lásd. ANDREIDES (2019).

egy volt közülük – így fogalmazta meg nemzedékének meghatározó háborús élményeit: *„Háborút akartam, mert a véremből olyan erő szabadult föl, amely a háború felé hajtott. Ahogy a serdülőkor siettet az ifjúkor felé.”*²⁹ A világháborúban eltöltött éveket a pubertáshoz, ahhoz a testi-lelki fejlődési állapothoz hasonlította, amely elkerülhetetlen az ember növekedése során. Ez ugyanis átmenet a gyermekkor és a felnőtt lét között, így a számukra a háború egyet jelentett a pubertással: felnőtté váltak.³⁰ Ebben a politikai eszmélésüket, gondolkodásukat tekintve fogékony időszakban köszöntött rájuk a fasizmus, amelyről szintén Bottai írta: *„A háborúnak vége, a Fasizmus (vagy inkább, amit 1919 márciusától annak hívtak) megragadott, mint ahogyan az álmok ragadják el a pihenő embereket. Majd az ébredéskor, ahogyan a fantázia fogja meg a költőket.”*³¹ Ez az új generáció, amely pontosan az említett háborús részvétel és áldozatvállalás miatt követelt magának kizárólagos jogokat az ország irányításában, illetőleg akarta mindent elsöprő energiával modernizálni a retrográdnak tartott teljes olasz társadalmat. A háborúból hazatérők ezen csoportjai elgondolásaikkal, a problémákra nyújtott megoldási javaslataikkal élesen szembehelyezkedtek az egymást követő liberális kormányok politikájával. Mussolini erről a politikai koncepcióról írta, hogy abban lelte örömét *„hogy a külföldieknek visszafogott, szerény, igénytelen Olaszországot mutat, ami megelőz az azzal, hogy szállodást játsszon.”*³²

Kormányfőként Mussolini a kezdetekben békés, de nem pacifista külpolitika mellett tette le a garast. Hogy ez az elképzelés pontosan mit jelentett, arra egy 1924-ben Rómában a Latin American Telegraphic Agency számára adott nyilatkozatában adta meg a választ, ahol a következőképpen fogalmazott: *„A bizonygatott fasiszta imperializmus nem létezik, hiszen Olaszország békepolitikát akar folytatni minden országgal; az olasz politika békés, de nem pacifista lesz. Ez természetes, mivel minden ország megtartja fegyvereit. Bízom a kereskedelmi terjeszkedésünkben és hiszem, hogy egyre inkább fejlődik majd a keleti irányú olasz árukivitel, mind Olaszország földrajzi, mind pedig történelmi hagyományai miatt.”*³³ Ezt az imperializmus-koncepcióját már árnyalta egy

²⁹ BOTTAI (2006): 38.

³⁰ Uő, 47.

³¹ BOTTAI (2006): 53.

³² GENTILE (2011): 208–209.

³³ Mussolini nyilatkozata 1924 márciusának első napjaiban Oscar de Carvalho Azevedonak, a hírügynökség vezérigazgatójának. IN: *Opera omnia XX.*, 188.

két évvel későbbi, külpolitikai kérdéseket és stratégiát részletező szenátusi beszédében. A miniszterelnök – ad interim külügyminiszter – visszautasította a militáns és erőszakos imperializmus vádját és az ismert koncepcióját hangsúlyozta, hogy „minden élőlénynek, ami élni akar, van imperialista hajlama, így hát az élni akaró népek, akik az élőlények legfőbb tudatos közössége, akik élni akarnak, bizonyos hatalmi akaratot kell erősíteniük, mert különben vegetálnak és eléldegélnek valahogy és egy olyan erősebb népnek válnak prédájává, amely ezt a hatalmi akaratot nagyobb mértékben erősítette”.³⁴ Külön kitért országának megkésettségére az afrikai területek kolonizációja terén. Hazájának imperializmusával kapcsolatban kijelentette, hogy: „az olasz imperializmus az olasz nép méltóságának jelensége. Továbbá gazdasági, intellektuális terjeszkedési szükséglete egy kissé késve érkező nemzetnek. Amikor egy nép belép oda, ahol már mindenki elrendezkedett, egy kis kellemetlenség adódik. A váratlan vendég néha hálátlan. Gyönyörű mondatokat hallani; nemzetközi szolidaritás, testvériség a népekkel, nemzetek közötti kapcsolatok szívélyessége; ez szépirodalom, de a valóság mélyen különböző. Valójában semmilyen nemzet sem folytat internacionalista testvériség politikát minden nép rettenetes barikádokat emel, amelyek manapság csak gazdasági és politikai jellegűek.”³⁵ Összegzőképpen pedig ismételten aláhúzta, hogy az olasz imperializmus agresszív értelemben, a háborúra készülődés tekintetében nem létezik.³⁶

A faszizmus alapítása idején, majd pedig az első időszakában még vajmi kevés jelentősége volt az ideológiaalkotásnak. Az „antipárt” megalakulásának egyik jellegzetessége pontosan a merev politikai szabályoknak, a mozgásszabadságot gátló rugalmatlanságok radikális elutasítása volt. A konvencionális kötöttségek a mozgalom reagálási sebességét lassíthatták. Ahogyan ezt az „*Elvi Irányok. A Harci fasciók gyakorlati posztulátumai*” című dokumentum is megfogalmazta: az aktuális történelmi időszakban a harci fasciók nem kívánnak új pártként föllépni, nem érznek magukhoz közelinek semmilyen sajátos doktrína formulát, sem pedig hagyományos dogmarendszert, visszautasítják a sematizálás mesterséges határainak kényszerét.³⁷ E

³⁴ Mussolini 1926. május 25-én a Szenátusban elmondott beszéde az ország külpolitikájáról. IN: *Opera omnia* XXII. 151.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ Orientamenti teorici. Postulati pratici dei Fasci di Combattimento 1920, DE FELICE (2001): 25.

koncepció azonban a harmincas évekre megváltozott, az addigi „*nincsenek formuláink formulát*”³⁸ lassan az ideológiai szabályrendszer megalkotásának elkerülhetetlensége váltotta. Mussolini „*mégis ráállt, hogy kidolgozza a fasizmus doktrínáját (dottrina del fascismo)*”.³⁹ E munkának – amelynek elvégzésében Giovanni Gentile filozófus volt segítségére – lényeges gondolata a pacifizmusellenesség és a birodalmi gondolat volt.

Szintén Ormos Mária utalt rá: ezek az új elképzelések egyértelműen jelezték, hogy a fasizmus fordulóponthoz érkezett, és azt is, milyen irányba veszi az irányt. Mussolini a külpolitika, a reménybeli külpolitikai sikerek felé fordult.⁴⁰ Mussolini interjúiban, beszédeiben, megnyilatkozásaiban egyre többször lehetett utalást találni arra a gondolatra, miszerint a fasizmus elutasítja a pacifizmust, mert csak a háború képes arra, hogy a feszültség legmagasabb szintjére jutassa az összes emberi energiákat, és „*nemesség pecsétjét üti azokra a népekre, amelyek képesek szembenézni vele*”.⁴¹ Ami pedig a birodalmi elképzelés megjelenését illeti, Mussolini ezzel kapcsolatban – a fentiekben már utaltunk rá – világosan, fogalmazott.⁴² Itt és most csak azokat a feltételeket emeljük ki, amelyek a doktrínák szerint a birodalmi idea sikerének zálogai: fegyelem, az erők koordinálása, kötelességtudat, áldozatvállalás, a tekintély tisztelete. Mussolini mindezekkel magyarázta a rendszer fellépésének több aspektusát, az állam számos erőfeszítésének irányvonalát, valamint az azokkal szembeni szükséges szigor, akik egy túlhaladott 19. századi ideológia nevében szembeszegülnének Olaszország jelenkori missziójának. „*Az emberek sohasem szomjaztak jobban a tekintélyre, utasításokra, rendre, mint ebben a pillanatban.*”⁴³ A huszadik század a fasizmus százada; ismételte meg Mussolini a fasizmus doktrínáiban.

Az antik Róma és a „rómaiság” kultusza (culto della romanità)

A belpolitikai helyzet konszolidálását és az ország külhoni elismertségének megerősítését követően a fasizmus egyre határozottab-

³⁸ ORMOS (2019): 259.

³⁹ Uo.

⁴⁰ ORMOS (2019): 261.

⁴¹ La dottrina del fascimo IN: *Opera omnia* XXXIV, 124.

⁴² Lásd 3. lábjegyzet.

⁴³ La dottrina del fascimo IN: *Opera omnia* XXXIV, 131.

ban a külpolitika irányába fordult. A birodalom koncepciójának egyre erősödése, (Róma örököseként) a „*nekünk ez jár*” elképzelés propagandisztikus ismétlése és nem utolsósorban a kezdeti kolonizációs vereségek miatti revánsgondolat mind hozzájárultak ahhoz, hogy 1935 őszén az olasz királyi csapatok megtámadták Etiópiát. Az 1935–36-os abesszin háborút az olasz lakosság túlnyomó többségének konszenzusa kísérte. Mások mellett Indro Montanelli, a huszadik századi olasz újságírás ikonikus alakja is részt vett a hadjáratban. Montanelli így emlékezett Afrikáról: „*ez a háború olyan volt, számunkra, mint egy hosszú vakáció, amit a Jóságos Atya (értsd Mussolini – A.G.) adott nekünk tizenhárom éves iskolapad díjaként*”.⁴⁴ Országszerte megerősödött Caesar, illetőleg Augustus kultusza. Torinótól (Augusta Taurinorum) Riminin (Ariminum)⁴⁵ keresztül Rómáig egész alakos szobrokat avattak ezzel is adózva a hadvezér és a birodalom első császárának emléke előtt.

1936. május 6-án az olasz csapatok bevonultak Addisz Abebába. „*Itália végre saját birodalommal rendelkezik*”⁴⁶ – jelentette be három nappal később Rómában Mussolini az öt személyesen a helyszínen delíriumban hallgató százezreknek, a tömegkommunikációs eszközök közvetítésével pedig olaszok millióinak. Nem más született meg így, mint egy „*fasiszta birodalom, mert hordozza a római liktori vesszőnyaláb akarátának és hatalmának elpusztíthatatlan jegyeit, mert ez a cél, amely felé tizennégy esztendő alatt életerős fiatal fasiszta generációk kitörő és fegyelmezett energiái irányultak sietve. A béke birodalma, mert Olaszország békét akar, önmagának és mindenkinek és csak akkor dönt a háború mellett, ha parancsoló és megállíthatatlan életszükségesség miatt rákényszerül. Civilizáció és humanizmus birodalma Etiópia összes lakossága számára.*”⁴⁷ A háború befejeztével az uralkodó és örökösei felvették a császári (imperatore) címet – melyet öt éven keresztül viseltek –, Mussolini pedig a „*birodalom alapítója*” (fondatore dell’Impero) címmel lett gazdagabb. Galeazzo

⁴⁴ BOSWORTH (2005): 369.

⁴⁵ A faszizmus számára a kis tengerparti város szimbolikus jelentőségét növelte, hogy Rimitól 20 km-re nyugatra ered a Rubicon (Rubicone) folyó, amely egy időben Gallia Cisalpina és Itália határa volt. Julius Caesar fellépéséig törvény tiltotta minden római hadvezérnek, hogy seregével átkeljen a folyón.

⁴⁶ La proclamazione dell’impero. Mussolini beszéde elhangzott 1936. május 9-én Rómában. IN: *Opera omnia* XXVII, 268.

⁴⁷ Uo.

Ciano írta naplójában: „A jobboldali diktatúrák titka és más rendszerekkel szembeni előnyük éppen abban áll, hogy nemzeti formájuk van. Olaszország és Németország meglelték ezt a formulát. A németek a rasszizmusban. Mi a római imperializmusban.”⁴⁸

A „birodalom” megalapításával a feladat adott volt Mussolini és a fasizmus számára: az ókori Róma nagyságára (tudomány, művészetek, civilizációteremtés) hivatkozva, a fegyelem, akarat, erő társadalmi elfogadtatásával⁴⁹ egy új Róma felépítése, amelynek feladatai egykori elődjéhez hasonlóan hatalmasak. A legfontosabb végrehajtandók között bizonyosan szerepelt, hogy a fasiszta Olaszország a modernitás századának nemzeti élén hirdesse az itáliai nemzeti zsenialitást. Az 1937. november 4-én Rómában (Palazzo delle Esposizioni) megnyíló és 1938. november 4-ig nyitva tartó és százezrek által megtekintett grandiózus, Augustus császár születésének (Kr. e. 63) kétezredik évfordulója alkalmából a Pax Romana megteremtőjének nagysága előtt tisztelgő kiállítás (*La Mostra Augustea della romanità*) kiváló alkalmat adott erre. A nagyszabású rendezvény jól mutatta, melyek a fasizmus prioritásai a nemzetépítés és a birodalmi gondolat tekintetében. Természetesen az is igaz, hogy ebből Mussolini sosem csinált titkot, sőt büszkén hirdette. Már 1923. március 11-én Rómában a hadirokkantak országos egyesületének (*l'Associazione nazionale dei mutilati di guerra*) új központjának avatásakor is hangsúlyozta: „Róma mindenkor a világ egyik szellemi központja volt, Augustus császár idejében 4 millió lakossal és igaz, hogy ez a szám a középkorra alig néhány ezerre csökkent, de a város elindult, hogy Földközi-tengeri életünk, hatalmas szíve legyen.”⁵⁰

⁴⁸ Ciano 1937. november 20-án IN: Ciano 2005, 59. Kiemelés tőlem.

⁴⁹ E tekintetben érdemes az új olasz polgár „megalkotásának” fontos koncepcióját felidézni. A fasizmus doktrínái szerint ugyanis a „*harcra nevelés*” (*educazione al combattimento*) leginkább kifejező, pacifizmus ellenes filozófiai összegzése egy sérült katona bekötött kezére írták: „*me ne frego*” – nem érdekel. Ez pedig a jövő generációja számára nem jelent mást, mint a kockázatok elfogadását, egy új olasz életstílust. A fasiszta „*elfogadja és szereti az életet, elutasítja, és hitvány dolognak tartja az öngyilkosságot; kötelességgént, felemelkedésként és hódításként fogja fel az életet, aminek magasrendűnek és teljesnek kell lennie; amit magunkért, de leginkább másokért kell megélnünk, közeliakért és távoliakért, jelenben és a jövőben élőkért*”. La dottrina del fascismo IN: *Opera omnia* XXXIV, 124.

⁵⁰ Mussolini beszéde 1923. március 11-én Rómában. IN: *Opera omnia* XIX., 169.

Összegzés

De Róma végül nem hódította meg újból a Mediterráneum térségét. Sőt, ez a „birodalom” is rövid időn belül elveszett. Kudarcot vallott a munkán és fegyelmen alapuló új, militarizált olasz társadalom kialakításának koncepciója is, amely Mussolini szándékai szerint egyik alapja lett volna a terjeszkedésnek. Hiába jelentette ki 1924 tavaszán a szicíliai Palermóban, hogy lehetetlen nemzeteket vasidegek és acélos akarát nélkül kormányozni,⁵¹ ez az eltökéltsége egyáltalán nem volt magától értendő honfitársai számára.

Olaszország második világháborús hadba lépésének megítélése a náci Németország szövetségeseiként már különbözött az Etiópia elleni háború megítélésétől. Ráadásul az afrikai hadszíntéren Olaszország viszonylag hamar súlyos vereségeket szenvedett, 1942-re Olasz Kelet-Afrika elveszett. A teljes fordulatszámmal működő fasiszta propagandagépezet ugyan folyamatosan sulykolta az olaszok számára, hogy „ritorneremo” vagyis, hogy „visszatérünk”, de a lelkesedés lángját már nem tudta feléleszteni. Mindeközben pedig a szövetséges angolszász csapatok 1943. július 9-én megkezdték a szicíliai partraszállást és a sziget felszabadítását (Husky hadművelet).

Ami ezután történt, ismert. Miután a Fasiszta Nagytanács (Gran Consiglio del fascismo) július 24–25.-e éjszakáján megtartott ülésén a „tizenkilencek” megbuktatták⁵² Mussolinit, a rendszer véget ért. A miniszterelnököt már másnap az uralkodóhoz menet letartóztatták. Az uralkodó egy katonatisztet, a Mussolinivel nem különösebben baráti viszonyt ápoló Pietro Badoglio-t jelölte új kormányfőnek. Badoglio ugyan bejelentette, hogy a „háború folytatódik”, de végül is Olaszország 1943. szeptember 8-án fegyverszünetet kötött az egykori ellenséggel. Mussolinit a németek néhány nappal később szabadították ki Gran Sasso d’Italia-beli fogságából. Ezzel, és az Olasz Szociális Köztársaság (*Repubblica Sociale Italiana*) megszületésével kezdetét vette az olasz történelem egyik tragikus, polgárháborús időszaka. A birodalmi gondolat ekkor már visszaszorulóban volt, a propaganda a háborús mindennapok hitének megerősítésén, az akarát újrateremtésén fáradozott.⁵³ Hasz-

⁵¹ „Al popolo di Palermo” – Benito Mussolini beszéde palermói látogatása kezdetén, 1924. május 5. IN: *Opera omnia XX*, 261.

⁵² Bővebben ANDREIDES (2019): 507.

⁵³ ANDREIDES (2021): 93.

talanul. Az imperialisztikus tervek-elképzelések bukásával párhuzamosan bizonyosodott be a fasizmus erőltetett nemzetkoncepciójának tökéletes kudarca. A nemzeti eszme megszállása és kisajátítása nem működhetett. A fasizmus és a fasiszta Olaszország a második világháborúban vereséget szenvedett, és nem lett egyszerűbb az olasz identitás és nemzeti érzés problematikája sem. Négy évvel a második világháborút követően vetette papírra Curzio Malaparte (Kurt Erich Suckert), a fasiszmból kiábrándult, letartóztatott, kényszerlakhelyéről Galeazzo Ciano barátsága miatt szabadult író-költő:

„Meg kell hagyni, hogy az az idétlen háború jól végződött a számunkra. Biztosan nem is végződhetett volna jobban. Önimádatunk legyőzött katonaként sértetlen maradt: immár a Szövetségesek oldalán küzdöttünk, hogy velük együtt nyerjük meg háborújukat, miután a miénk elveszett.”⁵⁴

Felhasznált irodalom:

ANDREIDES Gábor: *Mussolini és a fasiszta vezérek*. Világtörténet 2019/4 499–511.

ANDREIDES Gábor: *Az Olasz Szociális Köztársaság háborús propagandája 1943-1945* IN: VIRÁNYI Péter (szerk.): *Európa 1944-45*. MTA II: Világháború Története Albizottság Budapest, 2021. 78–94
<http://mek.oszk.hu/21900/21942/21942.pdf>

BOSWORTH, Richard J.B.: *L'Italia di Mussolini 1915-1945* Le Scie Mondadori, Milano, 2005.

BOTTAL, Giuseppe: *Diario 1935-1944* (a cura di Giordano BRUNO GUERRI). Bur Storia, Milano, 2006.

CIANO, Galeazzo: *Diario 1937-1943* (a cura di Renzo DE FELICE). Edizione integrale Bur Storia, Milano, 2005.

DE FELICE, Renzo (a cura di): *Autobiografia del fascismo. Antologia di testi fascisti 1919-1945*. Einaudi, Torino, 2001.

DE FELICE, Renzo: *Breve storia del fascismo* Oscar Mondadori, Milano, 2002.

GENTILE, Emilio: *La grande Italia. Il mito della nazione nel XX. secolo*. GLF Editori Laterza, Bari, 2011.

DOGLIANI, Patrizia: *Il fascismo degli italiani*. UTET, Torino, 2008.

ORDASI Ágnes: *Akik elmentek - és akik maradtak. A fiumei kormányzóság tisztviselői a két világháború között*. IN: Levéltári Közlemények 2019. 9. évf. 159–186.

ORMOS Mária: *Mussolini*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2019.

Opera Omnia di Benito Mussolini (a cura di Edoardo e Duilio SUSMEL) La Fenice, Firenze 1961, VII, X, XII, XV, XVIII, XIX, XX, XXI, XXII, XXVII, XXXI, XXXIV.

⁵⁴ GENTILE (2011): 259.

Ájben Katalin¹

Orosz birodalmi törekvések a 21. században?

Abstract

Are there Russian Imperial Efforts in the 21st Century?

The collapse of the Soviet Union caused several changes in the post-soviet region. Most of the former countries/republics have begun to seek new alliances with either the European Union or NATO. This led to a reduction of the Russian influence in the sphere of its interest.

In the '90s the Russian Federation made attempts to stabilize its world-political place and its prestige as well. In the 2000s, a new era of the Russian Federation has begun with Vladimir Putin's raise to power. Putin's notion was that the country's influence should be restored in the region. According to him, „softer” methods are not enough anymore to accomplish this goal, firmer means need to be used such as increasing both political and martial pressure.

The main goal of this study is to investigate whether the Russian ambitions could be considered an imperialistic attitude in the 21st century. The criteria of an imperialistic state are discussed, in addition to this, the concept of the „fifth empire” is presented, which appeared after the USSR's breakup. Furthermore, the Russian Federation's domestic politics and foreign policy are also reviewed as these factors have played an important role in Russia's prior imperial ambitions. Finally, the study tries to clarify the concepts of expansion based on economy, nationalism, militarism, presented by the example of Ukraine's case.

Keywords: Russian Federation; Ukraine; expansion; geopolitics; economy; militarism; nationalism;

Az imperialista állam kritériumai

Az imperializmus megértésének módszertana Lenin elméletén alapul, amely a 20. század eleje során vált a marxizmus alapjává. Lenin az imperializmus alapvető jellemzőjének tekintette a gazdaságot uraló monopóliumok kialakulását.² Kapcsolódó jelenségeként külön

¹ Historian. PhD Student, ELTE, Budapest. kata.ajben@gmail.com

² LENIN, Vlagyimir Iljics: *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelső foka*. Nép-

kiemelte koncepciójában a banki és az ipari tőke egyesülését a pénzügyi tőke kialakulásával, illetve az áruk exportjával párhuzamosan a tőkeexport növekedését és a befolyási övezetekért folytatott küzdelmet, különösen a gyarmatokon. Továbbá, az ország imperialista hatalomként való jellemzésekor fontos figyelembe venni a gazdasági, politikai és katonai helyzetét, illetve a globális hierarchiában elfoglalt helyét is. Az államra nem tekinthetünk úgy, mint különálló egységekre, fontos figyelembe venni más államokhoz és nemzetekhez való viszonyát. Az imperialista állam rendszerint kapcsolatokba lép más államokkal és nemzetekkel, amelyeket így vagy úgy elnyom, „*kihasználja*” azokat.

Ezen a nyomon tovább haladva megállapíthatjuk, hogy imperialistának tekinthetünk akár gazdaságilag gyengébb államot is, amely ennek ellenére politikailag és katonailag viszonylag erős pozíciót foglal el. Egy ilyen erős politikai és katonai helyzet felhasználható más országok és nemzetek elnyomásához, és a kapitalista érték újraelosztásához.

Orosz imperialista gondolat a Szovjetunió felbomlása után

Az orosz imperialista gondolat, amely egy új Orosz Birodalom létrehozására irányult, a 2000-es évek elején fogalmazódott meg. Ezen gondolatmenetet helyezték a történészek és filozófusok – *Махнач*,³ *Володихин*⁴ és *Межуев*⁵ – új perspektívába, meggyőző érveket sorakoztattak fel az Orosz Föderáció jövője mellett. Ezzel ellentétben más nívós szakértők arra a döntésre jutottak, hogy az ország már az 1990-es években elmulasztotta a birodalmi esélyét („*Имперская судьба России не состоялась.*”).⁶

Meg kell említeni, hogy 1991-ben néhányan az Orosz Föderáció létre-

szerű tanulmány. Kossuth, Budapest, 1977. 85–87.

³ Махнач, Vlagyimir Leonyidovics (1948–2009) – orosz történész, filozófus, ortodox pedagógus, művészettudományi kritikus. Az Ortodox Politikai Konferencia alapító tagja.

⁴ Володихин, Dmitrij Mihajlovics (1969 –) – orosz történész, író, irodalmi kritikus.

⁵ Межуев, Vagyim Mihajlovics (1933–2019) – szovjet és orosz filozófus, kulturológus.

⁶ КОПУНОВ, С.В.: *Грядет ли Пятая Империя?* 2006.12.06. <http://viperson.ru/articles/s-v-kortunov-gryadet-li-pyataya-imperiya>. (Letöltés: 2021.08.25.)

jöttében az „ötödik birodalom”⁷ megszületését látták, s így nyilatkoztak róla: „Nem tudjuk milyen lesz, mert csak most született, körülötte károgások vannak, de nem számít, mert a fogantatás megtörtént. Tehát, nincs más dolgunk, mint nézni és figyelemmel kíséрни mi fog történni.”⁸

A 2000-es évek elején egy új ideológia volt kibontakozóban az Orosz Föderáció elitjének körében. Ez nem más volt, mint a „putyinizmus”, melynek kezdetben negatív töltete volt, a helyi sajtóban használták. A tudományos szférában elsőként Andrej Piontkovszkij⁹ politológus és publicista szolgált definícióval. A „putyinizmus” nem más, mint egy olyan fogalom, amellyel jellemezni lehet az ország társadalmi-gazdasági és politikai struktúráinak jellemzőit a 21. század elején, Vlagyimir Putyin hatalomra kerülése után. A kifejezést Vjacseszlav Nyikonov¹⁰ vezette be a tudományos használatba 2003-ban.¹¹ Az utóbbi évtizedben az ukrainai-válság nyomán a koncepció a figyelem középpontjába került. Három megközelítést alkalmaznak a „putyinizmus” jellemzésére:

- Putyinizmus mint személyközpontúság: Vlagyimir Putyin személyes attribútumai kerülnek előtérbe, ebből adódóan azt a következtetést vonják le, hogy távozása az ideológia végét jelenti.
- Putyinizmus mint a demokrácia ellensége: e során a demokratikus normák nem teljesülnek, tekintélyelvűség
- Putyinizmus mint funkcionális jelenség: a legfunkcionálisabb válasznak tekintik a kihívásokra.¹²

Orosz Föderáció helyzete az 1990-es években

Az 1980-as évek válsága a Szovjetunió felbomlását eredményezte. Ebben az újonnan kialakult helyzetben az Orosz Föderációnak számos kihívással kellett szembenéznie: egy új ország kereste világpoli-

⁷ Az első Kijevi Rusz (862-1240), második a Moszkvai fejedelemség (1263-1478), harmadik a Romanov-dinasztia (1613-1917), negyedik a „Vörös” Szovjetunió(1922-1991).

⁸ Имперское и национальное. <https://textbooks.studio/uchebnik-teoriya-politiki/imperskoe-natsionalnoe-23036.html>. (Letöltés: 2021.08.25.)

⁹ Andrej Piontovszkij (1940 -) - orosz matematikus, újságíró, politikus.

¹⁰ Vjacsszlav Nyikonov (1956 -) - szovjet és orosz történész író, politológus, államférfi.

¹¹ Путинизм. <https://ru.freejournal.org/4128853/1/putinizm.html>. (Letöltés 2021.09.14.)

¹² Уо.

tikai helyét, azonban ehhez nem volt meg a megfelelő adottsága. Belpolitikailag nem volt összevethető egyik nagyhatalommal sem, gazdasága romokban hevert, kulturális és információs befolyása nem volt összehasonlítható más nagyhataloméval. Mindössze katonai tekintetben rendelkezett megfelelő potenciállal.

Külpolitikai tekintetben Oroszország új politikai elitje el akart távolodni a korábbi nagyhatalmi örökségtől. Céljuk az volt, hogy demokratikus elkötelezettségű országként fogadják el Oroszországot, ezzel elnyerve a Nyugat jóindulatát és bizalmát. Tehát egyfajta folytonosságot, de mégis új minőségű politikát akartak demonstrálni. Az ország külpolitikáját Kozirjev és Primjakov határozta meg.¹³

Az új Oroszország, amely a Szovjetunió romjain jelent meg, hosszú ideig, legalább öt évig, nem tudta egyértelműen meghatározni szerepét és helyét a világpolitikában. Ez hatással volt geopolitikai státuszára és befolyásolási képességére is. A 90-es évek külpolitikáját szoros kooperálás jellemezte az Amerikai Egyesült Államokkal, ami mutatja, hogy a nemzetközi ügyekbe való visszatérést békésen tervezte elérni. A Szovjetunió felbomlása után euforikus, Nyugat-barát hangulat volt az országban. Korábbi, birodalmi kötelekeit eloldotta, s elkezdte visszailleszkesztését a világgazdaságba.¹⁴

Oroszország külpolitikáját az 1991–1995 közötti és bizonyos mértékben az 1995–2001 közötti időszak során is a reaktivitás jellemezte. Ez a tíz év ennek ellenére (vagy éppen emiatt) nem volt hiábavaló, ugyanis az új Oroszország jelentős előrelépést tett nemzeti érdekeinek és ennek következtében a külpolitikai prioritások megértése tényleg is. Ez tette lehetővé, hogy a kialakulófélben lévő szövetségi rendszerét formálhassa. 1998-ban az orosz külpolitikai stratégiát, az Orosz Föderáció kormányának elnöke, Primjakov a következő módon foglalta össze: „...széles fronton védjük Oroszország állam-nemzeti érdekeit, a külpolitika diverzifikálása és intenzívebbé tétele révén, miközben arra törekszünk, hogy ne kerüljön konfrontációba.” Egyértelműen arra utalt, hogy sajátos nemzeti érdekei vannak a nemzetközi politika szférájában. Ebből adódóan nem véletlen az sem, hogy egyfajta tö-

¹³ Внешняя политика России в 1990-х годах. https://w.histrf.ru/articles/article/show/vnieshniaia_politika_rossiiv1990_khgodakh. (Letöltés: 2021.09.23.)

¹⁴ MCFAUL, Micheal: *What are russian foreign polic objectives?* 1999.05.01. <https://carnegieendowment.org/1999/05/01/what-are-russian-foreign-policy-objectives-pub-424>. (Letöltés: 2021.09.20.)

rök-orosz közeledés volt megfigyelhető az ezredfordulón, melyben nyilvánvaló szerepe volt az USA külpolitikájának, illetve az EU intézkedéseinek egyaránt.¹⁵

Tény, hogy az orosz birodalmi törekvések formálódása Putyin hatalomra kerülésével és Szergej Lavrov külpolitikájával hozható párhuzamba. A 2000-es évek eleje óta az ország növekvő tendenciát mutat a posztszovjet tér „reimperializálására”. Különösen az etnikai oroszok által lakott területekre nézve igaz ezen állítás. Moszkva a külföldön élő honfitársak védelmére hivatkozva az évtizedek során többször is érvényesítette érdekeit. Mindemellett nem riadt vissza a határok átrajzolásától és a katonai kampányok menedzselésétől sem. Ez bizonyos szempontból érthető is, mivel Putyin úgy tekint a Szovjetunió összeomlására, mint a huszadik század legnagyobb geopolitikai katasztrófájára.¹⁶

A 2000-es években számtalanszor bebizonyosodott, hogy az oroszok képesek hatalmukat megszilárdítani és biztosítani a világpolitikában. Erre mutattak rá a csecsen-háborúk, a Georgiába (Grúzia) való beavatkozás, a közbelépések közel-keleti ügyekbe, valamint az Ukrajna belügyeibe való többszöri intervenciók is.¹⁷

Az érdekérvényesítés módozatai

Militarizmus

Oroszország politikai nagyhatalmi helyzete elválaszthatatlanul összefügg katonai nagyhatalom státuszával. Amint a táblázatból láthatjuk, Oroszország katonai költségvetése ma a harmadik legnagyobb a világon. Emellett Oroszország rendelkezik a világ második legerősebb nukleáris arzenáljával az Egyesült Államok után. Katonai monopóliumai a második helyen állnak a versenytársak között a globális fegyverpiacon. Oroszország nagyhatalmi státuszának másik

¹⁵ BIRÓ Dávid: *Pántürkizmus. A török diplomácia Közép-Ázsiában*. 271. IN: GULYÁS Csenge – SZILÁGYI Zsolt – SZIVÁK Júlia: *Ázsia Mozgó határai*. Typotex-Panta, Budapest, 2021. 257-275.

¹⁶ Путин разъяснил свои слова о „геополитической катастрофе” в контексте распада СССР. URL: <https://tass.ru/politika/6603347>. (utolsó letöltés:2021.09.21.)

¹⁷ Внешняя политика России в 2000-х годах. https://w.histrf.ru/articles/article/show/vneshniaia_politika_rossii_v_2000_kh_godakh. (Letöltés: 2021.09.16.)

megnyilvánulása a külföldi katonai támaszpontok száma. Oroszország katonai bázisokat tart fenn nyolc FÁK-országban. Továbbá az Orosz Föderáció állandó tagsággal rendelkezik az ENSZ Biztonsági Tanácsban, és állandó tagja volt a G7-nek egészen az ukrán konfliktusig (1997–2014).¹⁸

Az oroszok a fegyveres erők segítségével hódítanak, ezt megerősítik a folyamatos korszerűsítések, melyek a 2000-es évek elején kezdődtek, az ország helyzetének konszolidálása után. Ez leginkább a 2008 utáni időszakban figyelhető meg. Ekkor ugyanis az oroszok rohamos hadászati fejlesztésekbe kezdtek, tehát valamire készültek. Az ország katonai kiadásai nagyjából 81 milliárd dollárt tettek ki 2012 -ben, szemben a 2009. évi 64,5 milliárd dollárral. 2008–2016 között grandiózus összeget költöttek a korszerűsítésekre, pontosan \$48,033,000,000 USD-t.¹⁹ Oroszország jelenleg GDP-jének 4%-át fordítja katonai céljaira. A meglehetősen magas növekedés valószínűleg részben annak tudható be, hogy Oroszország 2020-ig több, mint 700 milliárd dollárt fektetett be fegyverrendszereinek korszerűsítésére. De megjegyzendő, hogy ez a '80-as évek kiadásainak a töredékét jelentette.²⁰

Az ország	Költségek
1. USA	711,0
2. Kína	143,0
3. Oroszország	71,9
4. Egyesült Királyság	62,7
5. Franciaország	62,5
6. Japán	59,3
7. India	48,9
8. Szaúd-Arábia	48,5
9. Németország	46,7
10. Brazília	35,4

A világ 10 legmagasabb katonai kiadással rendelkező országa 2011-ben (milliárd dollárban)

Forrás: Stockholm International Peace Research Institute, 2012. 9.)

Oroszország a 2008-as grúziai háború idején reprezentálta hegemon szerepét, amikor Dél-Oszétiát és Abháziát annektálta, annak ellenére, hogy a nyugati nagyhatalmak a Szaakasvili-rezsimet támogatták. Hasonlóképpen állt Oroszország a szíriai Aszad-rezsim mögött. 2013 őszén a Putyin-rendszer arra sarkalta az Obama-adminisztrációt, hogy térjen vissza eredeti katonai terveihez.

2014 tavaszán Oroszország ismét bebizonyította nagyhatalmi szerepét, amikor frontális ütközésbe lépett az Egyesült Államokkal és az

¹⁸ BATCHELOR, Tom: *Russia announces plan to permanently leave G8 group of industrialised nations after suspension for Crimea annexation.* 2017. 01.13. <https://www.independent.co.uk/news/world/politics/russia-g8-kremlin-crimea-ukraine-vladimir-putin-g7-g20-a7525836.html>. (Letöltés: 2021.08.25.)

¹⁹ GARGIULO, Paul Charles: *Militarism, Economics, and Nationalism: The Russian and Chinese Expansionist Foreign Policy of the 21st Century.* 2020.31.

²⁰ GARGIULO (2020): 34–35.

EU-val az ukrajnai befolyásért folytatott harcban.

Nacionalizmus

A Szovjetunió felbomlása után megjelent a nemzeti eszme az Orosz Föderációban. Ez nyilvánvalóan nem lehetett más, mint a korábban kialakult nemzeti eszmék folytatása és továbbfejlesztése. A „*mérsékelt*” nacionalizmus és a Nyugat felé fordulás hívei voltak a legtöbben. Előbbi képviselői a rendszerváltás után támogatásra találtak az orosz társadalom széles köreiben. Nemzeti identitásukat a nyelv és a kultúra köré fonták. A nyugattal szimpatizálók csoportja ragaszkodott ahhoz az elképzeléshez, miszerint a decentralizáció és a föderalizmus az orosz demokrácia alapvető pillérei. Ezen ötletüket a mérsékelték egyáltalán nem támogatták, úgy tartották, hogy az ellenőrizetlen decentralizáció az Orosz Föderáció széteséséhez fog vezetni. Szolzsenyicin megjegyezte, hogy a föderalizmus „*leninista tárlálmány*” volt, amelynek célja Oroszország kulturális felhígítása és letagadása.²¹

A Szovjetunió bukása után, az 1990-es évek elején számos volt szovjet köztársaság szakított az orosz orientációval és azonnal Oroszország korábbi ellenfelei felé fordult. Ezen országok közül sokan csatlakoztak az Észak-atlanti Szerződés Szervezetéhez (NATO) és az Európai Unióhoz. Ukrajna azon kevés országok egyike volt, amelyek az orosz befolyási szférában maradtak, puffert biztosítva Oroszország és NATO között.²²

Az orosz bel-, és külpolitikai konszolidáció után az oroszok erőteljesen elkezdtek érvényesíteni nemzeti érdekeiket. Ebből adódóan elkezdtek az anyaországon kívül élő orosz etnikum érdekeit képviselni, s szerepüket helyreállítani a posztszovjet tér országaiban.²³

Gazdaság

Az Orosz Föderáció gazdasága az 1990-es évek során számos nehézséggel küzdött. Ehhez nyilvánvalóan hozzájárult a Szovjetunió szétesése, illetve az ország geopolitikai szerepének a csökkenése is.

²¹ ТРЕНИН, Д.: *Интеграция и идентичность. Россия как «новый Запад»*. Издательство «Европа», Москва, 2006. 332–356.

²² GARGIULO (2020): 12.

²³ Уо.

Putyin hatalomra kerülésével a gazdaság is konszolidálódott, folyamatosan fejlődött. Az új államfő azt a feladatot tűzte ki a kormány elé, hogy fokozatosan csökkentse az államadósságot. Ennek eredményeként, a külső kötelezettségek új hitelfelvétel nélküli politikájának köszönhetően fokozatosan csökkent Oroszország külső adóssága. 2000 végére Oroszországban az ipar és a mezőgazdaság kezdett kilábalni a válságból. 2001-ben a lakosság jövedelme – a Szovjetunió összeomlása óta először – 6%-kal nőtt; 2002-ben a növekedés 9%, 2003-ban 14,5%, 2004-ben 11% volt.²⁴ 2004-ben létrehoztak egy speciális állami alapot a gazdaság stabilizálása érdekében. 2007-re a GDP átlagosan 7–7,8%-kal nőtt.²⁵ Ezt a minimálbérek emelése, a nyugdíjak és szociális juttatások szintjének növekedése tették lehetővé. A gazdasági szerkezetátalakítás, az adóreform s a világpiacon energiaárak gyors növekedése is hozzájárult a GDP növekedéséhez. A fenntartható gazdasági növekedés lehetővé tette, hogy az orosz vezetés áttérjen a nagyszabású társadalmi programok végrehajtására. Ezek közül a legnagyobb az *Oroszország prioritást élvező nemzeti projektjei* program volt, amely a humántőke növelését célozta meg és a 2006 és 2018 közötti időszakra készült.²⁶

Az infláció továbbra is probléma volt, mivel a jegybank agresszíven bővítette a pénzkínálatot a rubel felértékelődése ellen. Ennek ellenére 2007-ben a Világbank kijelentette, hogy az orosz gazdaság „mindezidáig nem tapasztalt makrogazdasági stabilitást” ért el. Az IMF Oroszországot a világ nyolcadik legnagyobb gazdaságának tekinti 2 billió dolláros GDP-vel.²⁷

Nem véletlen, hogy az ország gazdasága a 2008-as gazdasági válság után is azonnal növekedésnek indult. 2013 volt a fejlődés csúcspontja, ezután visszaesés figyelhető meg.²⁸ Ez a 2010-es katonai modernizációs programmal hozható összefüggésbe.

²⁴ Доклад об экономике России. 2003. 1-16. <https://documents1.worldbank.org/curated/en/298781468332975367/pdf/355970rev0RUSSIAN0RER61Russian.pdf>. (Letöltés: 2021.09.05.)

²⁵ Russian Federation. <https://www.imf.org/en/Countries/RUS>. (Letöltés: 2021.09.06.)

²⁶ История нацпроектов в России. 2019.02.11. <https://tass.ru/info/6101471>. (Letöltés: 2021.09.06.)

²⁷ ROZHNOV, Konstantin: *Russia attracts investors despite its image*. 2007.11.30. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/7096426.stm>. (Letöltés: 2021.09.07.)

²⁸ Ennek nyilvánvaló oka, a Krími-válság, az Ukrajnába történő beavatkozás, illetve az, azt követő szankciók.

A Világbank szerint Oroszország 2012-ben majdnem megelőzte Németországot, a világ ötödik legnagyobb gazdaságát a vásárlóerő-paritás szempontjából. A Világbank becslései szerint az orosz GDP 3,4 billió USD 2000 és 2008 között az orosz gazdaság nagy lendületet kapott a nyersanyagárak emelkedésétől. A rendelkezésre álló jövedelmek több mint kétszeresére, dollárban számítva nyolcszorosára nőttek. A 2000–2006 közötti fogyasztási hitelek volumene 45-szörösére nőtt, ami a magánfogyasztás fellendülését eredményezte. A szegénységi küszöb alatt élők száma a 2000. évi 30%-ról 2008-ra 14%-ra csökkent. ²⁹

A legfontosabb orosz monopólium a GAZPROM, a világ legnagyobb gázipari vállalata, amelynek részesedése a világtartalékokban 16%, az oroszországban 70%.³⁰

Érdekérvényesítés Ukrajna példáján

Az Orosz Föderáció az évtizedek során a világ különböző pontjain demonstrálta jelenlétét, katonai fölényét, nagyhatalmi politikai szerepét. Általánosságban az mondható el, hogy az adott terület bekebelezésére a következő stratégiát alkalmazzák:

- „puha hatalom”
- honfitársi politika
- humanitárius segélyek
- orosz diaszpóra kiválasztása
- honfitársak védelme
- polarizálódás
- terület megszerzése
- határok újra rajzolása³¹

Az orosz érdekérvényesítést Ukrajna példáján vezetem le, mivel ezen országgal a történelem során egyedi kapcsolata volt az Orosz Föderációnak.

Ukrajna Európa egyik legfiatalabb, de második legnagyobb or-

²⁹ Основные социально-экономические индикаторы уровня жизни населения. https://web.archive.org/web/20060715183735/http://www.gks.ru/free_doc/2006/b06_11/07-01.htm. (Letöltés: 2021.08.30.)

³⁰ Запасы газа и нефти. <https://www.gazprom.ru/about/production/reserves/>. (Letöltés:2021.08.30.)

³¹ GRIGAS, Agnia: *Beyond Crimea the new russian empire*. <http://maximalibrary.org/knigi/genre/b/382587?format=read>. (Letöltés: 2021.09.10.)

szága: területe: 603.700km², lakossága 41 millió fő.³² Területét hosszú évezredek óta lakják. Nevének jelentése: határvidék, peremvonal. Ez nem véletlen, mivel maga a térség is hosszú ideig határ menti terület volt, a sűrű erdők és sztyeppék határa. Választóvonalként szolgált az iszlám, a katolicizmus és az ortodoxia között. Határ volt Európa és az Orosz Birodalom között.³³

Ha az orosz-ukrán viszony alakulását vizsgáljuk, érdemes a Szovjetunió felbomlása utáni időszakokkal kezdeni, mivel ez a dezintegráció számos etnikai, kulturális, történelmi és területi vita táptalaját képezte. Ebből adódóan az Oroszország és a volt tagköztársaságok közötti kapcsolatok is meglehetősen összetettek voltak. Nem volt ez másképp Ukrajna esetében sem. Az 1990-es évektől kezdődően a legérzékenyebb pont Krím és az orosz ajkú lakosság kérdése volt, az előbbi mindig is különleges helyet foglalt el az orosz történelmi emlékezetben. A kérdés megoldása nem volt zökkenőmentes, de végül Oroszország beleegyezett abba, hogy a terület Ukrajna részét fogja alkotni autonóm köztársaságként.

Ukrajna atomfegyvereinek kérdését formálisan a budapesti memorandum oldotta meg, amelyet 1994. december 5-én írta alá a három atomnagyhatalom, Oroszország, az Amerikai Egyesült Államok és az Egyesült Királyság az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) konferenciáján. A szerződés többek között garantálta Ukrajna területi integritásának biztosítását a politikai függetlenségét érintő fenyegetés esetén. Ennek következtében 1994–1996 között Ukrajna leszerelte nukleáris fegyverarszálját.³⁴

Az Ukrajna és Oroszország közötti barátságról, együttműködésről és partnerségről szóló megállapodást 1997-ben írták alá Kijevben. Az egyezség megszilárdította mindkét állam területi integritását és garantálta a meglévő határok sérthetetlenségét, ami Ukrajna számára

³² Населення України. <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/>. (Letöltés:2021.09.10.)

³³ Україна – країна чи окраїна? <https://uamodna.com/articles/ukrayina-krayinachy-okrayina>. (Letöltés: 2021.09.10.)

³⁴ *Statement by the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine on the occasion of the anniversary of the signing of the Budapest Memorandum on Security Assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons.* 2017.12.05. <https://www.kmu.gov.ua/en/news/250479468>. (Letöltés: 2021.09.10.)

alapvető fontosságú volt ebben az időben.³⁵ Ezzel párhuzamosan vette kezdetét a Fekete-tengeri flottáról szóló megállapodások megkötésének folyamata, amelyről 1997. május 28-án egyeztek meg. A megállapodás tartalmazta az egykori szovjet Fekete-tengeri flotta megosztását, az orosz hadiflotta krími státuszát és ott állomásozásának feltételeit is. Ezen egyezményt 1999-ben az ukrán parlament is ratifikálta.³⁶

Az orosz-ukrán viszony 2004-ig stabil volt, mivel az akkori ukrán államfő, Leonyid Kucsma szoros kapcsolatot tartott fenn a Kremllel. Putyin, hatalomra kerülésétől fogva, gazdaságilag kedvező feltételekkel „láncolta magához” Ukrajnát. Az egyik ilyen volt a gáz fix áron érkezése, a másik a „flottáért adósság” megállapodás, melynek értelmében Ukrajna biztosította a hozzáférést a szevasztopoli haditengerészeti bázishoz. Cserébe a megállapodás azt tartalmazta, hogy Oroszország 200 millió dollárral csökkenti Ukrajna államadósságának összegét.³⁷ Ez tekinthető a puha hatalmi eszköz megnyilvánulásának.

A kapcsolatokban a 2004-es év tekinthető mérföldkőnek, többek között ekkor járt le Leonyid Kucsma második elnöki ciklusa is. Kucsma ugyan szeretett volna újra indulni az elnökválasztáson, azonban hitelét veszítette bel-és külföldön egyaránt, így nem volt valós esélye a győzelemre. Nyugaton a világ egyik legkorruptabb politikusának tartották. Az utódját, Viktor Janukovicsot³⁸ nem az ő akaratából, hanem az ukrán belpolitikában oly nagy befolyást élvező klánok, elsősorban a donyecki klán nyomására nevezték ki miniszterelnöknek 2002 novemberében. Janukovics egy oroszbarát, ukránul alig beszélő, konzervatív politikus volt, akit rendszeresen összekapcsoltak a Kucsma által elkövetett visszaélésekkel.³⁹

A 2004-es választáson Janukovics politikai ellenfele Viktor

³⁵ Oroszországban a politikai erők többször is megkérdőjelezték Krím és Szevasztopol városának Ukrajnához való tartozását.

³⁶ *Ukraine to ditch Russian friendship treaty amid tensions.* <https://www.dw.com/en/ukraine-to-ditch-russian-friendship-treaty-amid-tensions/a-46658212>. (Letöltés:2021.09.15.)

³⁷ *Российско-украинские соглашения по Черноморскому флоту.* 2014.03.28. <https://rian.com.ua/dossier/20140328/342243173.html>. (Letöltés: 2021.09.15.)

³⁸ Viktor Janukovics (1950 –) – ukrán politikus, Donyeck kormányzója, később az ország 4. elnöke.

³⁹ SAKWA, Richard: *Háború a határon. Ukrajna üllő és kalapács között.* Európa Könyvkiadó, 2016. 89-90.

Jusczenko⁴⁰ volt, aki különböző választási felmérések alapján mindvégig népszerűbb volt ellenfelénél. Jusczenko a kampányát ismételten a reformok és az igazságos hatalom eszméje köré szervezte. Kampánya színeként a narancssárgát választotta, amellyel a pozitív hangulatot kívánta prezentálni. A színből ered a „*narancsos forradalom*” elnevezése.

A 2004. október 24-én lezajlott elnöki választáson a szavazatok Jusczenko és Janukovics között oszlottak meg 39,9%-os és 39,3%-os arányban. Visszaélések azonban már az első forduló esetében is voltak. Janukovics embereinek sikerült hozzáférniük a Központi Választási Bizottság adatbázisához, ezáltal befolyásolhatták a választókerületekből elektronikus úton beérkező adatokat.⁴¹ A választások második fordulóját november 21.-re írták ki. Janukovics szerezte meg a voksok 49,5%-át, Jusczenko pedig a 46,9%-át. Jusczenko csapatának sikerült bizonyítékokat szerezni, amelyek szerint Janukovicsék befolyásolták a Központi Választási Bizottság adatbázisát. Az erre vonatkozó bizonyítékok közül a legfontosabb azok a rögzített telefonbeszélgetések, melyek feltárták a csalás tényét. Emellett a külföldi és az ukrán megfigyelők is számos hamisítást és visszaélést tapasztaltak a választási körzetekben.⁴²

Kijevben november 22-én kezdődtek a tiltakozások. A tiltakozás központja a kijevi Függetlenség tere, a Majdan volt. A választást követő napon a Kucsma által felállított Központi Választási Bizottság gyorsan Janukovicsot hirdette ki a választás győztesévé, miközben mintegy 200 ezer ember gyűlt össze a Majdanon. A választási eredményekkel elégedetlen tiltakozók száma folyamatosan emelkedett, ahogyan szervezett módon Kijevbe érkeztek. A kijeviek és az ellenzék közötti szolidaritást jól mutatja, hogy sok tiltakozót kijevi lakosok saját otthonaikban szállásoltak el. Kijev mellett Nyugat- és Közép-Ukrajnában is tiltakozások kezdődtek. A választási eredmények fogadtatása külföldön is felemásra sikeredett. Míg Vladimir Putyin szinte azonnal elismerte Janukovics győzelmét és gratulációját fejezte ki, addig az Egyesült Államok és az Európai Unió elutasította az

⁴⁰ Viktor Jusczenko (1954 –) – ukrán politikus, Ukrajna 3. elnöke.

⁴¹ WILSON, Andrew: *Ukraine's Orange Revolution*. Yale University Press, New Haven 2005. 106.

⁴² Szerhij JEKELCSIK: *Ukrajna története- Egy modern nemzet születése*. Kairosz Kiadó, 2014. 268–270.

eredményeket. November végére mintegy 500 ezer ember tüntetett az elcsalt választások miatt a Majdanon.⁴³ A tiltakozó tömeg Júlia Timosenko⁴⁴ és Juscsenko beszédeit hallgatta. A nemzetközi sajtónak köszönhetően a narancsba öltözött Majdan képei bejárták a világot.⁴⁵ A december 3.-án kötött megállapodás értelmében a Legfelsőbb Bíróság eltörölte a novemberi választási eredményeket és december 26-ra újabb szavazást írt ki Juscsenko és Janukovics között. Az új választást külföldi megfigyelők jelenlétében bonyolították le, ezzel is garantálva a csalások megakadályozását.⁴⁶ Az ország keleti területein található nagyobb városokban, elsősorban Donyeckben, Janukovicsot támogató gyűlések alakultak ki. A keleti oroszbarát területek november végén már népszavazást akartak tartani Ukrajna föderalista állammá tételéről. A donyecki vezetés már ki is tűzte a népszavazás időpontját januárra, azonban ezt később törölték, miután a lakosság nagy része bizonytalanná vált a kérdést illetően. A december 3.-i megállapodás is rendkívül komoly kompromisszumok árán jött létre. A Legfelsőbb Tanács elfogadott egy törvénycsomagot, melyben szélesebb jogkört biztosítanak a parlament számára, alkotmányos reformot irányoztak elő (ez azonban csak 2006-tól lépett érvénybe), megreformálta a választási rendszert, így kerülve el a további hamisítás lehetőségét, végül pedig leváltotta a Központi Választási Bizottság elnökét.⁴⁷

A harmadik, december 26.-ai fordulót rekord számú megfigyelő részvételével Viktor Juscsenko nyerte, aki a szavazatok 51,99%-át szerezte meg, míg Janukovics 44,19%-ot kapott. A jelöltek között most is élesen kirajzolódott a szavazatok etnikai megoszlása. Janukovics az orosz többségű keleten és délen, ellenben Juscsenko az ukrán nyelvű délen nyert. Juscsenkót 2005. január 10-én a Központi Választási Bizottság hivatalosan is elismerte győztesnek.⁴⁸ Miniszter-

⁴³ Uo.

⁴⁴ Júlia Timosenko (1960 –) – ukrán politikus, miniszterelnök. Ő volt az egyetlen női miniszterelnök az országban.

⁴⁵ ÅSLUND, Anders – MCFAUL, Michael: *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough*. Yale University Press, New Haven, 2006. 124–127.

⁴⁶ *The Orange Revolution and the Maidan Parliament*. 2005. 01. 18. <https://www.wilsoncenter.org/article/the-orange-revolution-and-the-maidan-parliament>. (Letöltés 2021.12.14.)

⁴⁷ JEKELCSIK (2014): 270–271.

⁴⁸ MAGOCSI, Paul Robert: *A history of Ukraine*. University of Toronto Press, 2010. 726.

elnökének Júlia Timosenkót választotta, akivel már ebben az időben nem volt felhőtlen a kapcsolata.⁴⁹ Nyilvánvaló, hogy az eseményekben szerepe volt az amerikai kormánynak is, mivel az volt az elképzelésük, hogy a „színes forradalmak” egy olyan demokratikus választáshoz vezetnek, amely életképes demokráciát fog létrehozni.⁵⁰ Ez azonban csak álomnak bizonyult, mivel Ukrajnában ez mind a mai napig nem valósult meg. A két ország kapcsolata a történetek után megromlott, az orosz Állami Duma azonnali hatállyal megszavazta azt, hogy a FÁK tagjainak – ideértve Ukrajnát is – a gázért világgpiaci árat kell fizetni. Jucszenko nem volt hajlandó ezt megtenni, válaszul az oroszok beszüntették az országba való gázszállítást.⁵¹ A politikai zsarolásnak ez a formája – rendkívüli gazdasági nyomáson keresztül – élénken ábrázolta a Kreml energiadiplomáciájának agresszív formára való áttérését.

Miután 2010-ben Viktor Janukovicsot Ukrajna elnökévé választották, Ukrajna visszatért Oroszország befolyási övezetébe. 2010 áprilisában kötötték meg a harkovi megállapodásokat, amelyek az orosz flotta szevasztopoli bázisának 2042-ig történő megőrzését és egyéb kedvezményeket biztosított a gázszállítás érdekében. Ukrajnának „kedvezményeket” tartalmazott a gáz tekintetében. Az ukrán ellenzéki politikusok és szakértők jelentős része még ekkor is úgy látta, hogy ezen egyezmények veszélyt jelentenek Ukrajna nemzeti érdekeire. Utólag nyilvánvaló, hogy az esemény Ukrajna szuverenitásának és területi integritásának megsértésére irányuló agresszív orosz politika része volt, melynek alapjait évekkal ezelőtt rakták le.

Az Európai Unió kereskedelmi megállapodásának 2013-as visszautasítása és az Eurázsiai Gazdasági Unióhoz való csatlakozási szándéka számos privilégiumot biztosította Ukrajnának, ezek közül a legjelentősebb a hitel és a gáz árának csökkenése volt. Ezen események 2013 végén az ukrán lakosság körében széleskörű elégedetlenkedésekhez vezettek, melynek nyomán kezdetét vette az Euromajdan-forradalom, mely 2013. november 30-án vette kezdetét, s 2014 február 23-ig tartott.⁵² Egy több hónapos tüntetéssorozatról beszélünk,

⁴⁹ SAKWA (2016):109.

⁵⁰ LENGYEL László: *Új Közép-Európa?* 2007 június-július. 2000. 19. évf. 41–43.

⁵¹ *Політика кнута і краника*. <https://www.kommersant.ru/doc/636563>. (Letöltés 2021.09.13.)

⁵² *Евромайдан. Революція от начала и до конца*. <https://www.currenttime.tv/a/ukraina-ce-evropa-euromaidan-timeline/>

amely az államrendszer teljes megújításának projektjévé vált, a méltóság forradalmának (ukránul: Революція гідності) nevezték. A felkelők tiltakoztak a rezsim, a korrupció és az emberi jogok megsértése miatt, a megmozdulás polgári engedetlenség hosszú kampányává vált. Több hónapra át próbálkoztak a hatóságok a forradalom leverésével, de nem értek el sikereket. A forradalom egyik legfontosabb eredménye Janukovics lemondása volt, helyére Olekszandr Turcsinov⁵³ került. 2014. május 25-én sor került az elnökválasztásra, melyet Petro Porosenko⁵⁴ nyert meg. Az ukrán parlament február 27.-én jóváhagyta az úgynevezett „népbizalmi kormányának” összetételét, Arszenyij Jacenyuk⁵⁵ lett a miniszterelnök. Az adatok tükrében a tüntetés során 2.442 ember sérült meg, 121 ember életét veszítette, 298 ember ellen indult büntető eljárás.⁵⁶

Guy Verhofstadt belga miniszterelnök a megmozdulást az EU történetének legnagyobb Európa-párti tüntetésének nevezte, mivel 92 napig tartott.⁵⁷

A következő mérföldkő 2014. március 16.-án a Krím-annektálása volt. Előzményei a 2000-es évekre vezethetők vissza, 2008-ban Vologymir Ohrijko ukrán külügyminiszter azzal vádolta meg Oroszországot, hogy orosz útleveleket osztogat a krími lakosok körében. Jelentős problémának minősítette az ügyet, mivel Oroszország bejelentette, hogy az orosz állampolgárok védelmében katonai beavatkozásra is hajlandó. 2009. augusztus 24.-én az etnikai oroszok ukránellenes tüntetést szerveztek a Krímen.⁵⁸ A 2013-as válság nyomán az oroszok kihasználták a lehetőséget, megjelentek a „kis zöld emberek”⁵⁹

29610790.html. (Letöltés 2021.09.13.)

⁵³ Olekszandr Turcsinov (1964 –) – ukrán politikus, forgatókönyvíró, közgazdász.

⁵⁴ Petro Porosenko (1965 –) – ukrán üzletember, politikus, 2014-2019 között az ország elnöke.

⁵⁵ Arszenyij Jacenyuk (1974 –) – ukrán jogász, közgazdász, politikus, 2014-2016, az ország miniszterelnöke.

⁵⁶ *Винувними по делам Євромайдана признали 59 человек.* 2019.11.30. <https://www.kommersant.ru/doc/4178804>. (Letöltés: 2021.09.13.)

⁵⁷ *Революція Гідності.* <http://maidanmuseum.org/uk/storinka/revolyuciya-gidnosti>. (Letöltés: 2021.09.13.)

⁵⁸ *До и после аннексии. Как День Независимости Украины отмечали в Крыму.* <https://ru.krymr.com/a/photo-den-nezavisimosti-ukrainy-v-krymu/29406649.html>. (Letöltés: 2021.09.13.)

⁵⁹ Az orosz és az ukrán sajtó egyaránt így nevezte el a felségjelzés nélküli katoná-

a Krímen, s ez lehetővé tette a népszavazás megtartását. Ennek értelmében a lakosság nagy része szorgalmazta az Orosz Föderációhoz való csatlakozást. A Krím Köztársaság Oroszországhoz való csatlakozásáról szóló szerződést 2014. március 18.-án írták alá a Krím Köztársaság képviselői (köztük Szevasztopol, amellyel a Krím többi része röviden egyesült) és az Orosz Föderáció, melyben kijelentették, hogy a Krími Köztársaság és Szevasztopol Oroszország és az Orosz Föderáció része.⁶⁰ Március 19-én az orosz alkotmánybíróság úgy határozott, hogy a szerződés összhangban van Oroszország alkotmányával. A szerződést a Szövetségi Közgyűlés és Föderációs Tanács március 21-ig ratifikálta.

Márciusban tiltakozások kezdődtek Délkelet-Ukrajnában. Résztvevőik nem ismerték el a Viktor Janukovics elnök menesztése után kinevezett új kormányzók legitimitását, és követelték az ország föderalizálását. Donyeckben és Harkovban fellángolva folytatódtak a föderalizációt támogatók gyűlései: Mariupolban, Luganszkban, Szlavjanszkban, Kramatorszkban, Jenakijevóban, Zsdanovkában, Krasznyj Limanban, Gorlovkában, Artemovszkban, Makeevkában, Druzskovkában és más kistelepüléseken.⁶¹

A tüntetések nyomán a Donyeck-i Népköztársaságot (DNK) (ukránul: Донецкая Народная Республика) 2014. április 7.-én kiáltottál ki, élére Alekszandr Zaharcsenko került, ezzel is tiltakozva az új ukrán vezetés kinevezése ellen. Május 12.-én, az egy nappal korábban megtartott önrendelkezési népszavazás után és az április 7.-i szuverenitási nyilatkozat alapján kihirdették a terület függetlenségét.⁶²

Az Alkotmány második cikke szerint Ukrajna állami szuverenitása a Donyeck-i Népköztársaság egész területére kiterjed. Azonban a 2014–2015-ös harcok után is a területek „*orosz megszállás*” alatt maradtak, Ukrajna „*ideiglenesen Oroszország által elfoglalt területnek*” te-

ságot, ezzel utalva a ruházatuk színére, illetve azonosíthatlanságukra.

⁶⁰ "Договор между Российской Федерацией и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов" (Подписан в г. Москве 18.03.2014). http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_160398/. (Letöltés: 2021.09.16.)

⁶¹ Хроника событий на юго-востоке Украины. 2014.05.01. <https://ria.ru/20140501/1006174464.html>. (Letöltés: 2021.09.11.)

⁶² ДНР провозгласила себя суверенным государством. 2014.05.12. <https://ria.ru/20140512/1007507367.html>. (Letöltés: 2021.09.14.)

kinti őket.⁶³ Az Orosz Föderáció ezt cáfolta, mivel nem ismerte el, hogy megszállta volna ezen területeket.

A Luhanszki Népköztársaságot (LNK) (ukránul: Луганская Народная Республика) 2014. április 27-én hirdették ki, élére Valerij Bolotov került.⁶⁴ Létrehozása szintén azért történt meg, hogy tiltakozzanak az új rezsim ellen. A Donyecki Népköztársasághoz hasonlóan itt is népszavazást tartottak, melynek értelmében a szavazók 96,2%-a támogatta⁶⁵ a függetlenséget és a Luhanszki Népköztársaság létrehozását. A népszavazást követően Bolotov kijelentette a Népköztársaság függetlenségét. 2014. május 24.-én a Donyecki és Luhanszki Népköztársaság kifejezte Oroszországhoz való csatlakozási szándékát, majd megállapodást írtak alá Novorosszija létrehozásáról.⁶⁶ 2014. június 11.-én az LPR az Orosz Föderációhoz, valamint további 14 államhoz fordult azzal a kéréssel, hogy ismerjék el függetlenségét, melyet mind a mai napig mindössze Dél-Oszétia ismert el.⁶⁷

Az ukrán Alkotmány szerint a Luhanszki Népköztársaság területei az ország szerves részét képezik, mint a DNK esetében megszállt területekként tartják számon őket.⁶⁸

A 2014-es fegyveres összetűzésekre válaszul augusztus során ki-

⁶³ Верховная Рада України прийняла Закон «Об обеспечении прав и свобод граждан и правовом режиме на временно оккупированной территории Украины». 2014.04.15. <https://web.archive.org/web/20150925100215/http://rada.gov.ua/ru/news/Novosty/Soobshchenyya/91573.html>. (Letöltés: 2021.08.25.)

⁶⁴В Луганске выбрали "народного губернатора". 2014.04.21. <https://vesti.ua/donbass/48519-v-lugansve-vybrali-narodnogo-gubernatora>. (Letöltés: 2021.09.08.)

⁶⁵Érdemes megemlíteni: a népszavazás szervezői azt állították, hogy 81 százalékos részvétel mellett 96,2 százalékuk szavazott az önrendelkezés mellett, 3,8 százalék pedig nem. Az esemény „sajátossága”, hogy nem voltak nemzetközi megfigyelők a népszavazás érvényesítésére, s az is megtörtént, az emberek kétszer szavaztak, vagy a távollévők helyett tették le voksukat.

⁶⁶Egy évvel később a projektet felszámolták a minszki megállapodások végrehajtása érdekében.

⁶⁷Луганская народная республика обратилась к России с просьбой о признании ее независимости. 2014.06.14. <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1253083>. (Letöltés: 2021.09.02.); Южная Осетия признала независимость Луганской народной республики. 2014.06.17. <http://www.eastkorr.net/politika/yuzhnaya-oseiya-priznala-nezavisimost-luganskoi-narodnoi-respubliki>. (Letöltés: 2021.09.12.)

⁶⁸ Верховная Рада України прийняла Закон «Об обеспечении прав и свобод граждан и правовом режиме на временно оккупированной территории Украины». 2014.04.15. <https://web.archive.org/web/20150925100215/http://rada.gov.ua/ru/news/Novosty/Soobshchenyya/91573.html>. (Letöltés: 2021.08.25.)

dolgoztak egy megállapodást, melyet szeptember 5-én írtak alá Minszkben. A dokumentum a tűzszünet garantálása érdekében jött létre. Az EBESZ részéről Heidi Tagljavunu, Ukrajna részéről Leonyid Kucsma, illetve Mihail Zurabov írt alá.⁶⁹ A megállapodás többek között a következő pontokat tartalmazta:

- a fegyverhasználatot azonnali hatállyal be kell szüntetni
- az EBESZ ellenőrzi a tűzszünet garantálása
- orosz-ukrán határ állandó felügyeletének biztosítása
- foglyok szabadon engedése
- párbeszéd folytatása
- illegális fegyveres csoportok kivonása⁷⁰

A jegyzőkönyv aláírása ellenére Kelet-Ukrajnában a harcok folytatódtak, január közepén a konfliktusban részt vevő felek ténylegesen megszüntették a jegyzőkönyv pontjainak betartását. Ebből adódóan a területeken kialakult helyzetet „befagyott konfliktusnak” nevezik, mivel annak ellenére, hogy több törekvés is volt a rendteremtésre, mind a mai napig nem sikerült ezen megállapodásokat végrehajtani, a területek hovatartozása továbbra sem tisztázott.

Következtetés

A munkámból kiderült, hogy milyen helyzete volt az Orosz Föderációnak a Szovjetunió felbomlása után, milyen imperialista gondolatok voltak jelen az országban, s hogyan változtak Putyin hatalomra kerülésével. Általánosságban az mondható el, hogy az új elnökválasztás nyomán teljesen új irányt vett az Orosz Föderáció, az ország a kezdeti nehézségek után megszilárdította hatalmát a térségben és a világpolitikában is egyaránt.

Ennek nyomán változott külpolitikája, s annak irányvonala is. Oroszország érdekeit, a militarizmus, gazdaság és a nemzeti identitás révén igyekszik érvényesíteni. A tárgyalt három kontextus eltérő, ám mégis összefüggenek egymással. A militarizmus és a hadászati fejlesztések által az ország képes arra, hogy a vitatott területeken harcot folytasson. A nacionalizmus teremti meg az esetleges konfliktus

⁶⁹ Минские соглашения. История и выполнение. 2019.12.09. <https://tass.ru/info/7297787>. (Letöltés: 2021.08.30.)

⁷⁰ Минский протокол. <https://www.osce.org/files/f/documents/a/a/123258.pdf>. (Letöltés: 2021.08.30.)

tusok feltételeit. Oroszország gazdasági potenciálja biztosítja a pénzügyi támogatást a nacionalista tervek megvalósításához.

Az egyik legnagyobb mérföldkő az ukrán konfliktus volt, amely számos negatív következménnyel járt mindkét országra nézve. Ukrajna ugyanis kiesett Oroszország érdekszférájából, az Orosz Föderáció ellen az esemény után számos szankciót vezettek be, melyek mind a mai napig jelen vannak, éreztetik hatásukat.

Összességében az mondható el, hogy az évtizedek során Oroszország jelentős gazdasági hatalommá vált, sikeresen legyőzte az 1990-es évek kudarcát. Más imperialista országok nem uralják Oroszországot; éppen ellenkezőleg, ural és kihasznál más országokat és népeket. Az adatok tükrében Oroszország cselekedetei birodalmi törekvéseknek minősíthetők.

Felhasznált irodalom

"Договор между Российской Федерацией и Республикой Крым о принятии в Российскую Федерацию Республики Крым и образовании в составе Российской Федерации новых субъектов" (Подписан в г. Москве 18.03.2014). http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_160398/. (Letöltés: 2021.09.16.)

ÅSLUND, Anders – MCFAUL, Michael: *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough*. Yale University Press, New Haven, 2006.

BATCHELOR, Tom: *Russia announces plan to permanently leave G8 group of industrialised nations after suspension for Crimea annexation*. 2017. 01.13. <https://www.independent.co.uk/news/world/politics/russia-g8-kremlin-crimea-ukraine-vladimir-putin-g7-g20-a7525836.html>. (Letöltés: 2021.08.25.)

BIRÓ Dávid: *Pántürkizmus. A török diplomácia Közép-Ázsiában*. IN: GULYÁS Csenge – SZILÁGYI Zsolt – SZIVÁK Júlia: *Ázsia Mozgó határai*. 257–275. Typotex-Panta, Budapest, 2021.

GARGIULO, Paul Charles (2020): *Militarism, Economics, and Nationalism: The Russian and Chinese Expansionist Foreign Policy of the 21st Century*.

GRIGAS, Agnia: *Beyond Crimea the new russian empire*. <http://maximallibrary.org/knigi/genre/b/382587?format=read>. (Letöltés: 2021.09.10.)

LENGYEL László: *Új Közép- Európa?* 2007 június-július. 2000. 19. évfolyam.

LENIN, Vlagyimir Iljics: *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelső foka.* Népszerű tanulmány. Kossuth, Budapest, 1977.

MAGOCSI, Paul Robert: *A history of Ukraine.* University of Toronto Press, 2010.

MCFAUL, Micheal: *What are russian foreign polic objectives?* 1999.05.01. <https://carnegieendowment.org/1999/05/01/what-are-russian-foreign-policy-objectives-pub-424>. (Letöltés: 2021.09.20.)

ROZHNOV, Konstantin: *Russia attracts investors despite its image.* 2007.11.30. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/7096426.stm>. (Letöltés: 2021.09.07.)

Russian Federation. URL: <https://www.imf.org/en/Countries/RUS>. (Letöltés: 2021.09.06.)

SAKWA, Richard: *Háború a határon. Ukrajna üllő és kalapács között.* Európa Könyvkiadó, 2016.

Statement by the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine on the occasion of the anniversary of the signing of the Budapest Memorandum on Security Assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons. 2017.12.05.

<https://www.kmu.gov.ua/en/news/250479468>. (Letöltés: 2021.09.10.)

Szerhij JEKELCSIK: *Ukrajna története – Egy modern nemzet születése.* Kairosz Kiadó, 2014.

The Orange Revolution and the Maidan Parliament. 2005. 01. 18. <https://www.wilsoncenter.org/article/the-orange-revolution-and-the-maidan-parliament>. (Letöltés: 2021.12.14.)

Ukraine to ditch Russian friendship treaty amid tensions. <https://www.dw.com/en/ukraine-to-ditch-russian-friendship-treaty-amid-tensions/a-46658212>. (Letöltés: 2021.09.15.)

WILSON, Andrew: *Ukraine's Orange Revolution.* Yale University Press, New Haven 2005.

В Луганске выбрали "народного губернатора". 2021.04.21. <https://vesti.ua/donbass/48519-v-lugansve-vybrali-narodnogo-gubernatora>. (Letöltés: 2021.09.08.)

Верховная Рада Украины приняла Закон «Об обеспечении прав и свобод граждан и правовом режиме на временно оккупированной территории Украины». 2014.04.15. <https://web.archive.org/web/20150925100215/http://rada.gov.ua/ru/news/Novosty/Soobshchenyya/91573.html>. (Letöltés: 2021.08.25.)

Верховная Рада Украины приняла Закон «Об обеспечении прав и свобод граждан и правовом режиме на временно оккупированной территории Украины». 2014.04.15. <https://web.archive.org/web/20150925100215/http://rada.gov.ua/ru/news/Novosty/Soobshchenyya/91573.html>. (Letöltés: 2021.08.25.)

Виновными по делам Евромайдана признали 59 человек. 2019.11.30.

<https://www.kommersant.ru/doc/4178804>. (Letöltés: 2021.09.13.)

Внешняя политика России в 1990-х годах.

https://w.histrf.ru/articles/article/show/vnieshniaia_rossiiv1990khgodakh. (Letöltés: 2021.09.23.)

Внешняя политика России в 2000-х годах .

https://w.histrf.ru/articles/article/show/vnieshniaia_politika_rossii_v_2000_kh_godakh. (Letöltés: 2021.09.16.)

ДНР провозгласила себя суверенным государством. 2014.05.12.

<https://ria.ru/20140512/1007507367.html>. (Letöltés: 2021.09.14.)

До и после аннексии. Как День Независимости Украины отмечали в Крыму. <https://ru.krymr.com/a/photo-den-nezavisimosti-ukrainy-v-krymu/29406649.html>. (Letöltés: 2021.09.13.)

Доклад об экономике России. 2003. 1–16.

<https://documents1.worldbank.org/curated/en/298781468332975367/pdf/355970rev0RUSSIAN0RER61Russian.pdf>. (Letöltés:2021.09.05.)

Евромайдан. Революция от начала и до конца.

<https://www.currenttime.tv/a/ukraina-ce-evropa-euromaidan-timeline/29610790.html>. (Letöltés: 2021.09.13.)

Запасы газа и нефти. <https://www.gazprom.ru/about/production/reserves/>. (Letöltés: 2021.08.30.)

Из выступления Е.М. Примакова на VI Ассамблее Совета по внешней и оборонной политике от 14 марта 1998 года. <https://textbooks.studio/uchebnik-mejdunarodnie-otnosheniya/vyistupleniya-primakova-assamblee-soveta.html>. (utolsó letöltés:2021.09.14.)

Имперское и национальное. <https://textbooks.studio/uchebnik-teoriya-politiki/imperskoe-natsionalnoe-23036.html>. (Letöltés: 2021.08.25.)

История нацпроектов в России. 2019.02.11.

<https://tass.ru/info/6101471>. (Letöltés: 2021.09.06.)

КОРТУНОВ, С.В.: Грядет ли Пятая Империя? 2006.12.06.

<http://viperson.ru/articles/s-v-kortunov-gryadet-li-pyataya-imperiya>. (Letöltés: 2021.08.25.)

Луганская народная республика обратилась к России с просьбой о признании ее независимости. 2014.06.14.
<https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/1253083>. (Letöltés: 2021.09.02.)

Минские соглашения. История и выполнение. 2019.12.09.

<https://tass.ru/info/7297787>. (Letöltés: 2021.08.30.)

Минский протокол.

<https://www.osce.org/files/f/documents/a/a/123258.pdf>. (Letöltés: 2021.08.30.)

Населения України. <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/>.

(Letöltés: 2021.09.10.)

Основные социально-экономические индикаторы уровня жизни населения.
https://web.archive.org/web/20060715183735/http://www.gks.ru/free_doc/2006/b06_11/07-01.htm. (Letöltés: 2021.08.30.)

Политика кнута и пряника. <https://www.kommersant.ru/doc/636563> .
(Letöltés: 2021.09.13.)

Путин разъяснил свои слова о "геополитической катастрофе" в контексте распада СССР. <https://tass.ru/politika/6603347>. (Letöltés: 2021.09.21.)

Путинизм. <https://ru.freejournal.org/4128853/1/putinizm.html>. (Letöltés: 2021.09.14.)

Революція Гідності. <http://maidanmuseum.org/uk/storinka/revolyuciya-gidnosti>. (Letöltés: 2021.09.13.)

Российско-украинские соглашения по Черноморскому флоту. 2014.03.28.
<https://rian.com.ua/dossier/20140328/342243173.html>. (Letöltés: 2021.09.15.)

ТРЕНИН, Д.: *Интеграция и идентичность. Россия как «новый Запад».* Москва Издательство «Европа», 2006.

Україна – країна чи окраїна? <https://uamodna.com/articles/ukrayina-krayina-chy-okrayina>. (Letöltés: 2021.09.10.)

Хроника событий на юго-востоке Украины. 2014.05.01.
<https://ria.ru/20140501/1006174464.html>. (Letöltés: 2021.09.11.)

Южная Осетия признала независимость Луганской народной республики. 2014.06.17. <http://www.eastkorr.net/politika/yuzhnaya-oseiya-priznala-nezavisimost-luganskoi-narodnoi-respubliki>. (Letöltés: 2021.09.12.)

IMPERIALIZMUS ÉS HIDEGHÁBORÚ

Abdallah Abdel-Ati Al-Naggar¹

A szuezi válság és a budapesti 1956-os szabadságharc összefüggései Egyiptom újabb külügyi és elnöki levelezésében

Abstract

The Suez-Budapest Parallel Crisis of 1956 in Egypt's Foreign and Presidential Correspondence

The main objective of this study is to show the close interconnection between the Suez Crisis and the Hungarian Revolution of 1956. The relationship was of significant importance in influencing the Soviet decision to use brutal force to suppress the Hungarian Revolution. Here, I focus on how the *Top Secret* reports of Egypt's diplomatic missions to Budapest, Moscow, Belgrade and New York portrayed the Suez-Budapest *twin crisis* and the related influential factors. In this article I used, first of all, the unique materials contained documents of the Foreign Ministry of Egypt which can be found in the Egyptian National Archives concerning the Egyptian-Hungarian relations in 1956–1957.

Keywords: Suez Crisis; Twin Crisis; Hungarian Revolution; Tripartite aggression; Suez-Budapest; Cold War; Imperialism;

A közel-keleti és kelet-európai térség 1956 második felében került a nemzetközi érdeklődés fókuszába: a Közel-Keleten ez a Szuezi-csatorna államosításához, majd a brit-francia-izraeli hármás agresszióhoz kötődött, míg Kelet-Európában a lengyel munkástüntetésekkel, és a magyar forradalommal állt összefüggésben.

A magyar forradalom történetével foglalkozó kutatók a feltűnő időbeli egybeesés miatt régóta keresik a választ arra a kérdésre, hogy vajon az október 29.-i, majd a 31.-i agresszió befolyásolta-e a magyar forradalom menetét és sorsát? A két nagy esemény közötti összefüggéseket cikksorozatban² és két kötetben,³ illetve könyvfordításaim

¹ Historian, ELTE, Budapest. Abdallah.alnaggar@gmail.com E cikk a Tempus Közalapítvány támogatásával készült. A kutató eredeti munkahelye: az Egyiptomi Tudományok Akadémia.

² Magyarul: *A szuezi válság és Magyarország egyiptomi szemmel*. IN: *A szuezi válság és Magyarország 1956 – Tanulmányok*. Veritas Füzetek 6. Veritas Történetkutató Inté-

bevezetéseiben⁴ foglaltam össze, és publikáltam arab, magyar és angol nyelven.

Mielőtt belemélyednénk a részletekbe, a két nagy esemény közötti összefüggésekbe, felmerül a kérdés: hogyan látták az arab hivatalos körök és sajtó a magyar forradalmat, van-e köze az imperializmus-hoz? Ebben a tekintetben megoszlik az arabok véleménye. Sokan hangsúlyozzák a magyar forradalom kitörésében az USA vezette nyugati imperialista erők befolyását, amelynek célja a keleti blokk meggyegítése, Magyarország szocialista rendszerének megdöntése lett volna. Mások úgy látják, hogy a magyar forradalmat nem az imperialisták tervelték ki, hanem az tisztán a nép szabadságharca volt. Ugyan lehettek utólagos imperialista jellegű kisebb-nagyobb beavatkozások, de maga a forradalom összességében a nép szabad akaratát és igazságos követeléseit fejezte ki.⁵ Van egy harmadik csoport, amelynek a megtestesítője az arab művelt elit, akik úgy vélik, hogy az október 23-án kirobbantott forradalom és az ezt követő időszakban tervezett ellenforradalomban nemcsak a nemzetközi imperializmus aknamunkája, hanem a Rákosi-csoport hibás politikája és káros tevékenysége, illetve a revizionizmus is meghatározó szerepet játszott. Emellett van egy negyedik, középutat mutató állásfoglalás,

zet – Magyar Napló, Budapest, 2017. 95–106. Angolul: *The Egyptian–Hungarian Peaceful Relations During the Events of 1956, and the Italian Situation*. IN: *Relations between East and West – Various Studies: Medieval and Contemporary Ages*. Dar Al-Kitab Al-Gamee, Kairó, 2017. 337–358. Arabul: *أزمة السويس وثورة المجر 1956*. IN: *Al-Wakae Tarikhia Journal. Historical Events – Referred Research Periodical*. Centre for Research and Historical Studies, Cairo University, Kairó, 2019. 31. 313–346. és *العلاقات الإيطالية وموقف إيطاليا السلمية المصرية المجرية خلال أحداث عام 1956م*, وموقف إيطاليا. IN: *Relations between East and West – Various Studies: Medieval and Contemporary Ages*. Dar Al-Kitab Al-Gamee, Kairó, 2017. 359–377.

³ Magyarul: SÁRINGER János és ABDALLÁH ABDEL-ATI ABDESZ-SZALÁM Mohamed: *A szuezi válság és Magyarország 1956. – Diplomáciai iratok az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc, illetve a szuezi válság történetéhez*. Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló, Budapest, 2016. Arab nyelven: ABDALLAH ABDEL-ATI AL-NAGGAR: *1956 أزمة السويس ومثورة المجر – أزمنة السويس والمجر*. EIA, Kairó, 2016.

⁴ J. NAGY László: *Magyar-egyiptomi kapcsolatok a második világháború után, 1947–1970*. JATEPress, Szeged, 2015. Arab nyelvű bevezető: General Egyptian Book Organization, Kairó, 2017. 15–123; CSICS Gyula: *Magyar forradalom 1956. napló*. 1956-os Intézet, Budapest, 2006. Arab nyelvű bevezető: Badael Publishing House, Kairó, 2016, 11–25.

⁵ (<https://revsoc.me/revolutionary-experiences/fy-dhkr-lthwr-lmjry-rwhlmrksy-tbuth-mn-jdyd/> – Letöltés: 2021. március 21.)

amelynek szimbolikus alakja, Mohamed Haszanein Heikal, aki egyszerű és igen lényegre törő módon, bölcsen foglalta össze a hidegháborúval kapcsolatos 56-os magyar eseményeket: *„Ha továbbra is marad a hidegháború, a nagyhatalmak közti csatákban minden egyes lépés, legyen az győzelem vagy vereség, kizárólag a 'kis államok' halottjainak számában mérhető. Ki fizette meg a hidegháború halálos áldozatainak árát Magyarországon? Amerika, aki minden erővel támogatta és segítette a forradalmat, nem fizetett semmilyen árat. Oroszország, aki leverte a forradalmat, nem fizette meg az árat. Csak a magyar nép fizette meg az árat, és csak a magyar területek szenvedtek el elképzelhetetlen szörnyűségeket és nehézségeket amiatt, hogy küzdőtérre váltak a két nagyhatalmú szörnyeteg között. A küzdőtérre alakult kis országok olyanok, mint a labda, amelyet a focipályán ide-oda rúgnak a játékosok.”*⁶

A két esemény összefüggéseit az arabok (politikusok, diplomaták, újságírók vagy átlagemberek) négy különböző szempontból ítélik meg. Az első szerint az imperialista agresszorok (Anglia, Franciaország, Izrael) kihasználták, hogy az oroszok figyelme Magyarországra irányult, és háborút indítottak Egyiptom ellen. A második szempont szerint a forradalom erőszakos leverését elsősorban a Szuezi-csatorna ügyében kirobbant angol-francia-izraeli imperialista támadás okozta. A harmadik álláspont az, hogy a *„magyarországi forradalom következményei befolyásolták a brit-francia-izraeli támadások menetét. A magyar forradalmat támogató imperialista tevékenység hozzájárult ahhoz, hogy a szovjet vezetés Egyiptom mellett álljon ki, és döntő szerepet játsszon az akkori közel-keleti helyzet gyors és hatékony rendezésében.”* A negyedik álláspont szerint megegyezésre jutottak az amerikaiak és az oroszok, és ennek értelmében az amerikaiak szabad kezet adtak az oroszoknak a magyar forradalom leverésére.

Az ikerválság az egyiptomi Külügyminisztérium szemszögéből

A szuezi válság és a magyar forradalom összefüggésének megítélése kapcsán egységes véleményt tapasztaltunk az egyiptomi külügyi iratokban, amelyekben egyértelműen összekötötték a két nagy eseményt. A hármas vállalkozás, mármint az angol-francia-izraeli ag-

⁶: *Ez a mi szerepünk ... a hidegháború felé megyünk.* Al-Ahrám, 1959. január 3. (vezércikk). Magyarul: Abdallah Abdel-Ati Abdel-Salam Mohamed AL-NAGGAR: *A szuezi válság és Magyarország egyiptomi szemmel.* Veritas kötetek 6. Veritas Történetkutató Intézet, Budapest, 2017, 95–106.

resszió, komolyan belejátszott a magyar forradalom leverését elrendelő döntésbe. Ez világosan kiderül az egyiptomi külképviseletek irataiból, valamint a Mahmúd Favzi korabeli egyiptomi külügyminiszter és Násszer elnök közötti levelezésből is. Az '56-os forradalom valójában nem befolyásolta a szuezi kérdést, legfeljebb időnként az ENSZ-ben megzavarta az egyiptomi ügyet, de nem volt komoly befolyása az egyiptomi események menetére.

A budapesti, a moszkvai, a belgrádi és a New York-i egyiptomi külképviseletek folyamatosan követték a békét, biztonságot és stabilitást veszélyeztető nemzetközi helyzetet. E négy képvisellettől származik a legtöbb és legértékesebb titkos és szigorúan titkos jelentés, feljegyzés, rejtjeltávirat és elemzés a két nagy esemény összefüggéséről.

A budapesti egyiptomi nagykövetség vélekedése az összetett korrelációról

Az egyiptomi-magyar kapcsolatok az Oszmán Birodalom idejére nyúlnak vissza. A 16. század elején előbb Egyiptom (1517/18), majd Magyarország középső része is (1521–1541) az Oszmán Birodalom fennhatósága alá került. Mindkét tartományt Isztambulban kinevelt kormányzók irányították, akik közül tízen Budán és Kairóban is regnáltak, ami a két ország között érdekes, ám mindeddig ismeretlen kapcsolatokat teremtett.⁷ Az egyiptomi-magyar kapcsolatok jelentőségét J. Nagy László a következőképpen határozta meg: *„Magyarországnak az elmúlt évszázadokban különleges érdeke nem fűződött az arab világhoz. Az érdeklődés is a 19. század utolsó évtizedében nyilvánult meg, ekkor is elsősorban – szinte kizárólag – a térség meghatározó állama, Egyiptom iránt.”*⁸

Abdel-Hamid Nafe Zada,⁹ budapesti egyiptomi meghatalmazott

⁷ [https://www.academia.edu/44730029/Az_1956_os_magyar_forradalom_%C3%A9s_a_szuezi_v%C3%A1ls%C3%A1g_%C3%A9s_a_jobb_arab_levelez%C3%A9s%C3%A9rt%C3%A9k%C3%A9rt%C3%A9k%C3%A9rt](https://www.academia.edu/44730029/Az_1956_os_magyar_forradalom_%C3%A9s_a_szuezi_v%C3%A1ls%C3%A1g_%C3%A9s_a_jobb_arab_levelez%C3%A9s%C3%A9rt%C3%A9k%C3%A9rt%C3%A9k%C3%A9rt%C3%A9k%C3%A9rt) (Letöltés: 2021. január 26.)

⁸ Bővebb információ: *Az Egyiptomi-magyar kapcsolatok a két világháború közötti időszakban*. JATEPress, Szeged, 2015. 63–69.

⁹ Abdel-Hamid Nafe Zada budapesti egyiptomi meghatalmazott miniszter volt 1956 júliusában. Kapcsolatban állt Szarka Károly külügyminiszter-helyettessel, tárgyalásokat folytattak a Szuezi-csatorna körül kialakult politikai helyzetről. Kikérte a magyar kormány véleményét az egyiptomi fejlemények kapcsán. A magyar miniszter-helyettes később biztosította az egyiptomi kormányt arról, hogy támogatják a

miniszter 1956. december 13.-ai jelentésében leszögezi, hogy Magyarországon sikeres volt a nemzeti forradalom, és Moszkva bejelentette, nincs kifogása az ellen, hogy kivonja a haderejét Magyarországról. A magyarok és a szövetségeseik¹⁰ ennek örültek. Ezt követően Izrael megtámadta Egyiptomot, ezzel párhuzamosan Nagy-Britannia és Franciaország bombázni kezdte az országot, amely alapvető változást hozott a Szovjetunió politikájában Magyarország kapcsán. Elinapultak az orosz tankok és páncélozott harcjárművek a magyar terület felé azzal a céllal, hogy minél hamarabb leverjék a forradalmat, megakadályozva azzal egy másik, vele ellenséges front kialakulását. Ezt követően fordíthatta erejét Egyiptom támogatására a Nagy-Britannia, Franciaország és Izrael elleni harcában.¹¹

Az összefüggések a belgrádi egyiptomi nagykövetség irataiban

Egyiptom volt az első az arab országok közül, amely diplomáciai kapcsolatokat létesített Jugoszláviával az 1952. júliusi egyiptomi forradalom után. Ezt megelőzően a két ország között nem volt kapcsolat, elsősorban a brit fennhatóság alatt álló Egyiptom számos belső problémája miatt. Az egyiptomi-jugoszláv kapcsolatok Nászser elnök idején virágoztak, aki szoros baráti viszonyt tartott fenn Titóval, aki Nehru indiai miniszterelnökkel és Sukarno indonéz elnökkel

Szuezi-csatorna államosítását. Az egyiptomi meghatalmazott miniszter megkérte a magyar kormányt, hogy tájékoztassák a magyar népet az egyiptomi fejleményekről, Nászser elnökről és a csatorna államosításának tervéről. A magyar sajtó eleget tett Abdel-Hamid kérésének. Magyarország az egyiptomi ügy mellett állt. Zada 1957. augusztus 6.-tól rendkívüli és meghatalmazott nagykövetségként képviselte Egyiptomot Magyarországon, miután megalakult a nagykövetség Budapesten. Az egyiptomi diplomata az 1956-os októberi magyar forradalom utáni jelentéseiben is azon az állásponton volt, hogy Magyarországon sikeres lett volna a nemzeti forradalom, ha Egyiptomot nem támadja meg Izrael, Nagy-Britannia és Franciaország, mivel ez elterelte a világ figyelmét a szovjet politikai és katonai beavatkozásról Magyarországon. Zada budapesti egyiptomi nagykövet volt, majd a külügyi protokoll-osztály vezetője lett. Az életrajzi bibliográfia a kutató által vezetett *Kutatási lehetőségek* c. program keretében készült Kovács Kristóf tollából.

¹⁰ A magyarokat támogató országok.

¹¹ Egyiptomi Országos Levéltár (EOL) (Kairó); Külügyminisztérium levéltári iratai; EAK Követsége (Budapest); Tárcaszám: 114 (5. rész), Dossziészám: 1/7/220; Kelt: 1956. december 13.; Téma: "A magyar forradalom és a szovjet beavatkozás". Magyarul: Abdallah Abdel-Ati Abdel-Salam Mohamed AL-NAGGAR: *A Szezi Válság és Magyarország egyiptomi szemmel*, 2017, 95-106.

együtt az el nem kötelezett országok szervezetének¹² alapítói között voltak.

Husszein Rusdi, belgrádi egyiptomi nagykövet 1956. november 6.-ai szigorúan titkos jelentésében világosan kifejtette, hogy a magyar forradalommal egy veszélyes helyzet alakult ki a keleti blokkban, sőt magában a Szovjetunióban is. A szovjetek nagyon közel álltak a kivonuláshoz. Hozzáfűzte: *„figyelembe kell venni, hogy az egyiptomi események [...] fontos fordulópontot jelentettek a magyarországi események alakulására, és döntően befolyásolták a szovjet álláspontot. Olyannyira, hogy a megfigyelők, diplomaták és újságírók többsége minden kétségtől függetlenül összefüggésbe hozták az Egyiptomban folyó eseményeket és Magyarországgal kapcsolatos legutóbbi szovjet határozatokkal.”*¹³

Egyiptomi jelentések a két válság összefüggéseiről Moszkvából

Az orosz-egyiptomi konzuli kapcsolatok 1784-re nyúlnak vissza, a Szovjetunió és Egyiptom közötti diplomáciai kapcsolatok pedig 1943. augusztus 26-án kezdődtek. A Kairó-Moszkva együttműködés első jelentős lépésére 1948 augusztusában került sor, amikor aláírták a gazdasági megállapodást az egyiptomi pamut cseréjéről a Szovjetunióból származó gabonára és fára. A kapcsolat ezután rohamosan fejlődött, különösen az 1952-es forradalom után, amikor a Szovjetunió segítséget nyújtott az egyiptomi hadsereg felfegyverzésében és az Asszuáni-gát felépítésében.¹⁴

Abdel-Halim al-Badri, a moszkvai egyiptomi nagykövetség tanácsosa kiegészíti és megerősíti a belgrádi nagykövet álláspontját az ügyben, és azt írja egyik jelentésében: *„a magyarországi események és a dolgok gyors alakulása majdnem megrengette a Szovjetunió pozícióját, illetve az európai szocialista blokk összetartozását. [...] A Szovjetunióknak két dolog közül kellett választania, vagy alkalmazkodik az eseményekhez, vagy pedig határozottan, erővel kezeli a helyzetet. Eleinte, az első megoldást válasz-*

¹² A nemzetközileg jól ismert szervezetet 1961-ben alapították meg Belgrádban.

¹³ EOL (Kairó); Külügyminisztérium levéltári iratai; EAK Követsége (Belgrád); Tárcza szám: 141, Dossziészám: 10; Kelt: 1956. november 08; Téma: "Az egyiptomi és magyarországi események hatása az orosz- jugoszláv kapcsolatokra". Magyarul: Abdallah Abdel-Ati Abdel-Salam Mohamed AL-NAGGAR: *A Szezi Válság és Magyarország egyiptomi szemmel*. Veritas kötetek 6 – *A Szezi válság és Magyarország 1956*. Veritas Történetkutató Intézet és Magyar Napló, Budapest, 2017. 95–106.

¹⁴ <https://studies.aljazeera.net/ar/article/525> – (Letöltés: 2021. január 26.)

totta, s október 30-án kiadott nyilatkozatában eldöntötte a Magyarországon államházaszó erői kivonását, ám ez a hozzáállás komplikáltabbá tette a helyzetet, mert a felkelők túlzó követeléseket támasztottak, valamint a nyugatbarát elemek arra használták a helyzetet, hogy véget vessenek a kommunista rendszernek, így a Szovjetunió kénytelen volt megváltoztatni az álláspontját, és erővel levérni a felkelést. Ebben az ügyben segítségére volt az Egyiptom ellen indított brit-francia támadás.”¹⁵

A két nagy esemény összefüggései Egyiptom Állandó ENSZ Képviselete (a külügyminiszteri-elnöki levelezések) szerint

Egyiptom az ENSZ ötven alapító tagjának egyike. A nemzetközi szervezet 1945-ös megalakulása óta Egyiptom együttműködik annak legfőbb szerveivel és szakosított ügynökségeivel, valamint részt vesz a különböző programjaiban. 1945 óta Egyiptom és az Egyesült Nemzetek kapcsolata sokat fejlődött. Ma az ENSZ egyiptomi küldöttsége 24 rezidens és nem rezidens ügynökségből áll. Egyiptom tíz regionális ENSZ-irodának ad otthont.

Egyiptom Állandó ENSZ Képviseletének iratai közt akadunk feljegyzésekre a két nagy esemény összefüggéseiről. E levelezések nemcsak azért érdekesek és vizsgálatra méltók, mert az akkreditált egyiptomi nagykövet írta őket, hanem azért is, mert ezek négy kiemelkedő egyiptomi politikus¹⁶ közös megegyezéssel összeállított jelentései.

A Szezei-csatorna államosításával kapcsolatos egyiptomi lépés miatt Nagy-Britannia és Franciaország panaszt tett az ENSZ-ben. Erre reagálva Egyiptom feljelentette a két országot a szervezetben, mert mindkettő jogtalan és alaptalan katonai támadással fenyegette Kairót. A diplomáciai csatára felkészülve, Násszer elnök utasítást adott, hogy Mahmúd Favzi egyiptomi külügyminiszter maradjon New Yorkban, és személyesen vezesse a Biztonsági Tanácsban folytatott tárgyalásokat. A New York-i feladat ellátásában a külügyminiszter-

¹⁵ EOL (Kairó); Külügyminisztérium levéltári iratai; EAK Követsége (Moszkva); Tárca szám: 655 (4. rész), Dossziészám: 1/7/226; Kelt: olvashatatlan dátum; Téma: "A szovjet-jugoszláv kapcsolatok a lengyelországi, illetve a magyarországi események után". Magyarul: Abdallah Abdel-Ati Abdel-Salam Mohamed AL-NAGGAR: *A Szezei Válság és Magyarország egyiptomi szemmel*, 2017. 95–106.

¹⁶ Mahmúd Favzi egyiptomi külügyminiszter, Ali Szabri az egyiptomi hírszerző hivatal főnöke, Helmi Bahgat Badavi, a Szezei-csatorna Társaság igazgatótanácsának elnöke, és Mohamed Haszanein Heikal, a legismertebb egyiptomi újságíró.

nek segítséget nyújtott Ali Szabri (ő volt a Kairó és New York közötti kommunikáció felelőse), Helmi Bahgat Badavi, a Szezei-csatorna Társaság igazgatótanácsának elnöke, aki párhuzamosan tárgyalt a nemzetközi tengeri cégekkel és a bankokkal a Szezei-csatorna sikeres egyiptomi működtetéséről és fejlesztéséről. A három magas rangú személyiséghez csatlakozott Mohamed Haszanein Heikal, a legismertebb arab újságíró, aki vállalta a válságban érdekelt amerikai féllel, valamint a nemzetközi médiával és hírügynökségekkel való kapcsolattartást. Mind a négy állami küldött hosszú ideig tartózkodott New Yorkban, a válságos helyzet józan kezelése érdekében. Omar Lutfi, a tapasztalt diplomata, Egyiptom állandó képviselője volt az ENSZ-nél. Ő és a tehetséges fiatal diplomata tanítványa, Omar Abdel-Aziz Saraf, támogatókat és konzultációs lehetőségeket biztosított az elnök által megbízott misszió számára.¹⁷ Nézzük részletesen a négytagú küldöttséget és a legfontosabb segítő munkatársát.

Mahmúd Favzi (1900–1981), egyiptomi miniszterelnök és alelnök volt as-Szádát uralma alatt. 1923-ban diplomázott, és Angáliában folytatta posztgraduális tanulmányait, majd az amerikai kolumbiai egyetemen doktorált nemzetközi jogból. Diplomáciai pályája alatt a New-Yorki, japán, jeruzsalemi, és jordán egyiptomi konzulátusokon dolgozott. 1946-ban Egyiptom állandó képviselőjévé nevezték ki az ENSZ-ben. 1949-ben az ENSZ Biztonsági Tanács egyiptomi képviselője, majd 1952-ben londoni egyiptomi nagykövet lett. Az 1952. júliusi forradalom kitörése után, pontosan 1952. december 9-én ő lett az egyiptomi külügyminiszter. 1970. október 21.-től 1972. január 16.-áig Egyiptom miniszterelnöki posztját töltötte be. Igen fontos szerepet játszott a Felszabadulási tárgyalásokon, az el nem kötelezett mozgalom alapelvei létrehozásában, és az Afrikai Unió Szervezetének alapításában.

A török származású Ali Szabri (1920–1991) Násszer elnök politikai kabinetfőnöke volt, majd 1956–1957 között az egyiptomi hírszerző hivatal főnöke, 1962–1965 között pedig, Egyiptom miniszterelnöke, az egyiptomi-szovjet kapcsolatok irányítója volt. Részt vett az 1952-es egyiptomi forradalomban. Szabri meglehetősen jó viszonyban volt az akkori magyar illetékesekkel, és sokszor tárgyalt velük. Amikor

¹⁷ Mohamed Haszanein HEIKAL: *Malaffát as-Szúesz – Harb asz-Szalászín Aam* (A szuezi válság – A harmincéves háború). Al-Ahram Translation & Publishing Centre, Kairó, 1996. 512–513.

Szabri a miniszterelnöki kabinet vezetője volt, közvetítésre kérte fel Magyarországot az egyiptomi-kínai konzuli és diplomáciai kapcsolatok felvétele céljából, amelynek eredményeképpen Egyiptom 1955 szeptemberében konzulátust nyitott Pekingben. Ali Szabri elég jelentős szerepet játszott – szintén a magyarok közreműködésével – az 1955. évi fegyverügylet sikerességében, amikor a szovjet vezetés is zöld jelzést adott a csehszlovák–egyiptomi fegyvervásárlási szerződés megkötésének.¹⁸ 1971-ben Szádát egyiptomi elnök bíróság elé ál-

¹⁸ Ez 1955-ben következett be. Ebben az évben több olyan jelentős eseményre került sor, amely meggyőzte Násszer egyiptomi elnököt, hogy a szovjetektől, szerezze be a szükséges fegyvereket. Násszert döntésében olyan események befolyásolták, mint a Bagdadi Paktum szerződésének aláírása, az 1955-ös gázai konfliktusok, a bandungi konferencia és az új szovjet közel-keleti politika. Annak ellenére, hogy a Kremlben komolyan vették az egyiptomi államfő kéréseit, Antonín Zápotocký, a Csehszlovák Kommunista Párt főtitkára és közvetlen köre sokkal szkeptikusabb volt Násszerrel kapcsolatban. Prága ugyanis gyakran bírálta az új vezetést az egyiptomi kommunistákkal szemben alkalmazott bánásmódja és a Szabad Tisztek nacionalista irányvonala miatt. Prága meg volt győződve, hogy Násszer üldözi a helyi kommunistákat, ezért egyáltalán nem szimpatizáltak az egyiptomi vezetéssel, sőt mindenféle együttműködést lehetetlennek tartottak a Szabad Tisztekkel. Változás a csehszlovák–egyiptomi viszonyban 1955 elején következett be. 1955 májusában delegációt küldtek Kairóba. Jaroslav Kohot, a delegáció vezetője csak kézfegyvereket ígért, 200 pisztolyt és 120.000 lőszert. Mivel az egyiptomiak már nagyon szerettek volna komoly fegyverhez jutni, és a Kreml is fokozta a nyomást Prágára, hogy adjon el repülőket és tankokat, a CSKP végül belement az üzletbe, sőt sokkal kedvezőbb ajánlattal állt elő: 80 MiG vadászgép, 20 bombázó, 100 nehézpáncélos és 24 105 mm-es ágyú került a már meglévő kézfegyverek mellé. Ezek voltak az egyiptomi-csehszlovák szerződésben szereplő fegyverek. Az egyiptomi fél elfogadta az ajánlatot, csupán egy kikötést szabott: mivel tartottak a nyugati reakcióktól, arra kérték Csehszlovákiát, tartsa titokban az üzletet, sőt augusztus 15.-e előtt lehetőleg egyetlen csehszlovák hajó se fusson be Alexandriába, mivel akkorra várták a brit és az amerikai szállítmányokat. Augusztus 22.-én Ali Szabri külügyminiszter berontott a szovjet nagykövetségre és erélyesen követelni kezdte a fegyverszállítmányokat. Végül a szovjet vezetés is zöld jelzést adott a csehszlovák–egyiptomi fegyvervásárlási szerződés megkötésének. Az ötvenes években ez volt a legnagyobb és a legismertebb egyiptomi fegyvervásárlási szerződés. A szerződést szeptember 12-én írták alá Prágában, de az egyiptomi elnök két hétig várt a bejelentéssel, mivel felkészült a nyugati reakciókra és az esetleges válaszlépésekre. A keleti blokk országai egy ideig még halogatták a bejelentést és a fegyvervásárlás tényének elismerését. A csehszlovák–egyiptomi szerződés nagyságrendben és fegyverek minőségében egyaránt precedenst teremtett. A csehszlovák körökben „105-ös akciónak” nevezett hadművelet keretében az alábbi fegyverekben részesült az egyiptomi hadsereg: 86 MiG-15, 220 BTR-152-es csapat szállító, 200 T-34-es, 50 SAU-100 önjáró löveg, 92 teherautó, 12 torpedónaszád, egy transzporthajó, több ezer kézfegyver, 10.000 gyalogsági akna, 200 tankel-

lított, és börtönben záratta, az elnök elleni puccskísérleten való részvétele miatt.

Helmi Bahgat Badavi (1904–1957) egyiptomi politikus, nemzetközi bíró, ipari és kereskedelmi miniszter, valamint a Szezei Csatorna Társaság első elnöke 1956. július 26-tól 1957. március 5-ig. 1954 és 1956 között a Szezei-csatorna igazgatótanácsának tagja volt. 1925-ben a jogi karon diplomázott, és 1929-ben Párizsban doktorált jogtudományból. Bahgat Badavi támogatta a Szezei-csatorna államosítását, és megvédte az eljárást a különböző sajtókonferenciákon. Bahgat minden munkáját előre megbeszélte és koordinálta közeli barátjával, Mahmúd Junisszel.¹⁹ Mindig hangsúlyozta, hogy „*jogi szempontból az államosítással kapcsolatban nem illetékes dönteni sem a Hágai Nemzetközi Bíróság, sem a Biztonsági Tanács, sem az ENSZ, sem másféle szervezet.*”²⁰

Mohamed Haszanein Heikal (1923–2016), legismertebb egyiptomi és arab újságíró, és Násszer egyiptomi elnök közeli barátja, aki tizenhét évig a kairói *al-Ahrám* napilap főszerkesztője volt. Diplomáját a Kairói Amerikai Egyetemen szerezte. A második világháború alatt újságíróként dolgozott a brit kézben lévő *Egyptian Gazette*-nél. A *The Washington Post* szerint Heikal volt „*Egyiptom hangja [...] ablak egy titkos rezsimen*”. Heikal gyakran utazott Közel-Keleti országokba, hogy beszámoljon a konfliktusokról. 1951-ben kezdődött barátsága Násszer elnökkel, ami élete végéig tartott. Heikal támogatta Násszer pánarab eszméit, belépett az Arab Szocialista Unióba. 1957–1974 között Heikal heti cikkben *bi-Szaráha* (Őszintén szólva) címmel számolt

hárító töltet, 170 légvédelmi ágyú (85 mm és 37 mm), 24 rakétavető, négy db P-8-as radar. A vásárlás értéke elérte a 921 millió koronát; Kairó nem készpénzzel, hanem százezer tonnányi gyapottal fizetett. Prága három részletben küldte el a szállítmányt, az első már október 25-én befutott Alexandriába. Bővebb információért, lásd: KRAJCSIR Lukács: *Az 1955-ös csehszlovák-egyiptomi fegyverüzlet dokumentumai*. JATEPress, Szeged, 2017.

¹⁹ Mahmúd Ahmed Junisz (1911–1976) egyiptomi politikus, 1952-ben a Forradalmi Parancsnoki Tanács technikai irodavezetője, 1953-tól az egyiptomi mérnöki kamara elnöke, 1956-ban az egyiptomi Szezei Csatorna Társaság Igazgatótanácsának tagja, 1957 és 1965 között az egyiptomi Szezei-csatorna Társaság igazgatótanácsának elnöke. A közlekedési ügyekben illetékes miniszterelnök-helyettes, majd elektromossági miniszter, végül parlamenti képviselő. Ő játszotta a legfontosabb szerepet a Szezei Tengeri Csatorna Általános Társaság államosításában, mivel Násszer 1956. július 26-án közvetlenül őt bízta meg annak végrehajtásával.

²⁰ Lásd: Mohamed Haszanein HEIKAL – Ahmed es-Szajjid an-NAGGÁR: *Kanát as-Szúez – at-Táríh val-Maszír val-Vad* (Szezei-csatorna története, sorsa és jövője). Al-Ahram, Kairó, 2015.

be Násszer bel- és külpolitikájáról. Az általa megreformált al-Ahrám az arab világ egyik legfontosabb újságja lett. 1970-ben pár hónapig kulturális miniszter volt. Heikal elítélte a diplomáciai tárgyalásokat Izraellel, az *al-Ahrám*-ban kritizálta Szadatot, Násszer utódját, minek okán 1974-ben elbocsátották főszerkesztői posztjáról. Bár csak egy hónapot töltött börtönben, Heikal innentől kezdve szabadúszó újságíróként tevékenykedett. Számtalan könyvet és cikket jelentetett meg politikai és történelmi témákban. 2007–2008-ban a katari pánarab *ad-Dzsazíra* csatornáján tartott előadássorozatot. Előadásaiban újságírói tapasztalatairól, történelmi eseményekről és politikáról beszélt.²¹

Omar Lutfi nagykövet, az egyik legismertebb egyiptomi diplomata, az ENSZ egyiptomi képviselote élén állt a szuezi válság idején. Lutfi arab nacionalista volt, és ellenezte a nagyhatalmak közel-keleti expanzív politikáját, valamint támogatta az Egyesült Nemzetek Szervezetének megerősítését. New York-i küldetésének teljesítése után az ENSZ politikai ügyekért felelős főtítkárhelyettese lett. Lutfi 1963. május 17-én szívrohamban halt meg, az ENSZ New York-i központjában.

A szuezi válságnak és a magyar forradalomnak a megvitatása 1956 utolsó harmadától 1957 végéig tartott az ENSZ-ben. Az egyiptomi misszió munkájának elősegítése és megnövekedett tevékenységének támogatása céljából 1957 elejétől négy évre (1957–1960) a képviselőlet csapatához csatlakozott a kiváló fiatal diplomata, Omar Abdel-Azíz Saraf (1925–1993) I. osztályú titkári rangban. Abdel-Azíz Saraf a későbbiekben az Egyesült Nemzetek Menekültügyi Főbiztosága (UNHCR)²² Közel-Keleti Képviselőletének helyettes vezetője lett. Saraf a *Royal Order of the Polar Star* rendjének (Svédország, 1982), az I. osztályú érdemrend (Egyiptom, 1977) és a II. osztályú Köztársasági Érdemrend (Egyiptom, 1973) kitüntetésűje. Ügyvéd is volt, az egyiptomi ügyvédi kamara tagja, majd 1993-ban bekövetkezett haláláig doyenje.²³ Saraf kitűnően szolgált az egyiptomi Külügyminisztéri-

²¹ Az életrajzi bibliográfia a kutató által vezetett *Kutatási lehetőségek* c. program keretében készült Juhász Zsófia tollából.

²² Egyik fő feladata volt védeni azoknak a menekülteknek a jogait, akik egy kormányhoz vagy az ENSZ-hez fordultak. E szerv két alkalommal Nobel-békedíjat kapott, először 1954-ben, majd 1981-ben. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosának közép-európai képviselote a budapesti irodában működik.

²³ Francia eredetű szó, a dékán megfelelője. Jelentése: egy testület – különösen diplomáciai – legidősebb vagy rangidős tagja, s ezért tiszteletbeli elöljárója.

umban az ötvenes évek elejétől a nyolcvanas évek közepéig. 1948-ban letette az egyiptomi diplomáciai testület vizsgáit. Hosszú karrierje során Saraf több fontos pozíciót töltött be: az Egyesült Nemzetek Közel-Keleti Menekültügyi Főbiztosának helyettes képviselője (1962–1966); egyiptomi főkonzul Hongkongban (1966–1971), az Ománi Szultánátusnak a Pakisztáni Iszlám Köztársaságban misszióvezető-helyettese (1974–1977), Egyiptom nagykövete a Svéd Királyságban (1979–1982), Egyiptom nagykövete a Kínai Népköztársaságban (1982–1985), az Arab Liga főtitkár-helyettese (1985–1986). Sarafot az egyiptomi külügyminisztérium egyik legfontosabb Ázsia-szakértőjének és sinológusának tartották.

A magyarkérdést öt hosszú rejtjeltáviratban említette meg az ENSZ állandó egyiptomi missziója. A rejtjeltáviratokat az állandó egyiptomi nagykövet írta Favzi külügyminiszter utasítására, a négytagú elnöki misszióval való egyeztetés után. Mindegyik rejtjeltávirat jelzi, hogy a küldő személy a külügyminiszter és a címzett Násszer elnök. E rejtjeltáviratok említik meg egyedül arab nyelven a két nagy esemény összefüggéseinek az ENSZ-ben való megtárgyalását. E levéltári anyagok szerint a magyarkérdés időnként megzavarta a szuezi válságnak az ENSZ-ben való megvitatását, mivel időnként elterelte róla a figyelmet.

Mahmúd Favzi külügyminiszter 1956. november 21-én kelt New York-i rejtjeltáviratában leszögezi, hogy kétszer találkozott Hammarskjölddel,²⁴ az ENSZ főtitkárával, akivel az egyiptomi területeket támadó erők kivonásáról és ennek felgyorsítására irányuló erőfeszítésekről tárgyalt. A főtitkár „*sajnálátát fejezte ki amiatt, hogy Magyarország ügye jelenleg megzavarja az egyiptomi kérdést.*”²⁵ 1956. december 3-án reggel Hammarskjöld meglátogatta Favzit, este a látogatást vizsnoztta az egyiptomi illetékes. Sokáig beszélgettek az azonnali kivonulásról szóló közgyűlési határozatról. Favzi megerősítette, hogy

²⁴ Dag Hjalmar Agne Carl Hammarskjöld (1905–1961) svéd Nobel-békedíjas diplomata, az ENSZ második főtitkára (1953–1961). Hjalmar Hammarskjöld svéd miniszterelnök (1914–1917) legkisebb gyermeke. Hammarskjöld irodalomtörténetet, filozófiát, francia filológiát, makroökonómiát és jogot tanult.

²⁵ Egyiptomi KÜM, Kutatási Osztály, Rejtjeltávirat sz. 5842/5835, érkezett: New Yorkból (29/22), keltezése: 1956.11.21. Az arab nyelvű dokumentumot publikálta többek között: Mohamed Haszanein HEIKAL: *Malaffát as-Szúesz – Harb asz-Szalászín Aam* (A szuezi válság – A harmincéves háború). Al-Ahram Translation & Publishing Centre, Kairó, 1996. 863–864.

az ENSZ főtítkára azt mondta neki, „az orosz delegáció megbízott vezetője továbbra is szorgalmazza a szíriai delegációnál a szíriai kérdés felvetését, mert az oroszok el kívánják terelni a figyelmet Magyarország kérdéséről, amelyet holnap a közgyűlés előtt újból felvetnek. Hozzátette, hogy igyekszik fenntartani az orosz delegáció iránti barátságot és a vele való együttműködést.”²⁶ Öt nappal később Favzi újabb üzenetben részletezi a Hammarskjölddel folytatott tárgyalásait, „az utóbbi napokban kialakult helyzetről, főleg arról, hogy Washington segíteni szándékozik Nagy-Britanniának és Franciaországnak a gazdaság helyreállításában, ami az Egyiptom elleni agresszió miatt következett be – ezt a köztársasági elnök megbízottján és másokon keresztül is kifejezte. Ami azt jelenti, hogy nem

*Kairó, Mansiat al-Bakri,
1957. augusztus 29.
Násszer és Szarka Károly*

Egyiptomot igyekeznek kárpótolni a veszteségeiért és az ellene elkövetett agresszióért, hanem az agresszort; és nem az agresszor fizet kártérítést, hanem az Amerikai Egyesült Államok.” Megint szó esett a magyarországi eseményekről az ENSZ főtítkára és az egyiptomi külügyminiszter között: „Hammarskjöld mindenben egyetértett velem, amit elmondtam, ugyanakkor említést tett arról, hogy

az Egyesült Államok politikai és katonai szempontból – itt a szovjet embargoóra és a magyarországi, ill. a közel-keleti kérdésekkel kapcsolatos nemzetközi helyzetre kell gondolni – szükségesnek tartotta, hogy segítséget nyújtson Nyugat-Európának, azon belül Nagy-Britanniának és Franciaországnak.”²⁷ Az 1956. december 12-én kelt rejtjeltáviratában Favzi beszámolt Násszer elnöknek a legutóbbi találkozásáról az ENSZ főtítkárával, és akkor esett szó Magyarországról. Favzi szerint Hammarskjöld „beszélt velem Magyarországról is, azt mondta, ő még mindig tart attól, hogy a magyar ügy a nemzetközi helyzet további romlásához vezet. Hozzátette, hogy bár Washington ésszerűen mérlegeli a Szuezi-csatornával és a Palesztinával kapcsolatos ügyeket, ő mégis kétségbe vonja, hogy Magyarországgal

²⁶ Egyiptomi KÜM, Kutatási Osztály, Rejtjeltávirat sz. 6192/6179, érkezett: New Yorkból (45/32), keltezése: 1956.12.03. Lásd többek között: Mohamed Haszanein HEIKAL (1996): 875–876.

²⁷ Egyiptomi KÜM, Kutatási Osztály, Rejtjeltávirat sz. 63/6317, érkezett: New Yorkból (90/71), keltezése: 1956.12.08. Lásd többek között: Mohamed Haszanein HEIKAL (1996): 881–882.

kapcsolatban is ésszerű döntést fog hozni. [...] Beszélgettem a szovjet küldöttség vezetőjével, aki elégedett az egyiptomi és az arab állásponttal a magyar kérdéssel kapcsolatban, és reméli, hogy a legtöbb arab delegáció legálább szavazással támogatja a szovjetek álláspontját. Ő mindig kihagyja a számításból Irakot és Libanont, mert furcsállja a nyugati országokkal való megegyezésüket. Ugyanakkor teljes mértékben érti Egyiptom jelenlegi helyzetének érzékenységét.”²⁸ A Magyarországot említő utolsó rejtjeltáviratunk Washingtonból és nem New Yorkból érkezett, mint a korábbi négy üzenet. Lutfi nagykövet fogalmazta meg, Favzi utasítására. Lutfi jelezte a külügynek, hogy közöljék Násszerrel a külügyminiszter által elmondottakat, ami az üzenet legelején található. 1956. december 14-én azt írja Lutfi, Favzi külügyminiszter nyelvezetét használva: „Ma este találkoztam Hooverrel²⁹ a nagykövet jelenlétében. A találkozón jelen volt Murphy, amerikai megbízott külügyi helyettes államtitkár, Rawintry, a közel-keleti ügyekért felelős külügyminiszter-helyettes és

Násszer Budapestre érkezése
1958. április 29.

az Egyiptomi Osztály vezetője. [...] Kicsit beszélünk Magyarországról: Hoover veszélyesnek nevezte a helyzetet, és szerinte Oroszország kénytelen csapatai nagy részét Kelet-Európában tartani.³⁰

A válságos helyzet miatti hivatalos kölcsönös látogatások (Szarka Károly egyiptomi és Nasszer budapesti látogatása)

Szarka Károly³¹ magyar külügyminiszter-helyettes vezetésével 1957 augusztusában, az ENSZ őszi ülészakának kezdete előtt, kormányküldöttség utazott Kairóba,

²⁸ Egyiptomi KÜM, Kutatási Osztály, Rejtjeltávirat sz. 6449/6443, érkezett: New Yorkból (42/36), keltezése: 1956.12.12. Lásd többek között: Mohamed Haszanein HEIKAL (1996): 883–884.

²⁹ Herbert Charles Hoover (1903–1969) mérnök, üzletember és politikus. 1954 és 1957 között amerikai külügyi államtitkár volt. Herbert Hoover elnök legidősebb fia.

³⁰ Egyiptomi KÜM, Kutatási Osztály, Rejtjeltávirat sz. 6505/6488, érkezett: Washingtonból (71/54), keltezése: 1956.12.14. Lásd többek között: Mohamed Haszanein HEIKAL (1996): 888–889.

³¹ Szarka Károly (1923–2005) 1948-ban került a Külügyminisztérium állományába. Londonban miniszteri segédfogalmazó és Új-Delhiben, mint ügyvivő teljesített diplomáciai szolgálatot. 1953 és 1956 között – követi rangban – Magyarország washingtoni külképviseletét vezette. 1956 és 1968 között külügyminiszter-helyettes volt.

ahol augusztus 28. és szeptember 2. között találkozott Násszer elnökkel, Mahmúd Favzi külügyminiszterrel, Huszein Aziz-zal, a külügy közigazgatási államtitkárával, Musztafa Júszuf-fal, a külügy politikai államtitkárával, és al-Bugdádi-val,³² a parlament elnökével. Az út célja az volt, hogy támogatást szerezzenek az ENSZ-ben a magyar ügyről folyó vitában. Favzi külügyminiszter kijelentette, hogy az egyiptomi kormány utasította ENSZ képviselőjét, hogy ellenezze a magyar kérdés napirendre tűzését. Az egyiptomi politikus még azt is megjegyezte, hogy országa segít elfogadtatni a magyar álláspontot a többi arab országban is, de ennek eredménye előre nem garantálható. Násszer elnök pedig beszédének bevezetőjében realisan beszélt az erőviszonyokról az ENSZ-ben, leszögezte, hogy a magyar kérdés napirendre tűzését nem lehet megakadályozni. Az elnök kijelentése szerint a nyugati hatalmak a magyar kérdést propagandára használják fel, elsősorban a Szovjetunió ellen. Közölte, hogy ő személyesen garantálja Egyiptom és Szíria támogatását, és hozzátette, hogy Jemen is támogathatja a magyar kérdést. Líbia esetében bizonytalan. Jordánia, Libanon, Irak és Szaud-Arábia amerikai, Szudán pedig angol befolyás alatt áll, és szintén nem garantálható, hogy ki mellett állnak.³³ (A mellékelt kép Násszer budapesti tárgyalásait mutatja)

A Szuzei-csatorna államosítása és az ezt követő válság miatt Násszer elnök lemondta tervezett háromnapos magyarországi látó-

³² Abdel-Latíf al-Bugdádi (1917–1999), egyiptomi katonatiszt és politikus, 1953 és 1954 között hadügyminiszter volt. A Szabad Tiszti Szervezet és az 1952. júliusi forradalom parancsnoksági tanácsának tagja. 1956. június 29-én a hármas agresszió után önkormányzati és vidékügyi miniszterré, valamint Port Said újjáépítési miniszterévé nevezték ki. 1957. július 22-én megválasztották a parlament elnökének. A Szíriával való egység létrejötte után az Országgyűlés feloszlott, és kinevezték a Köztársaság alelnökévé. 1958 augusztusában kinevezték a termelési ügyekért felelős alelnöknek. 1961. október 19-én a kormányapparátus átszervezésével bízták meg. 1962. október 24-én a Szocialista Unió Legfelsőbb Végrehajtó Bizottságának tagja lett. 1964 márciusában benyújtotta lemondását és kivonult a politikai életről.

³³ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) XIX-J-1 Egyiptom 1945–1964. 5. doboz. 004399/1. sz. irat (Magyar kormányküldöttség látogatása Egyiptomban. Kairó, 1957. szeptember 28.).

gatását, amely 1956. szeptember 5-én kezdődött volna,³⁴ s ez csak 1958. augusztus 29-én valósult meg. E látogatás megerősítette az egyiptomi - magyar kapcsolatokat. Látható volt a magyar fél fogadó-készsége, vendégszeretete. A legtöbb magyar vezető jelen volt az elnök fogadásán a repülőtéren, és nagyméretű táblákon arab, illetve magyar nyelvű feliratok is üdvözölték Násszer elnököt: „*Forró szeretettel üdvözöljük a baráti Egyesült Arab Köztársaság elnökét, Gamal Abden-Násszer urat.*” Az egyiptomi felet is foglalkoztatta a budapesti látogatás. Az egyiptomi elnöki hivatal a rövid idejű látogatásról szokatlanul nagy mennyiségű képet készített: összesen 136-ot (68-at az érkezéskor, 66-ot a távozáskor és kettőt a repülőgépen). Az egyiptomi napilapok³⁵ és heti magazinok³⁶ is sokat foglalkoztak a budapesti úttal, hangoztatva, hogy a két ország kapcsolatain kívül a szuezi válság fejleményeit, valamint a magyar bel- és külpolitikai helyzetet is nyíltan megtárgyalták.

Végezetül, az arab politikusokat és a közvéleményt egyrészt a szuezi válság folyamán tanúsított szovjet magatartás állította Moszkva mellé a magyarországi krízis megítélésében, másrészt pedig a Nyugat, s főként az Egyesült Államok szinte közömbös magatartása az algériai háborúval kapcsolatban. Úgy érezték, s nem is alaptalanul, hogy a világ közvéleménye és a politikusok az arabok szemében fontos kérdést, az algériai háborút elhanyagolják, s csak a szovjetek barbár tetteit emlegetik s ítélik el, a francia hadseregét nem.

Az egyiptomi vezetést foglalkoztatták a magyarországi események, aggasztotta őket a szovjetek magatartása, intervenciója. Nehéz

³⁴ Zágor György kairói magyar nagykövet feljegyzésében megemlíti Gamal Abden-Násszer elnök magyarországi látogatásának időpontjáról, hogy az Ali Szabri elnök politikai kabinetjének vezetőjével folytatott megbeszélések értelmében: „*Násszer elnök Prágából szeptember 5-én délben fog repülőgépen Budapestre indulni, ahová legkésőbb délután 2 óraker érkezik meg. Budapestről 7-én estére tervezik a tovább utazást Bukarest felé, vonattal. [...] Ráműtattam az ezredesnek, hogy minimum 3 estére van szükség Budapesten ahhoz, hogy egy hivatalos program lebonyolódhasson. Ali Szabri ezen észrevétele alapján módosította a Budapestről való továbbindulás időpontját és megállapodtunk, hogy 8-án, a reggeli órákban fog az elnök elindulni, de nem vonattal, hanem repülőgéppel.*” Lásd: *A szuezi válság és Magyarország 1956. Diplomáciai iratok az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc, illetve a szuezi válság történetéhez.* Veritas Történetkutató Intézet – Magyar Napló, Budapest, 2016. 112–113.

³⁵ Lásd az *al-Ahrám*, az *ahbár al-Júm* és az *ad-Dzsumhúrja* 1958. augusztus 27. és szeptember 4. közötti lapszámaikat.

³⁶ Lásd a *Rúza al-Júsuf* és az *al-Muszavvar* korabeli két számát.

helyzetbe hozta őket, minthogy ők ugyanúgy, mint a magyar felkelők, a nemzeti függetlenséget védték. Hálid Mohieddín,³⁷ egyiptomi politikus és szabad katonatiszt, elmondta, hogy a kormányt a magyarországi események: „tartózkodóbbá tették a Szovjetunióval szemben, [...] a Szovjetunió elleni nyugati vádak nehezebbé tették számunkra a Szovjetunióval való együttműködést.”³⁸

³⁷ Halid Mohieddin (1922–2018) egyiptomi politikus és katonatiszt volt. Részt vett az 1952-es egyiptomi forradalomban, a Szabad Tiszti Mozgalom tagjaként, amely megdöntötte a monarchiát akkor Farouk király fennhatósága alatt. Mohieddine fontos politikai és médiaszerepeket töltött be Násszer elnöksége alatt, bár a kettőnek számos konfliktusa is volt. Politikai befolyása csökkent Szadat elnöksége elején. 1976-ban megalapította a baloldali Nemzeti Progresszív Unió Pártját (Tagammu). Mohieddine vezetésével Tagammu jelentős ellenzéki erővé vált Hoszni Mubarak uralma alatt.

³⁸ J. NAGY László: *Magyar–egyiptomi kapcsolatok a második világháború után (1947–1970)*. JATEPress, Szeged, 2015. 52–56.

Percze Máté¹

A Közel-Kelet a hidegháború éveiben. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió versenye a Közel-Kelet arab államaiért

Abstract

The Middle East in the Years of the Cold War. The United States and Soviet Union's Race for the Arabian States of the Middle East

In this study, I examine the geopolitical competition between the United States and the Soviet Union in the Middle East. I present the main goals of the superpowers and how they tried to strengthen their influence in the Arab countries. As a result of the American-Soviet rivalry, Arab nationalism, which proclaimed Arab unity, emerged as a serious political force in the Middle East. In my essay, I examine how the idea of Arab nationalism and the United Arab Republic which relied on it, have tried to resist of the significant pressure from the United States and the Soviet Union.

Keywords: Cold War in the Middle East; Baghdad Pact; Arab nationalism; Gamal Abdel Nasser; United Arab Republic;

Tanulmányomban az Egyesült Államok és a Szovjetunió geopolitikai versengését vizsgálom a Közel-Kelet arab országaira vonatkozóan. A második világháború után kialakult új világrendben a Közel-Kelet jelentős pozíciót töltött be, amelyet több tényező együttesen biztosított. Stratégiai fontosságát egyrészt a Szovjetunióval való háttárai, másrészt a távol-keleti gyarmatokra vezető leggyorsabb út, a Szezi-csatorna adta. Emellett a 20. században a Közel-Kelet globális jelentőségű gazdasági tényezővé vált, a területén található hatalmas kőolaj készletek miatt. A fentebb említett okok miatt a nagyhatalmak, főképpen az USA és a Szovjetunió igyekeztek minél nagyobb politikai és gazdasági befolyást szerezni az arab országokban. Fontos megemlíteni, hogy bár a régió arab országait összekötötte a közös nyelv és kultúra, mégis számos tekintetben különböztek egymástól.

¹ Historian, PhD Student. ELTE, Budapest. perczematé94@gmail.com

A nagyhatalmak gyakran éppen ezeket a különbségeket használták fel céljaik eléréséhez. A két szuperhatalom közötti versengés hatásai még napjainkban is megfigyelhetőek a régió államainak gazdaságában és politikai életében.

Esszémben bemutatom hogyan próbálta az USA és a Szovjetunió megnyerni az arab országokat. Az amerikai-szovjet vetélkedés hatására felerősödött az arab egységet hirdető arab nacionalizmus, (vagy pánarabizmus) amely komoly politikai erőként jelent meg a Közel-Keleten. Az arab nacionalizmus és a két szuperhatalom egyre aktívabb szerepe is hozzájárult az arab egység egy fontos mérföldkövének számító, Egyesült Arab Köztársaság létrejöttéhez. Az EAK megalakulása és bukása jól példázza a közel-keleti viszonyok összetettségét, melyekre jelentős befolyást gyakorolt az amerikaiak és a szovjetek közötti geopolitikai párharc is.

Új világregend: A hidegháború kezdete

A második világháborút követően hatalmas változás következett be a globális politikában. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió gazdasági és katonai szuperhatalommá váltak, míg Nagy-Britannia és Franciaország meggyengült és fokozatosan elveszítette gyarmatait. A kezdetben jónak mondható amerikai-szovjet viszony az élesen eltérő ideológiai, gazdasági, társadalmi és kulturális különbségek miatt 1947-re megromlott. Ez valójában egy új korszak kezdetét jelentette a világpolitikában: a hidegháború időszakát. Mindkét szuperhatalomnak megvoltak a maga saját tervei egy új status quo kialakítására.

1947. március 12-én Harry S. Truman elnök a kongresszusi beszédében kijelentette, hogy az Egyesült Államok köteles beavatkozni azokban az államokban, ahol a kommunizmus teret nyer. Truman szerint a világ valamennyi nemzetének térfelet kell választania: *„ebben a történelmi pillanatban majdnem minden nemzetnek választania kell két életforma között. Ez a választás azonban gyakran nem lehet önálló. Az egyik út a többség akaratán alapul, és független intézményrendszer, népképviseleti kormányzat, szabad választás, a személyes szabadság garanciája, szólás- és vallásszabadság, illetve a politikai zsarnokság hiánya jellemzi. A másik életút egy kisebbség akaratán alapul, mely a többségre kényszeríti akaratát. Ez terrorra és nyomásgyakorlásra támaszkodik, irányítja a sajtót és a rádiót, befolyásolja a választásokat és elnyomja a személyi szabadságot. Úgy gondolom, hogy az Egyesült Államok politikájának támogatnia kell*

*azokat a szabad embereket, akik ellenállnak a fegyveres kisebbségek, vagy a külső erők alávetési kísérleteinek."*²

A szovjet diplomáciát ebben az időszakban az Európa központúság jellemezte. Sztálin érdeklődését a német kérdés alakulása kötötte le, így más területek iránt, beleértve a Közel-Keletet is, nem mutatott nagyobb érdeklődést.³ A szovjet diplomácia fő irányvonalát Andrej Zsdanov fogalmazta meg a Porebában tartott kommunista értekezleten, 1947. szeptember 30-án. A később csak Zsdanov-doktrínának nevezett elmélet szerint a világ „két táborból” áll: „az egyik oldalon a Szovjetunió és a demokratikus országok politikája, a másik oldalon az Egyesült Államok és Anglia politikája. A két ellentétes tábor – az imperialista és az antiimperialista – harca a kapitalizmus általános válságának további kiéleződése, a kapitalizmus erőinek gyengülése, a szocializmus és a demokrácia erőinek növekedése közepette megy végbe”⁴

Ez a politikai irányvonal határozta meg a szovjet diplomáciát, egészen Sztálin 1953-ban bekövetkezett haláláig. A szovjetek politikájában Sztálin halála után jelentős változások indultak meg, amelyeknek legnagyobb támogatója Sztálin utódja Nyikita Hruscsov volt. A korábbi Európa centrikusságot felváltotta a globális szintű érdeklődés.⁵ Sztálin nem bízott az arab vezetőkben, a közel-keleti konfliktusokat pedig csupán az imperialista hatalmak vetélkedésének tartotta.

Az 1948-as arab-izraeli háborúban a szuperhatalmak ellentétes oldalon álltak. A Szovjetunió nem vett részt aktívan a konfliktusban, de annak elmélyülésével, fokozatosan az arab országok felé fordult. Az Egyesült Államok saját geopolitikai érdekei miatt Izraelt támogatta. Izrael támogatásában kulcsfontosságú tényező volt a második világháború után kialakult új amerikai diplomáciai irányvonala. Ez az új irányvonal sok tekintetben megegyezett Nicholas J. Spykman politológus geopolitikai rendszerével. Szerinte a világpolitikai dominancia eléréséhez és megtartásához kiemelten fontosak a peremterületek, azaz Nyugat-Európa, a Távol-Kelet, Délnyugat-Ázsia. Utóbbi esetében a hatalmas olajtartalékok miatt a Közel-Kelet feletti ellenőr-

² <https://rubicon.hu/kalendarium/1947-marcius-12-a-truman-doktrina-meghirdetese> (Letöltés: 2021. 09.27.)

³ J. NAGY (2006) 23–24.

⁴ https://ng.24.hu/kultura/2005/09/30/a_vilag_ket_taborbol_all/ (Letöltés: 2021. 09.27.)

⁵ GOLAN (1990): 11–14.

zés. Amennyiben egy állam képes ellenőrizni ezeket a területeket, akkor a világpolitikát is uralni tudja. A Spykman-féle geopolitikai rendszer a hidegháborúban is meghatározta az Egyesült Államok külpolitikáját.⁶ Emiatt az USA a második világháborút követően aktívabban kezdett érdeklődni a Közel-Kelet iránt, ezzel folyamatosan kiszorítva a briteket és a franciákat.

A 20. században a kétpólusú világ kialakulása az arab országokat is megosztotta. A szunnita államok, főleg Szaúd-Arábia nyíltan szovjetellenes politikát folytattak. Ennek egyik oka a szovjet ideológia alapját képező ateizmus volt. A konzervatív, a mindennapi szinten is az iszlám által irányított országok számára az efféle eszmék komoly fenyegetést jelentettek. A Szovjetuniótól való elhatárolódás másik oka a gazdaságban és a társadalomban található. A gazdag arab államok vezető rétege vagyonukat és ezzel együtt hatalmukat is a kapitalista gazdasági berendezkedésnek köszönhették. Az ilyen országokat, elsősorban a gazdag olajállamokat, szoros kapcsolatok fűzték az Egyesült Államokhoz és annak nyugati szövetségeseihez. A szovjet gazdasági modell, az államosítás és a magánvagyon megszüntetése, vagy korlátozása rendkívül érzékenyen érintette volna ezen országok gazdaságát és társadalmi elitjét.

Ezzel ellentétben a nehezebb gazdasági helyzetben lévő arab államok sok esetben a Szovjetunió felé fordultak. A szovjet vezetés anyagi és technológiai segítyekkel, melyek számos alkalommal haditechnológiai vonatkozásúak voltak, kedvezményes szerződésekkel próbálta befolyásolni, ezáltal saját politikai céljainak megnyerni a közel-keleti államokat. Ezekben az országokban, bár az iszlám nagy szerephez jutott, a pánarab szemlélet vált uralkodóvá, például Egyiptom és Szíria esetében. A vallási érdekeket a vezető hatalmak háttérbe szorították és az arab nacionalizmus eszméjének megfelelően a saját államaikat próbálták erősíteni, ami nagyon gyakran együtt járt a hadsereg fejlesztésével és a fegyverkezés mértékének növelésével. A folyamatos kiadások egyre szorosabb gazdasági, ezáltal politikai kapcsolatot eredményeztek a Szovjetunióval, amelynek eredményeképpen ezen államok hosszabb-rövidebb ideig szovjet befolyás alá tartoztak.⁷

Miután a 20. századra a kőolaj a világgazdaság egyik legfontosabb

⁶ DOMONKOS (2013): 153–154.

⁷ BÍRÓ (2017): 597–600.

nyersanyagává vált, az olajkitermelő országok is egyre fontosabbá váltak a globális politikában és gazdaságban. A hidegháború alatt a kőolaj jelentősége tovább növekedett. Az Egyesült Államok és szövetségesei számára már nemcsak a kitermelő országok élveztek prioritást, hanem a környező államok is, amelyeken keresztül a kitermelt kőolajat szállították. Ennek eredményeképpen a Közel-Kelet államaira erős nemzetközi nyomás nehezedett. A nagyhatalmak tudatosan próbálták befolyásolni ezen országok belpolitikáját saját érdekeiknek megfelelően.

A Bagdadi Paktum

Hruscsov belátta, hogy a Szovjetunióknak válaszolnia kell a Közel-Keleten és Közép-Ázsiában végbemenő eseményekre. Ezek közül a legfontosabb a Bagdadi Paktum 1955-ös létrehozása volt.⁸ A Paktum a közel-keleti térség katonai-védelmi szervezete volt, melynek tagjai - Nagy-Britannia, Pakisztán, Törökország, Irak és Irán voltak, az Egyesült Államok pedig külső segítséget nyújtott.⁹ A Paktum célja a Szovjetunió elszeparálása volt a Közel-Kelet többi országától. Moszkva számára a Paktum létrejötte súlyos csapás volt, a szovjet vezetés egyértelmű fenyegetésként értelmezte, mivel így nyugati fegyveres erők jelentek meg a Szovjetunió határainál. A Paktumot Egyiptom sem támogatta, mivel azt a brit imperializmus egy újabb eredményének tekintette. A Bagdadi Paktum tovább erősítette Hruscsov azon meggyőződését, hogy elődjénél jóval aktívabb külpolitikát kell folytatnia és igyekeznie kell megnyerni az arab államokat a szovjet érdekeknek. Ez azt is jelentette, hogy ekkortól a keleti blokkhoz tartozó szocialista országok is aktívabb külpolitikát folytathattak az arab országok irányába.

Az USA számára már a Paktum létrehozása is nagy kihívást jelentett, mivel egyeztetni kellett az amerikai és a brit érdekeket a többi

⁸ A Bagdadi Paktum alapját a MEDO (Middle Eastern Defence Organization) terv képezte. A tervet a britek és az amerikaiak dolgozták ki, azzal a céllal, hogy megvédjék a Nyugati érdekeket, biztosítsák a Csatorna övezetet, és ha szükséges támogassák az olajtermelő országokat. Az eredeti terv szerint a szervezet központja Kairó lett volna. A MEDO nem valósult meg, mert a Szabad Tisztek hatalomra jutása utáni egyiptomi politika és az Egyiptommal szomszédos arab államok, a nyugati országok imperialista szándékának tartották.

⁹ NÉMETH (2006): 275.

résztevő országgal. Az USA egyáltalán nem támogatta a britek gyarmati rendszerét, de igyekezett rávenni őket, hogy támogassák az amerikaiak feltartóztatás politikáját. További probléma volt, hogy míg az USA igyekezett elhatárolódni a britek gyarmati múltjától, a régió államait éppen a britekkel közösen próbálták megnyerni a szövetségnek. A Paktum fenntartása azonban még ennél is nagyobb feladatnak bizonyult, mivel a tagországok erősen megosztottak voltak. Sokan nem tartották igazi fenyegetésnek a Szovjetuniót, míg mások inkább saját jól felfogott érdekeiket helyezték előtérbe. A Paktum katonailag sem volt elég erős ahhoz, hogy hatékonyan ellenálljon egy esetleges szovjet támadásnak.¹⁰

A szövetség labilitását jól mutatja Irak esete is. Irak II. Fejszál uralkodása alatt kifejezetten jó viszonyt ápolt Washingtonnal, sőt az egyik alapítója volt a Bagdadi Paktumnak. Csakhogy 1958. július 14-én az Abd al-Karím Kászem vezette katonák puccsot hajtottak végre, melynek során megölték Fejszált és a királyi család tagjait. A hatalmat megszerző Kászem szakított az Egyesült Államokkal és kilépett a Bagdadi Paktumból. A Paktumot ezután a Központi Szerződés Szervezete (CENTO) váltotta fel. Kászem jó kapcsolatokat épített ki Moszkvával és az Egyesült Arab Köztársasággal.¹¹ Irak példája is jól szemlélteti, hogy a szuperhatalmak erős befolyásuk ellenére sem tudták minden esetben megakadályozni az arab államok politikai fordulatait. Valamennyi esetben megfigyelhető, hogy a szuperhatalmak vagy azok érdekszférájába tartozó országok közvetlenül, vagy közvetetten befolyásoltak egy másik arab államot. Az iraki puccsot vezető Kászem maga is a nasszerista elveket vallotta, a puccsot követően pedig az EAK lett az egyik legnagyobb támogatója. Ezek az összefüggések jól mutatják a Közel-Kelet arab államainak bonyolult viszonyrendszerét.

Az Egyesült Államok és a Szovjetunió közel-keleti versenye csupán a hidegháború egyik hadszínterének tekinthető. Több esetben is előfordult, hogy az egy időben történt események jelentősen befolyásolták a két hatalom tevékenységét. Ezek lehetnek belpolitikai okok, mint az amerikai elnökválasztás, ami komoly hatást gyakorolt Eisenhower közel-keleti politikájára. Ugyanakkor az egymással egy időben történő külpolitikai események is kihathatnak egymásra. Utóbbi

¹⁰ KISSINGER (1996): 514.

¹¹ MAGYARICS (2000): 371.

történt a szovjetekkel 1956-ban.¹² Moszkva kevésbé vállalt részt a Szezei-válság kezelésében, mert figyelmét a lengyel, majd a magyar események kötötték le. Ezek ellenére a szuperhatalmak minden adódó lehetőséget felhasználtak saját pozíciójuk erősítésére és egymás gyengítésére.

A Truman-doktrína és az 1953 utáni szovjet külpolitikai változás jelentette az elméleti alapot a két szuperhatalom folyamatos vetélkedésének, amely a Közel-Keletet sem kerülte el. Az Egyesült Államok számára fontos volt a Szovjetunió elszigetelése és a közel-keleti olajmezők biztosítása. Ez utóbbi nem csak az USA, hanem valamennyi szövetségesének prioritása volt. A térségben található Szezei-csatorna gazdasági is politikai jelentőséggel is bír. A nyugati országoknak, főképpen a briteknek a Szezei-csatorna stratégiai fontosságú volt, mivel Indiába és a keleti gyarmataikra a csatornán keresztül juthattak el leggyorsabban.

Gamal Abden Nasszer és az arab nacionalizmus

1952. július 23-án a fiatal katonatisztekkel álló Szabad Tisztek Mozgalma puccsot hajtott végre. A Szabad Tisztek megalakították a *Forradalom Legfelsőbb Tanácsát*, amelyet Gamal Abden Nasszer ezredes irányított. Az új vezetés céljai közé tartozott a valódi nemzeti szabadság és a teljes függetlenség kivívása, az állam nacionalista alapokon történő megszervezése és az arab egységtörekvések támogatása.

Moszkva kezdetben nem támogatta a Szabad Tisztek mozgalmát. Ennek egyrészt ideológiai oka volt, a szovjet vezetés a fasiszmusra emlékeztető katonai diktatúráként értelmezte a mozgalmat, mivel Nasszer felszámolta a többpártrendszert és helyette bevezette a Nemzeti Unió pártját. További problémát jelentett az egyiptomi-szovjet viszonyban, hogy Nasszer antikommunista politikát folytatott. Azonban ezeket a problémákat a külpolitikai változások háttérbe szorították.

Egyiptom részt vett az 1955-ben megrendezett Bandungi Konferencián, ezzel jelezve, hogy sem az USA, sem a Szovjetunió politikai tömbjébe nem kíván tartozni. Nasszer híres antikolonialista politikát folytatott, melynek egyik legnagyobb győzelme a Szezei-csatornánál

¹² KISSINGER (1996): 531.

állomásozó brit csapatok kivonása volt 1954-ben.¹³ A kivonás az Egyesült Államok nyomásgyakorlásának köszönhetően történt. Az Egyesült Államok szerette volna megnyerni Egyiptomot egy kommunista-ellenes szövetség tagjának, ezért több esetben is barátságosan viszonyult Nasszer rendszeréhez. A nasszeri külpolitikát jelentősen befolyásolták a már korábban megindított gazdasági reformok. Nasszer fő célja az iparosítás volt, viszont ez hatalmas energia igényvel járt. A problémát az Asszuáni-gát megépítésével, valamint annak vízerőműve által termelt elektromos árammal oldotta volna meg.

Az Egyesült Államok és a Szovjetunió is felismerte, hogy Egyiptom stratégiai fontosságú az arab országok megnyeréséhez. Ez a tény jelentősen befolyásolta az amerikai és a szovjet külpolitikát. Az USA éppen emiatt szorgalmazta a brit csapatok kivonását Egyiptomból 1954-ben. A Szovjetunió más módon igyekezett befolyást szerezni Egyiptomban. Az 1950-es évek közepén már érződött egy újabb arab-izraeli konfliktus kirobbanásának lehetősége. Egyiptom próbálta felgyepezni hadseregét, de a nyugati országoktól nem kapott fegyvereket. Emiatt Nasszer Moszkvához fordult segítségért.

Moszkva azonban nem akart nyíltan fegyvert szállítani Egyiptomnak, mert így romlott volna a presztízse, mint a „*béketábor vezetője*”. Másik fontos szempont volt, hogy az esetleges szovjet fegyverszállítmányok fegyverkezési versenyt idézhettek volna elő a Közel-Keleten. A szovjet vezetés a kérdés megoldását Csehszlovákiában látta. Csehszlovákia komoly hadiiparral rendelkezett a keleti blokkon belül, ráadásul nem érhetette szó a Szovjetuniót, ha Csehszlovákia ad el fegyvereket Egyiptomnak. A fegyverszállítási szerződést 1955. szeptember 12-én írták alá Prágában.¹⁴ A Csehszlovák fegyverüzlettel Egyiptom szorosabb kapcsolatba került a Szovjetunióval és szocialista tömb országaival.

Nasszer igyekezett nem elköteleződni a külpolitikában, ezért a Kelet iránt is érdeklődött. Nasszer keleti nyitásának részeként május 16-án hivatalosan is elismerte a Kínai Népköztársaságot és megkezdte a diplomáciai kapcsolatok felvételét.¹⁵ Utóbbi egy válaszlépés volt, amiért az Egyesült Államok vonakodott teljesíteni az Asszuáni-gát

¹³ GOLDSCHMIDT (1997): 267.

¹⁴ KRAJCSÍR (2015): 29–31.

¹⁵ GAZDIK (2017): 79–80.

építéshez ígért anyagi támogatását. Nasszer a kínai kapcsolatfelvétellel jelezte, hogy szükség esetén a szocialista blokkhoz is fordulhat.

A gát építését kezdetben az USA és a britek finanszírozták volna, de később elálltak a tervtől. A már megkezdett iparosítás folytatásához nélkülözhetetlen gát építését ezután Nasszer saját forrásokból próbálta kivitelezni. A tőke igény miatt 1956-ban államosította a Szu-ezi Társaságot, ezzel maga ellen fordítva a briteket és a franciákat. A gazdasági okokon kívül a Szu-ezi-csatorna államosítása politikailag is fontos volt. A radikális mozgalmak már régóta követelték a csatorna államosítását. A Muzulmán Testvérek alapítója Hasszán al-Banna így fogalmazta meg a csatorna brit fennhatóságát: *„A csatorna a miénk, a Nílus a miénk és a föld is a miénk. Mindezt az emberek (angolok) csak ideig-óráig birtokolják.”*¹⁶ Nasszer már a hatalomra kerülése után elkezdte tervezni a csatorna nacionalizálását. Ennek érdekében a terv végrehajtásához szükséges adminisztráció és a csatornát felügyelő új intézmények létrehozása már 1953-ban megindult.

A csatorna nacionalizálása alapjaiban sértette a brit és a francia érdekeket. A második világháború után, az Európába érkező olajszállítmányok főútvonala a Szu-ezi-csatornán keresztül vezetett. A hidegháború ideje alatt a csatornán átvezető útvonal fontossága tovább nőtt. A brit és francia gazdaság is az olajra épült, ezért a legkisebb olaj ellátási nehézség vagy áremelés az egész gazdasági rendszert érintette. Emiatt a két európai nagyhatalom aggódva figyelte az egyiptomi eseményeket, egyrészt tartottak az egyiptomi államosítástól, melynek következtében elvesztették volna a fontos útvonal ellenőrzését. Másrészt a szovjet terjeszkedés is nyugtalanító volt számukra. A szovjetek az egyiptomi kormányra gyakorolt befolyáson keresztül szerették volna megszerezni a csatorna feletti ellenőrzést, így megnehezítve a brit és francia olaj exportot.¹⁷

Az államosítás miatt 1956. október 29-én Izrael, Nagy-Britannia és Franciaország támadást indítottak Egyiptom ellen.¹⁸ A támadás sok-

¹⁶ FERWAGNER (2003): 58.

¹⁷ SELLERS – MAY – MCMILLEN (1999): 350–351.

¹⁸ Franciaország beavatkozásának gazdasági és politikai okai voltak. A csatornát megépítő Szu-ezi-csatorna társaságot (Compagnie Universelle du Canal Maritime de Suez) a francia Ferdinand de Lesseps alapította 1858-ban. 1875-ben Benjamin Disraeli brit miniszterelnök kivásárolta Egyiptom tulajdonrészét a Csatorna-társaságból, így a tulajdonosok főképp francia magánbefektetőkből és a brit kormányból állt. A csatorna államosítása hatalmas anyagi veszteséget okozott a tulajdonosoknak. Ezen kívül a

ként érte az egyiptomiakat, emiatt Izrael a Sínai-félsziget nagy részének ellenőrzését megszerezte. A brit és francia csapatok a Szezei-csatornánál szálltak partra. Habár, a brit-francia-izraeli erők jelentős sikereket értek el november 7-én, a hatalmas nemzetközi nyomás miatt megállásra kényszerültek. A britek és szövetségeseik alábecsülték a háború kirobbanását követő nemzetközi felháborodást. A konfliktus kirobbanásakor a Szovjetunió azonnal Egyiptom oldalára állt és felszólította a három agresszort a támadás leállítására. Hruscsov igyekezett erélyesen fellépni, ugyanakkor a szovjetek figyelmét éppen a magyar események kötötték le. Mindazonáltal jelzés értékű, ahogy Hruscsov a jugoszláv nagykövetnek nyilatkozott a Szezei válságról: *„Ne felejtse el, ha kezdődik a háború, akkor mi teljes erőnkkel Egyiptom mellett állunk. Ha a saját fiam önkéntesnek jelentkeznék, hogy Egyiptomért harcoljon, én magam is bátorítanám.”*¹⁹ A támadást az Egyesült Államok is elítélte, mivel attól tartott, hogy az agresszió a szovjet érdekszférába taszítja a térség arab államait.

Annak ellenére, hogy a háborúban Egyiptom katonailag vereséget szenvedett, Nasszer mégis győztesen és megerősödve került ki a konfliktusból. A háború alatt morális győzelmet aratott a gyarmatosító hatalmak felett, ami rendkívül népszerűvé tette Egyiptomban és az arab világban egyaránt. Az újonnan szerzett politikai tőkájének köszönhetően a regionális és a világpolitikában is az arab világ legkarizmatikusabb és legmegbecsültebb vezérévé vált. Miután 1957-ben felmondta a britekkel kötött 1954-es egyezményt és államosította az angol-francia tulajdonban lévő vállalatokat, bankokat és biztosítócégeket, Nagy-Britannia minden egyiptomi befolyását elvesztette.²⁰

A Szezei-válság egyik nagy nyertese a Szovjetunió volt. Azzal, hogy Moszkva határozottan Nasszer mellé állt és akár katonai támogatásáról is biztosította, rendkívül népszerűvé vált Egyiptomban és az egész arab világban.

Moszkva számára a hatalmas népszerűség politikai tőkét jelentett. A Szezei-válságot követően Nasszer egyre inkább a Szovjetunió felé fordult, akinek segítségével elérte, hogy Egyiptom rendelkezzen a második legfejlettebb iparral az afrikai kontinensen. Nasszer a szov-

franciák úgy gondolták, hogy az algériai felkelés mögött Egyiptom anyagi és erkölcsi támogatása áll, azok nélkül pedig a felkelés már elbukott volna.

¹⁹ KISSINGER (1996): 527.

²⁰ NÉMETH (2006): 278.

jet tőkét használta az Asszuáni-gát építéséhez, valamint az egyiptomi hadsereget is szovjet haditechnikával szerelte fel.²¹ Nasszer fő célja az volt, hogy Egyiptomot a Közel-Kelet egyik legfejlettebb gazdasági központjává tegye, emellett országa a forradalom és a nasszerizmus centrumává vált. A nasszerizmus meghatározó elemei közé tartozott a forradalmi nacionalizmus, az antiimperializmus és az etatizmus, azaz az államközpontúság.²² Az arab népek Nasszer politikájában az imperialista hatalmaknak való kiszolgáltatottság, valamint a különböző dinasztiki rivalizálása miatti megosztottság ellenszerét látták.

A Szovjetunió elkezdte megszervezni a saját közel-keleti blokkjának kiépítését. Ezen országok közé tartozott Algéria, Líbia, Egyiptom, Szíria és a palesztinok is. Ugyanakkor Moszkva inkább a nasszerizmus terjesztésében látta az arab országok megnyerésének módját. Általánosságban megállapítható, hogy mindkét szuperhatalom igyekezett megszerezni az arab világ államait. Ennek érdekében védelmi megállapodásokat és gazdasági, regionális együttműködési rendszereket hoztak létre. Az arab országok számára a két szuperhatalom vetélkedése a lehetőségek mellett veszélyeket is tartogatott. A korszakban gyakoriak voltak a puccsok, például Irak és Jemen esetében. Ezért igyekeztek egy regionális szintű biztonsági rendszert kialakítani, amely védelmet nyújthatott számukra.²³ Ezt az igényt az arab-izraeli háborúk tovább erősítették, ennek ellenére a kivitelezése a mai napig sem sikerült. Az arab igényeknek legmegfelelőbb formáját az Arab Liga képviselte, de a sajátos szervezeti struktúrája miatt számos esetben, például a jemeni polgárháború idején, képtelen volt megoldani a felmerülő problémákat.

A harmadik út: az Egyesült Arab Köztársaság

Nasszer külpolitikájának központjában az arab egység megvalósulása és Egyiptom arab világban betöltött pozíciójának erősítése volt. Külpolitikájának egyik legfontosabb eredménye, hogy Szíriával és Jemennel együtt létrehozták az Egyesült Arab Köztársaságot (EAK) 1958-ban. Az Egyiptommal közös unió a szír alkotmány sze-

²¹ A haditechnikai eszközök mellett a Szovjetunió kiképzőtiszteket és tanácsadókat is küldött Egyiptomba és Szíriába.

²² DIÓSZEGI – HARSÁNYI – NÉMETH (1997): 292.

²³ SELJÁN (2016): 35.

rint is az egyik legfontosabb célkitűzés volt: „a szír nép az arab nemzet részeként arra törekszik, hogy az arab nemzet egyetlen egységes államban élhessen.”²⁴ Az Arab Köztársaság megalakulása sokak számára az arab egység megvalósíthatóságának bizonyítéka volt, ennek hatására Nasszer népszerűsége tovább erősödött. Nasszer fő célja a Nílus-völgy, a Termékeny Félhold és az Arab-félsziget egyesítése, ezáltal az Egyesült Arab Államok létrehozása volt. Az EAK létrehozása csupán ennek a tervnek az első lépését jelentette. Az egyiptomi elnök úgy gondolta, hogy a többi arab ország látva az Egyesült Arab Köztársaság sikerét, majd önként csatlakozik az államalakulathoz.

Az Egyesült Arab Köztársaság létrejöttének lehetősége már 1956 nyarán felvetődött. Az unió alapját az a több évszázados arab egységtudat képezte, amit Szíria külügyminisztere Szalah Bitar 1956 júliusában a Szabad Népek adott interjújában így foglalt össze: „Minden arabot hajt az a vágy, hogy egyesülhessen testvéreivel. Az első világháború előtt ezek az arab országok egyetlen országot alkottak, ahol egyetlen nemzet, az arab nemzet lakott.”²⁵

A válság után a britek és a franciák jelentős hatalmi vákuumot hagytak a térségben, amit az Egyesült Államok próbált betölteni. Az USA legfőbb célja továbbra is az volt, hogy megakadályozza a szovjetek térnyerését a régióban. Ennek biztosítására az Egyesült Államok meghirdette az Eisenhower-doktrínát, amely lehetővé tette, hogy az USA gazdasági, sőt akár katonai segítséget nyújtson a térség azon országai számára, amelyekről úgy gondolják, hogy a nemzetközi kommunizmus fenyegeti. A program meghirdetésével az amerikai külpolitika a szovjet terjeszkedés megállítás mellett egy baráti arab országokból álló tömböt kívánt létrehozni. Azonban az arab országok, főleg az Arab Liga államai, nem bíztak az Egyesült Államok ígéretében. Sérelmezték, hogy a Szezezi-válság idején nem avatkozott be direkt módon, ezzel meghátrálásra kényszerítve a brit-francia-izraeli csapatokat.²⁶

A Szezezi-válság az Államok szaúdi kapcsolatait is próbára tette. Szaúd-Arábia követelte az amerikaiaktól, hogy akár fegyverrel is védjék meg Egyiptomot, ám ezt az Egyesült Államok több okból sem tehette meg. Egyrészt a katonai beavatkozással elveszítette volna

²⁴ BENKE (1997): 398–399. old.

²⁵ Szabad Nép, 1956. július 26. 3.

²⁶ GOLDSCHMIDT (1997): 314.

egyik legrégebbi szövetségesét Nagy-Britanniát, ami a hidegháború idejében teljesen kivitelezhetetlen volt. A másik ok Izrael volt. Az amerikai beavatkozás az izraelieket is ellenük fordította volna, ezzel az USA elvesztette volna a másik közel-keleti szövetségesét. A válság után az Egyesült Államok és Szaúd-Arábia kapcsolatát a gazdasági kapcsolatok és a szovjet térnyerés félelme szilárdította meg.

Az Egyesült Államok azonban egyáltalán nem számolt az arab nacionalizmus erejével. Nasszer az egység megteremtőjeként lépett fel, egy olyan arab egység megteremtőjeként, amely nem része egyetlen politikai tömbnek sem. Ezt 1957. január 18-án Kairóban kiadott nyilatkozatában is megerősítette: *„Nem ismerjük el a vákuum létezésének tézisént a Közel-Keleten. Ez a régió nem lehetett része semmilyen befolyási övezetnek, az arab nacionalizmus az, amely ezt az állítólagos űrt betöltheti”*²⁷

Szíria azután került nehéz helyzetbe, hogy elutasította a doktrínát, míg a szomszédos államok, Törökország, Libanon, Irak és Szaúd-Arábia elfogadták. Az USA arra törekedett, hogy Szíriát is belekényszerítse a doktrínát elfogadó országok sorába, ezt jelezte, hogy Törökország mozgósította haderejét a török-szír határon.²⁸ A helyzetet Nasszer segítsége oldotta meg, aki katonai egységeket küldött Szíriába 1957 októberében.²⁹ A Szovjetunió nyilatkozatban állt ki Szíria mellett, emiatt Szíria Moszkva felé közeledett.

Az EAK kihirdetése, a Bandungi Konferencia és az el nem kötelezett országok mozgalma egy válaszreakció volt a két szuperhatalom az Egyesült Államok és a Szovjetunió fokozódó térnyerésére a régióban. Nasszer úgy gondolta, ha sikerül legalább részben megvalósítani az arab egységet, akkor elegendő politikai tőkéje lesz, hogy az ő érdekeit is figyelembe vegyék a világpolitikában.³⁰ Ez azonban több szempontból is sikertelen volt. Egyrészt a Közel-Kelet arab országainak megvoltak a maguk jól felfogott érdekei. Ezek közé sorolhatóak az eltérő politikai és gazdasági célok. Erre talán a legjobb példa Szaúd-Arábia, amelyet már a megalakulása óta rendkívül szoros gazdasági szálak fűzték az Egyesült Államokhoz. Ez egyben azt is jelentette, hogy Szaúd-Arábia politikailag is az USA szövetségese

²⁷ J. NAGY - FERWAGNER (2004): 88.

²⁸ Törökország nagyobb hajlandóságot mutatott a katonai akcióhoz, mivel területi követelések miatt a török - szír viszony mélyponton volt az 1950-es években.

²⁹ J. NAGY (2006): 43-44.

³⁰ J. NAGY - FERWAGNER (2004): 94.

volt, sőt napjainkban is az. További problémát jelentett, hogy a nasszerizmus nem volt túl népszerű a monarchikus berendezkedésű arab államok körében. Az amerikai-szovjet vetélkedés is nehezítette az arab egység megszületését, mivel megosztottá tette az arab államokat. Ezek miatt a teljes arab egység megvalósítása lehetetlen feladatnak bizonyultak.

1961-re nyilvánvalóvá vált, hogy az Egyesült Arab Köztársaság súlyos problémákkal küzd. A szír és egyiptomi fél között jelentkező társadalmi, politikai és gazdasági problémák belülről feszítették szét az államot. Ezek a problémák olyan súlyosak voltak, hogy az arab egység ideológiája többé már nem volt elegendő összetartó erő. A Szíriában tapasztalható általános elégedetlenség miatt Nehlavi tábornok bejelentette a szétválást 1961. szeptember 28-án, ezzel az Egyesült Arab Köztársaság, az arab egység vívmánya megszűnt.³¹

Az EAK bukása egy nagyon is komoly problémára világított rá. Az Egyesült Arab Köztársaság nem bizonyult életképes államnak, ez viszont negatívan hatott az arab nacionalizmus eszméjére is. Az arab országok számára úgy tűnt, hogy a pánarabizmus eszméje nem elég erős alternatíva, hogy ellenálljon az USA és a Szovjetunió hihetetlen politikai és gazdasági nyomásának.

Nasszer 1970-es halálát követően Anvar Szadat lett Egyiptom vezetője, aki úgy vélte, hogy a szovjetek segítségével nem tudja legyőzni Izraelt és visszaszerezni az 1967-es háborúban elvesztett területeket. Emiatt Szadat közeledni kezdett az Egyesült Államokhoz, melynek első lépéseként 1972-ben kiutasította országából a szovjet tanácsadókat, így 1952 óta először a szovjet befolyás elhalványult Egyiptomban. A háborúba belefáradt Szadat elnök nyitottá vált az egyiptomi-izraeli kapcsolatok rendezésére. Az 1973-as háború után Szadat az USA felé fordult, ettől remélve a korábbi háborúban elvesztett Sínai-félsziget visszaszerzését.³² A nyugati nyitás érdekében Szadat megszüntette kapcsolatait a Szovjetunióval és elvetette a nasszerizmust. Az új gazdaságpolitikában a külföldi befektetők számára rendkívül előnyös feltételeket biztosított. Szadat intézkedései ugyanakkor gyengítették az arab egység politikát, mivel az elnök elsősorban Egyiptom érdekeit tartotta szem előtt.

Az amerikai elnök, Jimmy Carter politikai nyomására Anvar Szadat

³¹ J. NAGY -FERWAGNER (2004): 95.

³² NÉMETH (2006): 286.

egyiptomi elnök és Menáhem Begin izraeli miniszterelnök Camp Davidben tárgyaltak a két ország gazdasági és diplomáciai kapcsolatairól. Carter elődjével szemben aktívabb közel-keleti politikát folytatott, amelynek végső célja az egyiptomi-izraeli kapcsolatok normalizálása, így közvetett módon a Közel-Kelet békéjének megteremtése volt. Fontos megemlíteni, hogy Carter a békét a Szovjetunió bevonásával szeretne volna elérni, hogy később elkerülje az esetleges szovjet vádakat s a béke elleni akciókat. Azonban sem Szadat, sem Begin nem támogatta a szovjet részvételt a béketárgyalásokon.³³

Végül 1979. március 26-án aláírták az egyiptomi-izraeli békeszerződést. A békeszerződés megkötését a Carter adminisztráció hatalmas amerikai sikernek tartotta, mivel az Egyesült Államok közbenjárása tette lehetővé a közel-keleti békét. Ennek értelmében Izrael válalta a Sínai-félsziget kiürítését, cserébe Egyiptom első arab államként elismerte Izrael létét. A Camp David-i egyezmény, bár rendezte a több évtizedes egyiptomi-izraeli viszonyt, az arab világban hatalmas felháborodást keltett. Az Arab Liga felfüggesztette Egyiptom tagságát a szervezetben, amelyet csak 1989-ben kapott vissza. A Liga székhelyét, amely korábban Kairóban volt, Tuniszba tették át. Egyiptom elvesztette az arab államok közötti megbecsült státuszát s hosszú időre hiteltelenné vált. Az USA is jelentős presztízs veszteséget szenvedett az arab államok között. Anvar Szadat is sokat veszített népszerűségéből, majd 1981. október 6-án az Iszlám Dzsihád terroristái meggyilkolták.³⁴

Összegzés

Az Egyesült Államok és a Szovjetunió geopolitikai versenye a Közel-Keletet is érintették, emiatt a hidegháború időszakában az arab országokra jelentős nyomás nehezedett. A két szuperhatalom igyekezett minél nagyobb befolyásra szert tenni ezen államok körében. Ezzel azonban tovább növelték az arab államok közötti megosztottságot. A kétpólusú világban a közel-keleti országoknak is térfelet kellett választani, még akkor is, ha ez egyáltalán nem szolgálta érdekeiket.

³³ MAGYARICS (2000): 377.

³⁴ http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1979_marcus_26_washingtonban_alairjak_az_egyiptomi_izraeli_beket/ (Letöltés: 2021. 09. 27.)

Gamal Abden Nasszer egy harmadik opciót, az arab nacionalizmusra épülő arab egység útját választotta. Nasszer úgy vélte, ha sikerül összefogni az arab államokat, együtt elég erősek lesznek, hogy ellenálljanak az USA és a Szovjetunió politikai nyomásának. Annak ellenére, hogy Nasszer jó viszonyt ápolt Moszkvával, sőt a gazdasági kapcsolatok miatt a szovjetekhez kötődött, igyekezett független maradni. Emiatt vett részt Egyiptom a Bandungi Konferencián és részben ez vezetett az Egyesült Arab Köztársaság létrehozásához, amely az arab egység egyik fontos állomása volt. Mindazonáltal az arab nacionalizmus nem bizonyult elég erősnek, hogy a fentebb említett célokat elérje.

Az USA közel-keleti politikájában főszerepet kapott a Szovjetunió elszigetelése és a feltartóztatás politikájának regionális kiépítése. Helyzetét azonban rendkívül megnehezítette a Nagy-Britanniával való politikai konfliktus lehetősége. Az USA egyrészt elítélte a gyarmati rendszert és inkább a nyitott kapuk elvére épülő szabadpiaci rendszert támogatta, ez pedig alapvetően sértette a brit érdekeket. Másrészt a hidegháború idején az amerikaiaknak szükségük volt a britek segítségére és támogatására. Ez a paradox helyzet számos nehéz pillanatot eredményezett az amerikai diplomáciának.

A Szovjetunió legfontosabb célja az elszigetelés elkerülése volt. Ezen felül megpróbálta kiterjeszteni befolyását a régió országaira, hogy a későbbiekben lehetősége legyen megnehezíteni a nyugati szövetségesek olajellátását.

Bibliográfia

- BENKE József: *Az arab országok története*. II. kötet. Alexandra, Pécs. 1997.
- BÍRÓ SZ. Zoltán: *A Szovjetunió és Oroszország a Közel-Keleten*. Világtörténet. 7. (39.) évfolyam 2017.4.
- DIÓSZEGI István – HARSÁNYI Iván– NÉMETH István (szerk.): *20. századi egyetemes történet*. III. kötet 1945-1995. Budapest, Korona Kiadó, 1997.
- DOMONKOS Endre: *Geopolitikai irányzatok fejlődése a nemzetközi kapcsolatokban*. Politikatudományi szemle, 22. évfolyam 3. szám, 2013.
- FERWAGNER Péter Ákos: *Az egyiptomi iszlám fundamentalizmus „alapító atyái”*: Hasszán al-Banna és Szajjid Kutb. Limes, 1. szám. 2003.
- GAZDIK Gyula: *Fejezetek Egyiptom modern kori történetéből (1805-2013)*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, 2017.
- GOLAN, Galia: *Soviet policies in the Middle East from World War Two to*

Gorbachev. Cambridge University Press 1990.

GOLDSCHMIDT, Jr., Arthur: *A Közel-Kelet rövid története*. Maecenas, Budapest, 1997.

J. NAGY László – FERWAGNER Péter Ákos: *Az Arab országok története 1913-2003*. JATEPress, Szeged, 2004.

J. NAGY László: *Magyarország és az arab térség*. JATEPress, Szeged, 2006.

KISSINGER, Henry: *Diplomácia*. Panem – McGraw – Hill – Grafo, Budapest, 1996.

KRAJCSÍR Lukács: *Az 1955-ös csehszlovák – egyiptomi fegyvervásárlási egyezmény és következményei: Nasszer „keleti nyitása”*. Belvedere Meridionale 27. évf. 3. sz. 2015.

MAGYARICS Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. Eöt-vös József Könyvkiadó, Budapest, 2000.

NÉMETH István (szerk.): *20. századi egyetemes történet. Európán kívüli országok*. 2. kötet. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.

SELJÁN Péter: *A közel-keleti hatalmi egyensúly átalakulása*. Nemzet és Biztonság, 9. évfolyam 4. szám, 2016.

SELLERS, Charles – MAY, Henry – MCMILLEN, R. Neil: *Az Egyesült Államok története*. Maecenas könyvek, Budapest, 1999.

Horváth Emőke¹

A második Havannai Nyilatkozat

Abstract

The Second Declaration of Havana

The article provides an analysis of the political circumstances and the echo of the Second Havana Declaration. The Second Declaration of Havana was a Cuban response to the decision of the Organization of American States expelling the country from the organization in 1962. The statement underscores the fundamental goal of fighting in alliance with the peoples of the region against imperialism and for a revolution in Latin America. The article analyses the topic from this latter issue.

Keywords: Second Declaration of Havana; Cuba; Fidel Castro; Che Guevara; Organization of the American States; Revolution;

A második Havannai Nyilatkozat deklarálására 1962. február 4-én került sor, az Amerikai Államok Szervezetének VIII. külügyminiszteri találkozóját követően. A konferencia záródokumentumának VI. számú határozata egyértelműen megfogalmazta Kuba kormányának kizárását az Amerika-közi rendszerben való részvételtől. Indokként megállapította, hogy: *„Kuba jelenlegi kormánya azonosította magát a marxista-leninista ideológia elveivel, ezen a doktrínán alapuló politikai, gazdasági és társadalmi rendszert hozott létre, és elfogadja a kontinensen kívüli kommunista hatalmak katonai segítségét, beleértve a katonai beavatkozás veszélyét is Amerikában a Szovjetunió részéről; A kubai kormány jelenlegi kapcsolatai a kínai-szovjet blokk országaival nyilvánvalóan összeegyeztethetetlenek a regionális rendszert irányító elvekkel és normákkal, különös tekintettel az Amerikai Államok Szervezetének Alapokmányára és a Nemzetközi Amerikai Kölcsönös Segítségnyújtási Szerződésre.”*² Kuba kizárását hat tartózkodás (Argentína, Bolívia, Brazília, Chile, Ecuador,

¹ Historian, Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary, horvath.emoke.maria@kre.hu

² Eighth Meeting of Consultation of Ministers of Foreign Affairs. Punta del Este, Uruguay, January 22–31, 1962, Final Act, Washinfon, D. C. 1962, General Secretariat of the Organization of American States, VI. 12–14.

Mexikó) és egy ellenszavazat (Kuba) mellett tizennégy ország fogadta el. Figyelemre méltó, hogy a jelentős latin-amerikai országok közül egyik sem szavazta meg Kuba kizárását. A brazil delegáció a radikális, kizáró megoldás helyett amellet foglalt állást, hogy geopolitikai helyzete miatt politikai magatartásában a szigetország mozduljon el a semlegesség irányába, hasonlóan ahhoz, ahogyan 1948-ban Finnország tette, amikor megkötötte a Szovjetunióval a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést. A Punta del Este-i értekezletet követően néhány nappal, az esemény kubai visszhangját bemutató jelentésében Boleslaw Jeleń Lengyelország havannai nagykövete Alekszej Adzsubej – az Izvesztyija főszerkesztője, a Központi Bizottság tagja, Hruscsov beszédírója és tanácsadója, nem melleleg a veje – és Szergej Mihajlovics Kudrjavcev KGB tiszt és havannai szovjet nagykövet reakcióját említve azt írta jelentésében, hogy mindketten úgy gondolják, Finnország példájának követése, bizonyos fenntartásokkal, elfogadható lehetőség lenne.³ Ennek érdekében Adzsubej beszélt is Fidel Castróval, aki azonban határozottan elutasította Kuba finlandizációjának koncepcióját. Úgy gondolom, hogy 1962 januárjára oly mértékben szembekerült Castro az Amerikai Egyesült Államokkal és oly mértékben elköteleződött a Szovjetunió irányába, hogy súlyos belpolitikai veszteségek nélkül nem tudott volna kihátrálni ebből a helyzetből. Ha elfogadja a brazil javaslatot, azt kockáztatja, hogy a szigetország új politikai berendezkedése nélküle valósul meg, ami Castro számára elfogadhatatlan helyzetet jelentett volna. Fidel Castrónak tehát személy szerint is szüksége volt egy erős ellenségkép felmutatására ahhoz, hogy otthon elfogadhatóvá tegye politikáját, a választások elhagyását, a hagyományos demokratikus intézmények működtetésének hiányát, az egypártrendszer kialakítását, a forradalom radikalizálódását és az egyre erőteljesebb közeledést a Szovjetunió irányába. Adzsubej és Kudrjavcev egyetértettek abban: Castróban még nem merült fel az az elképzelés, hogy a latin-amerikai szubkontinens népeinek vezetőjeként lássa önmagát, ami azt jelenti, hogy nemzetközi téren a pozitív semlegességi politikát akár vállalhatta volna, ha ez összeegyeztethe-

³ „Jeleń havannai lengyel nagykövet távirata, 25 January 1962,” January 25, 1962, History and Public Policy Program Digital Archive, Szyfrogramy from Hawana 1962, 6/77 w-82 t-1264, Polish Foreign Ministry Archive (AMSZ), Warsaw.

tő lett volna belpolitikai elképzelésével.⁴ A későbbiekben látni fogjuk, hogy mennyire mérte fel helyesen Adzsubej és Kudrjavcev Castro ambícióit és szándékát.

A második Havannai Nyilatkozat Az Amerikai Államok Szervezetének döntésére adott kubai választ jelentette.⁵ A dokumentum magában foglalja a kapitalizmus, a gyarmatosítás és az imperializmus történeti, társadalmi-gazdasági és politikai elemzését, Karl Marx és José Martí írásaira alapozott magyarázatokat. A nyilatkozat kihangsúlyozza, hogy Kuba forradalmi elképzelései és az Egyesült Államok hatalmi struktúrája és politikája között alapvető szembenállás mutatkozik meg, majd a szöveg deklarálja a forradalmárok kötelezettségét és a kubai nép akaratát, vagyis az alapvető célt: a térség népeivel szövetségben harcolni az imperializmussal szemben a forradalom kivívásáért Latin-Amerikában. Az utóbbi kérdéskör szemszögéből fogom vizsgálni a második Havannai Nyilatkozatban megfogalmazottakat.

A Nyilatkozat végleges szövegének jóváhagyása az Egyesült Forradalmi Szervezetek elnökségének feladata volt, melynek február 3.-ai ülésén Kudrjavcev szovjet nagykövet is jelen volt és a Castróval folytatott beszélgetéséről készített jelentés alapján tudható, hogy Hruscsov írásos üdvözlést küldött az eseményre, melynek szövegét Kudrjavcev Fidel Castróval egyeztette és Castro örömmel fogadta a köszöntőt.⁶ Beck János havannai magyar nagykövet jelentéséből úgy tudjuk, amikor Fidel Castro bemutatta a második Havannai Nyilatkozatot az Egyesült Forradalmi Szervezetek elnökségének, akkor Blas Roca (a kubai kommunista párt volt vezetője) számos ponton nem értett vele egyet, de az egység kedvéért elfogadta azt.⁷ A havannai jugoszláv nagykövet szerint a latin-amerikai kommunista pártok többségükben nem hagyták jóvá a nyilatkozatot, talán a brazil

⁴ Uo.

⁵ Az esemény korabeli értékelésére lásd: Gordon CONNELL-SMITH: *The Future of the Organization of American States: Significance of the Punta del Este Conference*. IN: *The World Today*, Vol. 18. N° 3. Mar. 1962. 112-120.

⁶ „From the Journal of S.M. Kudryavtsev, 'Record of Conversation with Fidel Castro Ruz, Prime Minister of the Republic of Cuba, 3 February 1962',” February 28, 1962, History and Public Policy Program Digital Archive, AVP RF, f. 0104, op. 18, p. 121, d. 3, ll. 55-57.

⁷ „Hungarian Embassy in Havana (Beck), Report on meeting with Yugoslav Ambassador Boško Vidaković,” March 19, 1962, History and Public Policy Program Digital Archive, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (MNL OL) KÜM, XIX-J-1-j-Kuba, 3.d.

Kommunista Párt kritizálta a leghevesebben a szöveget.⁸ Mi váltotta ki az ellenérzést a Castro-szöveggel szemben? Mindenekelőtt az, hogy Fidel Castro nemrégiben (1961 októberében), az SZKP XXII. kongresszusán lefektetett elvekkel szembement a Nyilatkozat szövegében, és ezt az internacionálé emlőjén nevelkedett régi kommunisták meglehetősen rossz néven vették. Hruscsov ugyanis a kongresszuson elmondott záróbeszédében hangsúlyozta: „*a kommunizmus felépítése lenyűgöző programjának... megvalósításához ...békére van szükségünk*”.⁹ Ezzel szemben Fidel Castro azt hangoztatta, hogy az amerikai imperializmussal szemben számos latin-amerikai országban a forradalom elkerülhetetlen – bár tagadta, hogy Kubának a forradalom exportja lenne a célja –, úgy fogalmazott: a forradalmakat nem exportálják, hanem kirobbantják, és amit Kuba adhat a latin-amerikai népeknek, az nem más, mint saját példája – jelentette ki Castro. A kijelentés a forradalmak nem is olyan burkolt támogatásaként értelmezhető.¹⁰

A helyzetet tovább bonyolította Boško Vidaković jugoszláv nagykövet megállapítása, miszerint Fidel Castro a kínai befolyás hatása alatt áll.¹¹ Kína és Castro szemlélete közötti fontos egyetértési pontként említhető a forradalmi harcok – különösen a gerilla hadviselés – erősítése gondolatának képviselője Latin-Amerikában. Ez az elképzelés Latin-Amerika vonatkozásában már korán, 1960-tól pedig bizonyosan megjelenik mindkét fél politikai retorikájában. Kína rendszeresen hangoztatta, hogy az ázsiai, afrikai és latin-amerikai népek számára a kubai forradalom jó példa, ez a támogató lelkesedés nyilvánvalóan nem volt független a Mao Ce-tung nevével összeforrott kifárasztó gerilla-hadviselési forma kínai alkalmazásától. Ezt csak megerősítette Che Guevara 1960-ban közreadott munkája, melyet magyarul *A gerillaharcos kézikönyve* címen ismerünk.¹² Ebben az időszakban a kubai vezetés számos alkalommal nyilvánosan támogatta

⁸ Uo.

⁹ *Dél-Magyarország*, 1961. okt. 28. 2.

¹⁰ Discurso pronunciado por el Comandante Fidel Castro Ruz, primer secretario de la Dirección Nacional de las ORI y primer ministro del gobierno revolucionario en la segunda Asamblea Nacional del pueblo de Cuba, celebrada en la Plaza de la Revolución. el 4 de febrero de 1962. <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1962/esp/f040262e.html>

¹¹ „*Hungarian Embassy in Havana (Beck), Report on meeting with Yugoslav Ambassador Boško Vidaković*,” March 19, 1962, History and Public Policy Program Digital Archive, MNL OL KüM, XIX-J-1-j-Kuba, 3.d.

¹² Ernesto Che GUEVARA: *A gerillaharcos kézikönyve*. Ulpius-ház, Budapest, 2007.

a gerillaharcra vonatkozó kínai nézetet. Che Guevara 1960 novemberében, kínai látogatása alkalmával kijelentette, hogy nem a békés módszerek, hanem a kubai példa nyomán alkalmazott fegyveres harc jelenti a forradalom diadalának útját Latin-Amerikában.¹³ Egy évvel később (1961. szeptember 25.) kínai tartózkodása alkalmával Dorticós elnök hasonlóképpen nyilatkozott, amikor úgy fogalmazott, hogy a két ország fejlődésében közös vonásként említhető a parasztok aktív részvételén alapuló falusi környezetben kibontakozó gerillaharcok jelenléte.¹⁴ E néhány példa alapján is megállapítható, hogy Castro és a kínai vezetés véleménye megegyezett a latin-amerikai országoknak – ahogy ők fogalmaztak – az amerikai imperializmus alól történő felszabadulásának módozatával, ami önmagában még nem jelentette azt, hogy Kuba elkötelezte volna magát Kína mellett. Ezt azért sem engedhette meg magának, mivel eddigre már gazdaságilag erősen függött a Szovjetuniótól és a szovjet blokk országaitól és erre a tényre mindenkor figyelemmel kellett lennie. Che Guevara pedig az SZKP XXII. kongresszusát követően azt nyilatkozta Kína havanai nagykövetének, hogy „100 százalékgig egyetért Kínával”, de a szovjet támogatás kulcsfontosságú Kuba számára, ezért ezen véleményének nem tudott nyilvánosan hangot adni.¹⁵

A forrásokból egyértelműen megmutatkozik, hogy a kubai kommunista párt és annak vezetői kezdetben sem támogatták a latin-amerikai forradalmi harcokra vonatkozó kijelentéseket, ezt a megállapítást Kína kubai nagykövete is megerősítette, aki haza küldött jelentésében a korábbi kubai kommunista vezetőket – Anibal Escalantét, Carlos Rojast és Rafael Rodríguezt – nevezte meg szovjetbarátoknak.¹⁶ Csupán a Július 26-a Mozgalom, illetve a Batista-ellenes harcokban résztvevő, a kormányban, illetve meghatározó állami posztokon helyet foglaló kubaiak voltak azok, akik a Fidel Castro és Che Guevara által hangoztatott nézeteket elfogadták.

¹³ A Mao Ce-tunggal folytatott beszélgetéséről: „*Memorandum of Conversation between Mao Zedong and Ernesto 'Che' Guevara,*” November 19, 1960, History and Public Policy Program Digital Archive, PRC FMA 202-00098-01, 1-14.

¹⁴ The Sino-Soviet Struggle in Cuba and the Latin American Communist Movement. CIA/IRSS, DDI/ Staff Study, Reference Title: ESAU XXIII-63, 1963. november 1. Off. Ser. No. 5. 33.

¹⁵ Idézi Jeremy FRIEDMAN: *Shadow Cold War. The Sino-Soviet Competition for the Third World.* University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2015. 88.

¹⁶ Uo.

Meglepő módon Fidel Castro a latin-amerikai gerillaharcok előkészítésére történt hivatkozásként kérte Moszkvától, hogy a Szovjetunió állítson fel Kubában egy hírszerző központot.¹⁷ A kérésnek olyan üzenete volt, mintha Kuba nem venné komolyan az SZKP XXII. kongresszusának határozatait, és valószínűleg ezt így is értelmezték Moszkvában, mert a Ramiro Valdés Menéndez belügyminiszter által közvetített kubai kérelem nem talált szovjet meghallgatásra. A kérés elutasításának magyarázatát Valdés abban látta, hogy az egyes kontinensek tekintetében másként viselkedik a Szovjetunió és másként Kína, ugyanis Kína azon a felfogáson alapuló politikát próbál folytatni, hogy minden kontinensen léteznie kell egy kínai befolyási központnak, ezzel szemben a Szovjetunió nem hisz az ilyen központok létrehozásában, jelentette Valdés a moszkvai küldetésével kapcsolatban.

Castro állításával ellentétben közel sem csak a példa erejével kívánt hatni Kuba Latin-Amerikában a második Havannai Nyilatkozat idején, már 1960-tól kezdve támogatta a venezuelai gerillákat, akiknek lehetőséget biztosított arra is, hogy székhelyüket Havannában állítsák fel.¹⁸ Csak az 1962. esztendőben legalább 1.000-1.500 főre volt tehető a Kubában megforduló latin-amerikai gerillák száma, akik kiképzésre érkeztek a szigetországba. Később egy kubai tisztviselő úgy emlékezett vissza, hogy az ország középső részén (ahol sok kiképzőtábor működött) a „*felszabadítás örülete*” dühöngött.

A gerillaharcok latin-amerikai előkészítésének lehetősége mellett Kuba már az 1960-as évtől kezdve egyre inkább nyitni kívánt a korszakban Harmadik Világnak nevezett térség irányába, részben azért, mert a dekolonizációnak, a gyarmatellenes harcok elterjedésének mély ideológiai hatásai voltak Latin-Amerikában. Az első jelek a Harmadik Világ irányába történő terjeszkedésre akkor mutatkoztak, amikor Che Guevara és Raúl Castro 1959 júniusában, illetve 1960 júliusában Kairóba utazott, Fidel Castro pedig az Egyesült Nemzetek Szervezetében mondott beszédében 1960 szeptemberében erőteljesen foglalkozott afrikai kérdésekkel. Kuba baráti kapcsolatokat alakított

¹⁷ „*Soviet Report on Cuban Proposal to Establish a Soviet Intelligence Center in Cuba*,” April 04, 1962, History and Public Policy Program Digital Archive, Archive of the Federal Intelligence Service of the Russian Federation, File 88497, vol 1.

¹⁸ Dirk KRUIJT: Cuba and the Latin American Left. In: Latin American Guerrilla Movements: Origins, Evolution, Outcomes. Edited by KRUIJT, Dirk, REY TRISTÁN, Eduardo, and MARTÍN ÁLVAREZ, Alberto. Routledge, New York, 2020. 21.

ki több afrikai országgal, különösen Egyiptommal, Ghánával és Guineával, de a legszorosabb kapcsolatot Algériával építette ki. Éppen az SZKP XXII. kongresszusának idején érkezett Jorge Ricardo Masetti Fidel Castro üzenetével Afrikába és a Nemzeti Felszabadítási Front számára hozta a kubai segítség ajánlatát.¹⁹ Masetti találkozott a lázadó vezetőkkel, köztük az Algériai Köztársaság Ideiglenes Kormányának (GPRA) elnökével, Ben Youssef Ben Kheddával, és megállapodtak abban, hogy Kuba fegyvereket küld Algériába. Decemberben egy kubai hajó, 1.500 puskával, több mint 30 gépfegyverrel, négy, az Egyesült Államokban gyártott 81 mm-es aknavetővel és nagy mennyiségű aknavető gránáttal érkezett Casablancába, majd 1962 januárjában a Nemzeti Felszabadítási Front táborába szállították a katonai eszközöket.²⁰ Tehát az akció lebonyolítására éppen az OAS ülés időpontjában került sor. Megjegyzendő, hogy már Mikoján kubai látogatását (1960. február) követően elkezdődtek a Szovjetunió és Csehszlovákia fegyverszállításai a szigetországba, kézfegyvereket és lőszerket 1960 júliusában szállítottak először Kubába és a kubai katonák nagyobb létszámú első csoportját is ekkor küldték kiképzésre Csehszlovákiába. A „szovjet blokk” országai szeptembertől kezdve rendszeresen vittek hadfelszerelést Kubába. Szovjet és cseh technikusok és katonai szakértők nagy számban segítettek munkájukkal a kubai kormányzatot, többek között a légvédelmi fegyverek telepítése révén, 1962-re hozzávetőlegesen 10.000 szovjet tanácsadó, azaz katonai szakértő dolgozott Kubában, akik a hírszerzésben is meghatározó szerephez jutottak. Az 1961. szeptember 30-án kötött kubai-szovjet fegyveregyezmény, majd ennek 1962. március 23-án létrejött kiegészítése, összesen 138.360.360 amerikai dollár értékű szovjet fegyverszállítmány teljesítését jelentette Kuba számára. Kubának nagy szüksége volt minden fegyverre, ebben az esetben csupán gesztusértékű segítségadás jöhetett szóba Algéria vonatkozásában.

Algéria 1962. július 3-án vált függetlenné, első miniszterelnöke Ahmed Ben Bella lett, aki nem sokkal megválasztását követően Kubába is ellátogatott. Ben Bella és Fidel Castro beszédei alapján könnyen kimutatható, hogy a két forradalom vezetése gyorsan egymásra

¹⁹ Piero GLEIJESES: *Cuba's First Venture in Africa: Algeria, 1961–1965*. Journal of Latin American Studies, Vol. 28, Issue 1, 1996. 159-195. 160. doi:10.1017/S0022216X00012670

²⁰ Uo.

talált és Kuba példája nagy hatással volt személy szerint Ben Bellára is. A személyes motívumon túl azonban már tudatos külpolitikai elképzelést is feltételeznünk kell Kuba Algéria felé megmutató politikája kapcsán. Az algériai kapcsolat több vonatkozásban is hasznosnak bizonyult Kuba számára. Kuba így találhatott vissza a szigetországgal diplomáciai kapcsolataikat megszakító latin-amerikai áramok irányába, egyfajta diplomáciai híd szerepet töltötte be az észak-afrikai ország, többek között Brazília vagy Venezuela vonatkozásában. De ennél is fontosabb volt az a szerep, melyet a latin-amerikai gerillamozgalmak tekintetében mondhatott magáénak: Algérián keresztül érkezhettek a latin-amerikai forradalmárok az afrikai kontinensre és továbbjutásukat az egyes országokba Algéria és Kuba közösen koordinálta. Az algériai kapcsolat befolyással volt a kontinens irányába folytatott kubai külpolitikára is; Kuba egy sor megállapodást írt alá a függetlenségi mozgalmak támogatására az egész kontinensen.

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy sem Fidel Castro nem volt őszinte a második Havannai Nyilatkozat során, amikor csupán a kubai példa hatásáról beszélt, sem Adzsubej és Kudrjavcev nem mérte fel helyesen Castro ambícióit és szándékát, amikor úgy nyilatkoztak, hogy Castróban még nem merült fel az az elképzelés, miszerint a latin-amerikai szubkontinens népeinek vezetőjeként lássa önmagát.

Bibliográfia

CHE GUEVARA, Ernesto: *A gerillaharcos kézikönyve*. Ulpius-ház, Budapest, 2007.

CONNELL-SMITH, Gordon: *The Future of the Organization of American States: Significance of the Punta del Este Conference*. IN: *The World Today*, Vol. 18, N° 3. Mar., 1962. 112-120.

Dél-Magyarország, 1961. okt. 28.

Discurso pronunciado por el Comandante Fidel Castro Ruz, primer secretario de la Dirección Nacional de las ORI y primer ministro del gobierno revolucionario en la segunda Asamblea Nacional del pueblo de Cuba, celebrada en la Plaza de la Revolución. el 4 de febrero de 1962. <http://www.cuba.cu/gobierno/discursos/1962/esp/f040262e.html>

Eighth Meeting of Consultation of Ministers of Foreign Affairs. Punta del Este, Uruguay, January 22-31, 1962, Final Act, Washinfon, D. C. 1962, General Secretariat of the Organization of American States, VI. 12-14.

FRIEDMAN, Jeremy: *Shadow Cold War. The Sino-Soviet Competition for the Third World*. University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2015.

„From the Journal of S.M. Kudryavtsev, 'Record of Conversation with Fidel Castro Ruz, Prime Minister of the Republic of Cuba, 3 February 1962',” February 28, 1962, History and Public Policy Program Digital Archive, AVP RF, f. 0104, op. 18, p. 121, d. 3, ll. 55-57.

GLEIJESES, Piero: *Cuba's First Venture in Africa: Algeria, 1961–1965*. Journal of Latin American Studies, Vol. 28, Issue 1, 1996. 159–195. 160. doi:10.1017/S0022216X00012670

„Hungarian Embassy in Havana (Beck), Report on meeting with Yugoslav Ambassador Boško Vidaković,” March 19, 1962, History and Public Policy Program Digital Archive, MNL OL KüM, XIX-J-1-j-Kuba, 3.d.

„Jeleń havannai lengyel nagykövet távirata, 25 January 1962,” January 25, 1962, History and Public Policy Program Digital Archive, Szyfrogramy from Hawana 1962, 6/77 w-82 t-1264, Polish Foreign Ministry Archive (AMSZ), Warsaw.

KRUIJT, Dirk: *Cuba and the Latin American Left*. In: *Latin American Guerrilla Movements*. Ed.: Dirk KRUIJT-Eduardo REY TRISTÁN- Alberto MARTIN ÁLVAREZ. Routledge, New York, 2020.

„Memorandum of Conversation between Mao Zedong and Ernesto 'Che' Guevara,” November 19, 1960, History and Public Policy Program Digital Archive, PRC FMA 202-00098-01, 1-14.

„Soviet Report on Cuban Proposal to Establish a Soviet Intelligence Center in Cuba,” April 04, 1962, History and Public Policy Program Digital Archive, Archive of the Federal Intelligence Service of the Russian Federation, File 88497, vol 1.

The Sino-Soviet Struggle in Cuba and the Latin American Communist Movement. CIA/IRSS, DDI/ Staff Study, Reference Title: ESAU XXIII-63, 1963. november 1. Off. Ser. N° 5. 33.

Nagy Péter¹

Az NSZK „Magyarország-politikája” 1963–1973

Abstract

The „Hungary policy” of the FRG 1963–1973

In this paper my aim is to present the role that Hungary played in the West German *Ostpolitik*, and how the status of the country changed in the light of the foreign policy aspirations of the FRG.

In 1963, Hungary and West Germany agreed on establishing trade offices to stabilize trade in goods and, in the long run, to normalize political relations. The convention was part of Ludwig Erhard's Eastern policy, which called for the development of relations with the countries of the Warsaw Pact as well as the political and economic infiltration of East Germans' „*hinterland*”. Hungary seemed to be an ideal partner, but it soon became clear that its opportunities in foreign policy were rather limited.

As Willy Brandt came to power, Hungary lost its key position. The West German government realised that Eastern policy could only be effective, if they make the painful compromise of recognizing the GDR.

Keywords: Cold War; German Question; Ostpolitik; Warsaw Pact; hinterland; Willy Brandt;

Magyarország és a Német Szövetségi Köztársaság kapcsolatának alakulását nagymértékben befolyásolták az aktuális hidegháborús feszültségek, valamint a felek meglehetősen bonyolult, sokszor ellentétes külpolitikai érdekeltségei. Mindazonáltal a kubai rakétaválság lezárulása, illetve miután a „magyar ügy” lekerült az ENSZ napirendjéről, a nemzetközi helyzet megfelelőnek mutatkozott ahhoz, hogy a két ország között megindulhasson a kapcsolatfejlesztés. Ugyanakkor a külpolitikai célkitűzések közel sem egyeztek, így ez a folyamat meglehetősen vontatottan haladt. A továbbiakban azt szeretném bemutatni, hogyan változott hazánk nyugatnémet megítélése az *Ostpolitik* szempontjából a hatvanas években, valamint, hogy mennyire volt fontos Bonn számára a Budapesttel való jó viszony kialakítása.

¹ Historian, PhD Student, ELTE, Budapest. pety.nagy@gmail.com

A nyugatnémet külpolitikát 1955 óta a Hallstein-doktrína² határozta meg, amely négy alappillérből állt. Bonn mindenekelőtt a német nép egyedüli legitím képviselőjének tekintette magát. Nézetük szerint – az NDK-val ellentétben – a Szövetségi Köztársaságban a hatalom demokratikus választások útján a nép kezében volt, így csak ez a konglomerátum rendelkezett olyan felhatalmazással, amely méltó lehetett arra, hogy a németiséget képviselje az újraegyesülésig.³ Ezzel párhuzamosan a keletnémet államot és annak kormányát illegitimnek tartották, minthogy azt meglátásuk szerint csak a szovjet katonai, gazdasági erő tartotta fenn mesterségesen.⁴ Az NSZK mindemellett nem fogadta el Nyugat-Berlin különleges státusát, hanem a nyugatnémet állam részeként tekintett rá, valamint vitatta a potsdami rendezést, mindenekelőtt az Odera-Neisse határvonalat. A doktrína legismertebb és egyben legtöbbet hangsúlyozott eleme az volt, hogy Nyugat-Németország nem létesít diplomáciai kapcsolatot olyan állammal, amely elismeri az NDK-t, illetve a már meglévő kapcsolatokat is haladéktalanul felbontja abban az esetben, ha az illető ország idő közben diplomáciai kapcsolatot létesít a keletnémet állammal.⁵ Erre a sorsra jutott Jugoszlávia 1957-ben, amikor elismerte az NDK-t, amire válaszul Bonn az 1952 óta fennálló diplomáciai kapcsolatot haladéktalanul felbontotta. A szabály alól csak a Szovjetunió mentesült.⁶

A doktrína értelmében a Varsói Szerződés tagállamai, így Magyarország is sokáig kiestek a nyugatnémet kapcsolatfejlesztés prioritásai közül, hiszen ezek az országok mind diplomáciai kapcsolatban álltak a keletnémet állammal. Tulajdonképpen csak a Hallstein-doktrína részleges vagy teljes feladása mellett volt elképzelhető, hogy az NSZK bármelyikükkel is diplomáciai kapcsolatot létesítsen. Erre azonban sokáig egyáltalán nem volt szüksége, hiszen az NSZK a világ országainak jelentős részével elismertette magát, és ezzel egyi-

² A doktrína nevét Walter Hallstein után kapta, aki a nyugatnémet Külügyminisztérium államtitkára volt 1951 és 1958 között. Hallstein később az Európai Bizottság első elnöke (1958–1969) lett, mely pozícióban az európai integráció egyik vezéralakjává vált. A nevével fémjelzett doktrína a hatvanas évek végéig meghatározta a Német Szövetségi Köztársaság külpolitikáját.

³ GRAY (2003): 12.

⁴ PULZER (1995), GRAY (2003): 3, 12–13

⁵ BÉKÉS (2009): 315.

⁶ KISS J. (1976): 41.

dejúleg a doktrína alkalmazásával elejét vette annak, hogy az NDK hasonló manővert hajthasson végre. A keletnémet állam csak kereskedelmi kirendeltségeket, konzulátusokat létesíthetett ezeken a területeken. A nyugatnémetek részéről ez egy tudatos izolációs politika volt, amit a hatvanas évek elejéig meglehetősen sikeresen alkalmaztak, kihasználva gazdasági potenciáljukat, valamint szövetségeseik hathatós támogatását.⁷

Először 1961-ben fogalmazódott meg az igény a nyugatnémet politikában arra, hogy a keleti blokk országaival meginduljon egyfajta kapcsolatfejlesztés. Ez a felismerés szükségszerű volt, hiszen a berlini fal augusztus 13-i felállítása alapvetően új szituációt teremtett a nemzetközi viszonyokban. Egyrésztől megszűnt az utolsó szabad átjárási pont, másrésztől pedig a keletnémet elképzeléseknek megfelelően a fal nemcsak a kivándorlást gátolta meg Nyugat felé, hanem demonstrálta az NDK állami önállóságát is. Továbbá, Bonn-nak arra is rá kellett döbennie, hogy a fal egyszersmind a status quo megszállásának szimbóluma, így a korábbi víziókkal ellentétben egyértelművé vált, hogy egy Nyugat által támogatott, erőből történő újraegyesülés elképzelhetetlen.⁸ A meglehetősen kellemetlen fejlemények következménye volt az új külpolitikai irány gondolata, mely Konrad Adenauer kancellárságának végén kezdett formálódni, majd Ludwig Erhard kancellársága alatt teljesedett ki. Bonn elképzelése ekkor az volt, hogy fokozatos nyitást kezdeményez a keleti blokk államai felé, mindezt a Hallstein-doktrína megtartása mellett, amelyen még csak egy kicsit sem voltak hajlandóak lazítani. Tehát az Ostpolitik kivitelezését az NDK tudatos kizárásával kívánták végrehajtani. Ilyenformán az NSZK új külpolitikai irányvonala inkább egy a keletnémet állam „háttországába” való politikai-gazdasági behatolásnak tekinthető. Ennek első lépése az volt, hogy 1963 őszén az NSZK megállapodott Bulgáriával, Lengyelországgal, Romániával és Magyarországgal arról, hogy kölcsönösen kereskedelmi kirendeltségeket létesítenek országaikban.⁹ Magyarország az előzetes elgondolások szerint ideális partnernek tűnt a kapcsolatfejlesztésre, hiszen ellentétben Lengyelországgal, Csehszlovákiával vagy az NDK-val, nem állt területi vitában a Szövetségi Köztársasággal. Mindezek mel-

⁷ GRAY (2003): 104–106.

⁸ BARK-GRESS (1993): 14.

⁹ BÉKÉS (2009): 316., GRAY (2003): 140.

lett a magyar gazdaság kifejezetten nyitottnak mutatkozott a Nyugattal bonyolított kereskedelem fokozására.

A nyugatnémet kereskedelmi kirendeltség szervezése 1964-ben kezdődött meg Budapesten. A nyugatnémetek Magyarországgal szembeni pozitív elgondolását mutatta az, hogy kirendeltségvezetőnek egy kifejezetten magas rangú diplomatát neveztek ki Dr. Hardo Brückner személyében, aki besorolása alapján akár nagykövet is lehetett volna. Bonn ezzel a gesztussal is igyekezett kifejezni azt, hogy szándékai komolyak, valamint jól mutatta, hogy prioritásként kezeli a Budapesttel való kapcsolatfejlesztést. A nyugatnémet külügyminisztérium gyors, az 1965-ös választásokon felvillantható sikereket várt a magyar fővárosban, melyek méltóképp alátámasztják a meghirdetett *Ostpolitik* helyes irányvonalát. Mindezt válasznak szánták a Gerhard Schröder külügyminisztert ért kritikákra, melyek az ellenzékben lévő SPD, valamint a kormányzó kereszténydemokrata körökből származtak. Az előbbi túl kevésnek, az utóbbi pedig a keleti blokk országaival szemben túlságosan engedékenynek tartotta a keleti nyitást. A Budapesten szolgálatot teljesítő nyugatnémet diplomaták igyekeztek a hatályos protokoll szabályokat áthágni, valamint minél több engedményt kicsikarni a magyaroktól. Impozáns irodaépületet, rezidenciákat követeltek. Kezdeményezték, hogy vízum-ügyeket is intézhessenek, valamint úgy viselkedtek, mintha kirendeltségük nagykövetség lenne. A magyar fél azonban nem volt hajlandó asszisztálni ehhez, a nyugatnémet próbálkozásokat rendre visszautasította. Ezzel szemben a kereskedelem felpörgött. A mintegy 5%-os külkereskedelmi részesedésével az NSZK stabilan Magyarország legfontosabb nyugati kereskedelmi partnerévé vált.¹⁰

A politikai-gazdasági behatolás Magyarország esetében nem teljesült maradéktalanul, hiszen ebből tulajdonképpen csak a kereskedelmi rész valósult meg, mert Budapest ebben a tekintetben készséges partnernek bizonyult. Ugyanakkor az NSZK szempontjából – bár a tervezett gyors áttörés nem sikerült – a kialakult szituáció elfogadható volt, mivel ekkor még élt az az illúzió, hogy a stabil gazdasági kapcsolat, valamint a kirendeltség diplomatáinak próbálkozásai célt érnek és a politikai rendezés is belátható időn belül bekövetkezik. A számítások helyesnek tűntek, hiszen az 1966-os békejegyzéket – amelyet az NDK-n kívül valamennyi szocialista ország megkapott – kö-

¹⁰ NAGY (2021)

vetően komoly esély mutatkozott arra, hogy a politikai kapcsolatokat is sikerül rendezni Magyarországgal. Előrehaladott tárgyalások folytak 1967 elején, amikor Rolf Lahr nyugatnémet külügyi államtitkár Budapesten tárgyalt. Bonn Magyarországon kívül Csehszlovákiával, Bulgáriával és Romániával is tárgyalásokat folytatott, mindegyik esetben azt kérte, hogy az 1955-ös moszkvai megegyezéshez hasonlóan, feltételek támasztása nélkül történjenek meg a kapcsolatrendezések.¹¹ Az NSZK ugyanakkor ezzel a lépéssel még mindig nem szánta el magát a Hallstein-doktrína feladására. A kapcsolatfelvételre tett ajánlatokat úgy magyarázták, hogy a doktrína nem alkalmazandó a keleti blokk országaira, mivel azok nem választhatják meg külpolitikájukat, így kényszerből ismerik el az NDK-t.¹² Magyarország ekkor késznek mutatkozott a nyugatnémetekkel való megegyezésre, amit jól mutat Biszku Béla országgyűlési beszéde 1967. január 27-én, amelyben nyíltan beszélt arról, hogy a közeljövőben akár diplomáciai kapcsolatfelvétel is megtörténhet a Német Szövetségi Köztársasággal.¹³ Ezzel tulajdonképpen a magyar vezetés előkészítette a terepet a politikai kapcsolatok rendezéséhez, ami egyben azt is mutatja, hogy valóban megvolt a szándék arra, hogy a kereskedelmi kirendeltségeken túllépve működő bilaterális kapcsolatot alakítsanak ki az NSZK-val.

Január 31-én azonban alapvetően változott meg a helyzet, amikor Románia megelőzve mindenkit, egyeztetés nélkül megegyezett Bonnal és ezt nyilvánosságra is hozták. Ennek következtében 1967. február 8. és 10. között a Varsói Szerződés államai tanácskozást tartottak Varsóban, ahol keletnémet és lengyel nyomásra a szovjetek olyan titkos jegyzőkönyvet kényszerítettek a résztvevőkre, amely megtiltotta a nyugatnémetekkel való diplomáciai kapcsolatfelvételt, és szigorú követelményekhez kötötte annak későbbi létrejöttét. Ilyen módon kútba esett az a nyugatnémet kérés, hogy feltétel nélkül történjen meg a politikai kapcsolatok rendezése. A keleti blokk államai a továbbiakban csak akkor vehették fel a diplomáciai kapcsolatot az NSZK-val, ha az elismeri az NDK-t, lemond a német nép egyedüli

¹¹ BÉKÉS (2009): 315., HORVÁTH-NÉMETH (1991): 139., GÖRTEMAKER (2003): 407–410.

¹² STERN (2012): 90., HANRIEDER (1989): 188.

¹³ Országgyűlési Napló 1963/2 kötet (1965. április 3. – 1967. január 28.). 29. ülés. 1967. január 27. 1955. hasáb.

képviselőtének elvéről, elfogadja az Odera-Neisse határt és Nyugat-Berlin különleges státusát, a müncheni egyezményt érvénytelennek tekinti, valamint lemond az atomfegyverkezésről. A komplex igényrendszerből jól látszik, hogy a kapcsolatok rendezéséhez a NSZK-nak komoly engedményeket kellett tennie a keleti blokk államai felé. Rendeznie kellett viszonyát Kelet-Németországgal, Lengyelországgal és Csehszlovákiával, és csak ezután következhetett Magyarország és Bulgária.¹⁴

A nyugatnémet vezetés nem feltételezte, hogy a Romániával való megegyezés problémát jelenthet a Varsói Szerződés többi országának, arra pedig egyáltalán nem volt felkészülve, hogy ez a lépés a többi országgal való tárgyalásokat befagyasztsza. Az eredeti elképzelés szerint Magyarország és Románia esetében gyorsan, egymás után tudták volna megkötni a szerződéseket, amelyek a többi, vonakodóbb állam számára pozitív példaként szolgáltak volna. Annak ellenére esett Bukarestre a választás, hogy Hardo Brückner, a budapesti kereskedelmi kirendeltség vezetője, már 1965-ben tisztában volt azal, hogy bár Magyarország jóval kötöttebb, mint Románia és ez utóbbinál egyszerűbb célt érni, Budapest és személyesen Kádár János megítélése a vasfüggöny mindkét oldalán sokkal kedvezőbb volt. A budapesti kirendeltség diplomatái még 1966 decemberében is abban a hitben voltak, hogy kormányuk Magyarországgal állapodik meg előbb, mert azt a szovjetek valószínűleg jobb néven vennék, mint a románokkal való megegyezést.¹⁵ Bonn és diplomatái nem tudhattak az 1967. február eleji varsói titkos jegyzőkönyvről, így bár érzékelték, hogy Lengyelországban kifejezetten rosszul reagáltak a nyugatnémet-román diplomáciai kapcsolatfelvételre, még mindig abban reménykedtek, hogy Magyarország nem hátrál ki a tárgyalásokból. Brückner azonban már ekkor jól érzékelt, hogy Budapest és Varsó külpolitikai tekintetben messze nem élvez akkora szabadságot, és sokkal rugalmatlanabb, mint Bukarest.¹⁶

A nyugatnémet kormányzat csak 1967–1968 fordulóján döbönt rá arra, hogy valami megváltozott, valamint arra, hogy keleti nyitási

¹⁴ BÉKÉS (2009): 318–319.

¹⁵ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), 3.1.5. O-14838/1. Koordináló jelentés 1965.08.27., Tárgyalásjelentés 1965.04.05., Tájékoztató jelentés 1966.12.21.

¹⁶ ÁBTL. 3.1.5. O-14838/2. Tájékoztató jelentés 1967.03.16.

stratégiájuk a túloldaltól nézve meglehetősen rossz fényben tünteti fel őket. Az NSZK-nak ekkor két szocialista országgal volt érvényes diplomáciai kapcsolata, Romániával és Jugoszláviával. Mindkét ország valamilyen formában „fekete báránynak” számított. Bonnban ekkor érzékelték azt, hogy ez, szándékos manőverként értelmezve, meglehetősen provokatívan hathatott a Varsói Szerződés országaira.¹⁷ Ugyanakkor ez a disszonancia pont abból eredeztethető, hogy Bonn ekkor még nem volt felkészülve arra, hogy nyíltan feladja a Hallstein-doktrínát, így lehetetlenné vált az, hogy olyan keleti országokkal kössön megállapodást, amelyek jobb színben tüntethették volna fel az *Ostpolitikot* keleten. Nyugatnémet szempontból Magyarország korábban kifejezetten fontos hídfőállásnak tűnt, ahol hatékonyan lehet fejleszteni a gazdasági-politikai kapcsolatokat. Azzal, hogy 1967 elején megegyeztek Romániával egy nem várt folyamatot indítottak el. 1967–1968-ban kiderült számukra, hogy Magyarország külpolitikai szempontból kötött, és messzemenőig követi a szovjet direktívákat, érdekeltségeket. Az ország a nyugatnémet diplomácia szemében a korábbiakhoz képest leértékelődött, aminek következtében az addig igen magas volumenben tartott kereskedelmi kapcsolatok is jelentékenyen visszaestek.¹⁸ A nyugatnémet külpolitika nem tudott mit kezdeni ezzel a helyzettel, hiszen nem rendelkeztek információkkal a Varsóban elfogadott jegyzőkönyvről, illetve arról, hogy mit várhatnak Magyarországtól. Brückner szavaival élve a „*bonni uraknak*” be kellett látniuk, hogy látványos fordulatokra nem számíthatnak, illetve, hogy nem lehet hatékony az *Ostpolitik*, ha a kisebb ellenállástól haladnak a nagyobb felé.¹⁹ Az NSZK-nak szükség-szerűen el kellett gondolkodnia a Hallstein-doktrína feladásán, valamint azon, hogyan viszonyuljon a továbbiakban Kelet-Berlinhez és milyen módon folytassa a megkezdett, de jelentős nehézségekkel küzdő *Ostpolitikot*.

A budapesti nyugatnémet kereskedelmi kirendeltség 1969 nyarán fontos információkat szerzett arról, hogyan képzelí a magyar kormányzat a Bonn-nal való kapcsolatfejlesztést.²⁰ Hans-Joachim Vergau – a kirendeltség kereskedelmi tanácsosa – szerezte meg az erről szó-

¹⁷ ÁBTL. 3.1.5. O-14031/1. Koordináló jelentés 1968. január 5.

¹⁸ NAGY (2021)

¹⁹ ÁBTL. 3.1.5. O-14838/2. BM III/II/3-b alosztály vezetőjének 1968.12.04.

²⁰ BÉKÉS (2019): 270.

ló, magyar államtitoknak minősülő dokumentumot, a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3235/1969 számú szigorúan titkos határozatát, mely „A Magyar Népköztársaság és Német Szövetségi Köztársaság államközi kapcsolatairól” címet viselte. A magyar állambiztonság a dokumentum Bonnba kerülését kémtevékenységnek minősítette, ugyanakkor kutatásaim alapján valószínűbbnek tűnik, hogy tudatos szivárogtatásról beszélhetünk, hiszen a diplomata olyan, a korszakban megbecsült újságíróktól szerezte értesüléseit, akik bejáratosak voltak Kádár Jánoshoz is. Nem utolsósorban a dokumentum kiszivárgása után nyomozó állambiztonság látókörébe is kerültek, de retorzió semmilyen formában nem érte őket.²¹ A dokumentum lényegében tartalmazta a Magyar Népköztársaság elképzeléseit és törekvéseit az NSZK-val kapcsolatban. Ezen túl pedig meghatározta, hogy melyek azok a területek, ahol a kapcsolatépítést szorgalmazni, illetve korlátozni kellett. Megszerzésével a nyugatnémetek tisztán láthatták, hogy milyen vonalon lehetséges a kapcsolatfejlesztés és mi számít tabunak. A magyar kormány ekkor a diplomáciai kapcsolatfelvételt időszerűtlennek tartotta, ellenben közeledni kívánt a nyugatnémet szociáldemokraták bal szárnyához, valamint kilátásba helyezett intézmények, köztük egyetemek közötti megállapodásokat. A magyar vezetés kívánatosnak tartotta a kultúra területén való kapcsolatfejlesztést azáltal, hogy fokozza az ilyen irányú magyar megjelenést az NSZK-ban, valamint lehetőséget biztosít nyugatnémet kulturális programoknak az országban a Külügyminisztérium és a Kulturális Kapcsolatok Intézete irányítása és ellenőrzése alatt. Nem utolsósorban pedig a gazdasági kapcsolatok fejlesztése is prioritásnak számított.²² A dokumentum Bonnba jutása nemhogy károkat okozott volna a Magyar Népköztársaságnak, hanem kifejezetten előnyös volt, hiszen az 1969 októberében kancellárrá választott Willy Brandt és kormánya a továbbiakban a határozatban foglaltaknak megfelelően fejlesztette kapcsolatait Budapesttel. Kölcsönösen kulturális heteket rendeztek, mint például a budapesti Charlottenburg-hét. A kereskedelmi kapcsolatok pedig majdhogynem ugrásszerű növekedést mu-

²¹ BLASIUS-EIBL-ZIMMERMANN (2000): 1151–1153., NAGY (2016), NAGY (2017), ÁBTL. 3.1.5. O-16522/16. Jelentés 1974.03.18.

²² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), XIX-A-33-b. 3235/1969. 195. doboz. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt kormány 3235/1969 határozata – A Magyar Népköztársaság és Német Szövetségi Köztársaság államközi kapcsolatairól.

tattak.²³ A kereskedelmi képviselőket 1970 januárjától kölcsönösen az útlevel kiadás jogával ruházták fel. A diplomáciai kapcsolatfelvétellel előestéjén már kvázi nagykövetségként funkcionáltak.²⁴

A Brandt-kormány belátta, hogy hatékony *Ostpolitik* csak úgy folytatható, ha a korábbi elképzeléseket félreteszik és feladják a Hallstein-doktrínát. A nyugatnémetek figyelme ekkor elsősorban a kapcsolatfejlesztés szempontjából problematikus államokra összpontosult: Lengyelországra, Csehszlovákiára és az NDK-ra. Magyarország szerepe ekkor marginálisnak mondható, a magyar kormány nem tehetett mást, minthogy ösztönözte a többi országgal való kapcsolatrendezést. Bonn szemében Budapest értéke jelentősen lecsökkent, ugyanakkor az 1969-ben megszerzett dokumentumban foglaltaknak megfelelően Magyarország igényeit szem előtt tartva határozta meg „*Magyarország-politikáját*”. Ettől csak 1972 augusztusában tértek el, amikor a választási vereségtől tartva, a nyugatnémet fél jelezte, hogy Brandt szeretne tárgyalni Kádárral a diplomáciai kapcsolatfelvétellel. A csúcstalálkozó ugyan nem jöhetett létre, de Hans-Jürgen Wischnewski, az SPD országos ügyvezetője, szeptember 15-én Budapestre látogatott, ahol Komócsin Zoltán, a Politikai Bizottság tagja fogadta. „*Ben Wisch*”²⁵ azt javasolta, hogy mivel a két ország között nincs különösebb ellentét, vegyék fel a diplomáciai kapcsolatot, mert ezzel kézzelfogható eredményt tudna felmutatni az SPD a választóinak. A magyar fél jelentette a kérést Moszkvának, ahonnan azonban egyértelmű nemleges válasz érkezett, így Magyarország nem tehetett eleget a kérésnek.²⁶

Elmondható, hogy Magyarország a nyugatnémet *Ostpolitik* szempontjából 1964 és 1967 között igen fontos szerepet játszott, hiszen Bonn ekkor úgy vélte, hogy gazdasági erejét latba vetve itt esély nyílhat az NDK „*hátországába*” való behatolásra. A nyugatnémet külpolitika ez idő alatt fokozott volumenű kereskedelemmel, gesztus

²³ Statisztikai Évkönyv 1969. 278–279., Statisztikai Évkönyv 1970. 285–286., Statisztikai Évkönyv 1971. 287–288., Statisztikai Évkönyv 1972. 310–311., Statisztikai Évkönyv 1973. 308–309., Múcsarnok könyvtára. X1969 Charlottenburg (112. dob.). Berlin Charlottenburg kerületének kiállításai: KKI Kiállítóterme, Csók Galéria, V. Ker. Tanács, HISZÖV Mintaterem, 1969.

²⁴ BÉKÉS (2009): 325.

²⁵ Willy Brandt nevezte így Wischnewskit, miután az ötvenes évek végén kiváló kapcsolatokat épített ki az arab világban. (LEGGEWIE, 2015.)

²⁶ BÉKÉS (2009): 326.

gyakorlással, diplomatái kapcsolatépítésén keresztül próbált meg közeledni Magyarországhoz, ami 1966–1967 fordulóján úgy tűnt, célt is ér. Ugyanakkor a nyugatnémet–román diplomáciai kapcsolatfelvétel nem várt fordulatot eredményezett, a szovjet direktíva értelmében a kapcsolatfejlesztés befagyott. Bonn számára 1967–1968-ban egyértelművé vált, hogy Budapesten a korábban megfogalmazott célok elérhetetlenek, így a Magyarországgal való kapcsolatfejlesztés másodlagossá vált. Ezen Willy Brandt kancellárrá választása sem változtatót, ugyanakkor az 1969-ben kiszivárogtatott dokumentum nyomán a Brandt-kormány Magyarország igényeihez igazította a kapcsolatfejlesztés irányát és ütemét. A magyar–nyugatnémet diplomáciai kapcsolatfelvételre 1973. december 20-án került sor.

Felhasznált irodalom

Szakirodalom

BÉKÉS (2009)

BÉKÉS Csaba: *Magyarország, a szovjet blokk, a német kérdés és az európai biztonság 1967–1975*. In: Évkönyv 2009. Kádárizmus, mélyfúrások.

BÉKÉS (2019)

BÉKÉS Csaba: *Enyhülés és emancipáció*. Osiris kiadó – MTA TK. 2019.

BARK–GRESS (1993)

BARK, Dennis L – GRESS, David R.: *A history of West Germany*. 2. köt. *Democracy and its discontents 1963–1991*. Second Edition, 1993.

GÖRTEMAKER (2003)

GÖRTEMAKER, Manfred: *A Német Szövetségi Köztársaság története. Az alapítástól napjainkig*. Korona Kiadó, Budapest, 2003.

GRAY (2003)

GRAY, William Glenn: *Germany's cold war - The global campaign to isolate East Germany 1949–1969*. The University of North Carolina Press. 2003.

HANRIEDER (1989)

HANRIEDER, Wolfram F.: *Germany, America, Europe - Forty years of german foreign policy*. Yale University Press, 1989.

HORVÁTH–NÉMETH (1991)

HORVÁTH István - NÉMETH István: *...És a falak leomlanak – Magyarország és a német egység 1945-1990*. Magvető. Budapest. 1999.

KISS (1976)

KISS J. László: *Az első államközi megállapodástól a diplomáciai kapcsolatok felvételéig. A magyar-NSZK kapcsolatok egy évtizede 1963–1973*. IN: *Külpolitika*

1976/3. 40–64.

LEGGEWIE, (2015)

LEGGEWIE, Claus: *Politische Zeiten – Meine Beobachtungen von der Seitenlinie*. C. Bertelsmann Verlag, München. 2015.

NAGY (2016)

NAGY Péter: *Egy nyugatnémet kereskedelmi tanácsos a magyar állambiztonság szemével*. IN: *Betekintő* 2016/4.

https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2016_4_nagy.pdf

NAGY (2017)

NAGY Péter: *Hans Joachim Vergau nyugatnémet kereskedelmi tanácsos Magyarországon (interjú)*. IN: *Betekintő* 2017/2.

https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2017_2_nagy_1.pdf

NAGY (2021)

NAGY Péter: *A budapesti nyugatnémet kereskedelmi kirendeltség létrejötte*. IN: *Betekintő* 2021/1

https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2021_01_nagy_p.pdf

PULZER (1995)

PULZER, Peter: *German Politics 1945–1995*. Oxford University Press, 1995.

STERN (2012)

STERN, Carola: *Willy Brandt*. Napvilág Kiadó, 2012.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), 3.1.5. O-14031/1. Hans Joachim Vergau

ÁBTL. 3.1.5. O-14838/1-2. Dr. Hardo Brückner

ÁBTL. 3.1.5. O-16522/16. „Csatorna”

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára MNL OL. XIX-A-33-b. 3235/1969. 195. doboz. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt kormány 3235/1969 határozata – A Magyar Népköztársaság és Német Szövetségi Köztársaság államközi kapcsolatairól.

Nyomtatásban megjelent források

BLASIUS-EIBL-ZIMMERMANN, 2000.

Akten zur auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1969. Szerk.: Rainer Achim BLASIUS, Franz EIBL, Hubert ZIMMERMANN. Oldenbourg, 2000.

Múcsarnok könyvtára. X1969 Charlottenburg (112. dob.). Berlin

Charlottenburg kerületének kiállításai: KKI Kiállítóterme, Csók Galéria, V. Ker. Tanács, HÍSZÖV Mintaterem, 1969.

Országgyűlési Napló 1963/2 kötet (1965. április 3. – 1967. január 28.). 29. ülés. 1967. január 27. 1955 hasáb.

Statisztikai Évkönyv 1969. KSH. 1970.

Statisztikai Évkönyv 1970. KSH. 1971.

Statisztikai Évkönyv 1971. KSH. 1972.

Statisztikai Évkönyv 1972. KSH. 1973.

Statisztikai Évkönyv 1973. KSH. 1974.

AZ IMPERIALIZMUS ARCAI

Egedy Gergely¹

Konzervativizmus és orientalizmus: Disraeli a Keletről

Abstract

Conservatism and Orientalism: Disraeli about the East

This article is concerned with how the noted British conservative statesman of the 19th century, Benjamin Disraeli thought about the East. The first part of the study is dedicated to analyzing briefly the conservative political philosophy of Disraeli, to his incessant attacks of „whiggism”, the liberalism of his day. Then the author turns his attention to one of his novels, forming part of the famous Young England trilogy, *Tancred or the New Crusade* (1847) which is of key importance in respect of his ideas of the East. To put it very tersely, in this work he expresses his conviction that the West owes its civilization to the „oriental intellect”. The second part of the study analyses the assessment of the Indian Mutiny of 1857 by Disraeli. In keeping with his conservative principles he condemns the policy of the East India Company which regularly intervened in the internal affairs of its Indian allies and subjects. Contrary to most colonial politicians of the nineteenth century Disraeli held in high esteem the civilizations of the East and did not strive to radically transform them.

Keywords: whiggism; Young England; great Asian mystery; orientalism; East Indian Company; Indian Mutiny; Edmund Burke; „globalorientalization”;

A birodalmakat sohasem a diverzitás öncélú felkarolásának a szándéka vezette, abban a tekintetben viszont jelentős különbségek mutatkoztak közöttük, hogy milyen mértékben kívántak a centralizáció és a homogenizálás eszközeivel élni, s mennyire fogadták el a kulturális különbségeket. A Brit Birodalom e tekintetben többnyire nagyfokú rugalmasságot tanúsított – s ez az állítás különösen áll a konzervatív szemléletű gyarmatpolitikára.

Benjamin Disraeli nevéhez nem csak az „egy nemzetben gondolkodó”, vagyis a „szociális” konzervativizmus angliai hagyományának a megteremtése fűződik, hanem ő egyúttal a 19. század egyik megha-

¹ Historian. University of Public Service, Budapest. gergely.egedy@gmail.com

tározó jelentőségű brit gyarmatpolitikusa is volt, aki a konzervatív gondolkodást összeforrasztotta a Birodalommal.² A gyarmatokról „*hagyományosan*” gondolkodó nyugati politikusoktól mégis markánsan megkülönbözteti őt a Keletről alkotott sajátos, egyedi felfogása, amelyhez hasonlóval nemigen találkozunk 19. századbeli kortársainak a körében. Ő ugyanis nem becsülte le, hanem kifejezetten nagyra értékelte a keleti civilizációkat. Hogy ezt megértsük, először is politikai gondolkodásának alapvonásait tekintsük át röviden!

A whig gondolkodás bírálata

Disraeli politikai felfogásának kikristályosodása szorosan összefüggött az ún. Young England-csoport megszerveződésével az 1840-es évek elején. Ezt a tömörülést néhány olyan fiatal tory alkotta, akik egyfajta romantikus antikapitalista felfogást képviseltek; a modern ipusági világ konzervatív kritikáját adták, alapjaiban utasítva el a liberalizmust és a racionalizmust, ugyanakkor kiállva a szociális szempontoknak a konzervatív politikába való beemelése mellett. Ideálként a középkori Anglia hierarchikusan rétegzett, de meggyőződésük szerint mindenkiért felelősséget vállaló társadalmi berendezkedését tekintették.³

A csoport legjelentékenyebb tagjává Disraeli vált, aki már 1835-ben megírta „*Az angol alkotmány védelmében*” (Vindication of the English Constitution) című tanulmányát, amely a whigek cselekedetei mögött feltételezett utilitarista szemlélet éles bírálatával foglalkozik. Az utilitarizmusban ő használhatatlan absztrakciókat látott. „*Őseink bölcsessége abban állott, hogy következetesen megpróbálták elkerülni az absztrakciókat*” -fejtette ki.⁴ A gondolatmenetünk szempontjából feletébb releváns annak a kiemelése is, hogy Disraeli elhibázottnak tartott minden olyan megoldást, amely nem számol a konkrét helyi hagyományokkal és feltételekkel. A franciák példája kapcsán fogalmazza meg: „*Franciaország királya nem tudta, hogy a politikai intézmé-*

² Disraeli életrajzához és életművéhez, többek között, ld: BLAKE, Robert: *Disraeli*, St. Martin's Press, New York, 1966.; SMITH, Paul: *Disraelian Conservatism and Social Reform*, Routledge, London, 1967.; VINCENT John: *Disraeli*, Oxford University Press, Oxford, 1990.

³ EGEDY Gergely: *Brit konzervatív gondolkodás és politika (XIX-XX. század)*, Századvég, Budapest, 2005, 62–63.

⁴ DISRAELI, Benjamin: *Whigs and Whiggism, Political Writings by Benjamin Disraeli*, ed. by William HUTCHEON, Murray. London, 1913. 147.

nyek csak akkor lehetnek hatékonyak, ha az általuk kormányozni kívánt emberek szokásain és vélekedésén alapulnak.”⁵ Az intézmények kulcsfontosságú szerepét kiemelve írja az egy évvel később publikált „Whig szellemiség” (The Spirit of Whiggism) című munkájában: „Angliát intézményei tették naggyá”. S rögtön meg is vádolja a liberális whigekeket azzal, hogy „kezdetől fogva szemben állnak a nemzeti intézményekkel, mivel azok nem kedveznek az oligarchikus kormányzásnak”.⁶ E premisszáik fényében fogalmazza meg Disraeli az igencsak csípős következtetését: „a whig szellemiség az angol alkotmány ellensége”. Sőt, az angol nemzetet is fenyegeti, hiszen „a nemzet műalkotás és egyben az idő műve. A nemzetet a legkülönbözőbb hatások formálják ki fokozatosan...Ha megsemmisítjük az ezen hatások által életre hívott politikai intézményeket, azt a gépezetet, amely folyamatos működését biztosítja, magát a nemzetet semmisítjük meg.”⁷

E szellemben alakította ki felfogását Disraeli a brit birodalomról is – e tekintetben a leghíresebb beszédeit 1872-ben Manchesterben és a londoni Kristálypalotában mondta. Ezekben gyakorlatilag azt állította, hogy a nemzet és a birodalom összetartozó érdekeit kizárólag a konzervatívok képviselik. „A tory párt, ha nem nemzeti párt, akkor semmi” – jelentette ki, s a rivális liberálisokat azzal vádolta meg, hogy a nemzeti elveket kozmopolita elvekkel váltották fel. „Ha végigtekintünk a liberalizmus uralomra kerülése óta eltelt negyven év történelmén, úgy találjuk, hogy a liberálisok semmibe se fektettek annyi fáradságot, semmiben sem voltak olyan állhatatosak és olyan alaposak, semmin sem munkálkodtak oly ráteremtséggel és ügyességgel, mint a Brit Birodalom felbomlásztásán” állította a Kristálypalotában.⁸ Mondhatjuk tehát azt, hogy Disraeli a pártját a birodalom pártjává tette, a nemzeti érdeket a birodalmi szempontokkal azonosította – s ezt mindenképp fordulatlannak tekinthetjük, mert korábban a birodalmi gondolat hangsúlyozása nem tartozott bele a brit konzervativizmus eszmevilágába. Disraeli kitűnő érzéssel ismerte fel, hogy a 19. század utolsó harmadára megérték a feltételek a birodalmi eszme középpontba állítására, s ezért nélkülözhetetlennek tartotta, hogy a gyarmatpolitikát „visszaszerezze” a toryk számára.

⁵ Uo. 129. Részletesebben EGEDY (2005): 54–57.

⁶ DISRAELI, Benjamin: *A whig szellemiség*, IN: KONTLER László (szerk.): *Konzervativizmus 1593-1872*, ford. BECK András, Osiris, 2000. 533. 535.

⁷ Uo. 542. (Eredetiben: „If you destroy the political institutions which these influences have called into force...you destroy the nation”.)

⁸ DISRAELI: *A konzervatív és a liberális elvek*, IN: KONTLER: *Konzervativizmus*, 555.

A Tancred a „nagy ázsiai misztériumról”

Disraeli pályafutásának egyik egészen sajátos vonása, hogy politikai eszméinek és törekvéseinek a képviselői szerepében szépirodalmi tevékenységet is kifejtett, mivel komoly tehetsége volt az íráshoz. Jó néhány regényt írt, a legismertebb a Young England-csoporthoz kapcsolódó trilógiája, a *Coningsby* (1844), amelyben a Robert Peellel tartó torykat bírálta, a *Sybil* (1845), amelyben Anglia „két nemzetre”, a szegényekére és a gazdagokéra osztottságát ostromozta, a harmadikat pedig a Kelet és Nyugat kapcsolatának szentelte „Tancred és az új keresztes hadjárat” (*Tancred or the New Crusade*) címmel (1847). Találón írta egy brit történész, A. P. Thornton a birodalmi eszme történetét vizsgálva: Disraeli külpolitikai-gyarmatpolitikai elveit a legjobban a regényeiből, különösen a *Tancred*-ből lehet levezetni.⁹ Ennek a cselekményét Disraeli a Közel-Keletre, még pontosabban a Szentföldre helyezte, s ebben a Kelettel kapcsolatos felfogását fejtette ki. (1830–1831-ben Disraeli egy közel-keleti utazáson vett részt, s az itt szerzett benyomásai életrajzírója, Blake szerint „életre szóló” hatásúak voltak.)

A főszereplő egy fiatal lord, Tancred, aki otthagyja Londont, hogy megismerje „a nagy ázsiai misztériumot” („the great Asian mystery”) és e célból a Szentföldre, Jeruzsálembe utazik.¹⁰ Ez a több világvaláshoz is kapcsolódó város a regény szerint nem csak a világ történetét, hanem a föld és a menny történetét is magáénak mondhatja.¹¹ Itt összeismerkedik egy szép zsidó lánnyal, Évával, akibe bele is szeret, s akinek a révén bekerül a helyi politikai küzdelmekbe. (Ezek hátterét Mohamed Ali egyiptomi alkirály azon nevezetes kísérlete adja, hogy függetlenítse magát a török szultántól). A cselszövésekben, fordulatokban gazdag történetből számunkra az a lényeges, hogy Tancred Éva révén szembesül a keleti civilizáció értékeivel, ebbe hangsúlyosan beleértve azt a felismerést is, hogy a kereszténység

⁹ THORNTON, A.P. *The Imperial Idea and Its Enemies*, Macmillan, London, 1959. 35. Disraeli életművének egyik neves kutatója, Vincent szerint a *Tancred* volt Disraeli kedvenc regénye az összes közül. VINCENT (1990): 97.

¹⁰ DISRAELI, Benjamin: *Tancred or the New Crusade*, London, 1847. <https://www.gutenberg.org/files/20004/20004-h/20004-h.htm>, chapter XVII. (Az internetes változatban nincs lapszámzás.) Uo. ch. XVII; XXII..

¹¹ Uo.ch. XXVI.

szinte mindent a zsidó vallásnak köszönhet. Az egész emberiség lekötelezettje a zsidóságnak, de egyetlen nép sem annyira, mint a britek – fejtí ki Disraeli, mert ők nekik köszönhetik szabadság-eszméiket.¹²

Milyen politikai üzenete van ennek a regénynek?

Tömören: az, hogy a Nyugat elveszíti a saját szellemiségét, ha elhanyagolja a civilizációjának alapjául szolgáló „keleti intellektust” („oriental intellect”).¹³ A keleti kultúra magasabbrendűségére már indulása előtt Londonban figyelmeztetik a fiatal Tancredet: az angol püspökök nem sokat értenek az ősi dolgokból, hiszen „*pár évszázaddal korábban még tetovált vadak*” voltak elődeik.¹⁴ A következtetés egyértelmű. Disraeli a *Tancred*-ben nem a Keletet akarja westernizálni, hanem, ellenkezőleg, a Nyugatot akarja a Kelet szellemiségével átíratni, természetesen nem azzal a szándékkal, hogy Keletet csináljon belőle, hanem azért, hogy a Nyugat sokat tanuljon a Kelettől. Európa úgy viszonyul Ázsiához, mint Amerika Európához – jelenti ki Éva Tancred-dal való első találkozásakor.¹⁵ Ezért mondhatja ki a szerző a regényben, hogy az „orientális tudás” (oriental knowledge) hiánya jelentősen gyengíti az anglikán egyházat.¹⁶ A „felvilágosodott Európa” a haladás lázában ég, ám nem tudja, merre is kellene haladnia – olvashatjuk a regény szerzőjének a véleményét saját koráról, amihez valamivel később hozzáteszi: Európa „összetévesztette a kényelmet a civilizációval”¹⁷ Az egyik kulcsszereplő, Fakredeen libanoni emír a kapitalista brit társadalom bírálataként fogalmazza meg, hogy „*az angoloknak nincsenek vallási elveik*”. Az angolok ugyanis teljesen belesülyedtek az anyagiakba, a gőzhajókba és a vasutakba. E szellemben állítja Tancred Évának, hogy Ázsia „*az isteni cselekedetek és gondolatok hazája*”, ennél fogva még „*alvóásában is több vitalitás van, mint a föld töb-*

¹² Uo. ch.XXXIII. Talán érdemes megjegyezni, hogy többen is úgy vélték, közöttük a fentebb idézett Vincent is, hogy Disraeli volt az első politikus, aki felvetette a modern kori zsidó állam megalapításának a gondolatát. VINCENT (1990): 32. A szabadság eszméjének az ókori zsidósággal való kapcsolatához ld: EGEDY Gergely: *Asbóth János az egyéni szabadság zsidó hagyományáról*, Magyar Szemle, 2021/1-2 (február), 33–46.

¹³ Uo. ch.XXIII. („oriental intellect to which they owed their civilisation”)

¹⁴ Uo. ch.XVII.

¹⁵ Uo. ch. XVI. („Europe is to Asia what America is to Europe”)

¹⁶ Uo. ch. X,

¹⁷ Uo. ch. XXIX. („has mistaken comfort for civilisation”)

bi részének az ébredésében.”¹⁸ Ugyanezt a gondolatot abban a fogalmazásban is megtaláljuk a regényben, hogy Ázsia a világ egyetlen olyan része, amelyet a Teremtő méltónak talált arra, hogy meglátogasson, és kizárólag itt szólt közvetlenül az emberhez.¹⁹ A Keletnek fel kell támasztania „régii intellektusát” és újra át kell vennie a szellemi vezető szerepét a világon – vélte Tancred.

A regényben sok minden feltárulkozik a „nagy ázsiai misztériumból”, de az nem, hogy pontosan mit is kellene tenni Európa lelkének a megmentésére. Graubard találó megjegyzésével ez továbbra is misztérium marad.²⁰ A „nagy ázsiai misztérium” fogalma így többet mond el arról, amit elutasít (a modern, materialista Nyugatot), mint arról, amit ténylegesen képvisel, ezzel együtt fontos szerepet tölt be Disraeli érvelésében.

A Keletről alkotott felfogása természetesen Disraeli birodalom-konceptiójára is erősen hatott. Figyelemre méltó, hogy milyen véleményyt ad az egyik kulcsszereplő, Fakredeen szájába – az emír ezt az üzenetet küldi Tancred által Angliába: „Az angolok királynője állítson fel egy nagy flottát, gyűjtse össze a kincseit, az arany-és ezüstrudakat, az aranylemezeket, legjobb fegyvereit, kísérje el az egész udvara és az összes főembere, és tegye át a birodalmának székhelyét Londonból Delhibe. Ott készen talál majd egy hatalmas birodalmat...”²¹ Disraeli politikusként ezzel a programmal természetesen nem lépett fel, viszont a Kelet és Nyugat összefogását, magától értetődően brit irányítással, egyértelműen pártolta. E tekintetben érdemes az alábbi – kulcsfontosságú – megállapítását idézni a *Tancred*-ből: a Brit Birodalomnak „olyan új rendszernek kellene lennie, amely az alárendeltség helyett az együttműködést [association] állítja az államszövetség [Commonwealth] alapjává a Sínai-hegy és a Kálovária Istenének jóváhagyásával és szándéka szerint”.²²

¹⁸ Uo.. ch. XXXVIII. („the land of divine deeds and divine thoughts. Its slumber is more vital than the waking life of the rest of th globe...”) Tancred ezzel cáfolni kívánja Éva azon kijelentését, hogy Ázsia „szerencsétlen” sorsú.

¹⁹ Uo. ch. LII.

²⁰ GRAUBARD, Stephen R.: *Burke, Disraeli and Churchill. The Politics Of Perseverance*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1961. 139.

²¹ DISRAELI: *Tancred*,-- ch. XXXII. („Get back to England and arrange this [...] Let the Queen of the English collect a great fleet, let her stow away all her treasure, bullion, gold plates, and precious arms, be her accompanied by all her court and chief people, and transfer the seat of her empire from London to Delhi. There she will find an immense empire ready made [...]”)

²² „a new social system, which was to substitute the principle of association for that of dependence as the foundation of the Commonwealth, under the sanction and

Disraeli felfogását elemezve Ivan Davidson Kalmar úgy véli, hogy e megközelítésben a Kelet éppoly fontos része volt a Birodalomnak, mint a Nyugat.²³ Sőt, még azt is hozzáfűzi, hogy a Disraeli számára ideális birodalom lehetőséget kínál a keleti elitnek is politikai karrierre, éppúgy, mint ahogy „keletiként” ő maga is a csúcsra emelkedett. (Kalmar arra utal ezzel, hogy Disraeli zsidó családban született, s ez feltehetően befolyásolta a Kelethez való viszonyát is.)²⁴ Ezzel kapcsolatban érdemes felidézni, hogy Disraeli már 1866-ban azt mondta, hogy Nagy-Britannia inkább ázsiai, mint európai hatalom.

Disraeli és az „orientalizmus”

Ez az attitűd éles ellentétben áll Rudyard Kiplingével: ő a Kelet és a Nyugat összeegyeztethetlenségét hangsúlyozta híres munkájában, a *Kelet és a Nyugat balladájában*. „A Kelet az Kelet, a Nyugat az Nyugat, és a kettő sosem találkozhat” – állította a brit birodalom emblemikus költője.²⁵ E kérdéskörrel kapcsolatban joggal asszociálhatjuk az „orientalizmus” fogalmát, amelyet 1978-ban megjelent nagy hatású munkájában a Columbia Egyetem professzora, Edward Said fejtett ki. A fogalmat úgy írhatjuk le, mint „a Nyugat gondolkodásmódját a Keletről”, ennek azonban Said egy markáns kritikai töltetet is adott, úgy vélvé, hogy nem csak a Kelet és a Nyugat különbségein alapuló világlátásról van szó, hanem egy olyan megközelítésről is, amely „a Kelet feletti euro-atlanti gyámkodás ékes bizonyítéka”.²⁶ Ezzel összefüggésben Said úgy véli, az orientalizmus „a gyarmatosítás egyik aspektu-

superintendence of the God of Sinai and Calvary” DISRAELI: Tancred, XLIV. Figyelemre méltó, hogy Disraeli a birodalom szó helyett a későbbi Nemzetközösség megjelölésére szolgáló „commonwealth” megnevezést használja.

²³ KALMAR, Ivan Davidson: *Benjamin Disraeli, Romantic Orientalist*, Comparative Studies in Society and History, 2005/2. vol. 47. 348–371. 366.

²⁴ Uo. 366. Brantlinger is úgy véli, családi háttere jelentős hatással volt a nézőpontjára. „In a sense, Disraeli was not only an orientalist; he was a self-made oriental.” („Bizonyos értelemben Disraeli nem csak orientalista volt, hanem olyan valaki, aki magát keletivé tette.”) BRANTLINGER, Patrick: *Disraeli and Orientalism*, IN: Charles RICHMOND – Paul SMITH (eds.): *The Self-Fashioning of Disraeli: 1818-1851*, Cambridge University Press, 1998. 90.

²⁵ „East is East and West is West, and never the twain shall meet”, KIPLING, Rudyard: *The Ballad of East and West*, 1889, http://www.kiplingsociety.co.uk/poems_eastwest.htm.

²⁶ SAID, Edward: *Orientalizmus*, ford. PÉRI Benedek, Európa, 2000. 35–36. 18.

sa", és többnyire a britek és franciák „*hatalmas civilizációs vállalkozására*” utal, mert „*az orientalizmus két vezető hatalma Franciaország és Nagy-Britannia volt*”.²⁷ Said Nyugat-kritikus álláspontja természetesen több elemében is vitatható, de ha az ő értelmezéséből indulunk ki, e sorok szerzője szerint Disraelit akkor is csak bizonyos fenntartásokkal lehet „*orientalistának*” nevezni. Az kétségtelen, hogy a Kelet varázsa rabul ejtette őt, s ez egyfajta „*romantikus orientalizmushoz*” vezetett nála, sőt az is elmondható, hogy a Keletre kifejezetten nyugati módon gondolt annyiban, hogy meg volt győződve, a britek dominanciáját nem szabad, s nem is lehet megkérdőjelezni. E tekintetben tehát az ő esetében is releváns a fogalom Said által adott értelmezése. Disraeli azonban nem csak az a birodalom-építő politikus volt, aki megszerezte Nagy-Britanniának a Szezezi-csatornát és megszilárdította a britek dél-ázsiai uralmát, hanem, s ez az írás ezt szeretné hangsúlyozni, olyan ember is, aki sokat meg is értett a Keletről, és rokonszenvvel fordult a Birodalom keleti alattvalóihoz.²⁸ Disraeli tehát semmiképp sem illeszthető be teljes mértékben a nyugatiak „*orientalista*” attitűdjéről Said által rajzolt képébe.

A szipoj-lázadás és a Kelet-Indiai Társaság bírálata

Indiában Disraeli sohasem járt, de elég sokat tudott róla, és lakói iránt nagyobb megértést tanúsított, mint a brit politikusok túlnyomó többsége. Ezt az állításunkat meggyőzően tudjuk igazolni, ha szemügyre vesszük, milyen álláspontot foglalt el az 1857-es „*szipoj-lázadás*” kapcsán, ezért a továbbiakban erre fordítjuk figyelmünket.

Emlékezetes, hogy 1857 májusában a gyarmati hadsereg katonái, az ún. szipojok Észak-és Közép-Indiában lázadást robbantották ki, amelyet csak 1858 májusában sikerült a briteknek leverni. Közvetlen okként először az a tévhír szolgált, hogy mindenkit keresztény hitre akarnak téríteni, majd pedig az bősztette fel a katonákat, hogy az újabb típusú puszkákhoz a töltényeket marhafaggyúval és disznózsírral kenték be s ez a hindukat és a muzulmánokat egyaránt heves tiltakozásra készítette. A britek a rendeletet gyorsan visszavonták, de a politikai robbanás elkerüléséhez mégis későn. Az egy évig tartó küzdelemben mindkét fél részéről durva atrocitások, vérengzések történtek.²⁹

²⁷ Uo. 214. a második idézet: 14.

²⁸ Vö. KALMAR (2005): 348.

²⁹ A szipoj-lázadás (*Mutiny*) történetéhez magyarul: BALOGH András: *Társada-*

A brit politikai elit elmarasztalta az indiaiak felkelését, de, rendhagyó módon, Disraeli elsődlegesen a Kelet-Indiai Társaságot, szélesebb értelemben pedig a brit kormányzat politikáját tette felelőssé. Ő már 1853-ban azt az álláspontot képviselte, hogy fel kellene oszlatni a Társaságot. E tekintetben még a Konzervatív Párt vezetőivel, köztük Lord Derbyvel is éles vitákba bocsátkozott.³⁰ Álláspontját pontosan és lényegre törően összefoglalja az a híres parlamenti beszéde, amelyet 1857. június 27-én tartott a szipoj-lázadásról.

Jó szónokként Disraeli abból indult ki, hogy vajon valóban csak egy katonai zendülésről (*mere military mutiny*) van-e szó, ahogyan azt oly sokan állították, avagy ennél jóval többről, „nemzeti felkelésről” (national revolt)? A beszédében egyértelművé tette, hogy az utóbbiról, s ennek az okait is megpróbálta feltárni. A következtetései az általa vallott konzervatív elveket tükrözik; érvelését arra az állításra alapozta, hogy az indiai brit kormányzat szakított a korábbi gyakorlattal, s olyan módon avatkozott be az indiaiak életébe, hogy megsértette évezredek hagyományait, s emiatt aztán a szubkontinens jó részét maga ellen fordította.³¹ Sőt, a hatóságok fellépése nyomán olyan osztagok és csoportok is kommunikálni kezdtek egymással, amelyek ezt korábban sohasem tették.

Disraeli három fő okra vezette vissza a tömeges elégedetlenség ki-robbanását, s ezek a következők: 1. a helyi tekintélyek szétrombolása; 2. a tulajdonviszonyok felforgatása; 3. a vallási hagyományokba történő beavatkozás.³²

Az elsőként említett tényező kapcsán a jeles konzervatív államférfi kifejtette: Indiában a Kelet-Indiai Társaság korábban egész sor helyi uralkodóval kötött szerződést, s ezekben ígéretet tett arra, hogy – formálisan – tiszteletben tartja a pozíciójukat, valamint államaik tulajdonviszonyait és vallási szokásait. Az 1848-ban főkormányzóvá kinevezett liberális Dalhousie azonban olyan politikába kezdett, amelyet minden tapasztalt államigazgatási szakember ellenzett, mert a jövedelem növelése céljából felrúgta a szerződéseket és újabb és

lom és politika a gyarmati Indiában, Kossuth, 1979. 18–19; részletesebben: SPIILSBURY, Julian: *The Indian Mutiny*, Weidenfeld and Nicolson, London, 2008.

³⁰ BLAKE (1966): 376.

³¹ Hansard Parliamentary Debates, vol. 147, 27 July, 1857,, <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1857/jul/27/motion-for-papers>. cols. 442–443.

³² Uo. cols. 448–449.

újabb fejedelemségeket, hercegségeket annektált közvetlenül Brit-Indiába. A legfőbb eszköze ehhez az a rendelete volt, amely lehetetlenné tette, hogy a fiúgyermek nélküli uralkodók örökbe fogadjanak utódokat (*Doctrine of lapse*). Disraeli az örökbefogadás intézményét „*a hindu társadalom alapkövének*” nevezte, amely az uralkodóházak folytonosságát, s ezzel a politikai stabilitás alapfeltételeit biztosította.³³ A gyarmati kormánynak ez a nem csak önkényes, hanem politikai szempontból is rövidlátó intézkedése India szinte egész népességében megrendítette a britekbe vetett bizalmat – jelentette ki Disraeli, egyértelművé téve, hogy Dalhousie lépéseit szerinte is jogosan utasították el az érintettek. E politika kapcsán mindenki azt kérdezte, fűz-te hozzá, hogy vajon a fiú utód nélkül elhunyt rádzsák mivel sértették meg a szerződést, mivel szolgáltak arra rá, hogy a britek elkozzák országukat.

A tulajdon szentsége mindig is roppant fontos volt a brit konzervatívok számára, Indiában mégis rendre megsértették, amit az örökbefogadás lehetőségének az elvétele tett lehetővé. E lépés ugyanis nem csak az uralkodókat érintette, hanem valójában bármilyen – az angol „*freehold*”-nak nagyjából megfelelő státusú – földtulajdonnal rendelkező egyszerű hindu családok egzisztenciáját is. De más rossz lépést is tett a gyarmati kormányzat: az Indiában különféle régi privilégiumok alapján nagy kiterjedésű adómentes földbirtokokat önkényesen adókötelessé tette. Ennek kapcsán Disraeli rámutatott, hogy a földadótól való mentesség Indiában még többet is jelent, mint Angliában. És Berar államban még arra is volt példa, tette hozzá, hogy a brit katonák az uralkodónő személyes kincseit is elrabolták, törvénytelen módon. Régen egy-egy zsarnokkal szemben az indiaiak épp a britekhez fordultak tulajdonuk védelmében – emlékeztetett Disraeli. Ki mondhatja ma ezek után magát biztonságban Indiában? – tette fel a szónoki kérdést³⁴

A gyarmati kormányzat harmadik súlyos hibája a hinduk vallási életébe való beavatkozás volt. A konzervatív államférfi szerint a keresztény misszionáriusok tevékenysége önmagában még egyáltalán nem zaklatta fel a filozófiai vitákra mindig kész hindukat, ám az a körülmény, hogy a hittérítőket a kormányzat erőszakosan támogatta, már nagyon kemény ellenállásba ütközött. Még az adóterheknél is nagyobb súllyal esik latba az indiaiak szemében az, ha meg akarják

³³ Uo. cols. 449–450.

³⁴ Uo. col.457.

őket fosztani őseik vallásától – állította. A gyarmati kormányzat pedig bőven adott okot erre az aggályra.³⁵

Viktória császárnővé koronázása

Agresszív politikájával a Kelet-Indiai Társaság ráadásul a hindukkal hagyományosan rivalizáló muzulmán fejedelmeket is elidegenítette magától, mert a brit földpolitika őket is közvetlenül érintette. Óriási hiba volt Oude (Awadh, a mai Indiában Uttar Pradesh) muszlim fejedelemségének az annektálása (1856), mutatott rá Disraeli, annál is inkább, mert itt az örökbe fogadás ügye, amely csak a hindukat érintette, fel sem merült. A herceg semmilyen szerződést sem sértett meg, sőt buzgón támogatta a briteket. Awadh bekebelezésével a kormányzat elérte azt, ami addig senkinek sem sikerült: felismertette a muzulmánokkal azt, hogy érdekközösségük van a hindukkal.³⁶ Az absztrakt elveket követő kormányzat pedig vaknak bizonyult, hiszen e folyamatokat és a készülődő felkelés jeleit egyáltalán nem ismerte fel.

A birodalmak sorsa, hanyatlásuk és bukásuk természetesen nem a töltnények zsírozásától függ – hangsúlyozta Disraeli, s beszéde végén rámutatott: a megteendő lépések is attól függnék, hogy miként minősítjük a történeteket.³⁷ Ha olyan nemzeti felkelésről van szó, amelyet a nép széles rokonszenve kísér, s ő ebből indult ki, akkor a pusztán katonai lépések nyilvánvalóan nem elegendőek. Mi volt a javaslata? Az indiaiak kapcsolatát Viktória királynővel az eddiginél sokkal szorosabbra kell fogni, s ezt a szándékot haladéktalanul közölni is kell velük – jelentette ki. Annál is inkább indokoltnak tartotta ezt, mert meg volt győződve arról, hogy *„a keleti népekre a képzelet révén lehet hatni”*. Királyi bizottságot kellene küldeni Indiába, hogy kivizsgálja a felkelés valódi okait, és deklarálni kell: *„Anglia királynője nem olyan uralkodó, aki elnézi a szerződések megsértését, Anglia királynője nem olyan uralkodó, aki felforgatja a tulajdonviszonyokat, Anglia királynője olyan uralkodó, aki tiszteletben tartja a törvényeiket, gyakorlataikat és szokásaikat, különösen pedig a vallásukat.”*³⁸

³⁵ Uo. cols. 463–464.

³⁶ Uo. cols. 467–468.

³⁷ Uo. cols. 475–476.

³⁸ Uo. col. 479. *“You ought to issue a Royal Proclamation to the people of India, declar-*

A beszéd érvelése és a végén tett indítvány egyértelműen tükrözte a brit konzervativizmus értékrendjét. Emlékezetes, hogy annak idején Edmund Burke azért állt ki az amerikai gyarmatok függetlenségi mozgalma mellett, mert szerinte a telepesek csak régi jogait akarták megvédeni az anyaország önkényeskedő politikájával szemben.³⁹ Az 1780-as években Burke a lehető legkeményebb módon támadta a parlamentben a Kelet-Indiai Társaság által elkövetett indiai visszaéléseket, azt állítva, hogy e politika egy ősi civilizáció alapjait ropantja meg.⁴⁰ Burke ennek kapcsán aktívan részt vett a Warren Hastings bengáliai főkormányzó ellen 1786-ba indított kampányban, rámutatva, hogy nem fogadható el a kettős „földrajzi erkölcs”. Disraeli lényegében ugyanezt a hagyományt folytatta, amikor – a premodern értékek mellett fellépve – elmarasztalta a gyarmati kormányzatnak a status quo-t gyökeresen felforgató gyakorlatát. (A külső beavatkozási kísérleteket a *Tancred*-ben is helytelenítette.) S mivel az ő szemében a felelősség a Kelet-Indiai Társaságot terhelte, a közvéleménnyel szembehelyezkedve határozottan ellenezte, hogy brutális szankciókkal sújtsák a felkelésben résztvevőket. Az indiaiak által elkövetett atrocitásokra nem szabad atrocitásokkal válaszolni – hangoztatta.⁴¹

Disraeli fellépése nem maradt eredménytelen: a londoni parlament 1858 augusztusában új törvényt fogadott el India kormányzásáról, amely megszüntette a Kelet-Indiai Társaság joghatóságát és a gyarmati adminisztrációt közvetlenül a westminsteri parlament és a kormány közvetlen ellenőrzése alá helyezte, a tényleges hatalmat az alkirályok kezébe adva (*Government of India Act*). 1858 novemberében Viktória királynő nevében Lord Canning, India első alkirálya biztosította az indiai helyi uralkodókat London feltétlen támogatásáról, „*be nem avatkozást*” ígérve belügyeikbe, radikálisan szakítva Lord Dalhousie gyakorlatával. A brit kormányzat belátta, hogy a helyi erőkkel való együttműködés nem gyengíti, hanem erősíti uralmukat és befolyásukat. Disraeli azonban ennél is többet kívánt, s miután miniszterelnök lett, 1876-ban Viktóriát India császárnőjévé koronáz-

ing that the Queen of England is not a Sovereign who will countenance the violation of treaties - that the Queen of England is not a Sovereign who will disturb the settlement of property - that the Queen of England is a Sovereign who will respect their laws, their usages, their customs, and, above all, their religion.”

³⁹ EGEDY (2005): 17-18.

⁴⁰ Részletesebben: WHELAN, Frederick G: *Edmund Burke and India: Political Morality and Empire*, University of Pittsburgh Press, 1997.

⁴¹ Disraelit idézi: BLAKE (1966): 377.

tatta.⁴² Bár ezzel személyes gesztust is akart gyakorolni, amint azt több életrajzírója kiemeli, e lépés logikusan következett a fentebb körvonalazott politikai felfogásából.

A birodalom-építés konzervatív modellje

Az *Orientalizmus* második fejezetében Said felidézi Gustav Flaubert befejezetlen satirikus regényének (*Bouvard et Pécuchet*) egyik párbeszédét, amelyben megfogalmazódik, hogy „Európát Ázsia frissíti fel. Történelmi törvény lévén, hogy a civilizáció Keletről tart Nyugatra... a kétfajta emberiség végül egybeolvad”.⁴³ Said maga ezt a gondolati konstrukciót nem osztja, mert Európa és Ázsia éles megkülönböztetésében is Európa-centrizmust lát, s e mögött szerinte „önpusztító gőg rejtőzik”.⁴⁴ Amint a *Tancred* oldalain megfogalmazott vélemények is tükrözik, Disraeli elfogadta a Kelet és a Nyugat markáns megkülönböztetését, és a Kelet feletti nyugati hegemonia gondolatának természetességét sem vonta kétségbe. Őnála azonban ez nem járt együtt a Kelet lebecsülésével, a legkevésbé sem tartotta másodrendűnek a civilizációját, ellentétben a korabeli Nyugat gondolkodóinak és döntéshozóinak zömével. Disraeli ezzel a birodalom-építésnek egy olyan konzervatív mintáját igyekezett kialakítani, amely az univerzális érvényűnek tekintett liberális westernizáló modell helyett, amely szerinte kudarcot vallott a szubkontinens sokszínűségének a megértésében, a lokális hagyományokra, a keleti civilizációk értékeire épített. Sajátos módon az eltérő tradíciók elfogadását a konzervatív gondolkodásnak az egyedi körülmények és vonások iránti, Karl Mannheim által is kiemelt nyitottsága számottevő mértékben segítette.⁴⁵ Ez a megközelí-

⁴² Részletesebben: KNIGHT, L.A. *The Royal Title Act and India*, Historical Journal, Vol. 11. 1968/3. 488–507. published online by Cambridge University Press 11 February 2009.

⁴³ SAID (2000): 198. Victor Li egyenesen azt állítja, hogy az orientalizmus Said által kifejtett koncepciója bizonyos értelemben megelőlegezi a globalizáció uralkodó felfogását, amely a Nyugatot állítja be a történelem céljának. E szellemben használja a „globalorientalization” kifejezést. LI, Victor: *Globalorientalization. Globalization through the Lens of Edward Said's Orientalism*, ARIEL: A Review of International English Literature, Vol. 51. N° 1. January 2020. 3–30. 4.

⁴⁴ SAID (2000): 201.

⁴⁵ Mannheim a konzervatív gondolkodás lényeges vonását látja „a közvetlenül meglevőben, a gyakorlatias konkrétban való megkapaszkodást”. MANNHEIM, Karl: *A konzervativizmus*. ford. KISS Endre, Cserépfalvi, 1994. 69.

tés – a szubkontinens konzervatív csoportjaival együttműködve – a britek indiai birodalmát a helyi autonómia elvére és a történetileg kialakult partikuláris privilégiumok elismerésére kívánta alapozni. Ebben jelentékeny segítséget nyújtott, hogy a helyi tradicionális elit, amely értékelte, hogy a gyarmati kormányzat immár kevésbé kíván a hagyományaikba beavatkozni, erőteljesen akadályozta a liberális és racionális elvekre hivatkozó, potenciálisan a szubkontinenst egységesítő modern indiai nacionalizmus kialakulását.

A birodalom-építés klasszikus liberális felfogása a Nyugat „civilizáló” misszióját állította középpontba – ezzel szemben a Disraeli által képviselt konzervatív megközelítés nem kívánta a Kelet sajátos világát gyökeresen átalakítani. A disreliánus gyarmatpolitika tehát a legkevésbé sem kívánt a centralizáció és a homogenizálás eszközeivel élni, s a Tancred szerzője azt tartotta kívánatosnak, hogy a keleti civilizációk egyediségét valamilyen módon összhangba hozzák a birodalom érdekeivel. Said értelmezésében a „másságról” kialakított egyik legmélyebben gyökeredző elképzelést a Kelet testesíti meg – Disraeli megpróbált egyfajta szintézist teremteni, a brit érdekek előbbségének az alapján, Nyugat és Kelet között.

Felhasznált irodalom

BALOGH András: *Társadalom és politika a gyarmati Indiában*, Budapest, Kossuth, 1979.

BLAKE, Robert: *Disraeli*, St. New York, Martin's Press, 1966.

BRANTLINGER, Patrick: *Disraeli and Orientalism*. In: Richmond, CHARLES – Paul

SMITH (eds.): *The Self-Fashioning of Disraeli: 1818-1851*. Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

DISRAELI, Benjamin: *Whigs and Whiggism, Political Writings by Benjamin Disraeli*. Ed. by William Hutcheon. London, 1913.

DISRAELI, Benjamin: *A whig szellemiség*. IN: KONTLER László (szerk.): *Konzervatívizmus 1593–1872*. Ford. BECK András, Budapest, Osiris, 2000.

DISRAELI: *A konzervatív és a liberális elvek*. IN: Kontler László (szerk.): *Konzervatívizmus 1593-1872*. Ford. BECK András, Budapest, Osiris, 2000.

DISRAELI, Benjamin: *Tancred or the New Crusade*, London, 1847.
<https://www.gutenberg.org/files/20004/20004-h/20004-h.htm>

EGEDY Gergely: *Brit konzervatív gondolkodás és politika (XIX–XX. század)*, Budapest, Századvég, 2005.

EGEDY Gergely: *Asbóth János az egyéni szabadság zsidó hagyományáról*.

Magyar Szemle, 2021/1-2.

http://www.magyar szemle.hu/onlinecikk/20210126_asboth_janos_az_egyeni_szabadsag_zsido_hagyomanyarol

GRAUBARD, Stephen R.: *Burke, Disraeli and Churchill. The Politics Of Perseverance.* Harvard University Press, Cambridge (MA), 1961.

Hansard Parliamentary Debates, vol. 147, 27 July, 1857,,
<https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1857/jul/27/motion-for-papers>

KALMAR, Ivan Davidson: Benjamin Disraeli, Romantic Orientalist. *Comparative Studies in Society and History*, 2005/2. vol. 47. 348–371.

KIPLING, Rudyard: *The Ballad of East and West.* 1889.

http://www.kiplingsociety.co.uk/poems_eastwest.htm.

KNIGHT, L.A.: The Royal Title Act and India, *Historical Journal*, Vol. 11, 1968/3, 488–507, published online by Cambridge Universeity Press 11 February 2009.

LI, Victor: *Globalorientalization. Globalization through the Lens of Edward Said's Orientalism*, ARIEL: A Review of International English Literature, Vol. 51 N° 1. January 2020, 3–30.

MANNHEIM, Karl: *A konzervatívizmus.* Ford. KISS Endre. Budapest, Cserépfalvi, 1994.

SAID, Edward: *Orientalizmus,* Ford. PÉRI Benedek. Budapest, Európa, 2000.

SMITH, Paul: *Disraelian Conservatism and Social Reform,* London, Routledge, 1967.

SPILSBURY, Julian: *The Indian Mutiny,* London, Weidenfeld and Nicolson, 2008.

THORNTON, A.P.: *The Imperial Idea and Its Enemies,* London, Macmillan, 1959.

VINCENT John: *Disraeli.* Oxford, Oxford University Press, 1990.

WHELAN, Frederick G: *Edmund Burke and India: Political Morality and Empire,* Pittsburg (PA), University of Pittsburgh Press, 1997.

Bakó András¹

A brit informális birodalom Latin-Amerikában

Abstract

The British Informal Empire in Latin America

The concept of „*informal empire*” was conceived in the 1950s with the publication of the article by John Gallagher and Ronald Robinson intitled *The Imperialism of Free Trade*. The purpose of this article is to define the meaning and provide an overview of the practical application of the concept in the context of some concrete examples from Latin America, such as the case of the promotion of free trade and investments, as well as the abolishment of slave trade.

Keywords: Informal Empire; Latin-America; Argentina; Brazil; Great Britain;

A 19. században a nemzetközi viszonyok meghatározó szereplője volt a Brit Birodalom, amelynek befolyása a latin-amerikai térségben is érzékelhető volt. Ez annak ellenére volt így, hogy a 13 észak-amerikai gyarmatának függetlené válása után a kontinentális Amerika területéről szinte kiszorult, a mai Belize (Brit Honduras) és Guyana mellett csak a Falkland-szigetek felett gyakorolt ellenőrzést. Bár formálisan a térség országaival egyenlő, szuverén félként lépett kapcsolatba, ez természetesen – ahogyan arra például Dennis R. Hidalgo rámutatott – nem jelentette azt, hogy ne jellemezte volna egyfajta lenéző, gyarmatosító mentalitás a brit közvélemény a latin-amerikai társadalmakkal szemben.²

Jelen írás témáját azonban nem ez a mentalitás, hanem a brit-latin-amerikai kapcsolatok képezik az informális birodalom fogalmának tükrében. Ennek a vizsgálatát időben a hosszú 19. századra, térben pedig az úgynevezett „*déli kúp*” két országára, Brazíliára és Argentí-

¹ Historian. PhD Student, ELTE Budapest. andrasbako89@gmail.com

² Dennis R. HIDALGO: *The Evolution of History and the Informal Empire: La Decena Trágica in the British Press*, Mexican Studies/Estudios Mexicanos, Vol. 23. N° 2. 2007. 317-354.

nára koncentráltam. Ennek oka, hogy előbbi egyértelműen a „szatelit államok” mintapéldájaként szokás tekinteni a 19. század első felében.³ Utóbbi jelentőségét a britek számára az első világháborúig tartó periódusban betöltött gazdasági jelentősége adta. 1913-ban például a latin-amerikai exportjuk 42, importjuk 58%-át eme ország tette ki, annak mértékét tekintve pedig a birodalom bármelyik fehér telepes gyarmatát megelőzte ebben a statisztikákban.⁴

Az informális birodalom fogalma

A birodalom fogalma hagyományosan egy formalizáltabb, adminisztratív módon fenntartott állami szervezet viszonyából indult ki, így elsősorban politikai kategóriát jelentett. A 19. század második felében, a gyarmatbirodalmak kialakulása során azonban egyre inkább gazdasági tartalom is társult hozzá. Ekkor terjedt el az imperializmus fogalma, amit John Atkinson Hobson 1902-ben úgy foglalt össze, mint ami egy „közszájon forgó kifejezés [...] és a nyugati világ jelenkori politikájának legerőteljesebb mozgalmára utalt”.⁵ Az orosz kommunista politikus-gondolkodó, Vlagyimir Iljics Lenin a kapitalizmus fejlődésének új, „legfelsőbb fokát” vélte felfedezni az imperializmusban, ami a világ formális és informális felosztásához, végső soron pedig az I. világháború kirobbanásához vezetett.⁶ A két megközelítés közötti egyértelmű különbözőségek ellenére beszél számos szerző „Hobson-Lenin-tézisről”.⁷ A Horváth Jenő által szerkesztett *Világpolitikai lexikon* 1945–2005 definíciója ezeket a megközelítéseket tükrözte, eszerint az imperializmus: „a kapitalizmus fejlődésében a 19. század utolsó harmadában kialakult szakasz. Szélesebb értelemben a terjeszkedő, területszerző, hódító, nagyhatalmi külpolitika szinonimája. A szocialista táborban a Nyugat szinonimájaként használt fogalom volt”.⁸

A birodalmak és az imperializmus tanulmányozásában minőségi

³ P. J. CAIN and A. G. HOPKINS: *British Imperialism, 1688-2015*, Third edition, Routledge, London and New York, 2015. 280.

⁴ Ibid. 273.

⁵ Idézi: Eric HOBBSAWM: *A birodalmak kora*, Pannonica kiadó, Budapest, 2004. 65.

⁶ Ibid. 66.

⁷ Henk WESSELING: *Overseas History*, IN: Peter BURKE (ed.): *New Perspectives on Historical Writing*, Polity Press, Cambridge, 2001. 85.

⁸ HORVÁTH Jenő (szerk.): *Világpolitikai lexikon 1945-2005*, Osiris kiadó, Budapest, 2005. 301. (Kiemelés az eredetiben.) A szócikk szerzője KELEMEN Csaba.

újdonságot jelentett John Gallagher és Ronald Robinson 1953-ban, a *The Economic History Review*-ban megjelent cikke. Ebben a szerzők mellett érveltek, hogy nem helytálló az a korábbi álláspont, miszerint az angol birodalom fénykorát elhozó viktoriánus korszakon belül meg lehet különböztetni egy, jelentősebb hódításoktól mentes, a szabadkereskedelem politikája által dominált, valamint egy, a terjeszkedés iránt elkötelezett periódust.⁹ Az imperializmust úgy definiálták, mint „új régiók a növekvő gazdaságba történő integrálásához szükséges politikai folyamatot”.¹⁰ Ennek alátámasztásához az elemzésüket Latin-Amerikára fókuszálták, ahol főleg 1810 után igyekeztek informális utakon növelni befolyásukat a britek. A céljuk az volt, hogy a térséget kvázi szatellit gazdasággá változtassák, biztosítsák a szükséges nyersanyagokat saját feldolgozó iparuk számára, annak termékeit pedig ezeken a területeken értékesítsék. A tanulmány arra a felismerésre jutott, hogy ennek folyamán érték ugyan kudarcok a londoni politikát, azonban minél jobban sikerült a területek integrációját elmélyíteni a világgazdaságban, annál könnyebben ment a célok érvényesítése, így pedig egyre kevesebb kényszerre volt szükség.¹¹

Ugyan a cikk áttörő sikert hozott, de az informális birodalom fogalma nem jelentett újdonságot, mivel azt C. R. Fray egyik munkájából kölcsönözték.¹² Emellett korábban, az általuk leírtakhoz hasonló viszonyokra Lenin a „félgyarmati állapot”, Leland H. Jenks a „láthatatlan birodalom” kifejezéseket használta, mindazonáltal csak Robinsonéé cikke nyomán terjedt el ez a megközelítés a tudományos körökben. Itt olyannyira sikeresnek bizonyult, hogy hamarosan minden, a kérdéssel foglalkozó történész használni kezdte a fogalmat, noha, ahogyan arra Andrew Thompson is emlékeztet, Gallagher és Robinson sohasem határozták meg egészen pontosan mit értenek informális birodalom alatt.¹³ Emellett röviden azt is meg kell említeni, hogy ez a fogalom elsősorban az angolszász világban nyert teret, mivel Latin-Amerikában inkább a függőség-elmélet képviselőinek a

⁹ John GALLAGHER and Ronald ROBINSON: *The Imperialism of Free Trade*, *The Economic History Review*, Vol. 6. N° 1. 1953. 2–3.

¹⁰ *Ibid.* 4–5.

¹¹ *Ibid.* 8–11.

¹² *Ibid.* 1.

¹³ Andrew THOMPSON: *Informal Empire? An Exploration in the History of Anglo-Argentine Relations, 1810-1914*, *Journal of Latin American Studies*, Vol. 24. N° 2. 1992. 420.

nézetei váltak meghatározóvá a kérdésben.¹⁴

Természetesen számos kritika is érte ezt a megközelítést. A latin-amerikai viszonyok tekintetében a kanadai Henry Stanley Ferns és az angol Desmond Christopher Martin Platt munkái lettek ezek közül ismertek. Ferns egy 1953-ban megjelent tanulmányában még maga is használta az informális birodalom kifejezést. Ebben azt állította, hogy az argentin belső viszonyok alakulása miatt 1914-ig nem is volt szükség brit részről kényszerre vagy beavatkozásra, anélkül is sikerült érvényesíteni a kormányzati – de nem a befektetői! – álláspontot.¹⁵ Egy későbbi könyvében viszont már úgy fogalmazott, hogy ugyanannyi érvet lehet felhozni amellett, hogy a briteknek, mint amellett, hogy az argentinoknak volt kedvezőbb a kapcsolat. Ebben a helyzetben pedig nehéz megállapítani, hogy melyik fél volt dominánsnak tekinthető a kapcsolatban.¹⁶

Platt szerint abszurditás azt feltételezni, hogy valamiféle neokoloniális viszonyok jellemezték volna a britek és Latin-Amerika kapcsolatát. Ennek alátámasztására azt hozta fel, hogy a londoni kormánytárgyalásokon kívül nem tett egyéb lépéseket a kereskedelmi érdekek érvényesítésére, mindig a fair játékszabályok kialakítására, valamint állampolgári törvényes jogainak érvényesülésére törekedett csak.¹⁷ A szintén Argentína példáját elemző Thompson arra a következtetésre jutott, hogy Gallagher és Robinson szabadkereskedelmi imperializmusra vonatkozó megállapításai egyszerűen nem igazolhatók, mivel maga az eredeti koncepció tele van következtelenségekkel. Emellett, míg az Egyesült Államok 20. századi tevékenységére stratégiai okokból igazolhatóan alkalmazható az imperializmus fogalma, addig ugyanez a britek esetében nem állja meg a helyét.¹⁸

Thompson cikkére írt válaszában Antony Gerald Hopkins mellett érvelt, hogy az informális birodalom – a félgymarmat és a láthatat-

¹⁴ Rory MILLER: *Britain and Latin America in the Nineteenth and Twenty Centuries*, Routledge, London and New York, 1993. 16–22. Az előadás emiatt az angolszász irodalomra helyezte a hangsúlyt.

¹⁵ H. S. FERNS: *Britain's Informal Empire in Argentina, 1806-1914, Past & Present*, Nov. 1953. N° 4. 60–75.

¹⁶ H. S. FERNS: *Britain and Argentina in the Nineteenth Century*, Oxford, 1960.

¹⁷ D. C. M. PLATT: *The Imperialism of Free Trade: Some Reservations*, *The Economic History Review*, Aug. 1968, Vol. 21. N° 2. 303–304.

¹⁸ THOMPSON (1992): 435.

lan birodalom mellett – továbbra is alkalmas fogalom arra, hogy a tudósok tanulmányozhassák az erősebb és gyengébb államok kapcsolatát. Ennek érdekében viszont érdemes szétválasztani a birodalom és az imperializmus fogalmakat, mivel számos esetben az értelmezésbeli különbözőségek egyszerűen abból fakadtak, hogy ezeket egymással felcserélhetőnek tekintették.¹⁹ Argentínát pedig éppen egy olyan esetnek tekintette, ahol a 19. század végén az informális imperializmus létező jelenség volt, noha ez egy olyan periódus, amikor elméletben gyengülnie kellett volna a befolyásnak.²⁰

A britek és a spanyol-amerikai országok függetlensége

A Latin-Amerika történetét kutatók köreiből alighanem igen jól ismertek Lord Canning azon, 1824-es megállapítása, miszerint „*Spanyol-Amerika szabad; és ha nem intézzük rosszul a dolgainkat, angol lesz*”.²¹ Azonban egyáltalán nem vezetett könnyű út a helyzethez, amiről eme szavak árulkodnak. Az ibériai országok újvilági területei feletti nagyobb befolyásért már a gyarmati korszak végén versenyfutás bontakozott ki a franciákkal, aminek jelentőségét felértékelte, hogy a napóleoni háborúk következtében számos hagyományos kereskedelmi útvonalától esett el a korona. Így ennek fényében érdemes pillantást vetnünk az 1806-ban és 1807-ben a La Plata-i Alkirály-ság területe ellen intézett brit támadásokra.

Előzetesen ide kívánczó megjegyzés, hogy korábban az angolok részéről a spanyolok amerikai területei iránt, egy-két esetet leszámítva, nem volt jelentősebb érdeklődés.²² Ez a támadás is a flotta parancsnokának magánakciójaként történt. Home Popham ugyanis eredetileg a holland fennhatóság alatt álló Fokváros ellen indult, a saját szakállára döntött úgy, hogy inkább Buenos Aires felé veszi az irányt. Átmenetileg el is foglalta a várost, ahonnan a londoni és liverpooli kereskedőknek küldött levelében jelentős befektetési lehetőségekre hívta fel a figyelmet. Azonban a brit kormányzat a napóleoni háborúk idején nem kívánt újabb konfliktusba bonyolódni, ezért nem

¹⁹ A. G. HOPKINS: *Informal Empire in Argentina: An Alternative View*, *Journal of Latin American Studies*, May 1994, Vol. 26. N° 2. 483.

²⁰ *Ibid.* 484.

²¹ ANDERLE Ádám: *Latin-Amerika története*, Pannonica kiadó, Budapest, 1998. 89.

²² MILLER (1993): 34.

álltak mellé. Ennek ellenére egy „whig kompromisszum” született az ügyben: Pophamet bíróság elé állították, viszont erősítést küldtek, bár végül alulmaradtak.²³

Az itt megszerzett tapasztalat ugyanakkor hasznosnak bizonyult a brit álláspont kialakításában. 1807-ben Lord Castlereagh, had- és gyarmatügyi miniszter a dél-amerikai piacok angol érdekeltségek előtt való megnyitását tűzte ki a térséggel kapcsolatos célként. Ennek elérésében viszont a katonai megoldást minden körülmények között elkerülendőnek tekintette. Továbbá a belügyekbe való beavatkozást sem támogatta, mivel úgy vélte, hogy még egy rossz kormány is jobb lehetőségeket kínál, mint egy kormányzás nélküli állapot.²⁴ Ugyanakkor ennek az elvnek az érvényesítése során gyakran szembekevert a kormányzat a befektetői érdekekkel. Ez már rögtön a napóleoni háborúk lezárása után a felszínre került, amikor a latin-amerikai függetlenségi harcokban az erőviszonyok a felkelők javára billentek. Amíg a gazdasági körök az újonnan létrejövő országok elismerésében, addig a londoni kormányzat Spanyolország hatalmi státuszának megőrzésében volt érdekelt. Az angolok ameddig lehetett, késleltették az új köztársaságok elismerését. Amikor erre a külső környezet nyomására – Bolivar fenyegetése, az Egyesült Államok lépései Florida megszerzése után – mégis sor került, azt kereskedelmi szerződések formájában tették meg. Bár a brit hadseregből leszerelt, zsoldosként ténykedő katonák jelentős számban vettek részt a függetlenségi küzdelmekben, illetve az újonnan létrejött országok hadseregeinek és haditengerészeinek megszervezésében is fontos szerepet töltöttek be, magának a kormányzatnak sikerült elkerülni, hogy beavatkozzon a térségben zajló folyamatokba.²⁵

Ez a megállapítás az 1825-ös évig bezárólag igaz, amikor két, függetlenségében kvázi elismert ország, Argentína és Brazília konfliktusba keveredett a La Plata folyó feletti ellenőrzés szempontjából kulcsfontosságú helyzetben lévő, Banda Oriental vagy Cisplatina néven ismert terület miatt. A zavartalan kereskedelem biztosítása érdekében az angolok ügyes diplomáciai manőverezésbe kezdtek Lord

²³ FERNS (1953): 61–62.

²⁴ MILLER (1993): 35.

²⁵ Az 1819-ben elfogadott *Foreign Enlistment Act* hatályba lépésének idejében már közel 5.000 brit származású leszerelt katona harcolt Latin-Amerikában. MILLER (1993): 36–37.

Ponsonby vezetésével, amelynek eredményeként 1828-ban a két háborús fél elismerte az újonnan létrejött Uruguay függetlenségét. Peter Winn az új állam megalakulását a brit informális birodalom „*diadalának és kvintesszenciájának*” nevezte.²⁶

Az informális birodalom Brazíliában

A kereskedelem volumenét vagy az adósságtörlesztés ütemét tekintve a 19. század első felében Brazília számított a térségbeli legfontosabb partnernek az angolok számára. Ehhez persze szükség volt arra is, hogy már a függetlenséget megelőző periódusban is erős pozíciókkal rendelkezzenek. A briteknek kulcsszerepük volt a napóleoni háborúk elől menekülő portugál királyi udvar Brazíliába való átmentésében, amiért cserébe nem pusztán megnyílt előttük a kereskedés lehetősége, de egyenesen kedvezőbb tarifák vonatkoztak a termékeikre, mint például a portugálokéira.²⁷

Mégis egy másik kérdés kapcsán szeretném bemutatni, miként mutatkozott meg az informális imperializmus a két ország viszonyában: ez pedig a rabszolgasághoz való viszonyulás. A britek, miután a maguk részéről 1807-ben eltörölték a rabszolga-kereskedelmet, nemzetközi szinten is el akarták érni ugyanezt, amit sikerült is rákényszeríteniük a portugálokra.²⁸ Az 1810-es barátsági szerződés alapján korlátozták az uralmuk alatt álló területeken a kereskedelem eme formáját, továbbá lépéseket ígértek annak visszaszorítására, valamint „*látogatási jogot*” biztosított bármelyik nemzetközi vízen haladó hajójuk átvizsgálásra és elkobzására a britek számára, amennyiben arról azt feltételezték, hogy részt vesz a rabszolga-kereskedelemben.²⁹ A brazil függetlenné válást követően, 1826-ban megkötött szerződés megtiltotta a Brazil Császárság bármely alattvalója számára, hogy részt vegyen a rabszolga-kereskedelemben. Ez a tétel a szerződés

²⁶ Peter WINN: *British Informal Empire in Uruguay in the Nineteenth Century*, Past & Present, Nov. 1976. N° 73. 102–103.

²⁷ SEMSEY Vitkória (szerk.): *Latin-Amerika 1750-1840: a gyarmati rendszer felbomlásától a független államok megalakulásáig*, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2013. 286.

²⁸ A rabszolga-kereskedelemben meghatározó szerepet betöltő portugálok esetében sem beszélhettünk teljes sikerről, mivel a későbbiekben is több alkalommal kellett a kérdést szabályozniuk a briteknek, például az 1839-es Palmerston Act.

²⁹ Boris FAUSTO: *Brazília rövid története*, Equinter, Budapest, 2011. 73.

életbe lépését követő harmadik évtől lett volna érvényes, azonban megbukott a társadalmi ellenállás miatt, jöllehet tettek kísérletet a végrehajtására hozott törvény alkalmazására.³⁰

A következő nagyobb lépcsőt ebben az 1845-ös *Aberdeen Act* jelentette. Ennek háttérében a külügyminiszter, Lord Aberdeennek az ügy iránti őszinte elkötelezettsége mellett a franciák térségbeli tevékenysége, valamint egy, az angol kereskedők érdekeit sértő vámtörvény állt. A törvény jelentősen kiszélesítette a korábbi, úgynevezett „látogatási jogot”: immár bármilyen brazil hajót, bárhol átvizsgálás alá vonhattak.³¹ Ez számos ponton sértette a nemzetközi jog alapelveit, illetve a brazil szuverenitást. Annak ellenére, hogy eleinte növekedett a behajózott rabszolgák száma, az évtized végére mégis célt ért a törvény, ugyanis 1850 szeptemberében megszületett az az új szabályozás, amely értelmében tilossá vált a rabszolgák behozatala az ország területére. Így az angolok a törvény alkalmazását 1852-ben felüggesztették, majd 1869-ben eltörölték a rendelkezést.³²

Az argentin-brit gazdasági kapcsolatok

Argentína gazdasági jelentősége a britek számára a 19. század második felében értékelődött fel. Hivatalos kapcsolatuk kezdete, a sikertelen „*Buenos Aires-i kalandtól*” eltekintve, egy 1825-ös szerződésre datálható. Ellentétben azzal, amit a brazilokkal kötöttek, ez nem adott kiváltságokat, pusztán a kereskedelem, valamint egymás állampolgárainak szabad vallásgyakorlását rögzítették benne a felek. Emellett további jelentős hitelhez is juthatott az argentin kormányzat.³³

A gazdasági kapcsolatok alapját dél-amerikai részről különböző mezőgazdasági termékek kivitele jelentette, amelyben eleinte a hús volt meghatározó, melynek előállításában jelentős érdekeltséget szerettek az angolok. Erre a területre 1907-ben az Egyesült Államokból érkezett befektetőknek is sikerült behatolni, hiába tettek meg mindent ennek megakadályozására a britek. Ennek az oka az volt, hogy Saenz

³⁰ Ibid. 110.

³¹ Wilbur Deveroux JONES: *The Origins and Passage of Lord Aberdeen's Act, The Hispanic American Historical Review*, Nov. 1962. Vol. 42. No 4. 502–520.

³² Ibid. 519.

³³ FERNS (1953): 68.

Pefia kormányára az észak-amerikai érdekeltségeket támogató körök voltak nagyobb befolyással. Thompson ebben látta annak bizonyítékát, hogy nem érvényesült semmiféle birodalmi hatás a két ország viszonyában.³⁴ Ezzel szemben Hopkins éppen arra hívta fel a figyelmet, hogy ahol látszólag vesztek, valójában ott is nyertek a britek, mivel az így keletkezett plusz bevételek az argentin adósságszolgálatra mentek el.³⁵

Ha a hitelezés kérdését tekintjük, akkor egy összetettebb problémával szembesülhetünk. Ugyanis az első, 1824-ben folyósított hitel törlesztését 1828-ban felfüggesztették az argentinok, és csak 1857-ben folytatták azt.³⁶ A század második felében megugrott a hitelfelvétel, aminek mértéke az 1880-as évekre az argentin export 60%-át tette ki. Ennek törlesztésére megvolt a szándék, aminek radikális megnyilvánulása volt Avellaneda elnök azon kijelentése, hogy országa inkább választja a nyomort, minthogy csorba essen nemzetközi hírnevén.³⁷ A kibocsátott államkötvények fokozatosan a Baring-bankház tulajdonába kerültek, és elértéktelenedtek, ami a cég majdnem csődközeli állapotához vezetett. Ez alapjaiban sodorta veszélybe a teljes londoni pénzüpiacot, emiatt erős nyomás érkezett a bankárvilágból a kormányzat irányába, hogy avatkozzon be az argentin belügyekbe. Az egyiptomi helyzethez hasonlóan egy speciális kinevezettet akartak, aki intézkedik a távoli országban. A brit miniszterelnök, Salisbury nem is válaszolt személyesen erre a megkeresésre, mindösszesen körbeküldött egy levelet, amelyben az szerepelt, hogy ilyesmire nem kerülhet sor. Erre a reakció egy konkrét beavatkozásra való felhívás volt, amelynek kapcsán az Egyesült Államokkal is konzultáltak volna. Erre válaszként Salisbury annyit írt az eléje került papírra vörös, nagybetűkkel: álom.³⁸

Az utolsó terület, amit érdemes szemügyre venni, az a vasútfejlesztések területe, mivel 1907 és 1913 között a brit befektetések 10,5%-a ilyen típusú építő társaságokba érkezett. A századforduló időszaka a nagy hálózatépítés korszaka volt, 1880 és 1890 között megnégyszereződött a vonalak hossza az országban, 1915-ben pedig

³⁴ THOMPSON (1992): 427.

³⁵ HOPKINS (1994): 472.

³⁶ THOMPSON (1992): 422.

³⁷ CAIN – HOPKINS (2016): 276.

³⁸ FERNS (1953): 73.

Argentína rendelkezett a harmadik leghosszabb vasúti hálózattal a nyugati féltekén az Egyesült Államok és Kanada után, noha előbbi az egy főre jutó vonalak alapján megelőzte.³⁹ Jogos kérdés: Kanadával ellentétben miért nem fejlesztette ki az építkezésekhez saját iparát Argentína? Ennek megértéséhez érdemes Thompson érvelésére támaszkodni. Egyrészt, az argentinai iparfejlesztéshez hiányzott a megfelelő mennyiségű vasérc, másrészt Kanada erős vámokkal védte az építkezéshez szükséges nyersanyagokat. Ráadásul a két ország egészen más formában létesítette azon társaságokat, amelyek lebonyolították az építkezéseket. Argentína esetében külföldön bejegyzett társaságokról volt szó, amelyek külföldi tulajdonban voltak és maguk hozták a nyersanyagokat. Ez a két elit közötti érdeklődésben is megmutatkozott: az argentinok a mezőgazdaságban, a kanadaiak az iparban látták a jövőt. Ugyanakkor a növekvő brit befolyás okán erősödő félelem – 1910-re lényegében négy brit társaság ellenőrizte Argentína vasúti közlekedését – miatt kibontakozó tiltakozások hatására a kormányzat is reagált, többször is beavatkozott a társaságok kárára. Például a gazdasági érdekekre hivatkozva akadályozta meg két nagy konszern egyesülését is. Ezek alapján azt a következtetést vonta le Thompson, hogy a britek a vasútépítés területén elért sikereiket nem saját ügyességüknek, mint inkább az argentin elit érdektelenségének köszönhetik.⁴⁰

Következtetések

E rövid tanulmányban az angolszász szakirodalomra alapozva tekintettem át, hogy milyen megközelítések alakultak ki az informális birodalom fogalma, illetve a gyakorlatban való alkalmazhatósága kapcsán egyes országok esetében. Amint azt kirajzolódott, komoly vita alakult ki a történészek és más társadalomtudósok között azzal kapcsolatban, hogy érvényes-e ez a fogalom, vagy érvényes volt-e egyáltalán valaha. Ennek legfőbb oka a terminus tisztázatlanságából eredt. Lezárásaként azt a gondolatot szeretném kiemelni, amit A. G. Hopkins már 1994-es tanulmányában megfogalmazott, miszerint az informális birodalom továbbra is hasznos kifejezés a nemzetközi vi-

³⁹ THOMPSON (1992): 430.

⁴⁰ Ibid. 432–434.

szonyok történetének tanulmányozásában.⁴¹ Ehhez azonban fontos különbséget tenni a birodalom és az imperializmus fogalmai között, ahol az előbbi alatt egy formalizáltabb viszonyok között, adminisztratív módon fenntartott állami szervezet kereteit, míg utóbbi alatt egy gazdasági tartalommal bíró politikai folyamatot értünk.

⁴¹ HOPKINS (1994): 483.

Szilágyi Ágnes Judit¹

A Brazíliára irányuló régi és új imperializmusok

Abstract

Old and new imperialisms for Brazil

In the era of the 1st Republic (1889–1930), Brazil offered a promising market and the outstanding economic opportunities for the exploitation of natural resources for businesses. These favorable opportunities were used by old and new imperialists to take advantage of their specific habit and their strength. This study is a short presentation of these aspirations.

Keywords: Modernization of Brazil; Portuguese Commercial Opportunities; Americanism; Luzo Atlantism;

1. Alkotmányos monarchia versus amerikanizált föderális köztársaság

A függetlenné vált latin-amerikai országok között a Brazília Császárság (1822–1889) egyedi jellegét részben a monarchia tovább élése adta.² 1822. szeptemberében a portugálok egykori gyarmata (1815 óta emancipált birodalomrész) kiszakadt ugyan a közös királyságból, de már az év végén, december 1.-jén örökös császárt és védelmezőt (*Imperador e Defensor Perpétuo do Brasil*) koronáztak Rio de Janeiróban. Az uralkodó Bragança I. Péter³ (1822–1831), korábban portugál trónörökös, ha Lisszabonnak nem is, de a dinasztiának megtartotta Brazí-

¹ Historian, ELTE, Budapest. szilagy.agnes@btk.elte.hu

² A függetlenné válás brazil sajátosságairól bővebben ld. Miguel DANTAS DA CRUZ - Domingo LILÓN - NAGY Marcel - José Antonio SANCHEZ ROMÁN - SANTOSNÉ BLASTIK Margit - SEMSEY Viktória - SZILÁGYI Ágnes Judit: *Latin-Amerika 1750–1840 - A gyarmati rendszer felbomlásától a független államok megalakulásáig*, KRE - L'Harmattan, Budapest, 2013. 99–101. 217–221.

³ A Bragança-ház koronahercege 1798. október 12-én született. 1822. október 12-től Brazília alkotmányos uralkodója, császára lett, 1826-ban néhány hónapig portugál király. 1831-ben fia, II. Péter javára lemondott a császári címről és visszatért Európába. 1834. szeptember 24-én hunyt el Portugáliában.

liát, és ez a különös családi és politikai kapocs még évtizedekig meghatározó maradt a két ország viszonyában.

Evidencia, de szempontunkból döntő jelentőségű, hogy a dél-amerikai országok közül Brazília az egyetlen, mely nem a spanyol, hanem a portugál nyelvi-kulturális örökség hordozója. Ugyanakkor már függetlensége első évszázada alatt is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az egykori gyarmat területileg és természeti kincseit tekintve, demográfiai, valamint politikai és gazdasági értelemben is jelentősen túlnőtt Portugálián, erősen „elhúzva” a több kontinensre kiterjedő luzofón világ súlypontját. (Brazília lakóinak száma a statisztikai hivatal⁴ által közölt, becsült adatok alapján 1823-ban 5 025 000⁵ fő, míg a népszámlálás szerint 1920-ban már 30 635 605. Közben Portugália európai területeinek lakossága 1821-ben⁶ becslések szerint alig több mint 3 millió, és az 1920-as évek⁷ közepére sem éri el a 6 milliót.)

Ahhoz, hogy Brazília felívelő periódusaiban regionális, kontinentális, és bizonyos vonatkozásokban akár globális tényezőként⁸ értékelhesse önmagát, függetlenné válásának egy harmadik egyedi vonása is jelentős mértékben hozzájárult. Spanyol-Amerikában 1820–1823 között nyolc független állam formálódott, majd tovább töredezve, a 20. század elejére kialakult a mai 19 spanyol hivatalos nyelvű köztársaság. A dél-amerikai portugál gyarmat azonban megőrizte egységét (ebben az USA-ra emlékeztetett), sőt területi gyarapodást is elkönnyelhetett függetlenné válása után. Az *Acre* terület 1903-as

⁴ IBGE – Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística <http://www.ibge.gov.br/home/> (Letöltés: 2016. augusztus 29.) Brazíliában az első országos népszámlálást 1872-ben végezték.

⁵ A becsült adat bizonytalanságát mutatja, hogy a szakirodalomban közölt számok eltérőek, az 1819-es populációt pl. Boris Fausto csupán 3,6 millióra teszi. Vö. Boris FAUSTO: *Brazília rövid története*, ford.: PÁL Zs. TÍMÁR I. Equinter, Budapest, 2011. (2001), 80.

⁶ José Hermano SARAIVA: *Portugália rövid története*, ford.: RACS M. – WITTNER K. – SZELÉNYI Zs. – PÁL Zs. Equinter, Budapest, 2010. (1992), 265.

⁷ Vö. Manuel Braga da CRUZ: *O Partido e o Estado no Salazarismo*, Editorial Presença, Lisboa, 1988. 196.

⁸ A 2010-es évekre Latin-Amerika legnagyobb, a világ 7. gazdasága lett, 2011-ben a brazil GDP 2.293 milliárd dollár volt, bár a növekedés üteme azóta lassult. 2014 július és 2015 márciusa között Brazília a BRICS országok soros elnöki tisztét látta el. BRICS – Ministry of External Relations <http://brics.itamaraty.gov.br/> (Letöltés: 2016. augusztus 29.)

megszerzésével alakult ki mai, 8.514.876,599 km²-es kiterjedése.⁹ Teintélyes mérete alátámasztotta a birodalmi tudatot, a regionális nagyhatalmi ambíciókat, és a korszakunkra egyértelművé váló, az USA felé forduló, magát vele egyenrangú nemzetközi partnernek tekintő külpolitikai orientációt. Mindezek olyan tények, melyek a 19–20. század fordulójára fokozatosan eljelentéktelenítették a Portugáliához fűződő viszonyt és minden onnan érkező hatást, vagy kezdeményezést.

A brazíliai monarchia bukását a 19. század utolsó harmadában a társadalmi-politikai elit különböző vezető csoportjai közötti versengés készítette elő, és az 1889. november 15-i események alapvetően a hadsereg kezdeményezésére mentek végbe. A korai köztársasági időszakban régi politikai konfliktusok éleződtek ki: a centralizáció és a föderalizmus, a liberalizmus és a pozitívizmus, valamint a republikánusok és monarchisták ellentéte. Vitáik áthatották az alkotmányozó kongresszus (1890. november 4.-étől és 1891. február 24.-ig) üléseit is, ahol nem a mai értelemben vett pártok, hanem az erővonalak mentén formálódó klubokba és frakciókba rendeződött politikai tényezők harcoltak egymással. Végül elkészült az észak-amerikai példa és a pozitívizmus hatását tükröző, 1891-es alkotmány, ami máig ható érvénnyel jelölte ki a brazil állam, egy prezidenciális és föderális köztársaság kereteit.¹⁰ Ugyanakkor végleg zárójelbe került a Portugáliától örökölt, monarchikus politikai struktúra. Az 1891-ben rögzített alkotmány, melynek megszövegezését döntően Rui Barbosa¹¹ (1849–1923) végezte, évtizedekre stabilnak bizonyult, 1934-ig volt érvényben, és jelentősebb reformjára csupán egyszer, 1926-ban került sor. A három hatalmi ág (a végrehajtói, a törvényhozói és a bírói) szétvá-

⁹ IBGE adatok. <http://www.ibge.gov.br/home/> (Letöltés: 2016. augusztus 29.).

¹⁰ Szövegét eredetileg a brazil hivatalos közlöny, a *Diário do Congresso Nacional* 1891. február 24-i számában publikálták, elektronikusan hozzáférhető a brazil képviselőház honlapján: <http://www2.camara.leg.br/legin/fed/consti/1824-1899/constituicao-35081-24-fevereiro-1891-532699-publicacaooriginal-15017-pl.html> (Letöltés: 2017. február 24.)

¹¹ Barbosa a korszak nagytekintélyű polihisztorja, jogász, politikus, diplomata. Fiatalkorától elkötelezett abolicionista. Liberális álláspontja nagy mértékben érvényesült az alkotmányozási folyamatban. Volt pénz- és igazságügy miniszter; 1890-től haláláig Bahia állam szenátora; 1908–1919, a Brazil Irodalmi Akadémia elnöke. Nemcsak az 1910-es, de az 1914-es és az 1919-es választáson is a második helyen végzett a köztársasági elnöki posztért folytatott küzdelemben. Az adatokat vö. *Fundação Casa de Rui Barbosa* <http://www.casaruibarbosa.gov.br/> (Letöltés: 2016. január 7.)

lasztásra került. Az államfő az erős felhatalmazással rendelkező köztársasági elnök lett, akit a közvetlen választások (elnöki rendszer) alapján, négyéves mandátummal ruháztak fel. A törvényhozás, más néven a kongresszus továbbra is kétkamarás maradt (képviselőház és szenátus). Az államelmélet területén tehát kétségtelen diadalt aratott az amerikanizmus. A monarchia Portugáliában még 1910-ig tartott.

Az I. Brazil Köztársaság (1898–1930) egészéről elmondható, hogy a politikai akarat kifejezése a lakosságnak csupán egy szűk körét (a népesség mindössze 1,4%-5,7%-át) érintette.¹² A szavazást nem tették sem kötelezővé, sem titkossá, ami visszaélésekre adott módot. Azonban a Hermes da Fonseca marsall¹³ (1910–1914) megválasztását megelőző kampány már nem maradt kizárólag az elit berkein belül, hanem komolyabb népi részvétel mellett, valódi versengésként zajlott le (Brazília történetében először). Különösen riválisa, Rui Barbosa mellett mozdult meg jelentős támogatói bázis, a civilista (értsd: tudatos állampolgári, választói) kampány (*Campanha Civilista*) keretében, és – észak-amerikai mintára – látványos küzdelmet eredményezett a jelöltek között.

Az alapokmány szerint a császárság provinciái a föderális köztársaság tagállamaivá alakultak, és a köztársaság történetét végigkísérték az egyes, különösen a legerősebb tagállamok – São Paulo, Minas Gerais és Rio Grande do Sul – azon törekvései, hogy sajátos érdekeiket föderális szinten minél inkább érvényesítsék. Ehhez monopolizálni igyekeztek az országos politikát. Egy 1913-as nem hivatalos megállapodás, az úgynevezett Ouro Fino-i Egyezmény (*Pacto de Ouro Fino*) rögzítette *minasiak* és *paulisták* egyezségét arról, hogy kölcsönösen segítik egymást a köztársasági elnöki pozíció megszerzésében. 1891 és 1930 között 15 elnököt választottak meg Brazíliában. Közülük hatan a São Paulo-i, öten a Minas Gerais-i érdekkörhöz tartoztak. Mivel az első a legnagyobb kávétermelő, a másik pedig jelentős tejtermelő tagállam volt, némi leegyszerűsítéssel és iróniával ezt a váltakozást a brazil történelemben „*tejeskávé szisztémának*”¹⁴ nevezik.

¹² FAUSTO (2011): 158.

¹³ Hermes Rodrigues da Fonseca (1855–1923) Brazília 8. elnöke. Konzervatív, republikánus katona-politikus. Az ország tradicionális elitjének tagja, az első köztársasági elnök, Deodoro da Fonseca unokaöccse.

¹⁴ A fogalom és az általa jelölt rendszer újragondolása az 1980-as évektől folyamatos a brazil történettudományban. Ld. Cláudia M.R. VISCARDI kutatásait, kiváló

2. Tovább élő múlt: a luzitán impérium társadalmi öröksége

A brazil társadalom az Első Köztársaság idején még sok mindent őrzött a császárság rabszolgatartó-oligarchikus jellegéből, főleg a hatalmas ország belső, vidékies régióiban. („[...] a patriarchális élet lomha ritmusa, amit a cukor jövedelmezősége és a négerrek eredményes munkája tett lehetővé.”¹⁵ – írja Gilberto Freyre 1933-ban.) Ezek az évtizedek – 1889 és 1930 között – ugyanakkor fontos változásokat is hoztak. Az atlanti part nagyvárosaiban a hagyományos struktúrákat a kapitalizmus viszonyai kezdték felváltani. E. Bradford Burns¹⁶ már az 1970-es években megállapította – nemcsak Brazíliára, de egész Latin-Amerikára jellemző századfordulós jelenségként –, hogy maga az elit is megosztott. Vidéken még tartják pozícióikat a tradicionális vezető családok, de rájuk a régi köztársaság idején egyre nagyobb súllyal nehezedik a bankok, a piaci kihívások és a kormányzati politika nyomása, valamint az egyre követelőzőbb városi elit térnyerése. Bár ez utóbbi nagyrészt nem áll másból, mint az egykor domináns, régi családok fiaiból, akik egyetemeken végeznek, bölcsész vagy jogi doktorátussal, esetleg mérnökökként az europánizálódást sürgető szektor bürokratái lesznek. Ez a kétarcú kisebbség háttérbe szorítja a társadalom többségét kitevő, gyakran marginalizált helyzetben lévő, rendkívül változatos etnikai háttérű (indián, európai és afrikai), a politikai változásokat leggyakrabban passzivitással kísérő rétegeket.

Korszakunk, a brazil modernizáció és nacionalizmusok kora a városok társadalmát alakította át radikálisabban, és két, egyre jelentékenyebb, gyakran egymásnak feszülő városi réteg, az európai mintákat követő elit, valamint a (szervezett) munkásság megerősödést hozta.¹⁷ Brazília nagyvárosaiban a luzo-brazil hálózatok megléte mindkettő esetében, bár más és más módon, tetten érhető.

tanulmánya: *O federalismo oligarquico brasileiro: uma revisão da «política do café-com-leite»*, Anuario IEHS (Buenos Aires) Año 2001. n° 16. 73–90. 86.

¹⁵ Gilberto FREYRE: *Udvarház és szolgaszállás. A brazil család a patriarchális gazdasági rendszerben*, ford.: S. TÓTH Eszter, Gondolat, Budapest, 1985. (1933), 23.

¹⁶ E. Bradford BURNS – Thomas E. SKIDMORE: *Elites, Masses, and Modernization in Latin America, 1850–1930*, Texas Pan American Series, 1979. 28.

¹⁷ Az átalakuló társadalomról bővebben ld. pl. SZILÁGYI Ágnes Judit: *Egy luzofil dandy Rio de Janeiróból: João de Rio (Paulo Barreto)*, *Liget*: irodalmi és ökológiai folyóirat, 2019-12-12. 29–70. <https://ligetmuhely.com/> (Letöltés: 2021. szeptember 7.)

Az urbanizáció egyes nagyvárosokat különösen felduzzasztott (1902 és 1911 között például São Paulo lakossága 35%-kal nőtt.¹⁸), miközben a hatalmas területű föderáción belül továbbra is igen nagy eltérések mutatkoztak. 1900-ban a legkevesebb lakója Mato Grosso államnak volt, alig több mint 100 ezren éltek itt, és területén csupán 13 önálló önkormányzattal rendelkező település (*município*) volt; míg a legtöbb lakóval Minas Gerais állam büszkélkedhetett, majdnem 3,6 millióval, a municipiumok száma 124. Az 1920-as census adatai a populáció, valamint a regionális különbségek jelentős növekedését mutatják. Ekkor a legkevesebb lakója az Acre területnek volt, 92 379 fő, és összesen három komolyabb települést tartottak itt számon. Minas Gerais állam továbbra is az első helyen állt, lakossága több, mint 5,8 milliót tett ki, a municipiumok száma 178-ra növekedett két évtized alatt. A legvárosiasodottabb tagállam azonban São Paulo volt, ahol 1900-ban 173, 1920-ban pedig 204 nagyobb települést regisztráltak.¹⁹

A városok lakosságának felduzzadásáért jelentős részben a belső migráció a felelős. A tengerparttól távolabb eső brazil vidékekről, az úgynevezett *interiorból* származó betelepülők ott vannak minden nagyobb városban. Köztük sokan egykori rabszolgák, vagy azok leszármazottai. A rabszolgaság intézményének teljes körű eltörlése Brazíliában a köztársaság kikiáltását csupán másfél évvel előzte meg (1888. május 13.), és döntően az agráriumban vagy a városi háztartásokban foglalkoztatott embereket érintett. 1886-ban például São Paulo tartományban a regisztrált rabszolgák (107.329 fő) 95%-a a mezőgazdasági termelést folytató vidékeken koncentrálódott, ugyanakkor a Rio de Janeiróban foglalkoztatott, rabszolga sorban élő nők 80-90%-át a háztartásokban alkalmazták.²⁰ 1851 (további afrikaiak behurcolását tiltó rendelet) és 1881 (a provinciák közötti rabszolga kereskedelmet tiltó rendelet) között az interprovinciális kényszer migráció alakítja át a társadalom összetételét. A brazil Észak és Észak-Kelet elszegényedő vidékeiről kereskedők és nagybirtokosok (*fazendeiros*) tömegesen telepítik át a munkaerőt a közép-keleti és a déli ország-

¹⁸ Mirian Silva ROSSI: Circulação e mediação da obra de arte na Belle Époque paulistana, *Anais do Museu Paulista*, São Paulo, vol. 6/7. 1998-1999. (2003), 83-119. 91.

¹⁹ A népszámlálási adatok az IBGE fent idézett honlapján.

²⁰ Vö. Lorena Féres da Silva TELLES: *Libertas entre sobrados – Mulheres negras e trabalho doméstico em São Paulo (1880-1920)*, São Paulo, Alameda, 2013. 53. 89.

részbe, Rio de Janeiro, São Paulo és Minas Gerais prosperáló gazdaságaiba.²¹ Az I. Köztársaság idején jelentékeny részük képzetlen és megélhetését veszített tömegként jelenik meg a nagyvárosok peremén. „Azoknak a felszabadított rabszolgáknak és leszármazottaiknak, akiket uraik nem támogattak telekadománnyal, nem sok lehetőségük maradt [...] a szolgasorból kiemelkedve nem rendelkeztek mással, mint karjuk erejével, az elvándorlás számukra a túlélés kényszere volt.”²² A rabszolgaság intézményének végleges eltörlése keveset változtatott a vidék – gyarmati időkből örökölt – hierarchikus, a személyi függőségen alapuló viszonyrendszerén, a birtokszerkezeten, és nem javított lényegesen az életkörülményeken sem. A társadalom szerkezetében még hosszú évtizedekig a portugál impérium viszonyai köszöntek vissza.

3. Kulturális imperializmus egy változata: a pán-luzitán összetartozás eszméje

A luzitán örökség csak erősödött az újonnan bevándorló portugálokkal. Különösen Brazília déli részén jellemző az 1870-es évektől a külföldről érkezők társadalomalakító hatása. A földek bérlői, a napszamosok és a városi kiségzisztenciák között is egyre több az emigráns.²³ A portugál bevándorlás csúcs időszaka az 1890-es évtizedtől az I. világháborúig terjed. Portugál történészek adatai szerint 1855 és 1899 között 406 000-en indultak útnak hivatalos útlevéllal a kis ibériai országból, ezt a mutatót mintegy 10-13%-kal növelheti az illegális kivándorlók száma. A századfordulós kiugró évek 1895-ben 45.000, 1907-ben 40.000 és 1912-ben 89.000 fővel. Az amerikai birodalomrész függetlené válását követő évszázadban 1,8 millióan mentek Portugáliából Brazíliába, ami az oda került 5,6 millió összes bevándorlóhoz mérve is jelentős szám.²⁴ (A migráció csak kis mértékben működött

²¹ TELLES (2013): 117.

²² Walter Fragát idézi TELLES (2013): 106.

²³ A korszak társadalmi, gazdasági változásairól magyar nyelven ld. FAUSTO (2011): 166–182. A migráció kérdéséről bővebben pl. Hélio MOURA (szerk.): *Migração interna: textos selecionados*, Banco do Nordeste do Brasil S.A., Fortaleza, 1980, T.W. MERRICK – D.H. GRAHAM: *População e desenvolvimento econômico no Brasil*, Zahar, São Paulo, 1981. Neide Lopes PATARRA (szerk.): *Emigração e imigração internacionais no Brasil Contemporâneo*, FNUAP, São Paulo, 1995.

²⁴ Ezek az adatok Herbert S. KLEIN tanulmányában: *The Social and Economic Integration of Portuguese Immigrants in Brazil in the Late Nineteenth and Twentieth Centuries*, *Journal of Latin American Studies*, n° 23. 1991. május, 309–337. 337.

ellentétes irányba.) A portugálok Brazíliában főleg a gazdaságilag fejlettebb, centrális területeken próbálták szerencsét - Rio de Janeiróban (1884-ben a 439 regisztrált riói péknek majdnem fele volt portugál!), São Paulóban, Pelotasban, Recifében, Belémben, Manausban, Porto Alegreben, Santosban vagy Salvadorban). A döntő többség tisztas megélhetést talált, egyesek pedig kifejezetten meggazdagodtak, befolyásos személyiségek lettek pl. a dohány és textil iparban, vagy a nagykereskedők, bankárok között. Szervezeti és kulturális életük igen intenzív és látványos volt Brazília nagyvárosaiban, és kolóniáikban (közösségeiket maguk is így nevezték) nagy tábora alakult kit a luzo-brazil közeledés eszméjének és a pán-luzitanizmusnak, ennek az alapvetően nyelvi és kulturális jelenségnek, ami a brazil nacionalistákat, akik pedig a gyarmati függés semmiféle feléledését nem kívánták, gyakran heves ellenérzésekkel töltötte el.²⁵ Nem is csoda, hiszen a pán-luzitán gondolaton alapuló kulturális imperializmus az I. világháború egymásra utaltságában felvette a politikai újra egyesülés ötletét is, a luzo-brazil konföderáció tervéig jutva. Az európai háttér, az egykori anyaország azonban Brazília számára sosem volt elég jelentős gazdasági/politikai partner ahhoz, hogy ez az ötlet komolyan vehető legyen.

4. A gazdaság imperialistái

Az I. Köztársaság korának Brazíliája a maga 30 millió körüli lakosságával és a kontinensen kiemelkedő gazdasági lehetőségeivel latin-amerikai viszonylatban ígéretes piacot és a természeti erőforrások kiaknázásához jó terepet kínált az üzleti vállalkozások számára. Az exportorientált agrárgazdaság az 1920-as évektől kezdett átalakulni az iparosodás felgyorsulásával, a régió más országaihoz hasonlóan. A termelés föderális szintű, központosított irányítására Nilo Peçanha²⁶ (1909–1910) rövid elnöksége idején hozták létre a mezőgazdasági, kereskedelmi és ipari tárcát. Feladatkörébe tartozott a vasútfejlesztés (főként az export kiszolgálására), az észak-kelet-brazíliai szárazság vidék tanulmányozása (tervezés, a károk minima-

²⁵ Részletesebben SZILÁGYI Ágnes Judit: *Portugálok Brazíliában a régi századfordulón*, Acta Scientiarum Socialium, n° 45. 2015. 27–33.

²⁶ Nilo Procópio Peçanha (1867–1924) Brazília 7. elnöke, korábban Rio de Janeiro állam kormányzója és a köztársaság alelnöke, aki Afonso Pena elnök halála folytán lett rövid ideig államfő.

lizálása, enyhítése), a kikötő fejlesztés és a munkaerőhiány enyhítésére a telepítési programok (külső és belső migrációval) koordinálása.

A külföldi befektetések első nagy hulláma már 1860 és 1902 között elérte Brazíliát, és ebben a vezető szerep egyértelműen a briteké volt. A dél-amerikai országra alapvetően, mint nyersanyag termelőre és a kész termékek felvevő piacára tekintettek. Ugyanakkor a brazil export (cukor, kávé, kakaó) legnagyobb felvásárlója már az 1860-as évektől kezdve az Amerikai Egyesült Államok volt. Az európai tőke főként az agrárexportba, a vasút és kikötő fejlesztésekbe, a tengeri szállítmányozásba, a pénzügy szektorba és a külkereskedelmet bonyolító kereskedőházakba áramlott, illetve a brazil állam is vett fel hiteleket főként az európaiaktól, költségvetése finanszírozására.²⁷ Ezeknek a hiteleknek a törlesztése 1909-től egyre nehezebbé vált, főként a néhány év alatt tetőző pénzügyi és kávé/kaucsuk túltermelési válság miatt, és tovább növelte a brazil gazdaság és államháztartás kiszolgáltatottságát.

Ezen a kiszolgáltatottságon (egy-két termék monokultúráján alapuló, exportorientált, eladósodott és agrár jellegén) a világháború sem sokat változtatott. A *Belle Époque* éveiben, majd még az 1920-as évtizedben is a britek próbálták tartani pozícióikat a késztermékek piacán, és kivédeni elsősorban a német és kisebb mértékben az észak-amerikai előretörést. A háborús helyzet módot adott még arra, hogy bizonyos németellenes brit-USA összefogás is létre jöhessen kereskedelmi téren. A brazil szereplők pedig e három irányból érkező gazdasági imperializmus nyomása közepette próbáltak lavírozni. „[...] Brazília és Németország már a világháború előtt, de különösen utána egymás legjobb kereskedelmi partnerei voltak. Brazília az Amerikai Egyesült Államoktól és Nagy-Britanniától való, egyre fokozódó pénzügyi-kereskedelmi függését a brazil-német kereskedelmi összeforgalom növelésével kívánta ellensúlyozni.”²⁸

Bár a brit befolyás érezhetően gyöngült az 1910-es évek második felétől, de nem szűnt meg egycsapásra. A brit-brazil kétoldalú kapcsolatok fejlesztésére 1917-ben országos kereskedelmi kamarát állí-

²⁷ Vö. Eugênio Vargas GARCIA: *Anglo-American Rivalry in Brazil: the Case of the 1920s*, University of Oxford Centre for Brazilian Studies, Working Paper Series, Working Paper CBS-14-00 (P), 2000. https://www.lac.ox.ac.uk/sites/default/files/lac/documents/media/eugenio14a_2000.pdf (Letöltés: 2017. szeptember 2.)

²⁸ FISCHER Ferenc: *„A háború utáni háború” 1919–1933*, Dialóg Campus, Budapest – Pécs, 2014. 90–91.

tottak fel (*British Chamber of Commerce*) Rio de Janeiró-i központtal, és külön egyet a legerősebb exportgazdaságú tagállamban (*British Chamber of Commerce of São Paulo*). Az 1920-as évek elején is, csak a szövetségi fővárosban még száznál több brit cég működött, főleg a hagyományosan az ő érdekeltségi körükbe tartozó szektorokban, mint a távközlés, a közlekedés vagy a szállítmányozás. (*Western Telegraph Company, Leopoldina Railway Company, Royal Mail Steam Packet Company, Marconi's Wireless Telegraph Company, Pacific Steam Navigation Company, Gueret's Anglo-Brazilian Coaling Company, Machine Cottons* stb.)²⁹ Ez a prosperitás a kortársak számára elfedte a közelgő változást: az USA fokozatos térnyerését és néhány év múlva kialakuló dominanciáját a brazil gazdaság felett. Bár E. Bradford Burns ezzel kapcsolatban éppen azt emeli ki, hogy már az 1910-es évektől kezdve voltak, akik a brazil gazdaság és külpolitika szereplői körében figyelmeztettek az USA-tól való függés veszélyeire, és az alárendelődés helyett inkább az egyenrangú együttműködés kialakítására intettek.³⁰

5. Pánamerikanizmus: a gazdaság, a politika és az éltstílus imperia- lizmusa

A Brit Birodalom még az I. világháborút követő jó egy évtizedben is kétségtelenül elsődleges gazdasági partnere és legnagyobb hitelezője volt Brazíliának, azonban sosem került a brazil diplomáciai érdeklődésnek olyannyira a középpontjába, mint az USA. Ez utóbbi iránt tanúsított brazil elkötelezettségben a gazdasági és a külpolitikai motiváció szorosan összekapcsolódott, teret engedve a pánamerikanizmus szellemének. A folyamat érdekes lenyomata a Rio de Janeiró-i külügyminisztérium (az *Itamaraty*) által 1909-ben létre hozott és 1919-ig működtetett *Revista Americana* című folyóirat, melynek célja az volt, hogy Brazília, más latin-amerikai országok és az USA között

²⁹ Vö. GARCIA (2000): 17.

³⁰ Burns erre vonatkozóan idézi az amúgy Amerika-barát diplomata (1911–1918-ig Brazília New York-i követe), Domício da Gama (1862–1925) jelentéseit és hosszú levelét Lauro Müller külügyminiszterhez 1912-13-ból. Ezekben arra figyelmeztet, hogy a baráti viszonyt az USA-val nem szabad függőséggé változtatni, és önálló külpolitikai irányt kell kidolgozni. E. Bradford BURNS: *Tradition and Variation in Brazilian Foreign Policy*, *Journal of Inter-American Studies*, vol. 9, no. 2 (1967. április, 195-212. o.) 201.

politikai és kulturális fórumként működjön, támogatva ezzel a pánamerikai orientációt.³¹

Washingtonban 1915 májusában tartották meg az első, majd 1920 januárjában a második pánamerikai pénzügyi konferenciát (*Pan American Financial Conference*). Meghívást kaptak a latin-amerikai országok pénzügyminiszterei mellett a térség bankárai és a pénzvilág más magán és állami szereplői. A szélesebb közvélemény számára az első alkalommal talán még nem vált nyilvánvalóvá, hogy a találkozó lényegi célja az, hogy garantálja az USA pozícióit a latin-amerikai térségben. Bár néhány hónap múlva európai elemzők, köztük a portugálok is felhívták a figyelmet az „észak-amerikai veszélyre”. A „...jelenlegi fegyveres konfliktus nyomán Európa pénzügyi és gazdasági tengelye rövidesen át fog helyeződni Londonból New Yorkba, és ez a változás alkalmas lesz rá, hogy Anglia világhatalmi pozícióját nagymértékben fenyegetse, – két esztendő sem telik bele, ahogy már most is látszik, és «a világ valutája nem a font lesz, hanem a dollár».³² 1920-ra még világosabb lett a kép, az USA-nak az a nyílt törekvése, hogy a háborús helyzet megszűntével újra építkezni akaró európaiakat, főként a briteket a pánamerikanizmus szellemében feltartóztassa gazdasági és hadászati téren egyaránt. Hosszabb távon itt alapozták meg például az 1922-es brazil USA katonai missziót és a tengerészeti fejlesztéshez nyújtott észak-amerikai támogatást, amihez hasonlót a britek sosem tudtak ajánlani.³³

A külkereskedelem és a gazdasági rugók által mozgatott, pragmatikus brazil külpolitika számára az első világháború után is elsődleges és egyre növekvő jelentősége volt, mint partnernek a kávé nagy felvevőpiacát képviselő USA-nak. Ezért Brazília – az amerikai kontinensen egyedülként – elfogadott egy olyan vámtarifa egyezményt, melyben gyakorlatilag lemondott vámjogairól az USA-val szemben.

³¹ Bővebben ld. Leslie BETHELL: *Brazil and 'Latin America'*, *Journal of Latin American Studies*, n° 42. 2010. 457–485. <http://journals.cambridge.org> (Letöltés: 2010. szeptember 10.) 472–473.

³² Az *Atlântida* is - mint a luzo-brazil egyensúlyt alapvetően befolyásoló tényezővel - foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy az I. világháború hatása hogyan rendezi át az erőviszonyokat a britek és az USA között a brazil gazdaságban. A portugál elemző, José de Campos Pereira cikke egyenesen O „Perigo americano” (Az „amerikai veszély”) címmel jelent meg a lap 13. számában (1916. november 15.) 35–45. Ebben fogalmazta meg idézett jóslatát.

³³ Vö. GARCIA (2000): 12–13.

Kiszolgáltatottságát növelte a kávé szektor eladósodottsága. Hiába törekedett Epiácio Pessoa³⁴ elnök átgondoltabb, több tényezőt is figyelembe vevő, diverzifikáltabb vámpolitikára, számítva a háború végével a hadviselő országokban várható ipari fellendülésre, ebben a kérdésben politikai vereséget szenvedett.³⁵ A portugálok ugyanakkor hiába reménykedtek évtizedek óta hasonló kedvezményekben. A luzo-brazil testvériség keveset nyomott a latban.

A két gazdasági nagyhatalom között minden esetre a Régi Brazil Köztársaság korai korszakában kezdődött el, majd az I. világháború idején felgyorsult és végérvényessé vált a súlypont eltolódás. Az átrendeződs több ágazatban nyilvánvalóvá vált. Például a távközlés területén. A britek, illetve a *Western Telegraph Company* monopóliuma 1917 után megszűnt. Az Egyesült Államok a tengeralatti kábelek fektetése és üzemeltetése területén gyors expanzióba kezdett a brazil vizeken, és 1920-ban létrejött a *Central and South American Telegraph Company*, az *America Cables Inc.* leányvállalataként.³⁶

Az észak-amerikaiak nemcsak a hagyományos ágazatokban (pl. a bankszektorban), de az újonnan felfutó termékek piacán is előre törtek. Így például a gépjármű kereskedelemben és gyártásban. A Brazíliában használt autók 1912-1913-ban még 75%-ban francia, német és brit importból származtak. A háború miatt azonban a hagyományos európai kereskedelmi kapcsolatok ellehetetlenültek, és Brazília ekkortól nagyobb mennyiségben kezdett az USA-ból gépkocsikat importálni. Az élénk piaci kereslet hatására az észak-amerikaiak befektetéseket, fejlesztéseket is vittek a dél-amerikai térségbe. A *Ford Motor Company* volt az úttörő. Összeszerelő üzemet létesített Brazíliában, és észak-amerikai mérnökök vezetésével, tervszerűen futtatta fel a termelést 1921-től négy év alatt. Ekkor elérte a 25 ezer darabos évi szintet. A *General Motors* képviselői is nagy üzleti lehetőséget láttak Brazíliában. 1925-ben Ipirangán (São Paulo állam) kezdték meg a gyártást egy összeszerelő üzemben, majd 1928-ban újabb gyárat nyitottak São Caetano do Sulban

³⁴ Epiácio Lindolfo da Silva Pessoa (1865–1942) Brazília 11. elnöke 1919 és 1922 között.

³⁵ José Sacchetta Ramos MENDES –Tiago C. P. dos Reis MIRANDA: *O Tratado do 1.º-Centenário ou a retórica das „duas pátrias”* (26.09.1922), IN: Zília Osório de CASTRO - Júlio Rodrigues da SILVA - Cristina Montalvão SARMENTO (szerk.): *Tratados do Atlântico Sul: Portugal-Brasil, 1825-2000*. Coleção Biblioteca Diplomática do Ministério dos Negócios Estrangeiros, Portugal, Lisboa, 2006. 165–196. 173.

³⁶ Vö. GARCIA (2000): 9.

(São Paulo állam). Brazíliában a gépkocsiforgalom megugrott az 1920-as évtizedben. São Paulo államban a nyilvántartott autók száma 1917-ben 2.661 volt, míg 1928-ban számuk 59.213-re nőtt. Ugyanakkor megjelentek a nagy olajfinomító cégek is, általában észak-amerikai vagy multinacionális érdekeltségek (*Standard Oil Company, Texas Company of South America*). Az Egyesült Államok gazdasági hatásán keresztül az életmód is átalakulóban volt. Az autós kultúra pártolására létre jöttek az első egyesületek (*Automóvel Club, Associação de Estradas de Rodagem*), és a gépkocsi közlekedés fejlesztése (*automobilismo*) mellett komoly lobby erő fejlődött ki.³⁷

Az észak-amerikai életstílus vonzereje indirekt módon, másként is érvényesült, például a sajtón és a szórakoztató ipar termékein keresztül, leghatásosabban talán a mozi által.³⁸ (Vargas Garcia adatai szerint Brazíliában 1926-ban a bemutatott filmek mintegy 95%-a az USA filmiparából érkezett!) A nagy észak-amerikai hírügynökségek az 1910-es évek végén kezdték ellátni a brazil lapokat, 1918-tól a *United Press International*, 1919-től az *Associated Press* is jelen volt a dél-amerikai ország hírpiaacán, ahová korábban főleg a francia *Havas* közvetítette a nemzetközi híryananyagot.³⁹

Valódi pánamerikai programként bontakozott ki az 1920-as évtizedben az úthálózat fejlesztés (*Good Roads*) Latin-Amerika szerte. A brazil politikai elit könnyen magáévá tette ezt a projektet. Washington Luísnak,⁴⁰ a Régi Köztársaság utolsó elnökének (1926–1930) politikai jelszava lett: „*Kormányozni, annyi, mint utakat nyitni*” (*Governar é abrir estradas*). Ő volt az, aki Brazília első aszfaltozott autóútját átadta a Rio de Janeiro - Petrópolis vonalon, 1928 augusztus 25-én.⁴¹ Ekkoriban a szövetségi fővárosban majdnem 20 ezer gépkocsi közlekedett. Korábban már meglévő utak összekötésével és javításával, hidak beépítésével a föderális kormány 1928 májusában megnyitotta az ország két legfontosabb városa, Rio de Janeiro és São Paulo között a 8 méter szé-

³⁷ Az adatokat vö. GARCIA (2000): 10–11.

³⁸ Erről magyarul ld. LÉNÁRT András írásait pl. *A film, mint történeti forrás*, *Aetas* 25:3. 2010. 159–171. Uő.: *A Disney-küldetés. Amerika-közi filmpolitika*, *Filmvilág* 63:6. 2020. 34–37.

³⁹ Vö. GARCIA (2000): 9.

⁴⁰ Washington Luís Pereira da Sousa (1869–1957) a São Pauló-i republikánus politikus Brazília 13. elnöke volt.

⁴¹ Hír az *O Globo* n° 1115. (1928. augusztus 25.) címlapján.

les makadám utat.⁴² (Ettől kezdve megindult a brazil vasút sorvadása, és kialakult a ma is jellemző közlekedés szerkezet, melyben a közúti és a légi közlekedés dominál.)

7. Portugál gazdasági törekvések

Brazíliában azok, akik megrettentek a jelentős gazdasági erőfölénnyel élő (és alkalom adtán visszaélő) partnerektől, egyfajta ellensúlyként propagálták a luzo-brazil közeledés politikáját, vagy pánluzitán eszmét. Bár Portugália gazdasági téren nem vetekedhetett a félelmet keltő befolyással, a szimbolikus gesztusok szintjén mégis némiképp pozícionálta magát a közös történelmi gyökereket és kultúrát őrző dél-amerikai „testvérnél”.

1919-ben a luzo-brazil eszme lapjában, az *Atlântida* című folyóiratban rövid hír⁴³ jelent meg például arról, hogy Portugália a négy ország között van, melyek saját bemutatózó pavilont állíthatnak fel a brazíliai Pará állam kereskedelmi múzeuma mellett. A cikk szerzője, egyfajta önáltatással jegyzi meg, hogy ezzel Portugália Brazília négy legmegbecsültebb kereskedelmi partnere közé került (az USA, Franciaország és Olaszország mellé). Ez a gesztus nyilván nem a korábbi gyarmattartó valódi kereskedelmi súlyának, inkább a tradicionális kapcsolatoknak volt köszönhető. Portugália azonban nagyra becsülte, hiszen a luzo-brazil tradíció ébrentartása inkább az ő (gazdasági) érdeke volt.

Az 1890-es évek elején Portugáliának még Brazília volt a legnagyobb külkereskedelmi partnere, árucikkeinek felvásárlója, az exportcikkek 94,6%-a egyébként élelmiszer volt. 1890-ben például a portugál borexport 43,13%-a irányult Brazíliába. Az importnak pedig 82,31%-át tették ki a Brazíliából érkező termékek, főleg nyersanyagok, mint például a legfontosabb cikk, a gyapot. Miközben Brazília exportja számára a kis európai ország már nem volt az első tíz partner között sem.⁴⁴ A brazíliai kereskedelmi lehetőségek a portugál cégek szempontjából különösen felértékelődtek az évtized pénzügyi

⁴² Hír az *O Globo* n° 1002. (1928. május 4.) címlapján.

⁴³ *Atlântida*, n° 38. (1919. h. n.) 250.

⁴⁴ A vonatkozó adatokat vö. Isabel Corrêa da SILVA: *Espelho fraterno, o Brasil e o republicanismo português na transição para o século XX*, Divina Comédia Editores, Lisboa, 2013. 332. illetve Sacuntala de MIRANDA: *Portugal: o círculo vicioso da dependência (1890–1939)*, Editorial Teorema, Lisboa, 1991. 20–23. 37.

válsága, a 1891–1892-es államcsőd és annak következményei folytán. A századfordulón a szabadkereskedelemmel szemben protekcionista törekvések érvényesültek a portugál gazdaságirányításban. Ezzel – a gazdasági szereplők támogatásával, sőt ösztönzésére is – előtérbe került az államközi kereskedelmi egyezmények szerepe. Lisszabon Brazíliában is így próbált a konkurenciánál előnyösebb pozíciókat szerezni. A brazil köztársaság kikiáltása után sürgőssé vált a korábbi, 1836-os megállapodás⁴⁵ újratárgyalása, egy mielőbbi és minél sokrétűbb bilaterális szerződés megkötése. A megegyezés elvi keretei fél-éves tárgyalássorozat után, 1892-ben létre is jöttek. (*Tratado de Comércio e Navegação entre Portugal e o Brasil*)⁴⁶ A megállapodás különleges feltételeket, a konkurencia kizárását biztosította volna a portugál borok exportjához, és előírta más portugál termékek különleges védelmét is. Erre a listára került pl. az olívaolaj, az ecet, a só, a parafa dugó, egyes friss és szárított gyümölcsök, hagyma, fokhagyma, bizonyos nemes kövek, mint a márvány, kerámia termékek és más iparcikkek. Ugyanakkor Portugália előnyt kínált egyes brazil nyersanyagok (pl. gyapot, cukor, bőr, kaucsuk, fa, liszt, édességek és növényi rostszál alapanyagok⁴⁷) importjánál, azonban ez nem volt elég kecsegtető ahhoz, hogy ellensúlyozza a dél-amerikai ország más irányú külkereskedelmi érdekekeit. A megszövegezett kétoldalú egyezményt a brazil kongresszusnak 1892 folyamán kellett volna ratifikálnia, azonban ez elmaradt, az ügy folyamatosan húzódtott. A luzo-brazil orientációnak és a népes brazíliai portugál kolóniának sem volt elegendő lobby ereje az elfogadtatásához. Késlekedést okozott a két állam között kibontakozó 1893–1894-as diplomáciai válság is, ami egy időre minden bilaterális kapcsolatot beárnyékolta a között.⁴⁸

A kudarcok ellenére a portugálok az egyezmény kérdését évtizedeken át folyamatosan napirenden tartották. Például a már idézett *Atlântida* hasábjain, ahol a kétoldalú szerződés fontosságának ürügyén 1919-ben jelentek meg a legterjedelmesebb és legkiérleltebb szövegek a gazdasági együttműködés szükségessége mellett. Szerző-

⁴⁵ Az egyezmény szövegét közli CASTRO - SILVA - SARMENTO (2006): 87-95.

⁴⁶ Szövegét közli CASTRO - SILVA - SARMENTO (2006): 158-163.

⁴⁷ Vö. a fent idézett egyezmény melléklete Uo. 163.

⁴⁸ Erről bővebben SZILÁGYI Ágnes Judit: *Testvéri közöny és testvéri sóvárgás – a brazil-portugál viszony egyes kérdései az 1890-es évtizedben*, Orpheus Noster, 13. évf. 1. sz. 2021. 37-42.

jük Alberto de Veiga Simões⁴⁹ (1888–1954), aki előbb egy rövidebb interjút közölt *Portugál érdekek Brazíliában* címmel, majd egy részletes, hosszú tanulmányt kereskedelempolitikai programjáról.⁵⁰ Utóbbit provokatív megállapítással kezdi, „*Portugália még mindig Brazíliából él.*”⁵¹ – írja 1919-ben, és hozzáteszi, a régi gyarmatosítók helyét az emigránsok vették át.

Az 1922-es centenáriumi év (Brazília függetlenné válása, 1822) kiemelkedő diplomáciai eseménye, mely elé mindkét országban vára-kozásokkal tekintettek, a portugál köztársasági elnök, António José de Almeida (1866–1929) hivatalos tengerentúli látogatása volt. Ez jó alkalmat kínált arra, hogy udvariassági gesztusokon túl, néhány – ma már eleminek tűnő kérdésben – végre valamiféle előre lépés történjen a kétoldalú megállapodás tekintetében.⁵² Kivétel nélkül olyan ügyek kerültek elő a tárgyalásokon (a szerzői jogok kölcsönös védelme, a kettős állampolgárság és ezzel összefüggésben a hadkötelezettség rendezése, a migráció és a munkavállalás szabályozása), melyeket a portugál fél jó ideje napirenden tartott. Azonban a kétoldalú kereskedelem protekcionista szabályozásáról szó sem volt. Pedig a gyenge gazdaságú Portugáliának létszükséglet volt a Brazíliával való kereskedelem, és az onnan származó jövedelem. Szegénységét mi sem mutatja jobban, mint magának az 1922-es elnöki utazásnak a körülményei. Nemcsak az, hogy A. J. de Almeida braziliai látogatásához az állam nem rendelkezett megfelelő saját hajóval, bérelnie kellett.⁵³ (Meglepő módon rendszeres hajójárat sem volt a két ország között!) De a riói látogatás alkalmával a portugál államfő feleségét, Maria Joana Queiroga de Almeidát (1885–1965) kénytelen volt Lisz-

⁴⁹ Közgazdász, publicista, diplomata. 1915-ben Portugália manaus-i (Brazília) konzuljának nevezik ki, 1921–1922-ben külügyminiszter, majd 1940-ig több európai fővárosban teljesített diplomáciai szolgálatot (Osloban, Prágában, Bécsben, Budapes-ten és Berlinben), 1946-ban került kínai állomáshelyére.

http://www.bibliotecas.cm-arganil.pt/index.php?option=com_content&view=article&id=1656&Itemid=942 (Letöltés: 2021. szeptember 3.)

⁵⁰ *Interesses Portugueses no Brazil*, Atlântida, n° 42–43. 1919. h.n. 825–827 és *Programa de Política Comercial com o Brasil*, Atlântida, n° 44–45. 1919. h.n. 5–70.

⁵¹ „*Portugal continúa ainda a viver do Brasil.*” Uo. 5.

⁵² Vö. Amado Luiz CERVO – José Calvet de MAGALHÃES: *Depois das Caravelas - As relações entre Portugal e o Brasil, 1808–2000*. Instituto Camões, Lisboa, 2000. 203–204.

⁵³ Douglas L. WHEELER: *História política de Portugal 1910–1926*, s.l. Publicações Europa-América, s.d. 195–196.

szabonban hagyni. Mivel – ahogy maga az asszony fogalmazott –, férjének nem volt elég pénze hozzá, hogy méltón mutathassa be Brazíliában, mint Portugália első asszonyát.⁵⁴

Gazdasági téren tehát a dependencia fordítva érvényesült a tengeren inneni és túli luzitán relációban, ibériai imperializmusról már szó sem lehetett. Mivel gazdasági, kereskedelmi partnerként Portugália egyre veszített jelentőségéből, másfajta érvekre volt szüksége ahhoz, hogy a nélkülözhetetlen brazil kapcsolatot mégis megőrizhesse. Az érveket a luzo-brazil testvériség programja kínálta. A portugál szellemi-politikai elit, mely 1822-ben látszólag oly könnyen engedte el Brazíliát, kulturális téren száz év alatt sem tudott lemondani róla.

8. A földhözragadt gazdasági szempontok helyett magasabb rendű pán-luzitán értékek

A szoros, ugyanakkor folyamatosan elmélyítendő összetartozás gondolata elsősorban a portugálok, a Brazíliába települt portugál emigránsok és néhány őket meggyőződéssel támogató brazil projektje volt. A kapcsolat alapja a két nép kulturális és biológiai összefonódása (luzitán faj), tágabb értelemben az azonos neolatin háttér, a nyelv, a lelki rokonság és a közös múlt emléke, valamint a jövő ígérete – tartották Portugáliában és Brazíliában is, akiknek fontos volt a testvéri közeledés. Egymás minél mélyebb megismerését szorgalmazták, ebben pedig kiemelkedő szerepet szántak a művészetnek, illetve más kulturális értékeknek.

Lisszabonban az akadémián és a földrajzi társaságban⁵⁵ már az új század első évtizedében egyre többet kezdtek beszélni valamiféle morális egységről a két ország között, ezzel mintegy programot adva a luzo-barazil közeledés politikájának. 1909-ben a társaság akkori elnöke, Zófimo Consiglieri Pedoso (1851–1910) professzor és parlamenti képviselő ismét felvetette, szükség lenne egy luzo-brazil egyezményre, ami kereskedelmi, diplomáciai és törvényhozói szinten, valamint az intellektuális értékek cseréje terén is formális együttműködést létesítene a két ország között. Szintén 1909-ben

⁵⁴ Idézi MENDES – MIRANDA (2006) 170.

⁵⁵ A hasonló társaságok fénykoráról ld. a kötetünkkel köszöntött Búr Gábor vonatkozó tanulmányait, BÚR Gábor: *Afrika-történeti tanulmányok II.* Mundus Novus, Budapest, 2020. 615–630.

Coelho de Carvalho (1852–1934) író, publicista a lisszaboni tudományos akadémián egészen odáig ment el, hogy nemcsak egyezményt sürgetett, de egyenesen a két ország föderális egyesülésének programját fogalmazta meg.⁵⁶ (Bár az ötletnek volt néhány támogatója Brazíliában is, de ott inkább riadalmat és ellenállást váltott ki.)

Ezt az elképzelést azután az I. világháború körülményei ismét felszínre hozták, még tíz esztendő múltán is élénken foglalkoztatva a luzo-brazil közeledés híveit. A sajtóban, így például az *Atlântida*-ban vitára bocsátották egy Luzo-brazil Konföderáció ötletét, és 1917 folyamán egymás után több véleményt is közöltek a témában, majd később is vissza-visszatért a folyóiratban.⁵⁷ Az első írás az 1917. áprilisi számban, egyfajta programadó interjú volt. João de Barros (1881–1960), a dupla szerkesztőséggel működő lap lisszaboni szerkesztője készítette az elkötelezett unionistával, vagyis konföderáció pártival, a São Pauló-i portugál közösség befolyásos tagjával. Az akkoriban a tengerentúlon élő portugál orvos-író és republikánus közéleti ember, Dr. Bettencourt Rodrigues⁵⁸ (1854–1933) így fogalmazott: „Nézze, van egy eszme, mely az önök lapjában teret és támogatást kell kapjon, és amely nagyban érinti mind Brazília jövőjét, mind a miénket: - szükség van a luzo-brazil konföderáció életre hívására és megszervezésére.” Pártolói szerint – ha megvalósul – a Portugál és Brazil Egyesült Köztársaság (*Repúblicas Unidas de Portugal e Brasil*), mindkét fél számára több gazdasági előnye lehetett volna. Azonban mégis politikai és erkölcsi hozadéka lett volna a legnagyobb: mindkét félnek nagyhatalmi státusz

⁵⁶ Livia Claro PIRES: *O arco do passado, a flecha do futuro: a Primeira Guerra Mundial e as relações luso-brasileiras na Revista Atlântida (1915–1920)*, *Revista História* (Rio de Janeiro), vol. 1, n° 1. 2012. 315–336. 317. <http://www.revistahistoria.com.br> (Letöltés: 2017. január 3.) és Lucia Maria Paschoal GUIMARÃES: *Redemoinhos da Atlantida (1915–1920)*, *História Revista* (Goiânia), vol. 16. n° 1. 2011. január – június, 133–149. 135.

⁵⁷ Ld. például José Pereira de GRAÇA ARANHA: *A Nação*, *Atlântida*, n° 37. 1919. április, 10–11.

⁵⁸ António Maria de Bettencourt Rodrigues valódi luzo-brazil életutat járt be. Párizsi tanulmányai befejezése után majd 20 évig Brazíliában praktizált, ahol jó kapcsolatokat alakított ki politikusokkal és a sajtóval. 1913-ban telpült vissza Európába. Portugália párizsi követe, a béketárgyalásokon a delegáció tagja, majd a katonai diktatúra idején, 1926–1928-ban külügyminiszter volt. Vö. Lucia Maria Paschoal GUIMARÃES: *Redemoinhos da Atlantida (1915–1920)*, *História Revista* (Goiânia), vol. 16, no. 1, (2011. január – június, 133-149. o.) 147. A vele készült, idézett interjú: *Uma ideia a defender – A Confederação Luso-Brasileira – Será possível uma nova e grande Lusitania?* *Atlântida*, n° 20. 1917. április, 659.

a világpolitikában, mely Brazíliát részben európai országgá tehetné volna, egyben valóra válhatott volna a portugál nacionalisták legszebb álma, az új és nagy *Lusitânia*. (Az elképzelés részleteit egyébként néhány ével később, 1923-ban Bettencourt Rodrigues könyv terjedelmében is kifejtette.⁵⁹)

Tekintettel arra, hogy a két nép testvériségére építő politika formálása az intellektuális elit kezében volt, a közeledési szándék politikai dimenziói mellett még nagyobb hangsúlyt kaptak és – tegyük hozzá – reálisabbak is voltak a kulturális kérdések.

Ilyen volt például a közös anyanyelv egységének ügye. A helyesírási szabályok harmonizációja a pán-luzitán puristáknak egyre nagyobb problémát okozott, miután 10–15 évvel korábban a két ország – Portugália 1904-ben, Brazília 1907-ben – egyeztetés nélkül hajtott végre ortográfiai reformot. Ez felgyorsította az európai és az amerikai nyelvváltozat távolodását, és a szellemi impérium egyik legmaradandóbb eleme került veszélybe. Még az a João Ribeiro⁶⁰ (1860–1934) is, aki egyébként nem tartotta különösen nagyra a portugál örökséget, az *Imparcial*-ban megjelent írásaiban a közös nyelvvel kapcsolatban hangsúlyozta: a portugáloktól nem sok minden marad fenn Brazíliában, csak a régi templomok, az erődök tartós, de hasznavehetetlen falai, valamint néhány költemény. Mégis van valami, a legmaradandóbb hagyatékuk, a nyelv, amit szabályaival, valamint irodalmi és tudományos szókinccsével együtt védelmezni kell, nehogy a sok különböző módon beszélt nyelvváltozatok és a jövő nemzedékek beszélői tönkre tegyék.⁶¹

Tekintve, hogy a korszakban a politikai élet alakításában jelentős szerep jutott magának az irodalomnak, a publicisztikának, mint véleményformáló erőnek, a szellemi és a politikai elit érdekei a kulturális értékcsere vonatkozásában szintén szorosan összefonódtak. Nem vitatható, – írja N. Sevcenko -, hogy a *Belle Époque* az irodalom aranykora volt Európában és Brazíliában is, de ott az európai kultúra hatása alatt állt. Az irodalmat nagy presztízse alkalmassá tette arra,

⁵⁹ António Maria de Bettencourt RODRIGUES: *Uma Confederação Luso-Brasileira: factos, opiniões e alvitres*, Livraria Clássica Editora, Lisboa, 1923.

⁶⁰ Ribeiro brazil író, publicista, az irodalmi akadémia tagja, az 1907-es ortográfiai reform egyik kezdeményezője.

⁶¹ Idézi Wilson MARTINS: *História da Inteligência Brasileira*, Vol. VI. 1915–1933. (3. kiad.), Lao, São Paulo, 2001. (1978), 45.

hogy igen hatékony propaganda eszköz váljon belőle.⁶² Arnaldo Saraiva hívja fel a figyelmet ugyanakkor arra, hogy a jelentős portugál szerzőket mindig olvasták Brazíliában, és a portugál hírek – kiemelten a művészet és kultúra eseményei – különleges helyet kaptak a brazil sajtóban. Fontos brazil újságok egész sora portugál emigránsok érdekeltségéeként működött, és ezek a tulajdonosok szívesen láttak portugálokat a szerkesztőségben. Az irodalmi értékek cseréjét tekintve egyébként kölcsönösség volt a két ország között, hiszen Portugáliában gyakran adtak ki brazil szerzőket, akik szívesen publikáltak a portugál lapokban.⁶³

A luzo-brazil közeledés propagandája, a megújult pánluzitán retorika, döntően a közös nyelvre alapozva, a kulturális nagyság eszméjével kiegészülve, végső soron Portugália történelmi (gyarmatosító) hivatását idealizálta, és kiválóan illeszthető volt a portugál nacionalizmushoz. A kétoldalú kapcsolatokban egy olyan *softpower* elemhez nyúlt vissza, ami a brazilok számára még a legelfogadhatóbb volt. A tengeren túli elit egyes – esetleg akár állami kulcspozíciókat betöltő – egyéniségei gyakran személyes szimpátiát tápláltak Portugália iránt, és általuk a luzo-brazil közeledésnek lett bázisa a portugál kolónián kívüli is. A két ország viszonya azonban a kultúra területén kívül mégis kiegyenlítettlen maradt. A portugál fél lágy és bújtatott imperializmusának minden egyéb kezdeményezése a dél-amerikai partner valódi érdekeltségének hiányában vagy egyszerűen csak a kontinensnyi ország nehezen mozduló adminisztrációjának, belpolitikai viharainak útvesztőiben könnyen elbukott. Minimálisan sem ellensúlyozhatta, pláne képtelen volt feltartóztatni az erős imperializmusok hatását (pedig egyesek reménye éppen ez volt). De még az is csak alig telt tőle, hogy Portugália elemi érdekeinek megfelelően befolyásolja a bilaterális kapcsolatokat.

⁶² Nicolau SEVCENKO: *Literatura Como Missão - Tensões Sociais e Criação Cultural Na Primeira República*, Editora Brasiliense, São Paulo, 1995. 226–227.

⁶³ Arnaldo SARAIVA: *Modernismo Brasileiro e Modernismo Português*, Editora da Unicamp, Campinas, 2004. 93.

Rákóczi István¹

„Magángyarmatosítók” Mozambik portugál múltjában²

Abstract

„Private colonizers” in Mozambique’s Portuguese past

One of the Myths of Portuguese History is how this poor Iberian country with only „historical attitude and behaviour”, was able to create an enormous African Empire during the „Scramble for Africa” in the last quarter of the 19th century. In contrast to this, the present article aims to opt for an opposite thesis and different arguments: an „economical approach” of the Portuguese Imperialism in Africa through some examples in North and Central Mozambique. The „ad hoc character” of the Portuguese presence in the Zambezi river valley demonstrates the vulnerability of the Metropole and the very relative success of the territorial organization of the colony in the hands of „private” capitalist companies.

Keywords: Mozambique; Cabo Delgado; Zambezi river valley; Beira corridor; „economical imperialism”; 19th century;

A Mozambik északi részén élő népek illetve etnikai csoportok általában anyajogú – klasszikus matrilineáris – közösségeket alkottak, félig nomád, vagyis nomadizáló életmódot folytattak és általában nem asszimilálódtak könnyen a portugál hódítókhoz. Más törzsek körében viszont a poligámia gyakorlata volt bevett, és a déli, fő- és többedik feleségek rendszerének patrilineáris szerkezetű családja

¹ Historian. ELTE, Budapest. rakoczi.istvan@btk.elte.hu

² Jó pár évtizede Gervase Clarence-Smith elkezdte lebontani azokat a mítoszokat, hogy az ún. Harmadik (vagy Afrikai) Portugál Gyarmatbirodalom gyors felépítése mögött az ország történelmi gyarmatosító múltja játszott volna kizárólag meghatározó szerepet. Jelen rövid tanulmány – mivel az idézett szerző inkább Angola példáján vezeti le a tételét – Mozambik múltjában keresi a választ arra, milyen felemás módon volt képes ugyanabban az évszázadban, amikor az anyaország elveszíti Brazíliát (1822) – amelynek a bicentenáriumát idén ünnepeljük – egy annak területével megegyező „új és területiális alapú” birodalmat felépíteni a fekete kontinensen. A szerző csak Búr Gábor előtt tisztelgetve evez át az első globalizmus (16. század) általa vizsgált korából a *Scramble for Africa* idejének imperializmusáig, bár úgy véli, hogy tanulságai mindkét koron túlmutatnak.

„statisztikailag” kiegyenlítette az északi modellt. Ugyanakkor a Zambezi folyó vonalától délre eső országész lakói viseletükben, nyelvükben, sőt vallási értelemben is nagyobb alkalmazkodó készséget mutattak. A portugálok előtt érkező, s a szuahéli nyelvet és iszlám kultúrát propagáló kereskedővárosok a partmenti sávban terjeszkedve kialakították a belső területek és a partvidék közötti távolsági kereskedelmi útvonalat, amellyel a portugáloké először az ország nevét adó Mozambik (Musza’mbike = Musza fia) apró szigetén keresztelte egymást. Hasonló szerepet a 20. században az un. Beirai korridornak nevezett sáv töltött be, s így mi is e földrajzi felosztás szerint teszünk kísérletet témánk tárgyalására.

Észak

A mai Mozambik északi részén 1752 tekinthető egy új kezdet kiinduló pontjának. Mozambik, amely addig a „kapitányság” rangját viseli, ekkor válik függetlenné Goától.³ Francisco Mello e Castro kormányzósága idején kap új erődítményt Ibo szigete,⁴ amely a sziget és a térség autonómiáját is növelte. Egyfajta garanciát jelentett az arab kereskedelmi és kulturális hatás csökkentésére éppen úgy, mint esélyt arra, hogy sikeresen verjék vissza a rabszolgatartó kereskedésben érdekelt francia és holland, illetve madagaszkári terjeszkedő kísérleteket. Az első komoly telepés szállítmány azonban csak jóval később, 1857-ben érkezik meg Pemba öblébe,⁵ amikor az Angra nevű szkúner 60 kolónust tesz a partra. A telep-város azonban szinte teljesen elnéptelenedik, 1882-ben már csak két kereskedő lakja. Történt ez

³ MONDLANE, Eduardo jegyzi meg, *The Struggle for Mozambique* című művének 55 oldalán: „Az apró Goa gyarmata sokkal inkább volt portugál, mint bármelyik más afrikai gyarmata, és bizonyos szempontból az innen történő bevándorlás sokkal portugálabb volt, mint indiai.” http://www.malhanga.com/maputo/conteudo/povos_mocambique.html (Letöltés: 2019. 11.20)

⁴ FREITAS COSTA, Adelino: *As Ilhas Quirimba – uma síntese histórico-naval sobre o arquipélago do Norte de Moçambique*, Ed. Comissão Central da Marinha, Lisboa, 2004. 11. lásd még: <http://memoria-africa.ua.pt/Catalog/ShowRecord.aspx?MFN=124080>

⁵ A Pemba-i öböl a világ harmadik legnagyobb természetes öble a brazil Guanabara és az ausztrál Sidney után. A jó természetes kikötőhelyhez nem mindig optimális klimatikus viszonyok párosulnak, hiszen gyakran csap le ide a helyieknek kussi néven ismert vihara. 1987-ben egy ilyen hatalmas ciklon okozott jelentős károkat a parti városban.

annak ellenére, hogy pár évtizeddel azelőtt egy utcasorba rendezett telep képe vetül elénk: árnyas fák övezték a kormányzói palota és a főtemplom képviselte központját. „Ez nem gyarmatosítás, telepes vagy nemzeti birtokbavétel, csak a szegénység meghosszabbítása” – fakad ki J. Mousinho de Albuquerque, s ebben a szellemben egy gyakorlatiasnak tűnő új modell váltja fel a régieket.⁶

1891-ben az un. Cabo Delgado-i katonai körzet, amely nagyjából a Rovuma és a Lúrio folyó között terült el, megszűnt a portugál közigazgatás alá tartozni, hiszen annak helyére a Niassa Társaság kerül.⁷ A mai Mozambik egész északi területe egy tulajdonképpen magánvállalkozás kezébe kerül, ahol kizárólagos koncessziós jogot élvez. Egy 200.000 km²-nyi terület tehát a fejlesztés szempontjából nem saját, hanem a részvényesi kör érdekeinek a kiszolgálására állt át az alatt a 35 éve alatt, amíg három különböző tőkécsoport irányítása alatt állt. Az első, az „Ibo Syndicate” 1897-ben egy hadjáratot indított Mataca főnök ellen, ahol a sikertelen akció után az „Ibo Investment Trust” is tett később hasonló kísérleteket. Portugál reguláris egységekkel és Mozambik más tájairól toborzott bennszülött csapatokkal viszonylag nagyobb szeptét foglalja el a katonailag ingatag és az európaiak jelenlétét szinte teljesen nélkülöző területnek. A koncesszió okát és végcélját, ugyanis a térség nyersanyagainak a kiaknázását egyáltalán nem sikerült megvalósítani. A jelenlét egyetlen komolyabb pozitívuma, hogy a Quirimba-szigeteki Iboról a Társaság új „fővárosba” teszi át a székhelyét és ezzel Pemba a mély merülésű hajók kikötésére is alkalmas öbölben fejlődésnek indul. Az első igazán nagy hajó – az Angola nevű gőzös – csak 1957. június 6-án kötött ki itt, de 1908-ban már 18,604 lakosa van: 18,498 fekete afrikai, 50 ázsiai, 26 európai és 17 helyi fehér.⁸ A Pemba szó származása vitatott, talán legyet jelent szuahéli nyelven, minden esetre átkeresztelik az ennél sokkal elegánsabb Porto Amélia névre, amely Portugália királynője után nyeri a nevét. A társaság a fenti census idején már csak veszteséget termelt, kereskedelmi forgalma és vagyonfőkönyve is erős deficitet mutatott. A társaság ezért újra átalakult és egy újabb csoport

⁶ Idézi FREITAS COSTA, aki a legfontosabb forrás, i.m. lásd interneten elérhető verzióját: (Letöltés 2017.01.08) <http://foreverpemba.blogspot.hu/2008/07/retalhoda-histria-de-pemba-companhia.html#links>

⁷ Történetéhez lásd: NIEL-TOMLISON, Barry: „The Nyassa Chartered Company 1891-1929”, IN: The Journal of African History, vol. 18, N° 1. 1977. 109-128)

⁸ Idem, ibidem.

kezébe került, amely a részvénycsomagok átadása után immár a „Nyassa Consolidated” névre hallgat. Mindez egy szerkezeti változtatást is jelent. Talán a hely szelleme ihlette, illetve a térségben intenzíven és hagyományosan gyakorolt rabszolgakereskedelem egy új kiadása valóban „konszolidálja”: a társaság innen kezdve elsősorban a dél-afrikai bányák munkaerővel történő ellátásáról gondoskodik, amely sokkal kifizetődöbbsnek bizonyult, mint a portugál kormányzat által is szorgalmazott mezőgazdasági tevékenység. A Nyassa Consolidated alá tartozott ugyan egy Nyassa Rubber Company, de úgy tetszik a macondék – később a FRELIMO idején játszottak hasonlóan aktív szerepet –, nem kértek ezekből a kísérletekből.⁹ Ezt a területet a társaság csak 1920 körül foglalja el ténylegesen, amikor sikerül a Mocímboa de Rovuma¹⁰ és Porto Amélia közötti út megépítésével a Mueda fennsík effektív ellenőrzését biztosítani.¹¹ 1913–14-ben a Társaság részvényinek a többségét egy német bankkonzorcium vásárolta fel, ami korántsem meglepő. Az 1890-es évektől intenzív gyarmati angol-német közeledésre gondolunk, amely a portugálok nyugat-, közép- és a bennünket jelenleg érdeklő kelet-afrikai területeit is fel kívánta osztani egymás között. A diplomáciai után, az első világháború különösen komoly csatározásokhoz vezetett Észak-Mozambikban. A Berliini Konferencián 1885-ben Németország elismerte ugyan Portugália felségjogát a Rowuma folyótól délre eső területen, 1894-ben azonban elfoglalták az ún. Quionga háromszöget. Kionga a Rowuma jobb partján Német és Portugál Kelet-Afrika feszültségeinek a központjává vált: a mindössze 395 km² terület több-

⁹ Jó összefoglalást ad KINGTON Zachary : *A Host of Devils: The history and context of the making of the Maconde spirit sculpture*, London and New York bevezető fejezete (The Makonde) a Társasággal foglalkozó alfejezete, 17-22. Természetesen a mélyebb összefüggésekhez inkább ajánljunk a brit admirális által sajtó alá rendezett és egy kiváló reprint kiadást utóbb megélt munkát: *A Handbook of Portuguese Nyasaland*, reimpr. Greenwood Publishing, New York, 1969.

¹⁰ FREITAS DA COSTA (2004). <http://foreverpemba.blogspot.hu/2008/07/retalhos-da-historia-de-pemba-companhia.html#links>

¹¹ Egy újkeletű afrikai intifada kapcsán ezek a helységnevek nem ismeretlenek az újságolvasóknak. Az északi, Cabo Delgado tartomány mai helyzetének megértéséhez lásd megjelenés előtt álló tanulmányunkat RÁKÓCZI István- HEGEDŰS Éva: *“Islamic Insurgency in Cabo Delgado, Mozambique: Socio-economic Causes, and Consequences in a Historical Perspective”*, International Virtual conference on Counter-Terrorism, Technology and Development in Africa, Óbuda University/Stellenbosch University, 2022.

ször cserélt gazdát – egy ízben puskalövés nélkül – de inkább mindkét oldalon komoly veszteségeket okozott. Mint azt több publicisztika ma erőteljesen fókuszálja, a portugál veszteségek itt messze meghaladták az európai – flandriai – hadszíntereken elszenvedett, amúgy itt sem jelentéktelen veszteségeket.¹² A területet a Versailles-i békeszerződés visszajuttatta Portugáliának, s egy 1920-as törvény – mind a mai napig- Cabo Delgado tartomány területéhez sorolja.¹³ René Pélessir, a kiváló francia afrikanista szerint az „önző elnyomás kvintesszenciája” volt a Társaság működése, hiszen célja nem volt más, mint hogy a „lehető legnagyobb hasznot facsarja ki a maga számára belőle”.¹⁴

Középső vidékek

A mai Manica és Sofala tartományok területén az addigi portugál gyarmati múlt sokkal nagyobb effektív jelenlétet és gyarmatosító gyakorlatot eredményezett, az un. *prazos* rendszerét, amit - dacára hallatlan jelentőségének - e helyütt nem részletezünk.¹⁵ Az északi területekkel szemben itt éppen ezért kevésbé látványos az a vitathatatlan tény, hogy csak a külföldi tőkének és explorációjának átadva tudta a történelmi okokkal magyarázott hatalmas területei felségjogát fenntartani és a kor kívánalmát – a berlini konferencia gyarmatosító paradigmáját – Portugália, úgy ahogy teljesíteni. A módszer azonban az északi területekével technikailag azonos: királyi kegy – innen a portugál szakirodalom *companhias majestáticas* elnevezése is – a névleg, a nevében (és végső soron az érdekeit szem előtt tartó) kereskedelmi és pénzügyileg részvényesi formában működő Társaságok számára átengedi teljes közhatalmi funkcióját. Mozambikban ez az időszak António Enes királyi megbízotti működésének az idejére esik, aki 1890-ben, az angol ultimátumot követő bonyolult időkben már tengerentúli miniszteri tárcát is kapott, és aki felismerte a gyar-

¹² Vö: <http://foreverpemba.blogspot.hu/2008/07/retalhos-da-histria-de-pemba-companhia.html#links> (Letöltés: 2017.01.08.)

¹³ <https://www.britannica.com/place/Quionga> (Letöltés: 2022.03.21.)

¹⁴ Vö: PÉLISSIER, René: *História de Moçambique: Formação e Oposição*, Estampa, Lisboa, 2000. 2 vols, vol. I. 396.

¹⁵ Lásd: CAPELA, João: *Donas, Senhores, Escravos*, Edições Afrontamento, Lisboa, 1996. illetve PAPAGNO, Giuseppe: *Colonialismo e feudalesimo: la questione del prazos da Coroa nel Mozambico alla fine del secolo XIX.*, Einaudi, Roma, 1972.

matosított területek tényleges birtokba vételének a fontosságát.¹⁶ A Companhia de Moçambique alapítójának a személyén keresztül jól bemutatható és követhető az a folyamat, amely az elégtelen befektethető tőkével rendelkező Portugália és a brit imperializmus között kialakul. Dél-Afrikában a globális ellenfelek ugyanis egymást kiegészítő és nem annyira vetélytársak, mint együttműködő felekké váltak.

A *Companhia de Moçambique* nem az első volt a Portugál Kelet-Afrikában a nála kisebb hatékonysággal működő részvénytársaságok sorában.¹⁷ Tehát, nem példa nélküli volt ez a kezdeményezés. A Companhia (Nacional) de Moçambique közvetlen előzményét Paiva de Andradának, egy ambiciózus gyarmati felfedező- katonatisztnak, a jó francia kapcsolatokkal rendelkező korábbi katonai attasénak az egymást követő koncessziós tervei jelentették. Az erdő- és bányatermelési jogok megszerzése volt az első lépés Zambézia területén, aminek a kiaknázására francia befektetőkkel 1878-ban létrehozta először a Société des Fondateurs de la Compagnie Générale du Zambézie-t, ahonnan az utóbbiak kivonulása után csődbe is jutott a vállalkozás. Igaz, a terület talajvizsgálata legalább megkezdődött. Ekkor egy többségi portugál tőkés csoport segítségével egy másik területre, Manica és Quiteve térségébe tette át működését. Az 1884. február 12-én megalapított Companhia de Ophir, neve ígéréttel szemben nem hozta meg a remélt, bibliai gazdagságú bányák használatba vételét, talán ezért is kérelmezte, hogy a tengerpart-menti sáv igazgyöngy halászata is tevékenységi körébe kerülhessen. Miként az első társaság esetében, most is felélték az alaptőkét és működésképtelenné váltak.¹⁸ Andrada kitartó próbálkozása, azaz újabb vállalkozása mégis meghozta 1888-ban a hön óhajtott áttörést. Ezúttal jelentős portugál személyiségekkel az oldalán azt kérelmezte a királyi kormányzattól, hogy harminc évre megkaphassa a teljes portugál gyarmatosítás jogát (de ezen belül is elsősorban a bányafeltárást

¹⁶ Katonai működése különösen Gaza „pacifikálása” során volt jelentős lásd: MAGALHÃES MOTA, Salvador: *“As campanhas militares em Moçambique e os seus reflexos na imprensa diária portuense (1894-96)”*, IN: AFRICANA Centro de Estudos Africanos, N° 11, Outubro de 1992. Universidade Portucalense, 9–33.

¹⁷ <http://vlundo.blogspot.hu/2013/03/s-companhias-arendatarias-e.html> (Letöltés: 2022.03.21)

¹⁸ <http://www.aatt.org/site/index.php?op=Nucleo&id=1640> (A lisszaboni Nemzeti Levéltár Paiva Andrada működésével kapcsolatos fondjainak leírása. Letöltés: 2017.01.10.)

és kiaknázást, amely első kezdeményezései óta tervei középpontjában álltak) Zambézia és Sofala területén. Ez év december 2-án a kormány, meg- ill. ki is adta a Companhia Nacional de Moçambique működési engedélyét, hiszen a kormány hasznos eszközt látott benne a fenti térségek felségjogának biztosítására. Az igazi nóvum azonban az volt, hogy az alapító ígéretet tett arra, hogy egy később megrajzolendő nyomvonalon vasútpálya építésébe kezd. Ez azonban már olyan mérvű brit érdekeket sértett, amelyek egyelőre 1899 augusztusától f eloldhatatlan akadálnak tűntek, de legalább is hátráltatták a terveket. A Cecil Rhodes vezette British South Africa Company érdekszférájának kiterjesztése érdekében, valamint a tengeri kijáratot jelentő, az Indiai-óceán partjára vezető korridor kiépítésében érdekelt telepések kihasználták egy sor rivális törzs- és falufőnök vetekedését és lázadását is, amire a portugál helyi erők is támadásba mentek át, és négy katonai expedíciót indítottak a vitatott területekre. A brit válasz a flottafenyegetéssel vette kezdetét, de Rhodes „*csapatai*” 1890 november 15-én át is lépték az akkor még korántsem véglegesnek tartott és meghúzott határt és elfoglalták Manicát, beleértve a portugál Mozambik Társaság központját, Macequece-t. A portugál és nemzetközi diplomáciai nyomás azonban megállította a brit előretörést (a később 1907-ben Beirára átkeresztelt) parti településig. A közvetlen tárgyalóasztalhoz ültetett felek 1891. június 11-én írták alá azt az egyezményt, amelyben tisztázták a terület feletti kötelezettségvállalásaik mértékét, és egyben meghúzták a gyarmati szféráik határvonalát.¹⁹ Témánk szempontjából a nemzeti érzések új hullámát felkorbácsoló brit ultimátumtól (1890 január 1.), amelyre még másutt visszatérünk, az 1891-es brit-portugál szerződésig terjedő időszak különösen fontos. Ekkor már egy újfajta „*impérium*” tervei születnek meg a nemzeti önértékben megbántott Portugáliában,²⁰ miközben egy új

¹⁹ Már csak terjedelmi okokból sem tehetjük meg, de jelezzük: a kép egy szűkített metszetére utalunk csupán, hiszen ekkor kerül sor a német és angol kelet-afrikai gyarmatok határának kijelölésére is. Lásd: Jonas Fossl GJERSØ tanulmányát: „*The Scramble for East Africa: British Motives Reconsidered, 1884-95*” IN: *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 2015. Vol. 43. N° 5. 831-860. <http://dx.doi.org/10.1080/03086534.2015.1026131> (Letöltés: 2017.01.10)

²⁰ Gondoljunk csak az ekkor írt, és a köztársasági Portugália himnuszává előlépő Lopes Mendonça sorokra, amely egy hajdan volt és dicső Portugáliát („*tengerek hőse, bátor nemzet, halhatatlan nagyhatalom*”) akar újra felemelni, és militáns messianizmusával szólva: a „*britek* (ma politikailag korrektebben: az ágyúk) *ellen menni, menetelni*”.

globális együttműködés is kialakul a fehér (brit, búr és portugál) gyarmatosítók dél-afrikai „*munkamegosztásában*”. A brit-portugál viszonylatban, általánosítva, és Mozambikra vonatkoztatva ez nem jelent mást, mint hogy a „*hagyományos gyarmatosító*” alárendelődik egy virulensebb és tőkeerős „*új mentalitású*” vetélytársnak, amelynek érdekei még nem közvetlen, hanem közvetett módon érvényesülnek. A Mozambik Társaságot is „*államosítják*”, hiszen 1891. július 31-én kiadják az új Companhia de Moçambique-ről szóló törvényerejű rendeletet (tőkejegyzése csak 1892. május 5. után folyik törvényesen). Az előző társaság, amelyet francia és angol tőkével, 1 millió fontos alapítókéval még 1888-ban hoztak létre, beolvad a másikba, és a négy évvel később kapott koncessziót a Zambézi-Luenha folyóktól a 22 szélességi fokig terjedő területekre kiszélesítik. Ezen a hozzávetőleg 140.000km²-es területen adókivetési, vámszedési joggal rendelkeztek, valamint saját rendvédelmi és közigazgatási apparátussal, és gyakorlatilag teljes körű gazdasági szabadságot élveztek a befektetők. A Társaság székhelye Lisszabonban volt, de irodát tartott fent úgy Párizsban, mint Londonban is. A Társaság helyi központja az 1887-ben alapított Chiveve településen volt, az azonos nevű folyó torkolatában az Indiai-óceán partján, amely 1907-ben felveszi a koronaherceg nevét²¹ és ekkor már hirtelen fejlődésnek indul. Egy évre rá villanyvilágítást kap, 1911-ben telefonszolgáltatás működik, ahol 1926-ban nem volt ugyan még automobil, de 1934-ben a már majdnem 600 gépkocsi mellett tömegközlekedést is indítanak. E látványos infrastrukturális fejlődés egyetlen oka az a vasút volt, amelyet 1892-ben kezdenek el építeni, és amely 1898-ban Umtaliig (ma Mutare) a BSAC (ez Cecil Rhodes Társaságának rövidítése) földjeiig, és a két kolónia határáig közlekedik. Egy évre rá a vasútvonalat meghosszabbítják Salisbury (a mai zimbabwei főváros Harere) városáig.²² 1919-től önálló, a bankjegykibocsátó funkcióját is betöltő pénzügyintézet működik a városban Banco de Beira néven, amely kettős, font sterling és portugál escudo

²¹ D. Luís Filipe, Beira hercege volt és az első, aki a királyi házból ellátogatott Mozambikba.

²² Nagyjából a két nagy afrikai gyarmaton, Angolában és Mozambikban egyszerre zajlik a vasútépítés. a 339 kilométer hosszú Beira-i vonal első szakaszát 1894-ben adták át, míg a Luanda- Ambaca és Lucala közötti vonal, amely 1888-ban indul és 1899-re már 364 kilométeren keresztül futott. VÖ. MARQUES, OLIVEIRA, A.H.: *História de Portugal* vol. II. Palas Editora, Lisszabon, (1. kiad. 1974.), 155., illetve az itt közölt vasútvonali térkép

alapú készpénz elszámolással adta ki az első pénzjegyeket Mozambikban.²³ 1897-ben 50 évben szabják meg a koncesszió érvényét, amikor a Társaság alapszabályzatát megreformálják, és kiszélesítik a brit mintára működő társaság előjogait.²⁴ Ezekben a portugál állam is kellő súlyt kapott: 10%-át a már kibocsátott és ugyancsak 10%-át a majd kibocsátandó újabb részvénytársaságokból, tehát maga is részvényessé vált a társaságban. Így vált lehetségessé nem csak az, hogy a társaság egy magán rendőrséget működtessen, de még az is, hogy más államokkal egyenrangú fél gyanánt köthessen szerződéseket.²⁵ A társaság gondosan számon tartotta a „bennszülöttek” kunyhóit, hiszen ezek után vetették ki adóikat, másrészt a kényszermunka intézményét erősítette. Így teremtődött meg az ültetvények – elsősorban a gyapotföldök – munkaereje éppen úgy, mint azok a szállítmányok, amelyeket a társaság brit-rodéziai és dél-afrikai bányákba közvetített ki. Az egyéni adók ellen, amelyeket a kunyhók alapján vetettek ki (mussoco), nem csak itt, de Mozambik más területein is törtek ki lázadások. Ilyen volt például a Baruéké, vagy a Vátua területeken azok, amelyek végül is Gungunhama, a Gazai uralkodó elfogásához vezettek.²⁶ Akár Kenyában és Rodéziában a *native land, locations*, a mozambiki területeken is voltak olyan bennszülötteknek fenntartott földterületek, amelyek nem haladták ugyan meg a terület 10%-át, de egyfajta „*párhuzamos létet*” is jelentettek²⁷ a gyarmatosítás idején.²⁸ A

²³ Vö. CARVALHO, Nuno Fernandes: *Libras, escudos, a Companhia de Moçambique e a cidade de Beira*, 2012. <https://www.bnu.tl/Grupo-CGD/Historia-BNU/Papel-BNU/Documents/Banco-da-Beira.pdf> (Letöltés: 2017. 01.10)

²⁴ A kérdés legjobb áttekintése az a doktori értekezés, amelyikhez nyugodt szívvel utalom mindazokat, akik bővebb betekintést kívánnak nyerni a Társaság működésébe. Lásd: TEIXEIRA DIREITO, Bárbara Pinto: *Políticas colonias em terras de Moçambique, o caso de Manica e Sofala sob Companhia de Moçambique 1892-1942*, FLUL, 2012. http://repositorio.ul.pt/handle/10451/12140/bitstream/10451/8723/1/ulsd65982_td_Barbara_Direito.pdf (Letöltés: 2017-01-14.)

²⁵ idem, *ibidem*.

²⁶ Miguel Pelágio Santos ALMEIDA: *A pacificação de Moçambique no final do século XIX, a luz da Velha Aliança*, [http://comum.rcaap.pt/bitstream/10400.26/7814/1/Hist%20%20Mouzinho%20e%20Mo%20%20C3%A7ambique%20\(08-09%20TIA%20Almeida\)%20-%20vers%20%20C3%A3o%20ap%20%20C3%B3s%20apres.pdf](http://comum.rcaap.pt/bitstream/10400.26/7814/1/Hist%20%20Mouzinho%20e%20Mo%20%20C3%A7ambique%20(08-09%20TIA%20Almeida)%20-%20vers%20%20C3%A3o%20ap%20%20C3%B3s%20apres.pdf) (Letöltés: 2017.01.14.)

²⁷ Némileg hasonló módon, mint a „*homelandek*”, vagy bantusztánok, vö: BUTTLER Jeffrey, ROTBERG Robert I., ADAMS, John: *The Black Homelands of South Africa: The Political and Economic Development of Bophuthat-swana and KwaZulu*, Berkeley: University of California Press, 1977.

Companhia de Moçambique által „gyarmatosított” területek – amiknek mára szinte csak a filatélia tartja életben az emlékezetét, a postai szolgálatok átengedése miatt; az ekkor kibocsátott bélyegek ma különös népszerűségnek örvendenek –, 1942-ben kerülnek újra közvetlenül a portugál állam saját adminisztrációja alá. A társaság Részvénytársasággá alakult át, komoly mezőgazdasági és kereskedelmi tevékenységet folytatott, majd 1972-ben holdinggá szervezték át. Úgy az afrikaiak számára átadott mintafalvak, mint a portugál bevándorlók számára kijelölt új farmok, telepek a gyarmati háború hajnalán is azt a benyomást keltették, hogy a mezőgazdaság komoly fejlődése mellett a gyarmati rend is túlélheti magát, különösen a „fehér mezőgazdasági” régiók számára nyitott területeken. (lásd a csatolt térképet)

Mindezek a tervek természetesen kapcsolatban álltak úgy a hajdani „prazos rendszer” ideologikusan értelmezett múltjával, mint javított kiadásának utópiájával is. Az első Afrikában gyarmatosító európai hatalom dicsősége és utolsó afrikai gyarmatait fenntartó Portugáliáé („a luzitán szörny”) fordított arányban áll. Mint tudjuk, az ibér ország inkább szembemegy a dekolonizáció trendjével és egy átlátzó államigazgatási trükkel „kiszzerkeszti” a gyarmatok közül „tengeren túli tartományait”, így Mozambikot, a hajdani Portugál Kelet-Afrikát is. A volt gyarmattartó bár a független Mozambikra hagyja az ugyancsak ekkor befejezett Cahora Bassa-i vizierőművet, de egyben az „igazi” infrastrukturális, feldolgozóipari fejlődési út strukturális hibáit és bajait is, amelynek 19. századi gyökereit a jelen tanulmány kívánta bemutatni.

²⁸ TEIXEIRA DIREITO (2012): 270–277.

Mozambique. Escala 1:8.000.000. In Moçambique. *Relatório do Chefe dos Serviços de Agricultura, 1940-1944*. Lourenço Marques: Imprensa Nacional, 1946. parte III (sem número de página). (Apud: TEIXEIRA DIREITO (2012): 301).

Kontra Réka¹

A spanyol posztkoloniális külpolitika az 1898-as „katasztrófától” a francoista Hispanidad születéséig

Abstract

The Spanish Post-Colonial Foreign Policy from the „Disaster” of 1898 to the Birth of the Francoist Hispanidad

The lost cause of last Spanish colonies like Cuba, took a catastrophic effect on Spain in 1898. Both foreign policy and internal affairs changed, the postcolonial relations became the focus point of the mother country. After this disaster *hispanismo* and later *Hispanidad* were born which dominated the Spanish intellectual life. The primary aim was to get these lost lands back, but in another way, without conquest. These movements created new relations with Latin-America at the spiritual horizon to unify the inhabitants of Spain and Spanish descendants in America. Synchronization of economy and foreign policy like primary aims, gave a chance to re-establish Spain's international loss of prestige and to hold up the expansion of the USA. *Hispanismo* was a theoretic phenomenon with conservative characteristics such as racial segregation which was eliminated by *Hispanidad*. The latter was a political instrument that during *Franquismo* pushed into Latin-American policy.

Keywords: hispanismo; Hispanidad; Monroe-doctrine; Falange Exterior; Ramiro de Maeztu; civil war; Consejo de la Hispanidad;

A birodalmi múlt értékelése a századfordulón

A spanyol bel- és külpolitikai mentalitásra komoly hatást gyakorolt az utolsó gyarmatok 1898-as elvesztése, s az új politikai perspektívák megszületésével felértékelődtek a posztkoloniális kapcsolatok. A vereséget követő években megjelenő *hispanismo*, majd *Hispanidad* a birodalmi múlt és az 1898-as katasztrófa közös termékeként hatotta át a lakosság szellemi és politikai életét. A századfordulón bekövetkezett politikai és eszmei változások nem álltak szinkronban a megkésett társadalmi átalakulással, a gazdaság sem volt képes lépést tar-

¹ Historian. PhD Student, ELTE, Budapest, reka920202@gmail.com

tani a 20. század új jelenségeivel. A spanyol társadalmi és politikai gondolkodás e két irányzatra támaszkodva próbálta helyreállítani az ország stabilitását és presztízsét.

A 16–19. század időszakában a Spanyol Királyság aranykorát élte, amelyhez az európai, amerikai, ázsiai és óceániai gyarmatok is hozzájárultak. Az expanzióval párhuzamosan emelkedett a köztudatba a hadsereg dicső mivolta, a művészetek és az óceánon túli kereskedelem virágzása is, amelyek mind lehetővé tették az ország világbirodalmi jelentőségének kialakulását. A gyarmati területeket Spanyolország a Korona integráns részeként kezelte, földrajzilag és politikailag egyaránt terjeszkedett, azonban akadtak olyan gondolkodók, akik az expanzió legitim mivoltát megkérdőjelezték. Francisco de Vitoria² szövegei³ betekintést engednek a korszellem vallásközpontú mentalitásába. Maga a teológus a korszakhoz képest modern látókörrel rendelkezett, több szempont alapján vizsgálta a jelenséget: az indiánok egyáltalán tulajdonosai-e a területnek, vagy rabszolgák voltak-e, akiket a spanyolok csupán birtokba vettek. Ismertette a jogcímekeket is, melyek legitimálták a spanyol jelenlétet. Legitimációja a békés együttélésen alapult, tehát a spanyol expanziót fenntarthatónak ítélte mindaddig, amíg nem károsítja az őslakosságot. A fegyveres konfliktusok kérdésköréből a védekező háborút emelte ki, mely jogalapot szolgáltat a spanyol hadviselésre. A teológus ugyan a korszellemtől eltérően széles spektrumon szemlélte a folyamatokat, azonban az ő fellépése sem változtatott a korszellemen oly mértékben, hogy az indián populáció elkerülje az európai leigázást. Faji alapú adminisztráció alakult ki a gyarmatosított régiókban, melynek kereteit a gyakorlatban az 1930-as években megszilárduló *Hispanidad* törölte el.

A spanyol aranykor stabilitása az örökösödési háború kitörésétől kezdett lassan és fokozatosan hanyatlani. Az ország katonai önbecsülését az 1717–1720 között⁴ zajló konfliktus rendítette meg. A kimagasló spanyol hadsereg kudarca hatást gyakorolt a társadalom egészére, tekintve, hogy a militarizmus a spanyol kultúra szerves részét képezte. Napóleon bevonulása alapjaiban rengette meg a bizton-

² Francisco de Vitoria (1486–1546): spanyol filozófus, teológus, jogász, elsősorban az igazságos háború kérdése és a nemzetközi jog foglalkoztatta.

³ CSEJTEI Dezső-JUHÁSZ Anikó: *Amerika felfedezése és az új globális rend* II. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2004.

⁴ Négyesszövetség háborúja.

ságérzetet és kérdőjelezte meg az ország hegemon helyzetét. A latin-amerikai országok azonnal felfigyeltek az anyaország pozíciójának megrendülésére, kezdetét vették az elszakadást célzó függetlenségi háborúk. Az új szuverén államalakulatok létrejötte idővel felszámolta a birodalmi státuszt. A Kubát érintő körülmények végső csapást mértek a spanyol világbirodalomra és a nemzet önérzetére. Amellett, hogy az ország nem volt képes megtartani gyarmatait, lelepleződött gyenge pozíciója a nemzetközi küzdőtéren, melyre közvetlen módon az Egyesült Államok fegyveres intervenciója mutatott rá.

A latin-amerikai veszteségek következményeként a legfőbb ellenlábás az Egyesült Államok lett, ami a *Hispanidad* kibontakozását és fejlődését is végigkísérte. Első jelentős állomása a viszony instabilitásának a Monroe-doktrína üzenete volt. A Spanyol Királyság és az USA közti feszültség következő pontja az ostendei manifesztum volt, mely 1854-ben sarokba szorította Spanyolországot. A Korona két lehetőség közül választhatott: Kuba eladása vagy egy kubai lázadással egybekötött amerikai fegyveres intervenció.⁵ A manifesztumban megfogalmazott figyelmeztetés arra enged következtetni, hogy Spanyolország világbirodalmi helyzete megrendült, jelezve az 1898-as összeomlást.

El hispanismo – Válasz a veszteségekre

Az 1898-as katonai vereség átalakította a társadalmi mentalitást Spanyolországban. Megjelent a szánakozás érzése a tehetetlen országgal szemben, az utolsó gyarmatok elvesztése a nemzet lelkiismeretének próbatételét jelentette. A megváltozott helyzet hívta életre a *hispanismo* kialakulását, a mozgalommá csúcsosodott ideológiai irányzatot, mely spanyol „szellemi imperializmusként”⁶ is körülírható. Több évszázad elteltével ismét népszerűvé vált Kasztíliai Izabella 1504-ben keletkezett testamentuma,⁷ amely legfőbb célként a gyar-

⁵ *The Ostend Manifesto*, 1854. San Diego State University, Department of Political Science.

<https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://loveman.sdsu.edu/docs/1854OstendManifesto.pdf&ved=2ahUKEwjC7abLjLLmAbXik4sKHaqfAzMQFjAAegQIAxAB&usg=AOvVaw2ctK35VIP81hvdypB8m3Qu&csid=1576222177866>

⁶ José Ibañez Martín (1896–1969) a fogalom megalkotója.

⁷ Kasztíliai Izabella testamentuma - https://es.wikisource.org/wiki/Testamento_de_Isabel_la_Cat%C3%B3lica

matok pacifikálását és benépesítését tűzte ki. A dokumentumban a királynő külön figyelmet szentelt a gyarmati lakossággal való bánásmódnak. A spanyol kultúra és a katolikus hit terjesztését érintő kikötésként foglalta írásba, hogy az őslakosságot sem személyi sem anyagi javakban való megkárosítás nem érheti. Amennyiben ez a lehetőség felmerül, azonnali jóvátételt ír elő az igazságos bánásmód érdekében. A spanyol szellemi és politikai elit a dokumentum köztudatba integrálásával igyekezett kapcsolódni az egykori gyarmatokhoz, a testamentum barátságos és őszinte hangvétele a spanyolországi leszármazottakra pozitívan hatott.

A *hispanismo* mozgalma a spanyol kultúra és életforma erényein alapult, kiegészülve a hispán-amerikai lakosság kulturális értékeivel. Fogadtatása változó volt egész Latin-Amerikában. Míg a kreol lakosság tetemes része partnerként működött együtt, addig az őslakosság kifejezetten elutasító volt az ismételt spanyol szellemi jelenléttel szemben. Több spanyol, illetve latin-amerikai gondolkodó és teoretikus is felállította a maga hipotéziseit az irányzattal kapcsolatban. A nevesebb személyiségek közé tartozik *Ramiro de Maeztu*⁸, *Isidro Gomá*⁹, *Dr. Raúl Carrancá y Trujillo*¹⁰, *Mariusus André*¹¹, *Francisco Carmona Nenclares*¹² és *Antonio Maura*. A *hispanismo* két alapelve minden spanyol gondolkodó esetében azonos. Egyrészt az ország történelmi nagyságának helyreállítását, másrészt a spanyol ajkú közösség szellemi értékeinek kollektív megőrzését tekintették a *hispanismo* céljának. Az irányzaton belüli eltérő elképzelések többnyire az Új Világ értelmezésében, az egykori kolonizáció és a friss katonai vereség értékelésében mutatkoztak meg.

Isidro Gomá jelentős egyházi személyként népszerűsítette az irányzatot. A katolicizmust jelölte ki a *hispanismo* alapjául, hangoztatva, hogy Hispán-Amerika Spanyolország saját műve, melyet a ka-

⁸ Ramiro de Maeztu (1875–1936): irodalmár, publicista, politikai teoretikus.

⁹ Isidro Gomá (1869–1940): bíboros, teológus, egyetemi rektor, kánonjogi doktor, toledói érsek.

¹⁰ Raúl Carrancá y Trujillo (1897–1968): mexikói jogász, szociológus, tudósító. A Mexikói Legfelsőbb Bíróság elnöke, Trockij gyilkosát (*Ramón Mercader del Ríot*) elítélő bíró.

¹¹ Marius André (1868–1927): francia író, kritikus, fordító, újságíró, *El fin del Imperio Español en América* című művében vizsgálja a spanyol és latin-amerikai viszonyokat.

¹² Francisco Carmona Nenclares (1901–1979): professzor, író és teoretikus, az anarchizmus leninista képviselője PSOE-tag.

tolიცizmus által épített fel. Amerikát a spanyol történelmi nagyság szimbólumaként értelmezte. Az amerikai gyarmatok képében testesült meg az ország világméretű vallási missziója és a múlt iránti mitikus vágyódás.

A térség függetlenedése *Dr. Raúl Carrancá y Trujillo* szerint a koloniális rend elleni fellépés volt, mely a konzervatív tradicionalizmus politikai vereségéből következett.¹³ Amíg *Trujillo* az önállósulást a konzervatív, azaz a spanyol tradíciók amerikai elutasításaként írta le, addig *Marius André* a függetlenségi harcokat polgárháborúként értelmezte. A konfliktus belügyi mivoltát az amerikai lakosság szerteágazó célkitűzéseire alapozta. Úgy vélte, hogy a háború spanyol amerikaiak közt dúlt, akiknek egy része a rezsím reformált folytatását kívánta, mások VII. Ferdinánd uralma alatt építettek volna önálló államot, míg a harmadik csoport egy republikánus kormányt képzelt el.¹⁴

Ramiro de Maeztu 1899-ben kiadott műve, a nemzeti traumát feldolgozó *Hacia otra España* elsősorban a birodalmi összeomlás problémáit levezetve tárgyalta az ok-okozati összefüggéseket. A hamis szociális értékeket előtérbe állító ideológiai-politikai eltorzulást nevezte meg kiinduló pontnak. A társadalmat vizsgálva sematizált ember- és tisztségviselői figurákat okolt a kudarcért:¹⁵

a) „kövér” püspökök: a vallást elhanyagoló profitorientálttá vált magas rangú egyházi személyek.

b) ügyetlen tábornokok: a sikertelen gyarmati hadászat képviselői.

c) politikai uzsorások: a gazdaság pénzügyi bomlasztói.

d) analfabéták: a kevésbé tanult, az ország előrehaladását akadályozó réteg.

e) mesterkedők: öncélú, az országra politikailag hátrányosan ható közösség.

Maeztu a Spanyol Imperiumot a rossz kormányzat áldozatának kiáltotta ki. Rávilágított a társadalom alacsony kulturális szintjére és az individualizmus jelenségére, jelezvén ezek pusztító hatását a hal-

¹³ Ramiro DE MAEZTU: *La defensa de la Hispanidad* IN: Acción Española, Madrid, 1932. <https://www.filosofia.org/hem/193/acc/e05449.htm>

¹⁴ Uo.

¹⁵ Martin NOZICK: *An examination of Ramiro de Maeztu*. IN: PMLA 1954. Vol. 69. N° 4. 720. <https://www.jstor.org/stable/459927>

adást ösztönző közös szellemiségre. A katonai vereséget és a gyarmatok elszakadását pozitív szemléletmóddal értékelte. Úgy vélte, a birodalom összeomlása lehetőséget teremtett a rekonstrukcióra.

A *hispanismo* eszméjének kulturális és politikai bioszférája húsz évvel később, 1918-ban kristályosodott ki. Antonio Maura kormánya elfogadta XIII. Alfonz dekrétumát, mely a hispán testvériség hivatalos nemzeti ünnepét – *Día de la Raza, Fiesta de la Raza* – alkotta meg. Eredete 1892-re nyúlik vissza: október 12-én országos ünnepséget szerveztek Amerika felfedezésének 400 éves évfordulójára. A kijelölt nap az említett ünnepélysorozat mellett Izabella végrendeletének dátuma is egyben. A *Día de la Raza* egy kapocs volt a hispán-amerikai és a spanyol lakosság között, részben teljesítve a kollektív emlékezet újrahangolását. Az amerikai kapcsolatrendszer helyreállítása által a Korona nagyobb nemzetközi befolyásra kívánt szert tenni, főként a térségben kialakult Monroe-elven alapuló USA-dominancia miatt.

Az 1920-as évektől a következő évtized elejéig tartott a *hispanismo* irányzata. Ebben az időszakban felélénkültek a kapcsolatok és a téma kulturális irodalma is. 1907-ben megszületett a *Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas*, 1921-ben az *Oficina de Relaciones Culturales Españolas*, melyek mindegyike a tudományos és kulturális életet volt hivatott fellendíteni. Öt évvel később a *Junta de Relaciones Culturales* alakult meg, mely a kulturális külkapcsolatok fejlesztésére szakosodott. 1929-ben megszervezték Sevillában az ibér-amerikai kiállítást, illetve az Ibér-Amerikai Unió¹⁶ sajtóorgánuma a *Revista de las Españolas*, külön cikket szentelt az irányzat céljainak és a kapcsolatok alakulásának.¹⁷

A századfordulás születésű generáció tanúja volt a *hispanismo* Hispanidaddá alakulásának, ami új irodalmat teremtett a témában öszszehasonlítva a két irányzatot. Francisco Carmona Nenclares *hispanismo*-szemléletmódja elsősorban a spanyol európai kultúrfőlényre fókuszál. A *hispanismót* az amerikai spanyol jelenlétből fakadó politikai és szociális jelenségek együtteseként jellemzi. Úgy véli,

¹⁶ Ibér-Amerikai Unió – 1885-ben létesült kulturális egyesület. Az volt a célja, hogy szorosabbra fűzze a kapcsolatokat Portugália, Spanyolország és a latin-amerikai államok között. 1936-ban a polgárháború ellehetetlenítette működését.

¹⁷ Lorenzo DELGADO GÓMEZ-ESCALONILLA: *Un siglo de diplomacia cultural española: de la Junta para Ampliación de Estudios al Instituto Cervantes* 2014. <http://www.cervantesvirtual.com/obra/un-siglo-de-diplomacia-cultural-Espanola-de-la-junta-para-ampliacion-de-estudios-al-instituto-cervantes/>

Spanyolország a Rómából hagyományozott örökség és a kereszténység közvetítésének küldetését teljesítette az Új Világban, ahol az amerikai lakosság integrálódott és jelenleg is integrálódik a *hispanismo* által az európai keretekbe. Amerika hispanizálására egy szellemi egyesítés nagy vállalkozásaként tekintett, azonban élesen elhatárolta a kolonizációs törekvésektől, melyet egyébként a falangista *Hispanidaddal* azonosított.¹⁸

Ramiro de Maeztu: Hispanismóból Hispanidad

Az említett teoretikusok és gondolkodók közül részletesebben szükséges foglalkozni *Ramiro de Maeztu* személyével. Erősen hatott mind a *hispanismo*, mind a *Hispanidad* kialakulására, munkássága egyfajta átmenetet képezett a két szellemiség között. *Maeztu* újságíróként dolgozott, mellette társadalompolitikai teoretikusként tartották számon. 1891-ben Kubába költözött, hogy segítse apja üzletét, ám 1904-ben a család földönfutóvá vált. Csatlakozott a '98-as nemzedékhez, majd 1905–1919 között Londonban szerkesztett újságokat. Hazatérve *Miguel Primo de Rivera* követője lett, megalapította az *Acción Española* konzervatív kulturális szervezetet. 1928-ban Argentínában nagykövet volt, 1931-től a köztársaság ellenzékének táborába szegődött. A polgárháború kitörésekor a nemzeti kormány támogatása mellett foglal állást. A háború első évében kivégezték a köztársaságiakat, aminek következtében a nemzeti felkelők a falangizmus mártírjának nyilvánították.

A '98-as nemzedék munkássága alapozta meg a *hispanismo* kialakulását. Több eltérő koncepció is született a csoporton belül, azonban a legfontosabb közös vonás a „nemzeti újjászületés, a regeneráció mellett erős elkötelezettség”¹⁹ volt. Témánk szempontjából legfontosabb három programpontjuk: „az autentikus hispán múlthoz való visszatérés, [...] a hiteles hispán katolicizmus újbóli életre keltése, [...] és egy jövődöbéli vaskezű caudillo eljövételének próféciája.”²⁰ Az említett három fő pont az, amelyek mentén *de Maeztu* részese volt a koncepció megalkotásának és népszerűsítésének.

¹⁸ Francisco CARMONA NENCLARES: *Hispanismo e Hispanidad* IN: Cuadernos Americanos, 1942. año I. Vol. 3. 43–55.

¹⁹ CSEJTEI Dezső: *A 98-as nemzedék és a spanyol történelem*, Aetas, 1998. 4. sz. 13.

²⁰ Uo.

Az 1899-ben keletkezett *Hacia otra España* című művét követően a közel 20 évvel később kiadott *Desde Londres. El hispanismo de los suramericanos*²¹ című munkájában kiegészíti addigi hipotéziseit. A hispán-amerikai testvéri szellem erősítése mellett célként tűzte ki a közös történelem újragondolását, annak helyes interpretációját. Ennek elsődleges oka a latin-amerikai országok által közvetített gyarmatosítással kapcsolatos szemléletmód volt. Argentínában több spanyollelenez egyetemi oktató is negatívan nyilatkozott a spanyol expanzióról. Egyik fő szószólója Dr. José León Suárez,²² a Buenos Airesi Egyetem professzora egy előadása során kifejtette nézeteit a témáról. A függetlenséget, az ellopott szabadság visszaszerzéseként értelmezte. *Maeztu* szerint ez a hipotézis nincs összhangban a valósággal. Nem tarolták le a conquistadorok az amerikai lakosság szabadságát, hiszen *Cristóbal Colón* idején még nyoma sem volt társadalmuk aktuális formájának. *Francisco Bilbao*²³ és *Domingo Faustino Sarmiento*²⁴ a 19. században egyenesen a *desespañolización* mozgalmát hirdette, azaz az Új Világ nemes harcát a szabadságokért és jogokért az anyaország abszolutizmusa ellen. Az argentin fél mozgalmuk nacionalista mivoltát hangsúlyozta, azonban *Maeztu* ezt kétségbe vonta, állítása szerint a liberalizmus dominált benne. *Maeztu* legfőbb teoretikusa volt a *hispanismo* irányzatának, mely az 1930-as évek közepétől a *Hispanidad* eszméjébe lépett át. A *Hispanidad* már jelen volt az új század elején is, a két irányzat legdominánsabb különbségét 1926-ban körvonalazta *Zacarías de Vizcarra* tradicionalista lelkész.²⁵ Három évvel később *Juventud Integrista* néven publikálta Madridban *La palabra Hispanidad* – a *Hispanidad*, mint kifejezés – című cikkét, mely a *Día de la Raza* nevének megváltoztatására törekedett.²⁶ A 'Raza' helyett a *Hispanidad*

²¹ <https://www.filosofia.org/hem/191/9170216.htm>

²² Dr. José León Suárez (1872-1929): argentin jogász, történész, egyetemi tanár, a Buenos Airesi Egyetem Gazdaságtudományi Karának megalapítója

²³ Francisco Bilbao (1823-1865): chilei író, filozófus, a latin-amerikai lakosság egységét hirdette az európai befolyással szemben

²⁴ Domingo Faustino Sarmiento (1811-1888): argentin pedagógus, író, újságíró, Argentína elnöke 1868-1874

²⁵ Francisco COLOM GONZÁLEZ: *El Hispanismo reaccionario. Catolicismo y nacionalismo en la tradición antiliberal española*. IN: Ángel RIVERO RODRÍGUEZ, Francisco COLOM GONZÁLEZ: *El altar y el trono: ensayos sobre el catolicismo político iberoamericano*, 2006. 35.

²⁶ Pedro José CHACÓN DELGADO: *Nobleza Con Libertad*. Biografía de la derecha vasca, 2015. 605.

szó használatát javasolta. Az új irányzat fókuszába a hispán kaszt fogalmának megalkotása került. Míg a *hispanismo* meglehetősen expanzionista szemléletmóddal közeledett a hispán-amerikai lakosság felé, addig a *Hispanidad* a kollektív identitás mellett kiemelte a hispán kaszt sokszínűségét is. *De Vizcarra* egy ökumenikus misszió szellemi megújulásaként körvonalazta az irányzatot, amelyhez csatlakozik az európai spanyol, az afrikai, az amerikai és az óceániai hispán lakosság kultúrája. Az európai kultúrfölényt levetkőzve a közös kapocs legdominánsabb elemét a katolicizmusban jelölte meg. A legfontosabb különbség a faji korlátok megszűnése volt, ami vonzóvá tette a közös kultúrát a *hispanismo*val szemben elutasító őslakosság számára is.

Maeztu 1934-es *La defensa de la Hispanidad* című munkájában, mely az *Acción Española* folyóirat²⁷ első számában jelent meg *La Hispanidad* címen, a lelkész által hangsúlyozott irányvonalat követve ad kiegészítő gondolatokat. Kifejti a spanyol politika hibás működését, elsősorban a vallás, valamint a spanyol történelmi szellemiség elhanyagolását. Felhívja a figyelmet a Korona hatalmának egyházzal szembeni növekedésére.

Az eszmeáramlat egyik tengelye a 19. századi spanyol ultramontanizmus és a 20. századi nemzeti katolicizmus szoros kapcsolata, ennek elegye. *Maeztu* ezt egészíti ki a pánhispanizmus és a patriotizmus sajátos értelmezésével. Hirdeti az anyaország érényei- nek védelmét a nemzetközi degradáló megnyilvánulásokkal szemben, illetve figyelmeztet az USA kapitalizmusa és az orosz forradalom fenyegető hatására, amelyek megosztják a hispán-amerikai világot és elválasztják lakosait a spanyol örökségtől. Buzdítja a kreol lakosságot a bolsevizmus és a külföldi gazdasági befolyás elleni küzdelemre, melynek sikere esetén visszatérhetnek az anyaország örökségének közös alapjaihoz. Hitler és Mussolini iránti rajongásának következménye volt az éles antikommunista felhanggal töltött *Maeztu*-féle *Hispanidad*. A militarizmus szintén helyet kapott 1934-es alkotásában. A hadsereg funkcióját újradefiniálva hangoztatta, hogy annak dominanciája egyszerre képez rendet a zűrzavarral szemben, illetve egységet a szeparációval szemben. Az önző impulzusokra fogékony egyének okozták a közös szellemiség elvesztését, mely a

²⁷ *Acción Española* – köztársasági körökkel szemben álló katolikus és monarchista politikai elit folyóirata, első száma 1931. december 15-én jelent meg.

*Hispanidad*ban éledt újjá az emberi egyenlőség eszméje és a nemzetek harmóniájának elegye által. A modern *Hispanidad* fogalmát a spanyol ajkú lakosság azonos szellemi és kulturális értékek alapján történő egyesüléseként határozta meg, bevonva Portugáliát is az 1580–1640 közti spanyol fennhatóság okán. „Mindazon népek hispánok, melyek civilizációjukat – vagy létüket – a Félsziget hispán népeinek köszönhetik. A hispanitás olyan fogalom, amely mindannyiukat magába foglalja.”²⁸ A közösség funkciója *Maeztu* elméletében az, hogy megakadályozza az osztályharc kialakulását. „*Maeztu* [...] a hispanitás eszméjének kidolgozásával a katolikus totalitarizmus egyszerre tradicionális és modern elméletének egyik legfőbb képviselője lett.”²⁹

Jobboldali karaktere felkeltette teoretikus riválisa, *Nenclares* figyelmét, aki szintén összefoglalta a *Hispanidad*dal kapcsolatos véleményét. Nyelvészeti megközelítéssel kezdte vizsgálni a szó alakját. Véleménye szerint ez egy falangisták által náci koncepció alapján kreált improvizáció, mely a berlini Ibér-Amerikai Intézet találmánya. Állítását *de Vizcarra* korábban említett cikke cáfolja, hiszen ő javasolta először a *Hispanidad* szóalak használatát. Meggyőződéssel élt benne, hogy „*nincs még egy olyan kifejezés, amely helyettesíthetné a Hispanidadot, hogy egy szóval fejezze ki a hispán gyökerű népek közösségét.*”³⁰ *Nenclares* a szóalak vizsgálatán túl kitért annak tartalmára is, azaz Hispán-Amerika visszakövetelésére, annak érdekében, hogy Spanyolország önmagát újonnan birodalomná nyilváníthassa. Látványosan befolyásolta a két irányzat használatát és elfogadottságát az éppen aktuális politika, illetve a szellemi elit tagjainak politikai hovatartozása.

A falangista mozgalom, élén *José Antonio Primo de Riverával* 1934-ben tette magáévá a *Hispanidad* eszmeiségét. *Primo de Riverával* szerint Spanyolország eminens pozíciót érdemel Európában, hogy kitörhessen a nemzetközi elszigeteltségből és a külföldi befolyás béklyójából.³¹ Egy évvel később már létrehozta a *Falange Exterior*³² kezdetleges szervezetét *Amadeo Landinivel*³³ közösen, aki lehetővé tette a havi

²⁸ CSEJTEI (1998): 25.

²⁹ CSEJTEI (1998): 28.

³⁰ CHACÓN DELGADO (2015): 605.

³¹ COLOM GONZÁLEZ (2006): 38.

³² Falange Exterior - a Falangista Párt Kültügyi Szolgálata, továbbiakban FE.

³³ Párizsi olasz konzul és sajtóattasé.

50.000 líra értékű hozzájárulást a szervezet számára.³⁴ Az olasz PNF mellett a német NSDAP is támogatást nyújtott, és folyamatos volt a kapcsolattartás a három fél között. A FE hivatalosan 1936. január 1-jén született meg, központi gondolatuk a hispán lakosság közös hatalmi, kulturális és gazdasági érdekek általi egyesülése, ami a katolikus *hispanismoból* végleg *Hispanidad*dá alakult. A polgárháború kitöréséig az amerikai kontinensen gyakorlatilag nem rendelkezett érdemi befolyással, csupán kulturális kapcsolattartásra korlátozódott jelenlétük.³⁵

Hispanidad mint a falangizmus ideológiai jelszava

Az irányzat szerves részévé vált a jobboldali falangista politikának, mely *Francisco Franco* polgárháborús fellépésétől az 1940-es évekre öltött stabil jelleget. A Latin-Amerikában spanyol irányítás alatt megszületett *Hispanidad* jelensége rendkívüli mértékben átpolitizálttá vált. A polgárháború kitörésével patetikus jelleget öltött, a tábornok a keresztény lovag alakjában lépett fel, politikai karizmatikus karaktere által elnyerte a hispán nép *Caudillójának* szerepét.

A latin-amerikai országokban *Franco* fellépése vegyes érzelmeket keltett. Mexikó kifejezetten köztársaságpárti volt, sőt a madridi kormányt támogatásban is részesítette a konfliktus során. *Franco* tábornok a fogadtatást érzékelve már 1936-ban népszerűsítő kampányt indított az egykori közép-amerikai gyarmaton belül. *Antonio Tovar*³⁶ *Imperio de España* című munkájára hivatkozva kifejtették a nemzetiek, hogy az USA kapitalizmusával szemben kívánják megőrizni az egykori spanyol szellemiséget és védelmezni a nyelvet, hiszen az USA befolyása identitásvesztést okoz a térségben.³⁷

*Manuel Hedilla*³⁸ már a spanyolországi belső konfliktus során neki-

³⁴ Eduardo GONZALES CALLEJA: *Fascismo para la exportación: La Delegación Nacional del Servicio Exterior de Falange Española*, IN: Horizontes Sociológicos, Revista de la Asociación Argentina de Sociología, 2014. año 2. N° 3.

³⁵ GONZÁLEZ CALLEJA (2014).

³⁶ Antonio Tovar (1911–1985): nyelvész, történész, irodalmi kritikus, a Consejo de la Hispanidad tagja.

³⁷ Antonio MORENO CANTANO: *Unidad de destino en lo universal: Falange y la propaganda exterior (1936–1945)*, IN: Studia Historica Historia Contemporánea 2006. N° 24. 115.

³⁸ Manuel Hedilla (1902–1970): politikus, Falange Exterior vezetője, José Antonio Primo de Rivera utasításai alapján újraszervezte a meggyengült santanderi Falangét.

látott a hispán befolyás külföldi expanziójának. Latin-Amerikában megkezdte a *Falange* szervezeti kiépítését a *Hispanidad* közös szellemi eszméjére alapozva. Az amerikai kormányok nagy része hajlott a *de iure* elismerésre. Elsősorban Argentína, Uruguay, Chile és Kuba került fókuszba a többi állam mellett. Ennek keretein belül 1937-ben *Felipe Ximénez de Sandoval*³⁹ a nemzeti kormány számára gazdasági és morális támogatást célzó kampányt szervezett az amerikai hispán lakosság körében, mely igen fogékony volt az új irányzatra. Magát a kezdetleges *Falange Exterior*ot a falangisták a jövőbeni nagy expanzió legfőbb eszközeként aposztrofálták. *José del Castaño Cardona*⁴⁰ 1937-ben megkezdte a *Hedilla* által felállított *Falange Exterior* aprólékos strukturálását. egy minisztériumnak megfelelő szervezetet hozott létre a *Delegación Nacional del Servicio Exterior de FE (DNSEF)* keretein belül:⁴¹

a) *Secciones Femeninas Exteriores - Külügyi Női Szekció*

A hálózat kiterjedt mivoltát igazolja, hogy külön női szekciót is kialakítottak, melynek két legjelentősebb vezetője *Pilar Primo de Rivera* és *María Josefa Villamata* volt. Utóbbi munkássága 1938-tól látványos fejlődést eredményezett, szoros együttműködést mutatott az alább megnevezett Külügyi Testvériségi és Szociális Segélyszolgálat Intézményével. Jelentős sikerként könyvelhető el, hogy a szervezet a polgárháború végéig az összes olyan ibér amerikai országban⁴² létrehozott működő irodákat, ahol léteztek spanyol közösségek, ráadásul öt másik helyszínen is tevékeny volt: Németországban, Olaszországban, Portugáliában, a Fülöp-szigeteken és Tangerben. Széles jogköréből adódóan ez az intézmény kezelte az imént említett társszervezet pénzügyi kölcsöneivel kapcsolatos teendőit is.

b) *Departamento de la Hermandad Exterior y Auxilio Social - Külügyi Testvériségi és Szociális Segélyszolgálat*

A segélyszolgálat a FE női szervezetével közös munka keretein belül

³⁹ Felipe Ximénez de Sandoval (1903–1978): író, fordító, ügyvéd, diplomata, a Falange Exterior vezetője, tagja a Consejo de la Hispanidadnak, megírta José Antonio Primo de Rivera életrajzát.

⁴⁰ José del Castaño Cardona (1895–1973): diplomata, Franco-párti felkelő, Külügyi Hivatal tagja, főkonzul a Fülöp-szigeteken.

⁴¹ GONZÁLEZ CALLEJA (2014): 123.

⁴² Argentína, Uruguay, Paraguay, Chile, Kuba, Peru, Bolívia, Ecuador, Kolumbia, Venezuela, Mexikó, Panama, Costa Rica, El Salvador, Honduras, Puerto Rico, Dominikai Köztársaság.

segítette az emigráció életét és megélhetését, valamint az alább felsorolt társintézmények munkáját. Ezen hivatalok koordinálása és támogatása biztosította a kivándorolt spanyolok beilleszkedését az új országba.

c) *Oficinas de Trabajo - Munkaügyi Hivatal*

Az intézmény a frissen érkezett spanyolok munkakeresését és elhelyezkedését koordinálta és segítette, elsősorban az 1938-as *Fuero del Trabajo* alapján.

d) *Servicio de Sanidad - Egészségügyi Szolgálat*

A szervezet feladata az emigráció egészségügyi ellátása volt.

e) *Servicio de Justicia y Derecho - Jogsegélyszolgálat*

Tekintve, hogy a bevándorló spanyolok egy új országba érkeztek, számukra ismeretlen volt a fogadó országok jogrendszere, így a hivatal segítette őket a jogi problémák megoldásában és a törvények terén való eligazodásban.

Ezek az intézmények a fogadó ország törvényeinek megfelelő keretek között létesültek, így számos eltérés volt a félszigeti és az amerikai *Falange* szervezetei között. A különbségek ellenére a hálózat irányítása és finanszírozása Spanyolországból történt, ami megkérdőjelezi a *Falange* szándékait az érintett országok belügyeibe való beavatkozás terén.

Egyéb oka is volt a nagymértékű spanyol politikai jelenlétnek, mely nem kizárólag az emigrált közösségek beilleszkedését kívánta segíteni. Amellett, hogy szinte egy komplett spanyol minisztérium épült ki a térségben, a nemzeti felkelők az emigrált lakosságon keresztül igyekeztek befolyásukat kiterjeszteni egész Latin-Amerikában.

1938-tól már propaganda műveletekre szakosodott szervezet is jelen volt az egykori gyarmatokon, a *Departamento de Intercambio y Propaganda Exterior*, melyet *Joaquín Rodríguez de Gortazar*⁴³ koordinált. Feladata volt, hogy a *Falange* propaganda műveleteit a párt külügyi és politikai tevékenységével szinkronban tartsa.⁴⁴ 1938-ban már 17 féle folyóiratot terjesztettek egész Hispán-Amerikában, ezt kiegészítve rádióadásokat is sugároztak a *Hispanidad* és a *Falange* politikájának népszerűsítése céljából. Tekintettel a média és sajtó erejére, létrejött az ezek működtetésére specializált *Prensa y Propaganda del Estado*.⁴⁵

⁴³ Joaquín Rodríguez de Gortazar: spanyol diplomata, másodtitkár (USA).

⁴⁴ MORENO CANTANO (2006):118.

⁴⁵ GONZÁLEZ CALLEJA (2014): 125.

Posztkoloniális viszony a francóizmus alatt

1939-ben a tábornok végső győzelmet aratott a köztársasági kormány felett és kiépült az új rezsim politikai szervezete és arculata, a *Hispanidad* domináns politikai karaktere megszilárdult. Megnyílt az *Instituto de Estudios Políticos*,⁴⁶ mely a *Hispanidad* eszméjét átpolitizálva adta tovább az új generációnak. Állami ideológiává alakult, hangsúlyozva a *régimen autoritario*, az autoriter egypártrendszerű rezsim kereteit. Az irányzatot az új rendszer szükségleteinek megfelelő filozófiai és identitás konstrukcióval ruházták fel. A megszilárdult Franco-kormány célja saját maga népszerűsítése volt bel- és külföldön egyaránt. 1939 után megszorodtak a külföldi delegációk, sajtóírók, közös spanyol-ibéramerikai konferenciák, államfői látogatások és kulturális rendezvények.

Az egyik legfontosabb propaganda eszközzé a filmgyártás vált, megszületett a *cine nacional*, a nemzeti mozi. Erőtéljes motívumaként dominált a *Hispanidad* több összetevője: a nemzeti katolicizmus, a hadsereg, a család és a kasztíliai spanyol nyelv. A vetített filmek a dicső nemzeti múltat helyezték a hangsúlyt, egyes eseményeket és személyeket a koncepciónak megfelelően eszményítettek vagy éppen degradáltak. A mozi négy központi tematikát ölelt fel: a nemzeti történelem, a polgárháború, a vallás és az ellenség. A filmekkel a hazai és a latin-amerikai lakosságot egyaránt befolyásolni kívánták, azonban kevésbé érintette meg a nézőket olyan mértékben, mint azt a vezeték várta.⁴⁷

Az egyre szorosabbá váló latin-amerikai kapcsolatokat a tábornok felhasználta a kommunista ellenes propaganda tevékenységre is. A hispán nép ellen a Szovjetunió által elkövetett polgárháborús rémtettek – *gyermekrablás, éheztetés, terror* – hangoztatásával kívánta a nemzetközi marxizmus veszélyére felhívni a figyelmet.⁴⁸ Ahogy a *hispanismo*, a *Hispanidad* is a két hatalom közötti őrldéstől kívánta menteni a hispán lakosságot az összetartozás érzésének restaurációja által.

⁴⁶ Politikatudományok Intézete.

⁴⁷ LÉNÁRT András: *En busca del concepto de cine nacional español* In: Acta Hispanica - Acta Universitatis Szegediensis, 2012. 103–113. <http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/6356/>

⁴⁸ MORENO CANTANO (2006): 111.

A latin-amerikai társadalom és a spanyol emigráció hozzáállása vegyes jelleget öltött. Jelentős létszámban voltak jelen antifasiszták, ahogy ezzel szemben fasiszták is, azonban a *Hispanidad* faji kereteinek bővülésével az őslakosság szimpátiáját is elnyerte. Az emigráció kulcsfontosságú pozíciót töltött be a francóista *Hispanidad* szellemiségében. A társadalmi akciók jelentős része a kivándorolt spanyolok között zajlott, akik aktívan közvetítették a hispán szellemi értékeket a *Nuevo Estado* irányelvei alapján. A *Falange* az emigrációt használta fel, hogy érzelmi kapcsolatot alakítson ki az egykori gyarmatok és a félsziget között a közös származásra hivatkozva. A külhoni spanyol lakosság pajzsként szolgált a rezsim elleni nemzetközi támadásokkal szemben, valamint bővítette az ország külpolitikai mozgásterét, következménye az emigráció feletti teljes politikai ellenőrzés lett.

A *Servicio Exterior de FET* legfőbb feladata a külföldi falangista szervek politikai irányítása és ellenőrzése volt. A szervezetre azért volt szükség, mert a latin-amerikai államokban létrehozták az adott országok falangista pártjait és szerveit, ezek koordinálása pedig az anyaország kiváltsága volt. Az emigráció és a helyi lakosság is csatlakozott a kihelyezett pártokba, azonban a spanyol emigránsokat kötelezték a pártoknál nyilvántartott listákra történő feliratkozásra. Amennyiben az adott helység még nem rendelkezett a *Falange* kihelyezett székhelyével, létre kellett hozni egy csoportot – *Representante de Movimiento* –, hogy a mozgalom képviselőiként számon tarthassák őket. Az anyaország kormánya így a névjegyzék alapján tájékozódhatott az emigráció fasiszta és antifasiszta elemeiről, melyet a *Registro Especial del Servicio Exterior* kezelt.⁴⁹

Az intenzív átpolitizált karakter *Serrano Suñer* 1940-es külügyminiszteri pozíciójának köszönhető. A külügyminiszter imperialista törekvéseinek erősödésével párhuzamosan vált dominánssá Hispán-Amerika spanyol rezsimje. A *Radio Nacional de España* minden hétfőn és szombaton 19.30-kor Limában speciális *Hispanidad* témájú programot sugárzott. A növekvő spanyol befolyás nyugtalanította a térség országait, főként a köztársaságpárti Mexikó adott hangot véleményének. Egyik fő sajtóorgánuma *El Nacional* degradáló tartalmú cikket hozott le *El Eje Hispano Americano es una Ilusión de Reconquista* (A hispán-amerikai Tengely csupán a reconquista illúziója) címen.⁵⁰

⁴⁹ GONZÁLEZ CALLEJA (2014): 130.

⁵⁰ MORENO CANTANO (2006): 128.

Franco tábornok 1940. november 2-án az átlátható koordináció érdekében létrehozta a *Consejo de la Hispanidad* szervezetét, a kulturális imperializmus terjesztő szervét. Fajtól és földrajzi területtől függetlenül történő teljes hispán szellemi és lelki egyesülést hirdető koncepciót dolgozott ki. A dokumentum⁵¹ preambulumban megfogalmazta a legfőbb feladatokat, célkitűzéseket és a *Hispanidad* konkrét politikai céljait. Az intézmény privilégiuma és feladata is egyben a két fél közötti kapcsolat kialakítása és fenntartása, illetve a történelmi múlt normáinak örök érvényű megteremtése, azaz megfelelő interpretációja. Franco magát a felállított szervezetet olyan politikai koncepcióként jellemzi, amely az egész világon egyesíti az egykori spanyolországi leszármazottakat. Az érintett népesség egyesülési lehetőségét a földrajzi elhelyezkedéstől független közös szellemiségben és nem a szabadság eszményében jelölte ki, ami diktatórikus és expanzionista szemléletmódot kölcsönöz az új vállalkozásnak. Ezt a jelleget tovább fokozza, hogy az új tanács intézményét a korábbi birodalmi gyarmati igazgatási szerv – *Consejo de Indias* – utódjaként mutatja be. Feladatait illetően széles spektrumot prezentál, melyben a közös kultúra megteremtését, a hispán közösség spanyol vezető szerepét és reprezentációját, továbbá a spanyolországi amerikai jelenlét kialakítását jelölte ki a *Caudillo*. Hivatkozási alapja a közös származás mellett a világbirodalmi múlt és Kasztíliai Izabella gyarmatokat érintő szellemisége. A hosszú bevezető után a szervezetre vonatkozó gyakorlati rendelkezések következnek. A dokumentum szerint az intézmény kötelessége, hogy a hispán világban a spanyol szellemiség és érdekek felett őrködjön, törekedjen a kulturális és gazdasági célok egységesítésére. Szervezeti működését tekintve a Külügyminisztérium alá rendelték, mely az alapvető működési normákat kontrollálta. Tagjait olyan jelentős pozíciót betöltő személyek alkották, akiket a tisztségre a Külügyminisztérium nevezett ki. Összesen tizenhét⁵² tisztségviselőről

⁵¹ Ley de 2 de Noviembre de 1940 por la que se crea el Consejo de la Hispanidad, Boletín Oficial de Estado N° 312. página 7649. <https://www.boe.es/datos/pdfs/BOE/1940/312/A07649-07649.pdf>

⁵² A Gyarmatügyi Levéltár igazgatója; a FET y las JONS Külügyi Szervezetének delegáltja; a Külügyminisztérium Kulturális Kapcsolatokért felelős Osztályának vezetője; a sajtó- és propaganda ügyekért felelős államtitkár; a kereskedelemért felelős államtitkár; a Haditengerészeti Minisztérium főtitkára; a haditengerészeti kommunikációs direktor; a FET y las JONS Női Szekciójának delegáltja; a Frente de Juventud szervezetének delegáltja; a Politikatudományok Intézetének elnöke; a FET

beszélhetünk, illetve a tizennyolcadik tag maga volt az aktuális külügyminiszter betöltve a szervezet elnöki posztját.⁵³ A Külügyminisztérium a *Consejo de la Hispanidad* alatt keletkező egyesületeket, intézményeket a spanyol állami érdekeknek megfelelően feloszlathatta, összeolvaszthatta, bővíthette, módosíthatta és szabályozhatta. A szöveg bevezető szakasza és a szervezeti szabályozás alapján egyértelművé válik, hogy a tábornok teljes spanyol dominanciát kívánt elérni a térségben. Ugyan az Új Világ lakosainak körébe ez a mozgalom népszerűbbé vált, mint elődje, ez azonban többnyire a faji keretek feloldásának volt következménye. A törvényszövegezést vizsgálva erős hasonlóságot mutat a *hispanismóval* annak kolonizáló törekvéseiben, mely a szellemi imperializmus jellegét kölcsönözte a francóista külpolitikának.

Az 1941-es év a spanyol igyekezet ellenére a latin-amerikai kormányok távolodását hozta az USA hadba lépését követően. Az USA pánamerikai szellemisséggel egybekötött antifasiszta propaganda tevékenysége és a térség kormányainak ellenszenve az országokban felállított „*párhuzamos Spanyolország*” léte iránt megosztottságot eredményezett. A spanyol domináns politikai jelenlét felvetette a kérdést, hogy Spanyolország átlépi-e a belügyekbe történő beavatkozás határait. Az emigráción keresztül valóban behatolt az amerikai politikai és szociális szférába is, azonban a delegációk kötelesek voltak tiszteletben tartani a fogadó országok belpolitikáját. A közvélemény egy része úgy tekintett az anyaországra, mint a Tengely latin-amerikai változatának megalkotójára, mely ebbe a szövetségbe később bevonni a térség államait. A távolodás következtében a spanyol kormány intenzívebb propagálásra kényszerült. Nagyobb figyelmet fordított az argentin ultranacionalistákkal és a chilei náci szimpatizánsokkal való együttműködésre, illetve a DNSEF keretein belül létrehozta az *Escuela de Propagandistas*⁵⁴ intézményét. Az iskola a népszerűsítő kampányok szervezőit oktatta, célját Spanyolország védelmében, a kultúra propagálásában és az ellenkampányok leszere-

y las JONS sajtó- és propagandaügyi delegáltja; az Argentínában, Chilében, Kubában, Peruban, Mexikóban szolgálatot teljesítő spanyol nagykövetek; a fülöp-szigeteki spanyol főkonzul; a salamancai San Esteban domonkos rend és a Rabida ferences rend perjele

⁵³ Ricardo PÉREZ MONTFORT: *Breve antología de documentos hispanistas (1931-1948)*, 1990. Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social.

⁵⁴ Propaganda Tanulmányok Intézete.

lésében határozták meg. Új platform alakult, a *Boletín Informativo de la Delegación Nacional del Servicio Exterior*⁵⁵, melynek feladata a szimpatizánsokkal való kapcsolattartás volt. Híreket, riportokat közöltek le a *Hispanidad* témájában vizsgálva annak latin-amerikai fogadtatását és visszhangját. Legfőbb törekvéssé a hispán lakosok FET y JONS alatti egyesülése vált.

A Monroe-elv és a Hispanidad konfliktusa

Az USA új jelszavának, a fasiszta veszély kihirdetésének következtében a spanyol próbálkozások egyre népszerűtlenebbé váltak. Lelepleződött a rezsim totalitárius és antidemokratikus képe, kreol fasizmusként emlegették a *Hispanidad* koncepcióját, aminek következtében a szimpatizánsok száma is csökkenő tendenciát mutatott. Maga a kreol fasizmus kifejezés nem csupán egy gúnyos fogalom a Hispanidad megbélyegzésére, hanem valóban létrejött az 1930-as években Peruban. *José de la Riva Agüero y Osma*⁵⁶ hozta létre a perui nacionalizmus keretein belül, „a hispán világ egységét sürgette fasiszta alapon, kapcsolódva a Falange hasonló víziójához, az hispanidad-hoz”.⁵⁷ *Riva Agüero* USA-ellenes koncepciója egy Dél-Amerika Spanyol Egyesült Államának tervezetében körvonalazódott.⁵⁸ A Hispanidad lényegi elemei is nagyon hasonlóak, hiszen a dél-amerikai hispán lakosság egyesítése az északi nagyhatalom ellensúlyát teremtette volna meg.

A tengelyellenesség az igyekezetek ellenére egész Latin-Amerikában erősödött, ezt követően több kormány is betiltotta a FET működését. A Franco-kormány a nemzetközi rend számkivetettjévé vált az 1942-es *Rio de Janeiro*ban tartott pánamerikai kongresszust követően, mely kifejezetten a Tengely ellen irányult. A rendezvény dokumentációja erősen hordozza az előző századi Monroe-elv vonásait és az Egyesült Államok önérvényesítési mechanizmusait. Az első fejezet közvetlenül a diplomáciai kapcsolatok megszakításának kérdé-

⁵⁵ Külügyi Szolgálat Nemzeti Delegációjának Informatív Közlönye.

⁵⁶ José de la Riva Agüero y Osma (1885-1944): perui történész, író, politikus (1933-1944 miniszterelnök).

⁵⁷ ANDERLE Ádám: *Vallás és identitás Latin-Amerikában az 1920-as-1930-as években*. Világtörténet, 1988. 116. https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/vilagtortenet/vt_1988_3/anderle.pdf

⁵⁸ Uo.

seit tárgyalja négy pontban. Hivatkozási alapját az első pontban lefektetik, miszerint az amerikai kontinensen kívülről érkező agresszió bármely amerikai ország ellen, az egész földrész elleni támadást jelenti.⁵⁹ Középpontba a több mint száz éve hangoztatott amerikai lakosság szabadsága és függetlensége került, kimondatlanul ugyan, de az európai kísérletekre vonatkozóan. Jelen körülmények között az Európától való elhatárolódást az USA-val kialakult hadiállapot, valamint a *Falange* a latin-amerikai politikába történő mély behatolása igazolhatja. A dokumentum a diplomáciai távolságtartást a világháború Amerikát érintő hatásainak megszűnéséig jelöli ki,⁶⁰ azonban nem definiálja konkrétan, hogy magára a fennálló háborús konfliktusra vagy a politikai életre gyakorolt külső európai hatásokra is vonatkozik-e. Javaslatot tesz a Németországgal, Japánnal és Olaszországgal fennálló diplomáciai kapcsolatok megszakítására kiegészítve egyéb országokkal, melyek hadiállapotba kerülnek valamely amerikai állammal.⁶¹ A külkapcsolatok helyreállítása konzultációhoz kötött,⁶² látványossá válik a közös külpolitika körvonalazódása, ami teljes mértékben ellehetetleníti a *Hispanidad* törekvéseit. A huszonharmadik fejezet konkretizálja a háborús körülmények közötti elvárt pánamerikai magatartást. Rávilágít a hadiállapotra az Egyesült Államok és a Tengely országai közt, mely az első fejezet alapján automatikusan a többi amerikai ország háborúhoz való viszonyulását is körvonalazza.⁶³ A többi állam kötelességét elsősorban szolidaritás fogalmával írja körbe, azonban a spanyol jelenlét esetében nyilvánvaló, hogy a *Falange* amerikai létjogosultságát már elvesztette a spanyol-német viszonyokból adódóan. A *Caudillo* számára reménytelen helyzetet tovább súlyosbították egyéb gazdasági rendelkezések is, amelyek elhatárolják az amerikai földrészt Európától, így a hispán gazdasági együttműködés lehetősége is megszűnt. Spanyolország mindezen tapasztalatok ellenére továbbra is a *Hispanidad* eszméjének intenzív terjesztésében látta a megoldást, a nemzetközi párbeszéd eszközének tekintette, mely megtöri az ország elszigeteltségét.

⁵⁹ Acta Final de la Tercera Reunión de Consulta de los Ministros de Relaciones Exteriores de las Repúblicas Americanas 4. <https://www.oas.org/consejo/sp/rc/Actas/Acta%203.pdf>

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo.

⁶² Acta 5.

⁶³ Acta 39.

A siker hanyatlását nem kizárólag az USA kampánya okozta. Intenzívvé vált a megosztottság problémája, mely a belső rivalizálásból fakadt. Az argentin és a kubai jobboldali körök nem fogadták el az *unificación* folyamatát, mely az amerikai spanyolság FET y JONS fennhatósága alatti egyesítését jelentette.⁶⁴ Az amerikai lakosság Spanyolországgal együttműködve és nem annak alárendelve kívánta működtetni saját szervezeteit. A rivalizálás nehézségei mellett a Monroe-doktrína ismételt színre lépése visszاسzorította a *Hispanidad* irányzatát. A világháború második felében *Gómez-Jordana* külügyminiszter mérsékelte a tengelybarátságot, a semlegesség és a katolicizmus csatornáján át igyekezett a *Hispanidad* eszméjét terjeszteni. Spanyolország a hidegháború kitörését követően kapcsolódhatott vissza a nemzetközi vérkeringésbe, amit éppen a legfőbb amerikai rivális, az USA szorgalmazott.

⁶⁴ MORENO CANTANO (2006): 129.

Róma Ádám¹

A nyugati imperializmus hatásai az indiai és kínai történetírásra: Rajendralal Mitra és Wei Yuan esete

Abstract

The Impact of Western Imperialism on Indian and Chinese Historiography: the cases of Rajendralal Mitra and Wei Yuan

The 19th century saw the expansion of the West – and most notably that of the British Empire – in Asia. The growing British presence in the Indian subcontinent through the East India Company culminated in the „*Company Rule*” from the eighteenth century onward, until the Crown took over its place in 1858. While the Indian subcontinent became the subject of direct colonial administration, the Qing Empire avoided the same fate. Nevertheless, the threat of colonization, especially after the First Opium War (1839–1842) and the „*unequal treaties*” left a profound impact on the Qing court and the Chinese literati. While the experience of the two regions was markedly different, the Western presence not only altered the history of these two civilizational behemoths, but also the contemporary notions of „*history*” in both cases. My aim is to compare the effect of this „*Western presence*” on the historiography of the two regions, through the life and scholarship of two historians, Rajendralal Mitra and Wei Yuan.

Keywords: Imperialism; British India; Imperial China; Historiography; Rajendralal Mitra; Wei Yuan;

A 19. század végére a nyugati birodalmi terjeszkedés globális méreteket öltött, amelyben a Brit Birodalom a Kelet-indiai Társasággal karöltve meghatározó szerepet játszott. Indiában a brit gyarmati uralom már a század elejére megszilárdult. A Társaság terjeszkedése az 1757-es Palási csatával kezdődött, majd Tandzsávur 1776-os meghódítását és az 1803-as delhi csatát követően a harmadik angol-marata háború lezártaival (1805–1818) nagyrészt befejeződött. Az 1857-es szipolyázadás leverését követően az angol korona átvette a közvetlen irányítást a gyarmat felett, amely csak 1947-ben szűnt

¹ Historian, PhD Student, ELTE, Budapest, romaadam@student.elte.hu

meg. A Himalája túloldalán pedig az első ópiumháború (1839–1842) vált Kína leigázásának szimbólumává, melyben a Birodalom és a Társaság szintén meghatározó szerepet játszott.² Így a nyugati modernitás mind Indiába, mind Kínába a hódítás nyomán érkezett meg, megváltoztatva nem csak a két régió politikai-gazdasági berendezését, hanem a helyi értelmiség és történelemfejlődés útját is.

A birodalmi terjeszkedés és befolyás növekedés nyomán a nyugati gondolatok és vívmányok is elterjedtek. Ezt a folyamatot jól szemlélteti a nyugati művek lefordítása számos nyelvre, legyen az kínai, japán, koreai, farsi, arab, vagy éppen török.³ Tanulmányomban a nyugati imperializmusnak a 19. századi kínai és indiai historiográfiára gyakorolt hatását hasonlítom össze. A kérdést két esettanulmányon keresztül vizsgálom: a bengáli régész és történész Rajendralal Mitra, és a Qing-dinasztia reformtörekvéseinek egyik képviselője, Wei Yuan életét és munkásságát veszem górcső alá. A két esettanulmány összehasonlításán keresztül pontosabb képet kaphatunk a nyugati (és brit) befolyás mértékéről és természetéről Ázsia hányatatott 19. századi történelme során.

Kortárs szövegekre és másodlagos forrásokra támaszkodva tanulmányomat két részre osztom. Egy rövid kitérőt követően, amelyben az összehasonlító történetírás lehetőségeit és korlátait mutatom be Kína és India esetében, először áttekintem és összehasonlítom a kínai és indiai történelemszemlélet fontosabb jellemzőit a vizsgált korszakot megelőzően. A második részben összefoglalom a nyugati imperializmus megjelenésének általános környezetét és következményeit a két civilizációs óriás esetében, továbbá itt kitérek a fenn említett két történész életére, munkásságára és történelemszemléletére.

A tanulmányban előforduló külföldi szavak tekintetében az alábbiak szerint fogok eljárni. A könyvek címeit magyarra lefordítva közlöm, zárójelben megadva azok eredeti címét. A kínai kifejezések és nevek esetében a nemzetközileg elfogadott *pinyin* átírást használok, más szavak átírásánál pedig meghonosodásuk szerint, eseti alapon döntöttem.

² POLLOCK, Sheldon I. és ELMAN, Benjamin A.: *What China and India Once Were: The Pasts That May Shape the Global Future*. Columbia University Press, New York, 2018. 7.

³ IGGERS, Georg G., WANG, Q. Edward és MUKHERJEE, Supriya: *A Global History of Modern Historiography*. Pearson Longman, New York, 2008. 7.

Kína és India összehasonlítása

Az összehasonlító megközelítés abból az egészen Kantig és Hegelig visszanyúló gondolatból ered, miszerint az összehasonlító gondolkodás alapvető és elidegeníthetetlen forrása az emberi megismerésnek. A nyugati történetírásban az összehasonlító szemlélet az Európa-központú gyarmatrendszer kifejlődéséhez köthető, amikor az „ismeretlennel” történő találkozások szinte mindennapivá váltak. Ezt a gyarmati összehasonlító megközelítést az európai norma fémjelezte; ez volt a *secundum comparatum*, az összehasonlítás alapja, amelyhez képest mindent kevesebbnek, sőt, gyakran rendellenesnek találtak.⁴

Az ehhez hasonló elfogultságokat elkerülve azonban az összehasonlító megközelítés különböző formáin keresztül új ismeretekhez juthatunk. Az intuitív, *heurisztikus összehasonlítás*, amikor azt vizsgáljuk, hogy egy esetben végbement jelenség másik esetben is megtörtént-e, új problémák felismeréséhez vezethet. A *leíró összehasonlítás*on keresztül egy eset egyes sajátosságait írhatjuk le pontosabban, szembe állítva egy másik esettel. Az *analitikus összehasonlítás* közös jellemzők, általánosságok feltárásának lehetőségét rejt magában. Az *eltávolító összehasonlítás* pedig a – sokszor tudattalan – előfeltevések felismerését takarja.⁵

Egy megalapozott összehasonlító tanulmány elengedhetetlen előfeltétele, hogy a vizsgált tárgyak összehasonlíthatók legyenek. Ez a kérdés Kína és India esetében is felmerül. Napjaink Kínája és Indiája – az egyértelmű különbségeken túl – jónéhány szempontból mutatnak hasonlóságot, különösen más nemzetekkel szembeállítva (gondoljunk akár népességükre, földrajzi kiterjedésükre, gazdasági méretükre, vagy növekvő nemzetközi politikai szerepükre). Azonban történelmi és kulturális fejlődésüket tekintve is felismerhetünk hasonló vonásokat. Tan Chung történész, a kínai-indiai kapcsolatok szakértője és szószólója szerint a Himalája nem csak egy határ, hanem egy civilizációs bölcső is, amely nemcsak a rizs-, gyapjú- és selyemtermelést közvetítette, hanem művészeteket, irodalmat, és vallásokat is, melyek közül a legszembetűnőbb a Buddhizmus nyomán kialakult kapcsolat.⁶ Továbbá a mai Kína és India területén az embe-

⁴ POLLOCK és ELMAN (2018): 12.

⁵ Ibid. 14.

⁶ TAN, Chung: *Himalaya calling: The origins of China and India*. World Century Publishing Corporation, Hackensack, NJ. 2015.

ri civilizáció nyomai legalább az i.e. harmadik évezredig visszakövethetőek, amikortól kezdődően egységesítési törekvések és kulturális folyamatosság nyomai válnak felismerhetővé, mindkét esetben kiegészülve észak-déli elágazásokkal.⁷ Ezen túl érdemes megemlíteni Közép-Ázsia szerepét is, ahonnan mindkét civilizációs tér új ismeretekre tett szert (csillagászat, matematika).⁸

Olyan régiók, területek, és civilizációk összehasonlítása esetén, mint Kína és India, fennállnak tisztázandó problémák, különösen akkor, amikor ez az összehasonlítás egy afféle, a tudományokban, irodalomban, művészetekben, építészetben, és a kollektív emlékezet különböző kifejezéseiben megjelenő jelenségre irányul, amit itt történelemszemléletnek hívok. Ezen felül azt is észben kell tartani, hogy minden civilizációs értelmezési keretrendszer absztrakt és általánosításra hajlamos.⁹ Noha ezek a „civilizációs keretek” első pillantásra egy teljes egésznek tűnnek, valójában számos önellentmondást tartalmaznak.¹⁰ Annak ellenére azonban, hogy azok a politikai, társadalmi és kulturális terek, amelyeket ma Kínának és Indiának nevezünk, folyamatosan változnak – ezáltal teret engedve a leegyszerűsítésnek és félreértéseknek –, véleményem szerint azok mégis valós kategóriákat alkotnak.

Kínára legtöbbször egy koherens egységként gondolunk. Ennek a képnek az alapját a han történelem és kultúra folytonossága adja, olyan jellemzőkkel, mint a konfucianus társadalmi hierarchia, az agráriumra alapozó gazdaság, vagy éppen az egységes írott nyelv és rítusok. De ezt a képet kiegészítik azok a türk, mongol, tibeti, vagy éppen mandzsu szerveződések, amelyek Kína történelmének közel felében rányomták bélyegük annak fejlődésére. Ezzel szemben egységes Indiáról csak a 20. század második felétől beszélhetünk, az ország sokszínűsége pedig mára szinte eposzi jelzővé nőtte ki magát. Ez azonban nem azt jelenti, hogy korábban semmiféle „India” ne létezett volna: Indiáról, mint egészről írtak már szanszkrit szövegekben, írt róla Hérodotosz, vagy éppen a 7. századi kínai zarándok, Xuanzang. Az arab kereskedők és utazók pedig Al-Hind, vagy Hindusztán néven illették a szubkontinenst. A szubkontinens történelme

⁷ POLLOCK és ELMAN (2018): 7.

⁸ Ibid. 12.

⁹ HUFF, Toby: *The Rise of Early Modern Science: Islam, China and the West* (2nd ed.). Cambridge University Press, Cambridge, 2003. 11.

¹⁰ IGGERS, WANG és MUKHERJEE (2008): 4.

során különböző államformák és buddhista misszionáriusok terjesztették a régió kultúráját a kelet-afrikai partoktól a dél-kelet-ázsiai királyságokig. Ezek a szempontok egyszerre mutatnak rá a korokon átívelő „Kína” és „India” sokszínűségére és ellentmondásaira, valamint arra, hogy mindezek ellenére valós, és egységes kategóriákat alkotnak.¹¹

Az indiai történelemszemlélet

Az indiai történelemszemlélet tekintetében három korszakot tárgyalok, kezdve az indoárja népek megjelenésével, ahol a meghatározó médium a szanszkrit nyelv volt. Ezt a 13. századtól kezdődően megjelenő iszlám államszervezetek követték, amit a perzsa államigazgatás és tudományosság kísért. A harmadik korszak pedig a brit gyarmati uralom kora, amikor az angol nyelv átvette a perzsa szerepét.¹²

Az indiai historiográfia egyik fő alapvetése és egyben kihívása egészen a közelmúltig az az uralkodó nézet volt, miszerint az indiai népekből hiányzik a „történelmi látásmód”. Ennek egyik fő oka az őshonos történeti munkák hiánya volt; ez alól egyedül Kalhana szanszkritul íródott 12. századi műve, a *Királyok folyója* (*Rajatarangini*) képez kivételt.¹³ Az arab tudós, Abu Rayhan al-Biruni már a 11. században megemlékezett arról, hogy a hinduk kevés figyelmet fordítanak a „történelmi rendre” és a dinasztikus lezármazási viszonyok kronológiai pontosságára.¹⁴ A 19. században elfogadott nézet szerint India történetét először James Mill írta meg (*History of British India*, 1817).

Egy politikailag egységes India hiányában valóban nehéz lenne elképzelni, hogy egy olyan történeti mű születhessen, mint David Hume *Anglia története* (*History of England*, 1754.) című munkája,¹⁵ de

¹¹ Ibid. 5-6.

¹² IGGERS, WANG és MUKHERJEE (2008): 41.

¹³ WITZEL, Michael: 'On Indian Historical Writing: The role of the *Vamçavalis*.' IN: Journal of the Japanese Association for South Asian Studies Vol. 2. 1990. 1.

¹⁴ ROY, Asim: 'Indo-Perisan Historical Thoughts and Writings: India 1350-1750.' IN: RABASA, José, SATO, Masayuki, TORTAROLO, Edoardo, WOOLF, Daniel R. és HESKETH, Ian. (szerk.): *The Oxford History of Historical Writing: Volume 3: 1400-1800, 148-172*. Oxford University Press, Oxford, 2012. 150.

¹⁵ IGGERS, WANG és MUKHERJEE (2008): 40.

ez csupán azt jelenti, hogy az indiai történeti szemlélet más formákban – és különböző nyelveken – került kifejezésre.¹⁶ Az indiai történelem elsősorban a bárdok és költők családi hagyományain keresztül öröklődött, aminek a magját a védák adták.¹⁷ Az első írásos emlékek először Asóka császár kővéseteiben maradtak fenn az utókor számára (uralkodott i.e. 268–233).¹⁸

A történelem, mint irodalmi műfaj szorosan kötődik a két ősi indiai eposzhoz (*itihásza*),¹⁹ a *Rámájánához* és a *Mahábháratához*. Az indiai történelmi gondolkodásra legnagyobb hatással bíró két mű i.e. 400 és i.sz. 200 között született. Ezekben az eposzokban, a *puránák* rokonműfajával együtt, egy ciklikus időfelfogás rajzolódik ki, amely a teremtő Brahma ismétlődő életútját követi.²⁰ Jóllehet a *puránák* alapvetően genealógiai művek, melyek egy adott régió dinasztikus történetét dolgozzák fel, elsősorban vallási, misztikus szerepet töltenek be.²¹ Annak ellenére, hogy a források kezelése és a történészi hivatás még nem alkotott önálló tudományterületet, a két eposzt, az *itihásza-puránákat* joggal nevezhetjük az indiai történelem első rétegének.²²

A különböző dinasztikus feliratok az időszámításunk utáni első században kezdtek elterjedni, olyan témákat tárgyalva, mint adományozások, dicshimnuszok, kiáltványok, birtokjogi rendelkezések, vagy történeti feljegyzések „kiigazítása”.²³ A feliratok a Csálukja-dinasztia uralkodása alatt, a 6. és 12. század között elhagyták verses formájukat, prózákká váltak.²⁴ A vésetek tárgyalásánál azt is érdemes megjegyezni, hogy a kőfelirat-források kiemelt szerepé-

¹⁶ POLLOCK és ELMAN (2018): 127.

¹⁷ WITZEL (1990): 8.

¹⁸ POLLOCK és ELMAN (2018): 131.

¹⁹ Számos modern indiai nyelvben a szanszkrit itihásza szóból ered a történelem szó (iti ha āsa: „és így történt”).

²⁰ POLLOCK és ELMAN (2018): 132–133.

²¹ WITZEL (1990): 2.

²² ALL, Daud: ‘Indian Historical Writing, c. 600–c. 1400.’ IN: FOOT, Sarah és ROBINSON, Chase F. (Szerk.) *The Oxford History of Historical Writing: Volume 2: 400–1400*, 80–101. Oxford University Press, Oxford, 2012. 84.

²³ THAPAR, Romila: ‘Inscriptions as Historical Writing in Early India: Third Century BC to Sixth Century AD.’ IN: FELDHERR, Andrew és HARDY, Grant. (szerk.): *The Oxford History of Historical Writing: Volume 1: Beginnings to AD 600*, 577–600. Oxford University Press, Cary, US, 2010. 577.

²⁴ POLLOCK és ELMAN (2018): 133.

hez jelentősen hozzájárult a régió klímája is, mely nem kedvezett más írott források fennmaradásának.

Történeti műveknek tekinthetők az életrajzi művek is, amelyek leggyakrabban vagy Buddháról, vagy egy-egy kiemelkedő uralkodókról szóltak. Az udvari költők elsősorban nem a történeti hitelességre törekedtek, hanem uralkodóik valós, vagy képzelt erényeit dicsérték.²⁵ Ezek az életrajzi művek a hetedik századtól kezdtek el terjedni, de fénykoruk már a Delhi Szultanátus különböző dinasztiái (1206–1555) és a Mogul Birodalom uralmára tehetőek.²⁶

Az indo-iszlám történetírásban jelentős szerepet kaptak a politikai témájú leíró művek és kommentárok, amelyeken keresztül a hivatalnokok adtak tanácsot az uralkodóknak.²⁷ A szultánok erényeit és hibáit bemutató moralizáló, didaktikus művek pedig legitimációs szerepet tölthettek be.²⁸ A 16. századtól kezdve a papír elterjedésével együtt a Mogul bürokrácia által előállított iratok száma jelentősen megnövekedett.²⁹ A Mogul Birodalom fénykora a történeti-irodalmi művekre is hatással volt: az indo-perzsa művek nem csak a dél-ázsiai, hanem az egész perzsa kulturális-nyelvi régióban domináns szerephez jutottak. Mindeközben a történetírók szemlélete is átalakult. Akbar mogul sah uralkodásától kezdődően a történelmet egyrészt a birodalmi érdekek szolgálatába állították, másrészt pedig a vallási, tradicionális szempontok helyett egy szekuláris, pluralista megközelítés vált dominánssá.³⁰ A magas irodalommal szemben a dél-indiai falusi feljegyzések nagyobb hangsúlyt fektetnek az időrendiségre és a tényadatokra, olyan témákat feldolgozva, mint a földhasználat, helyi eredettörténetek, vagy éppen a mindennapi szokások.³¹ A mogul uralom alatt a különböző népnyelveken írott történeti művek azonban nem csupán újabb nézőpontokat, hanem gyakran a birodalmi narratívákat megkérdőjelező gondolatokat is megörökítettek.³²

²⁵ WITZEL (1990): 10.

²⁶ IGGERS, WANG és MUKHERJEE (2008): 41.

²⁷ Ibid. 43.

²⁸ ALI (2012): 97.

²⁹ POLLOCK és ELMAN (2018): 147.

³⁰ ROY (2012): 159–160.

³¹ MANTENA, Rama Sundari: *The Origins of Modern Historiography in India Antiquarianism and Philology, 1780-1880*. Palgrave, New York, 2012. 4.

³² POLLOCK és ELMAN (2018): 152.

A kínai történelemszemlélet

A Középső Birodalom esetében a történetírás fejlődése jelentősen eltér az indiai szubkontinenshez képest. Már a Shang-dinasztia (i.e. 16–11. század) alatt a samanisztikus gyökerekkel bíró, egyszerre csillagász, jós, és írnok szerepeket betöltő hivatalnokok (*shi*) történeti feljegyzéseket és jóslatokat véstek teknős csontokra (*jiaguwen*).³³ A gyakorlat a Zhou udvarban is folytatódott (i.e. 1132–1249), ahol már a jóslócsontok mellett bronzvésetek is megjelentek, miközben az írásos feljegyzések száma is fokozatosan növekedett, kiterjedt levéltárakat létrehozva.³⁴ Ez növelte az írástudó hivatalnokok iránti keresletet is.³⁵ Az i.e. 3. századtól kezdődően, az időnkénti politikai széttagoltság és külső hódítások ellenére, egy lényegében töretlen történeti hagyomány jött létre az egységesült írott nyelv hatására.³⁶

A legrégebbi történeti feljegyzések a konfuciánus kánon műveiben, az *Írások könyvében* (*Shujing*) és a *Tavaszkok és őszök krónikájában* (*Chunqiu*) maradtak fenn. Az *Írások könyve* az első dinasztiai, a Xia, Shang, és a nyugati Zhou történetét mutatja be különböző beszédek és dokumentumokon keresztül. Ez a mű a kínai historiográfia fő kérdéseit az erkölcsben és a jó kormányzásban jelölte ki, valamint megalapozta az „égi mandátum” (*tienming*) legitimációs koncepcióját. A *Tavaszkok és őszök krónikája* az i.e. 722 és 481 közötti időszakot öleli fel. Kronologikus sorrendben számba veszi a kínai királyságok és fejedelemségek csatáit, az uralkodók trónra lépését és fő cselekedeteit, és minden más különösnek ítélt eseményt, jelenséget.³⁷ Az egyébként tömören fogalmazó művet több kommentár is kiegészíti, amik közül az elsődlegesen használt, a legtöbb magyarázatot és kiegészítést tartalmazó *Co mester kommentárjai* (*Zuozhuan*) megfogalmazza a császár-hivatalnok viszony és a történetírás ideáltípusait.³⁸ Az ezen

³³ Ibid. 131.

³⁴ SHAUGHNESSY, Edward L. 'History and Inscriptions, China.' IN: FELDHERR, Andrew és HARDY, Grant. (Szerk.) *The Oxford History of Historical Writing: Volume 1: Beginnings to AD 600*, 371–393. Oxford University Press, Cary, US, 2010. 391.

³⁵ SCHABERG, David: *A Patterned Past: Form and Thought in Early Chinese Historiography*. Harvard University Asia Center, Cambridge, Mass, 2001. 7.

³⁶ POLLOCK és ELMAN (2018): 129.

³⁷ Ibid. 135–136.

³⁸ LI, Wai-ye. 'Pre-Qin Annals.' IN: FELDHERR, Andrew és HARDY, Grant. (szerk.): *The Oxford History of Historical Writing: Volume 1: Beginnings to AD 600*, 415–439. Oxford University Press, Cary, US, 2010. 438.

műveket is magukba foglaló „*Hat klasszikus*”³⁹ vált a konfucianus oktatás és értelmiség alapjává, amikben a történelemre, mint tükörré tekintenek, ami elengedhetetlen a jó és bölcs kormányzáshoz.

A történetírás a 7. századtól kezdődően vált valóban hivatalos tevékenységgé, ettől kezdve rendszeressé vált a megelőző uralkodók és a dinasztiai történetének összeállítása. Korábban a történeti munkák legtöbbször az írástudók hivatalos elfoglaltságain kívül íródtak, amire talán a legjobb példa Sima Qian (i.e. 145–187), a „*kínai történetírás atyja*”.⁴⁰ Fő műve, *A történetíró feljegyzései (Shiji)* az „*idők kezdetétől*” az i.e. 2. századig veszi sorra Kína történetét, kiegészítve saját megjegyzéseivel és értékítéleteivel. Művével meghatározta a későbbi történeti munkák bel- és külsínét,⁴¹ ugyanakkor az ezt követő műveket a dinasztikus érdekek is közvetlenebbül formálták.⁴² Ezenfelül a történeti életrajzok (*liezhuan*) hagyományát is Sima Qianig vezeti vissza kínai életrajz-kutató, Zhu Dongrun.⁴³

A Tang-dinasztia (618–907) alatt felállított Történetírói Hivatal (*shiguan*) felügyelete alá került a dinasztikus történeti művek írása és szerkesztése, valamint a hivatal levéltári feladatokat is ellátott: az udvari naplókat, kormányzati feljegyzéseket, napirendeket, életrajzi adatokat tartalmazó iratanyag vált a későbbi művek alapjává.⁴⁴ Ebben a korszakban a történész-hivatalnokok feladatköre is kibővült. A hivatalos udvari történetírással párhuzamosan elterjedté vált a dicséret és feddés gyakorlata (*baobian*), azaz a történelem feletti értékítélet.⁴⁵ A buddhizmus elterjedése is lecsapódott a történetírásban,

³⁹ A Konfuciusznak tulajdonított hat klasszikus: *Változások könyve (Yijing)*, *Írások könyve (Shangshu)*, *Dalok könyve (Shijing)*, *Szertartársok feljegyzései (Liji)*, *Tavaszköz és őszök krónikája (Chunqiu)*, és egy mára elveszett hatodik könyv, mely a zenéről szól.

⁴⁰ IGGERS, WANG és MUKHERJEE (2008): 47.

⁴¹ POLLOCK és ELMAN (2018): 136.

⁴² Kezdve Ban Guval (i.sz. 32–92), *A Han-dinasztia történetének (Hanshu)* szerkesztőjével. DURRANT, Stephen W: 'The Han Histories.' IN: FELDHERR, Andrew és HARDY, Grant. (szerk.): *The Oxford History of Historical Writing: Volume 1: Beginnings to AD 600*, 485–508. Oxford University Press, Cary, US, 2010. 491.

⁴³ MOLOUGHNEY, Brian: 'Recreating Chinese Biography: Zhu Dongrun and the Transition from Liezhuan to Zhuanji'. IN: Bochumer Jahrbuch Zur Ostasienforschung Vol. 25. 2001. 47.

⁴⁴ IGGERS, WANG és MUKHERJEE (2008): 49.

⁴⁵ HARTMAN, Charles és DEBLASI, Anthony: 'The Growth of Historical Method in Tang China.' IN: FOOT, Sarah és ROBINSON, Chase F. (szerk.) *The Oxford History of Historical Writing: Volume 2: 400–1400*. 17–36. Oxford University Press, Oxford, 2012. 21.

elsősorban a hagiográfiai munkák elterjedésén keresztül. A Song-dinasztia (960–1279) alatt a konfucianus újjáéledés (neokonfucianizmus) is merített a buddhizmusból. Az ekkor született életrajzi antológiákban tükröződött a konfucianus történelemszemlélet, ezekben a hagyományokat az „igazság” leszármazási ágon való öröklődéseként értelmezték.⁴⁶ A korszakra az írástudók jelentős politikai befolyásra tettek szert, a történelmi precedens alapú államigazgatásra pedig egyre nagyobb hangsúly került.⁴⁷ A Tang-dinasztiával ellenétben a hivatalos udvari történetírás túllépte a Történetírói Hivatal hatáskörét. Habár a császári udvar adta a megbízást, Sima Guang saját rezidenciáján írta meg *A kormányzást segítő átfogó tükör* (*Zizhi Tongjian*) című monumentális művét, amely hosszú idő után először szakított a dinasztikus keretekkel.⁴⁸

A mongol hódítás okozta veszteségek és az azt követő Ming-dinasztia (1368–1644) törekvése a Történetírói Hivatal befolyásolására⁴⁹ minőségromláshoz vezetett.⁵⁰ Ugyanakkor ez hozzájárult a történelmi kritika megjelenéséhez, valamint a „*vad történelem*” (*yeshi*, az államigazgatástól független történelmi munkák) elterjedéséhez, kiegészülve különböző, kisebb régiókhoz kötődő művekkel és történelmi regényekkel.⁵¹ A Ming-et követő Qing-dinasztia (1644–1911) írástudói elutasították a klasszikusok neokonfucianus értelmezését, helyette a korábbi, Han-kori értelmezések újjáélesztését tűzték ki célul. Ennek hatása azonban túlmutatott önmagán, a hivatali történészek a filológia és az etimológia eszköztárához, valamint a korábbi dinasztikus történelmi munkák kritikai tanulmányozásához fordultak, miközben alternatív forrásokat, elsősorban bronz és kő fel-

⁴⁶ WILSON, Thomas A: 'Genealogy and History in Neo-Confucian Sectarian Uses of the Confucian Past.' IN: *Modern China* Vol. 20, No. 1. 1994. 5–7.

⁴⁷ HARMAN, Charles: 'Chinese Historiography in the Age of Maturity 960–1368.' IN: FOOT, Sarah és ROBINSON, Chase F. (Szerk.) *The Oxford History of Historical Writing: Volume 2: 400–1400*. 38–57. Oxford University Press, Oxford, 2012. 38–39.

⁴⁸ MITTAG, Achim: 'Chinese Official Historical Writing under the Ming and Qing.' IN: RABASA, José, SATO, Masayuki, TORTAROLO, Edoardo, WOOLF, Daniel R. és HESKETH, Ian. (szerk.): *The Oxford History of Historical Writing: Volume 3: 1400–1800*, 24–42. Oxford University Press, Oxford, 2012. 24.

⁴⁹ A Ming-kori Yongle császár (uralkodott 1402–1424), aki unokaöcsétől ragadta el a trónt, háromszor íratta át a dinasztia-alapító apjának hivatalos történetét, saját legitimációjának megerősítése céljából.

⁵⁰ POLLOCK és ELMAN (2018): 141.

⁵¹ MITTAG (2012): 24.

iratokat is felhasználtak.⁵² A kritikai elemzés és az új források felhasználása nyomán a bizonyíték alapú kutatás (*kaozheng xue*) vált a meghatározó paradigmává.⁵³ Ennek a folyamatnak az eredménye a klasszikusok deszakralizálása volt: Zhang Xuecheng (1738–1801) szavaival élve a hat klasszikus már csak „történelem”, tehát az ezekben rejlő tanítások csak történeti kontextusban értelmezhetőek.⁵⁴ Mindeközben az írni-olvasni tudás terjedésével a könyvnyomtatás is fénykorát élte, egyes becslések szerint az 1750-ben nyomtatott könyvek száma meghaladta a Kínán kívül nyomtatott könyvek összességét.⁵⁵ Ugyanakkor a mandzsu elit nem mondott le a hivatalos történetírás feletti irányításról. Legitimációs törekvéseik hatására az 1783-ban kiadott *A mandzsuk eredetének vizsgálata* (*Manzhou yuanliu kao*) több korábbi dinasztikus történeti munkát is felülírt,⁵⁶ valamint az udvar számára nem kedves történeti munkák miatt nem csak azok szerzőit, hanem családtagjaikat is szigorúan megbüntették.⁵⁷

Hasonlóságok és különbségek a kínai és indiai historiográfiában

A 17. és 18. századdal ellentétben napjainkra már egyértelmű, hogy a történelmi szemlélet nem egy nyugati privilégium.⁵⁸ De a kínai és indiai historiográfia közötti hasonlóságok itt nem állnak meg. Először is mindkét esetben fellelhető egy bizonyos fokú folytonosság, ami visszavezethető az antikvitásig. Kína esetében ez a gyökér a konfuciánus klasszikusokon keresztül a jós-írástudóig nyúl vissza, míg India esetében a történelemfelfogás gyökerei a szanszkrit védákig vezethetők vissza. Egy másik hasonlóság a vallási elem. Kínában ezt a jóslócsontokra faragó samanisztikus *shi* és az égi rend (*tian*), Indiában pedig a buddhizmus és a hinduizmus ciklikussága jeleníti meg. Az uralkodóknak szóló történeti tanmesék és királytükörök is elterjedtek a Himalája mindkét oldalán, csakúgy, mint az irodalmi igényességű életrajzi művek. A történetírás tekintetében a

⁵² IGGERS, WANG, és MUKHERJEE (2008): 54.

⁵³ MITTAG (2012): 39–40.

⁵⁴ NG, On-Cho: 'The Epochal Concept of 'Early Modernity' and the Intellectual History of Late Imperial China.' IN: Journal of World History Vol. 14. No. 1. 2003. 57.

⁵⁵ IGGERS, WANG és MUKHERJEE (2008): 55.

⁵⁶ POLLOCK és ELMAN (2018): 155.

⁵⁷ IGGERS, WANG és MUKHERJEE (2008): 57.

⁵⁸ Ibid. 9.

buddhizmus ezen a területen fejtette ki legnagyobb hatását, de ugyanakkor a vallási kapcsolat túl is mutatott ezen: a 6. század végére az indiai buddhista irodalom fordításai elterjedtek Kínában és azon túl is.⁵⁹ Végül az ismerettermelés struktúrái is hasonlóságot mutatnak abból a szempontból, hogy mind Kínában, mind Indiában jelen volt egy transzregionális nyelv és magaskultúra, egy hozzá tartozó szakképzett és zárt rokonsági hálózattal.⁶⁰

Természetesen a különbségek is legalább ennyire meghatározóak. Indiában a történetírás egy teljes mértékben irodalmi tevékenység volt verses formába öltve, míg Kínában már a kezdetektől fogva egy elkülönült hivatássá vált. Itt a történelem egy bürokratikus tevékenység volt, amelyet az állam saját maga részére működtetett. Az indiai udvarokban a történeti munkák elsődleges célja uralkodóik magasztalása volt, nem azok hibáinak felrovása (természetesen a gyakorlatban a kínai udvari történészek is ódzkodtak munkaadójuk nyílt kritizálásától).⁶¹ Míg a kínai hivatalnokok történelmi precedensekkel igyekeztek a döntéseiket alátámasztani, addig az indiai uralkodók nem fordítottak különösebb figyelmet levéltárak létrehozására és működtetésére.⁶² Az azonban, hogy Kínában ennyire kiemelt szerepet kapott a történetírás, magával hozta az „irodalmi bűnözés” jelenségét is. Amikor például a Qing Kangxi császár (1662–1722) értesülést szerzett egy, a korábbi Ming-dinasztiával szimpatizáló műről, a szöveget elpusztították, a szerkesztő testét exhumálták és elégették, a közreműködő szerzők családjait kivégezték, a nyomdászokat és a vásárlókat szintén kivégezték, együtt azokkal a hivatalnokokkal, akik tudtak a műről, de nem jelentették azt. Ebben az egy esetben több mint hetven embert végeztek ki, és még többet száműztek.⁶³ Indiában az ilyen esetek ismeretlenek voltak. Mindezenre a kínai és az indiai történészek is töretlenül keresték azokat az utakat, amelyekeken keresztül kifejezheték egyet nem értésüket az udvari szankciók elkerülése mellett.⁶⁴

⁵⁹ KIESCHNICK, John: 'Buddhism: Biographies of Buddhist Monks.' IN: FELDHERR, Andrew és HARDY, Grant. (szerk.): *The Oxford History of Historical Writing: Volume 1: Beginnings to AD 600*, 535–552. Oxford University Press, Cary US, 2010. 535.

⁶⁰ POLLOCK és ELMAN (2018): 21.

⁶¹ Ibid. 139.

⁶² Ibid. 142.

⁶³ Ibid. 18.

⁶⁴ Ibid. 160–161.

Találkozás a nyugattal: India

Az 1600-ban alapított Kelet-indiai Társaság 1612-ben kapta az első kereskedelmi koncesszióját a Mogul uralkodótól,⁶⁵ majd Aurangzeb 1707-es halálát követő instabilitás megnyitotta az utat a Társaság befolyásának kiterjesztéséhez.⁶⁶ Az indiai történetírás átalakításában pedig a 17. századtól megjelenő jezsuiták játszottak szerepet a különböző helyi nyelvek és irodalom támogatásán keresztül. A Kelet-indiai Társaság részben ezt a szerepet vette át. Madrasban létrehoztak egy értelmiségi központot, ahol az 1770-es években a különböző iskolák mellett felállították a szubkontinens első nyomdáját is.⁶⁷ A britek azonban nem egy légüres térbe érkeztek: a gyarmati uralom nagymértékben támaszkodott a mogul államszervezet iratanyagára, hogy új alattvalóikat megismerjék. Ennek a megismerésnek az eszköze a történelem lett.

Noha a szubkontinens történelmének feltárását a brit gyarmatosítók tudományos feladatként kezelték, ez a valóságban messze nem egy értéksemleges folyamat volt. A „*fehér ember terhébe*” vetett hitük jegyében saját magukat India fejlődése segítőként látták, akik a muszlim uralkodók által elnyomott hinduk felemelkedését támogatják.⁶⁸ Az indiai társadalom különböző aspektusait kutatva a gyarmatosítók sikeresen ültették át a helyi ismereteket a nyugati tudományosság kereteibe, meglátásuk szerint ezzel „*igazi történelmet*” adva Indiának. Az így létrehozott történelem ezáltal a gyarmatosítás eszközévé vált.⁶⁹

A Kelet-indiai Társaság gyámsága alatt kétféle történetírás, történetírói szerep alakult ki. Az egyik a Társaság hivatalnokaihoz kötődött. Mivel a gyarmati kormányzat nagyban támaszkodott a történeti ismeretekre, így támogatták a történészi munkát végző alkalmazotkat.⁷⁰ A második csoportot a bengáli hindu értelmiség adta

⁶⁵ ROY, Tirthankar: *The East India Company: The World's Most Powerful Corporation*. Allen Lane, New Delhi, 2012. 27.

⁶⁶ ROY (2012): 155.

⁶⁷ MANTENA (2012): 7.

⁶⁸ POLLOCK és ELMAN (2018): 157–158.

⁶⁹ COHN, Bernard: *Colonialism and Its Forms of Knowledge: The British in India*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 1996. 21.

⁷⁰ MANTENA (2012): 2.

(*panditok*), akik a Társaság helyi egyetemeinek megbízásából írtak történelmi szövegeket és a helyi nyelvekről szóló munkákat. Ezek az egyetemek szintén fontos szerepet játszottak a helyi viszonyok és szokások megismerésében, mely közvetlenül hozzájárult a különböző adók és járulékok minél pontosabb beszedéséhez.⁷¹ A helyi nyelvek és szokások ismerőiként az itt alkalmazott panditok elengedhetetlenné váltak a Társaság számára,⁷² később pedig az első őshonos történészek is közülük kerültek ki. Történelmi munkáikban demitologizálták India történelmét, a perzsa helyett pedig bengáli nyelven írtak.

A helyi történészek, a gyarmatosítók jelenlétére is reflektálva, és az új, modern történetírás kereteit megtartva, egy új mítoszt hoztak létre, amelyben a spirituális kelet győzedelmeskedik a materialista nyugat felett. Ez a narratíva feltételezett egy újból elérhető dicsőséges múltat, amelynek az alapját egy homogén, jól körülhatárolt hinduizmus adta. A kialakuló nacionalista történetírás ezt az ősi hinduizmust vette alapul, csakúgy, mint számos politikai mozgalom a 20. században.⁷³

Rajendralal Mitra

Ezen történészek közé tartozott Rajendralal Mitra, aki megkérdőjelezte a britek kizárólagos jogát India történelmének definiálására.⁷⁴ Mitra egy régi írástudó családba született, de a család már nagyapja generációja alatt elszegényedett.⁷⁵ Kiterjedt nyelvtudással bírt, jól ismerte mind a helyi (szanszkrit, perzsa, urdu, és hindi), mind az idegen nyelveket (angol, francia, görög, és német). Orvosi és jogi tanulmányait idő előtt befejezte, széleskörű nyelvismeretére támaszkodva először filológus, majd indológus vált belőle. Történelemszemléletét és módszertani megközelítését a Bengáli Ázsia Társaság formálta, ahol 1846-ban könyvtáros, majd rendes tag, bizottsági tag, titkár, legvégül pedig annak első indiai elnöke lett.⁷⁶

⁷¹ IGGERS, WANG, és MUKHERJEE (2008): 99.

⁷² WINKS, Robin W: *The Oxford History of the British Empire. Vol. 5: Historiography.* Oxford University Press, Oxford, UK, 1999. 194.

⁷³ IGGERS, WANG, és MUKHERJEE (2008): 100-102.

⁷⁴ WINKS (1999): 587.

⁷⁵ SUR, Shyamali: 'Rajendralal Mitra as a Historian: A Reevaluation.' IN: *Proceedings of the Indian History Congress Vol. 35.* 1974. 370.

⁷⁶ SUR (1974): 371.

Mitra volt az első indiai történész, aki panditból tiszteletbeli orientalista lett. Nyugati kortársai, mint Max Mueller, elismerően szóltak kritikai és érvelési képességéről.⁷⁷ William Jones és H. T. Colebrook orientalisták nyomán a történelmet – politikai események sorozata helyett – a civilizációs fejlődés lenyomataként látta. Erre a háttérre alapozva fő érdeklődési területévé az indoárják kultúrtörténete vált. A 19. századi orientalizmust nem meghazudtolva nagy hangsúlyt helyezett a kulturális sokszínűsége és a faji identitásra, amelyet nagyban befolyásolt a hindu múlt aranykoráról alkotott romantizált képe. Saját szavaival élve „az igazi hazaszeretet azonban nem az ősi szokások vak betartását, hanem fajunk jóléte és fejlődése iránt tanúsított átgondolt szeretetet jelenti, és ha valóban szolgálni kívánod hazádat, akkor egy pillanatilag se habozz, hogy elhajíts mindent, ami a fejlődés útjában áll, és vegyél át mindent, ami külföldi, ha az hozzájárulhat civilizációnk felemeléséhez”.⁷⁸

Az indoárja kultúra iránti rajongása áthatja írásait, amelyet eszszegyűjteményének címe is jól tükröz (*Indo-Aryans: Contributions towards the Elucidation of their Ancient and Mediaeval History*). Esszégyűjteménye mellett főműveként az *Orisza ókori műalkotásai* (*Antiquities of Orissa*) című monográfiát tartják számon, melyben az orisza építészettörténetéről, templomépítészetéről, szobrászatról, a templomépítők társadalmi helyzetéről és vallásáról értekeznek. Az indiai építészet eredetét vizsgáló kutatásaiban vitába bocsátkozott a skót születésű építészettörténésszel, James Fergussonnal. Építészeti és írásos források alapján Mitra szerint az indo-árja népek már önállóan kialakult kőművességgel rendelkeztek, szemben Fergusson állításával, miszerint a kőépítészet Nagy Sándor és a hellén kultúra közvetítésével Asókanál kezdődött.⁷⁹ Munkáiban továbbá olyan témákkal is foglalkozott, mint a különböző faragási stílusok, ruházatok és ékszerek, hangszerek, valamint az ősi fegyverek fejlődése. Orvosi dokumentumokra és a védákra támaszkodva kimutatta az ősi hinduk marhahúsfogyasztási szokásait,⁸⁰ valamint feldolgozta az alkoholfogyasztás fokozatos visszaszorulásának történetét is.⁸¹

⁷⁷ MANTENA (2012): 20–21.

⁷⁸ SUR. (1974): 372.

⁷⁹ MITRA, Rajendralala: *Indo-Aryans: Contributions towards the Elucidation of their Ancient and Mediaeval History*, Vol. I. Newman & Co., Calcutta, 1881. 8.

⁸⁰ Ibid. 360.

⁸¹ Ibid. 391.

Történeti munkái mellett Mitra a bengáli nyelv terjesztésének egyik prominens alakjává vált. Nyelvtankönyveket szerkesztett és kitartóan kampányolt a bengáli nyelven való oktatás elterjesztése mellett nem csak Bengálban, hanem a szomszédos Oriszában is.⁸² Meglátása szerint egyrészt a régió alacsony lélekszáma és elenyésző gazdasága nem lett volna képes eltartani az orisszai tankönyvpiacot,⁸³ másrészt az ekkor éledező orisszai nacionalizmust – amelynek terjedésében az orija nyelv és az azon íródott tankönyvek is meghatározó szerepet játszottak – egy önromboló, „hamis hazaszeretnek” titulálta. A régió fejlődésének kulcsát ehelyett a bengáli nyelv átvételében látta.⁸⁴

Rajendralal Mitra azon helyi értelmiségiek közé tartozott, akik elsőként vitatták el a britek kizárólagos jogát India történelme felett.⁸⁵ Elutasította a hagyományok iránti vak tiszteletet, helyette a tudományos objektivitás elsőbbségét hirdette.⁸⁶ Ezzel a késő 19. században kialakuló „tudományos történelem” kultuszának egyik úttörőjévé vált.⁸⁷ Annak ellenére azonban, hogy az első indiaiak közé tartozott, akik „tudományos” eszközökkel nyúltak a szubkontinens történetéhez, néha olyan mitológiai állításokat is kritika nélkül átvett, amelyek a hinduk ősi múltját voltak hivatottak bizonyítani. Az indiai történelem muszlim fejezeteinek egyoldalúan negatív megítélése is az ősi hindu történelem iránti rajongásának közvetlen következménye volt.⁸⁸ Élete végére azonban a nyugati narratívákkal szembeni következetes fellépése, különös tekintettel az építészeti hagyományokkal kapcsolatos nézeteire, tudományos elszigetelődéshez vezetett.⁸⁹

⁸² MISHRA, Pritipuspa: *Language and the Making of Modern India: Nationalism and the Vernacular in Colonial Odisha, 1803–1956*. Cambridge University Press, Cambridge, 2020. 53–54.

⁸³ Egy anyagiasabb magyarázat szerint Mitra ebbéli törekvéseinek az volt az oka, hogy népszerű bengáli nyelvtankönyvszerzőként a piac bővülésével jelentős jogdíjakra tudott szert tenni.

⁸⁴ BEAMES, John és MAHAPATRA, Lalatendu D.: *John Beames and Orissa*. Pragati Utkal Sangha, Rourkela, 2007. 9.

⁸⁵ WINKS (1999): 587.

⁸⁶ MAHANTI, Subodh: 'A Perspective on Scientific Temper in India.' IN: *Journal of Scientific Temper* Vol. 1. N° 1. 2013. 49.

⁸⁷ CHAKRABARTY, Dipesh: 'The Birth of Academic Historical Writing in India.' IN: MACINTYRE, Stuart, MAIGUASHCA Juan és PÓK, Attila. (szerk.): *The Oxford History of Historical Writing: Volume 4: 1800–1945*, 520–536. Oxford University Press, Oxford, 2011. 524.

⁸⁸ SUR (1974): 375.

⁸⁹ WINKS (1999): 587.

Találkozás a nyugattal: Kína

Csakúgy, mint Indiában, a kínaiak első találkozásai a nyugattal a jezsuita hittérítőkhöz köthetők, amikor azok a 16–17. században kiterjesztették működésüket Ázsiára.⁹⁰ Őket a portugál gyarmatosítók követték, akik az első kereskedelmi kikötőt 1535-ben alapították Makaón. A Kelet-indiai Társaság viszonylag későn, az 1680-as években érte el a kínai partokat, s az így kialakult kantoni kereskedelem csupán néhány luxuscikkre terjedt ki (selyem, porcelán, tea, és fűszernövények). Miközben a tea iránti brit kereslet töretlenül nőtt, addig a Kínába irányuló indiai pamutexport a 18. századra visszaesett, majd a dél-amerikai függetlenségi harcok az Újvilágból érkező ezüstszállítmányokat is negatívan érintették. Ebben a helyzetben a brit gazdasági érdekcsoportok az indiai ópiumban fedezték fel a megoldás kulcsát.⁹¹

Az ópiumfogyasztás terjedése komoly kihívást okozott a Qing udvarnak. Jóllehet a szert már a 18. század elején betiltották, ennek ellenére az 1830-as évekre a lakosság körülbelül tíz százaléka számított ópiumfogyasztónak.⁹² Miután az ópiumkereskedelmet megakadályozni kívánó császári megbízott Lin Zexu megsemmisítette a kantoni ópium lerakatokat, az érintett brit kereskedők kárpótlása céljából kitört az első ópiumháború (1839–1842). A brit győzelem azonban nemcsak az egyenlőtlen szerződések rendszerét és a területenkívülség intézményét hozta magával.⁹³ A kínai vereség nyomán Daoguang (1782–1850) és Tongzhi császárok (1856–1875) alatt megindult a nyugati világ szisztematikus tanulmányozása is.

1862-ben felállítottak egy fordító hivatalt, aminek feladata a hivatalnokok nyelvi képzése és az elsősorban tudományos és politikai témájú külföldi művek fordítása volt.⁹⁴ Yan Fu fordításában a darwini gondolatok nagyban befolyásolták a Qing írástudók történeti fejlődéséről alkotott képét.⁹⁵ A történeti művek kiléptek a dinasztiai

⁹⁰ IGGERS, WANG és MUKHERJEE (2008): 133.

⁹¹ ROWE, William T.: *China's Last Empire: The Great Qing*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2009. 166.

⁹² Ibid. 170.

⁹³ CHEN (2009): 1.

⁹⁴ ROWE. (2009): 203.

⁹⁵ XU Songwei: 'Guanyu shiji zhongguo shixue lishi yiyi de sikao.' (Elmélkedések a

felemelkedését és bukását középpontba állító keretből. Elterjedtek a határterületek történetével és a földrajzzal foglalkozó művek, kiegészülve gazdasági, katonai, és kulturális témákkal. A történelem már nem a siker és bukás okait magyarázó tükör lett, hanem Kína helyét és a világ fejlődését megérteni kívánó vállalkozás.⁹⁶

Wei Yuan

Wei Yuan (1794–1857) egyike azon történészeknek, akik megtestesítették a kínai historiográfia 19. századi változásait. Nagy hangsúlyt fektetett a tudományok gyakorlati felhasználására, fölhívta a figyelmet a határvidékek tanulmányozásának fontosságára, valamint gyakorlott fordítóként ő javasolta először a fordító hivatal felállítását.⁹⁷ A késői Ming-korban újjáéledő konfucianus „új szöveg” iskolájának képviselőjeként a klasszikusokra támaszkodva kereste a politikai reformok helyes irányát.⁹⁸

Wei Yuan 1794-ben született Hunan tartomány Shaoyang városában, egy hivatalnok család negyedik gyermekeként. Tanulmányait 13 éves korában kezdte meg, a járási vizsgát 1810-ben, a tartományi-szintű hivatalnokvizsgát 1822-ben tette le, kiemelkedő fokozattal (*juren*).⁹⁹ Ezt követően Pekingbe költözött, ahol olyan hivatalnokokkal dolgozott, mint az ópium-ellenes Lin Zexu. Fővárosi tanulmányai alatt elmerült a konfucianus, taoista, és buddhista klasszikusokban, gyakorolva empirikus és kritikai kutatás készségeit.¹⁰⁰ Noha a történelem iránti érdeklődése elsősorban a kortárs problémák feletti aggodalmából táplálkozott, mind a konfucianizmus, mind a taoizmus befolyásolta történelemszemléletét. Meglátása szerint a társadalmi rend épsége és stabilitása attól függ, hogy az ember képes-e saját vágyai fölött uralkodni és elérni az erkölcs legmagasabb fokát.¹⁰¹ A

19. századi kínai historiográfia történeti jelentőségéről.) IN: Shixue yuekan Vol. 2. 2000. 13.

⁹⁶ Ibid. 14.

⁹⁷ FAIRBANK, John King: *The Cambridge History of China, Volume 11: The Late Ch'ing 1800-1911, Part 2.*: Cambridge University Press, Cambridge, 1980. 145–146.

⁹⁸ REN, Chao: 'Wei Yuan and the Chinese Totalistic Iconoclast: The Demise of Confucianism in Matter and in Form.' Honors Projects Vol. 48. 2011. 4.

⁹⁹ REN (2011): 4.

¹⁰⁰ LEONARD, Jane Kate: *Wei Yuan and China's rediscovery of the maritime world.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1984. 14.

¹⁰¹ Ibid. 15.

történelemre folyamatos változásként tekintett; az elmúlt idők megoldásai nem ültethetők át egy másik történelmi korszakba. Műveiben számos témát feldolgozott. A *Ming-korszak katonai és gazdasági igazgatásának két jegyzőkönyvében* (Mingdai bingshi erzheng lu) a dinasztia hanyatlásának kérdését járta körbe.¹⁰² A *dicsőséges dinasztia hadtörténete* (Sheng wu ji) a Qing-dinasztia katonai sikereit vette sorba, amiben – az ópiumháború hatására – nagy hangsúlyt fektetett a katonai reformokra.¹⁰³ A *császári udvar államigazgatásának írásgyűjteménye* (Huangchao jingshi wenbian) című kötet főszerkesztőjeként pedig az elkövetkező évtizedek reformtörekvéseinek fektette le az alapjait.

Wei Yuan talán legismertebb műve azonban az 1843-es *A tengeri királyságok illusztrált traktátusa* (Haiguo tuzhi), amely a korszak első, és legnagyobb kiterjedésű műve, amely a Kínán kívüli világgal foglalkozik.¹⁰⁴ Ezzel Wei Yuan kiszélesítette a kínai érdeklődés földrajzi határait és elkezdett a nyugati technológiák tanulmányozása és meghonosítása mellett érvelni.¹⁰⁵ Bár a traktátus térképekben és fametszet-illusztrációkban gazdag, a kantoni misszionáriusok által 1832–1851 között szerkesztett kortárs sinológus folyóirat, a *Chinese Repository* hasábjain a gyűjteményt egy kevés eredeti tartalommal bíró szerkesztésként értékelik,¹⁰⁶ amit értékelésük szerint korábbi kínai szövegekből és külföldi írások fordításaiból ollóztak össze.¹⁰⁷ Terjedelmét tekintve a könyv először 50 tekercsben jelent meg, ami egy szűk évtizeddel később 100 tekercsre bővült. Ezekben a tekercsben nem csak az idegen „barbárok” elleni védekezés szükségességéről értekezik Wei, hanem földrajzi és történeti áttekintést ad Európa, Ázsia, Afrika, és Amerika főbb országairól, majd a különböző tudományos és technológiai vívmányokat tekinti át, a hadiipartól és hajóépítéstől kezdve az ópium és teakereskedelemen át olyan témá-

¹⁰² NG, On-cho: 'Private Historiography in Late Imperial China.' IN: RABASA, José, SATO, Masayuki, TORTAROLO, Edoardo, WOOLF, Daniel R., and HESKETH, Ian. (Szerk.) *The Oxford History of Historical Writing: Volume 3: 1400–1800*, 60–79. Oxford University Press, Oxford, 2012. 76.

¹⁰³ LEONARD (1984): 16.

¹⁰⁴ ROWE (2009): 161.

¹⁰⁵ IGGERS, WANG, és MUKHERJEE (2008): 136.

¹⁰⁶ Wei Yuan nagymértékben támaszkodott Lin Zexu korábbi jegyzeteire, amelynek köszönhetően az idézett *Chinese Repository* értékelés is neki társítja a szerzőséget.

¹⁰⁷ *The Chinese Repository*. Vol. 19. No. 2. 1850. Canton, China. IN: Tokyo: Maruzen. 1850. 136.

kig, mint a matematika, napilapokultúra,¹⁰⁸ vasút vagy posta.¹⁰⁹

Az eredeti előszó pontosan megfogalmazza mind Wei Yuan célját, mind az emögött húzódó átalakulásokat. A párbeszéd formában írt előszóban felmerül a kérdés, hogy miért van szükség erre a könyvre, amire az alábbi választ adja: „Azért, hogy barbárokkal igázzuk le a barbárokat, hogy barbárok fizessék ki a barbárokat, és hogy a barbároktól tanulva tartsuk vissza a barbárokat.”¹¹⁰ Ezzel a válasszal már nemcsak a hagyományos kínai stratégiákat eleveníti fel a szerző, hanem az idegenek tanári pozícióba való emelésével szakít is ugyanezekkel a hagyományokkal.¹¹¹

Noha *A tengeri királyságok illusztrált traktátusa* részletesen foglalkozik a nyugati világgal, azt is érdemes megemlíteni, hogy saját korában a mű igazi érdeme abban állt, hogy ismételten felhívta a figyelmet a birodalom tengeri szomszédjaival ápoltt kapcsolatok fontosságára. Wei felismerte a Déli-tengeren (*Nanyang*, mai Dél-kínai-tenger) végbemenő nyugati terjeszkedés geopolitikai és gazdasági hatásainak súlyát,¹¹² és felhívta a figyelmet a tengeri határvidék stabilitása és a birodalom hosszú távú érdekei közötti összefüggésekre.¹¹³

Végezetül azonban Wei Yuan tanácsai és reformpolitikája nem jártak sikerrel. Halála után egy bő fél évszázaddal a Qing-dinasztia összeomlott. Ez azonban nem azt jelentette, hogy Wei Yuan gondolatai ne találtak volna termékeny táptalajra. A kortárs japán reformerek modernizációs törekvései nagy mértékben merítettek Wei Yuan munkájából. Csak 1854 és 1856 között 21 különböző japán nyelvű fordítás született *A tengeri királyságok illusztrált traktátusa* különböző részeiből.¹¹⁴

¹⁰⁸ MAN Dannan, YUAN Lihaijun, ZHAO Bi, és LI Jiewei: 'Haiguo tuzhi zai yingyu shijie shouci yi jie yanjiu.' (A tengeri királyságok illusztrált traktátusának első angol fordítása.) IN: Wuling xuekan Vol. 41. No. 5. 2016. 121.

¹⁰⁹ HON, Tze-Ki és CULP, Robert J.: *The Politics of Historical Production in Late Qing and Republican China*. Brill, Leiden, 2007.

¹¹⁰ WEI Yuan: *Haiguo tuzhi*. (A tengeri királyságok illusztrált traktátusa). Wikisource.

<https://zh.wikisource.org/wiki/%E6%B5%B7%E5%9C%8B%E5%9C%96%E5%BF%97>. (Letöltés: 2021. szeptember 26.)

¹¹¹ XU (2000): 16.

¹¹² LEONARD (1984): 2.

¹¹³ Ibid. 3.

¹¹⁴ XU (2000): 16.

Az imperializmus hatásai: Wei Yuan és Rajendralal Mitra

Tanulmányom célja a 19. századi nyugati imperializmus hatásainak szembeállítására és összehasonlítására volt az indiai és kínai historiográfia, valamint történelemszemlélet tekintetében. Ehhez két, a kutatásom szempontjából relevánsnak ítélt történész példáját használtam fel. Ezzel a céloom nem egy mindenre kiterjedő értekezés elkészítése volt, hanem a kulcsfolyamatok megragadásával egy általános háttér felfestése, amelyben elhelyezhetővé vált a két történész életének és munkásságának a legfontosabb mozzanatai.

Az eddigiekben már kitértem a 19. századot megelőző kínai és indiai történetírás főbb jellemzőinek bemutatására és összehasonlítására. Így ebben a befejező részben arra keresem a választ, hogy a számos különbség mellett kirajzolódna-e közös jelenségek és folyamatok, amelyek alapján jobban megérthetjük a 19. századi imperializmus hatásait.

Ahogy említettem, számos különbséget fedezhetünk fel Rajendralal Mitra és Wei Yuan környezete és munkássága között. Míg Indiában a nyugati típusú történettudomány kereteit közvetlenül a Kelet-indiai Társaság honosította meg, addig Kínában már rendelkezésre állt az az intézményi háttér, amelyen keresztül beszélt a historiográfiai modernitás.¹¹⁵ Sőt, ezek a folyamatok – az empirikus kutatás és kritikai attitűd megjelenése – meg is előzték az európai hatalmak megérkezését.¹¹⁶ Rajendralal Mitra és Wei Yuan munkássága között is egyértelmű különbségeket fedezhetünk fel. Míg az előbbi az európai hagyományokban gyökerező kultúrtörténeti, orientalista megközelítést alkalmazott, addig az utóbbi nem lépett ki a sinocentrikus történelemszemlélet és a bürokratikus, államközpontú történetírás kereteiből, annak ellenére, hogy ezeket a kereteket valóban kibővítette. A közvetlen gyarmatosítás egy másik hatása az indiai tudományos közösség integrációja volt. Míg Mitra aktív kapcsolatokat ápolt európai társaival, néha elismerésüket vívva ki, néha vitába szállva velük, addig Wei Yuan esetében ezt a jelenséget nem

¹¹⁵ POLLOCK és ELMAN (2018): 159.

¹¹⁶ SCHNEIDER, Axel és TANAKA, Stefan: *'The Transformation of History in China and Japan.'* IN: MACINTYRE, Stuart, MAIGUASHCA Juan, és PÓK, Attila. (szerk.): *The Oxford History of Historical Writing: Volume 4: 1800–1945*, 491–519. Oxford University Press, Oxford, 2011. 492.

tapasztalhattuk. Bár egyes művei Kínán kívül is nagy érdeklődésre tartottak számot, különösen Japánban, a tudományos kapcsolatai a birodalmon belülre korlátozódtak.

A politikai és kulturális fejlődés, a belföldi intézményrendszerek és a nyugati integráció mértéke közötti különbségek ellenére azonban találunk közös pontokat is. Amellett, hogy mindkét esetben a nyugati imperializmus közvetítője a Brit Birodalom és a Kelet-indiai Társaság volt, Rajendralal Mitra és Wei Yuan egyaránt behatóan foglalkoztak a nyugati birodalmi törekvések okaival és következményeivel. Rajendralal Mitra a Brit Birodalom gyarmatán felnöve elsajátította a kortárs nyugati történetírás és orientalizmus eszközeit. Ezeket azonban arra használta, hogy beleszólást szerezzen India történelmének alakításába, valamint létrehozzon egy közös nemzeti emlékezetet.¹¹⁷ Az indo-árják történetének kutatásával hozzájárult a muszlim hódítások előtti egységes indiai nemzetkép megkonstruálásához, melyből aztán számos indiai értelmiségi és politikus merített a 20. század folyamán.¹¹⁸ Wei Yuan pedig, akit ekkor még a nyugati imperializmussal szembeni ellenállás motivált, a Qing-kor módszertani vívmányait és a klasszikusok beható ismeretét házasította össze az új nyugati ismeretekkel. Ezzel lefektette az elkövetkező időszak modernizációs reformtörekvéseinek alapjait.¹¹⁹ Mindkét történész átvette a nyugati imperializmus által közvetített új ismeretek egy részét, azonban ezt arra használták fel, hogy gazdag történeti múltjukból merítve megfogalmazzák a gyarmatosítókkal szembeni ellenállásukat és identitásukat, hozzájárulva a későbbi nacionalista eszmék kialakulásához.

Felhasznált irodalom

ALI, Daud: 'Indian Historical Writing, c. 600–c. 1400.' IN: FOOT, Sarah és ROBINSON, Chase F. (szerk.): *The Oxford History of Historical Writing: Volume 2: 400–1400*, 80–101. Oxford University Press, Oxford, 2012.

BEAMES, John és MAHAPATRA, Lalatendu D.: *John Beames and Orissa*. Pragati Utkal Sangha, Rourkela, 2007.

CHAKRABARTY, Dipesh: *The Birth of Academic Historical Writing in In-*

¹¹⁷ SUR (1974): 376.

¹¹⁸ GOTTLÖB, Michael: 'India's Unity and Diversity as a Question of Historical Perspective.' IN: *Economic and Political Weekly* Vol. 42. No. 9. 2007. 781.

¹¹⁹ IGGERS, WANG és MUKHERJEE (2008): 148.

dia.' IN: MACINTYRE, Stuart, MAIGUASHCA Juan és PÓK, Attila. (Szerk.) *The Oxford History of Historical Writing: Volume 4: 1800–1945*, 520–536. Oxford University Press, Oxford, 2011.

COHN, Bernard: *Colonialism and Its Forms of Knowledge: The British in India*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 1996.

DURRANT, Stephen W: 'The Han Histories.' IN: FELDHERR, Andrew és HARDY, Grant. (szerk.): *The Oxford History of Historical Writing: Volume 1: Beginnings to AD 600*, 485–508. Oxford University Press, Cary, US, 2010.

FAIRBANK, John King: *The Cambridge History of China, Volume 11: The Late Ch'ing 1800-1911, Part 2.*: Cambridge University Press, Cambridge, 1980.

GOTTLOB, Michael: 'India's Unity and Diversity as a Question of Historical Perspective.' IN: Economic and Political Weekly Vol. 42. N° 9. 2007.

HARMAN, Charles: 'Chinese Historiography in the Age of Maturity 960–1368.' IN: FOOT, Sarah és ROBINSON, Chase F. (szerk.): *The Oxford History of Historical Writing: Volume 2: 400–1400*. 38–57. Oxford University Press, Oxford, 2012.

HARTMAN, Charles és DEBLASI, Anthony: 'The Growth of Historical Method in Tang China.' IN: FOOT, Sarah és ROBINSON, Chase F. (szerk.): *The Oxford History of Historical Writing: Volume 2: 400–1400*. 17–36. Oxford University Press, Oxford, 2012.

HON, Tze-Ki és CULP, Robert J.: *The Politics of Historical Production in Late Qing and Republican China*. Brill, Leiden, 2007.

HUFF, Toby: *The Rise of Early Modern Science: Islam, China and the West (2nd ed.)*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

IGGERS, Georg G., WANG, Q. Edward és MUKHERJEE, Supriya: *A Global History of Modern Historiography*. Pearson Longman, New York, 2008.

KIESCHNICK, John. 'Buddhism: Biographies of Buddhist Monks.' IN: FELDHERR, Andrew és HARDY, Grant. (szerk.): *The Oxford History of Historical Writing: Volume 1: Beginnings to AD 600*, 535–552. Oxford University Press, Cary US, 2010.

LEONARD, Jane Kate: *Wei Yuan and China's rediscovery of the maritime world*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1984.

LI, Wai-ye. 'Pre-Qin Annals.' IN: FELDHERR, Andrew és HARDY, Grant. (Szerk.) *The Oxford History of Historical Writing: Volume 1: Beginnings to AD 600*, 415–439. Oxford University Press, Cary US, 2010.

MAHANTI, Subodh: 'A Perspective on Scientific Temper in India.' IN: Journal of Scientific Temper Vol. 1. N° 1. 2013.

MAN Dannan, YUAN Lihaijun, ZHAO Bi, és LI Jiewei: 'Haiguo tuzhi zai yingyu shijie shouci yi jie yanjiu.' (A tengeri királyságok illusztrált traktátusának első angol fordítása.) IN: Wuling xuekan Vol. 41. N° 5. 2016.

MANTENA, Rama Sundari: *The Origins of Modern Historiography in India*

Antiquarianism and Philology, 1780-1880. Palgrave, New York, 2012.

MISHRA, Pritipuspa: *Language and the Making of Modern India: Nationalism and the Vernacular in Colonial Odisha, 1803–1956.* Cambridge University Press, Cambridge, 2020.

MITRA, Rajendralala: *Indo-Aryans: Contributions towards the Elucidation of their Ancient and Mediaeval History, Vol. I.* Newman & Co., Calcutta, 1881.

MITTAG, Achim: 'Chinese Official Historical Writing under the Ming and Qing.' IN: RABASA, José, SATO, Masayuki, TORTAROLO, Edoardo, WOOLF, Daniel R. és HESKETH, Ian. (szerk.): *The Oxford History of Historical Writing: Volume 3: 1400–1800, 24–42.* Oxford University Press, Oxford, 2012.

MOLOUGHNEY, Brian: 'Recreating Chinese Biography: Zhu Dongrun and the Transition from Liezhuan to Zhuanji'. IN: *Bochumer Jahrbuch Zur Ostasienforschung* Vol. 25. 2001.

NG, On-cho: 'Private Historiography in Late Imperial China.' IN: RABASA, José, SATO, Masayuki, TORTAROLO, Edoardo, WOOLF, Daniel R., and HESKETH, Ian. (Szerk.) *The Oxford History of Historical Writing: Volume 3: 1400–1800, 60–79.* Oxford University Press, Oxford, 2012.

NG, On-Cho: 'The Epochal Concept of 'Early Modernity' and the Intellectual History of Late Imperial China.' IN: *Journal of World History* Vol. 14. N° 1. 2003.

POLLOCK, Sheldon I. és ELMAN, Benjamin A: *What China and India Once Were: The Pasts That May Shape the Global Future.* Columbia University Press, New York, 2018.

REN, Chao: 'Wei Yuan and the Chinese Totalistic Iconoclasm: The Demise of Confucianism in Matter and in Form.' *Honors Projects* Vol. 48. 2011.

ROWE, William T.: *China's Last Empire: The Great Qing.* Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2009.

ROY, Asim: 'Indo-Perisan Historical Thoughts and Writings: India 1350–1750.' IN: RABASA, José, SATO, Masayuki, TORTAROLO, Edoardo, WOOLF, Daniel R. és HESKETH, Ian. (Szerk.) *The Oxford History of Historical Writing: Volume 3: 1400–1800, 148–172.* Oxford University Press, Oxford, 2012.

ROY, Tirthankar: *The East India Company: The World's Most Powerful Corporation.* Allen Lane, New Delhi, 2012.

SCHABERG, David: *A Patterned Past: Form and Thought in Early Chinese Historiography.* Harvard University Asia Center, Cambridge, Mass, 2001.

SCHNEIDER, Axel és TANAKA, Stefan: 'The Transformation of History in China and Japan.' IN: MACINTYRE, Stuart, MAIGUASHCA Juan, és PÓK, Attila. (Szerk.) *The Oxford History of Historical Writing: Volume 4: 1800–1945, 491–519.* Oxford University Press, Oxford, 2011.

SHAUGHNESSY, Edward L: 'History and Inscriptions, China.' IN: FELDHERR, Andrew és HARDY, Grant. (Szerk.) *The Oxford History of*

Historical Writing: Volume 1: Beginnings to AD 600, 371–393. Oxford University Press, Cary, US, 2010.

SUR, Shyamali: '*Rajendralal Mitra as a Historian: A Reevaluation.*' IN: *Proceedings of the Indian History Congress* Vol. 35. 1974.

TAN, Chung: *Himalaya calling: The origins of China and India.* World Century Publishing Corporation, Hackensack, NJ. 2015.

THAPAR, Romila: '*Inscriptions as Historical Writing in Early India: Third Century BC to Sixth Century AD.*' IN: FELDHERR, Andrew és HARDY, Grant. (Szerk.) *The Oxford History of Historical Writing: Volume 1: Beginnings to AD 600, 577–600.* Oxford University Press, Cary, US, 2010.

The Chinese Repository. Vol. 19. N° 2. 1850. Canton, China. IN: Tokyo: Maruzen. 1850.

WEI Yuan: *Haiguo tuzhi.* (A tengeri királyságok illusztrált traktátusa). Wikisource.

<https://zh.wikisource.org/wiki/%E6%B5%B7%E5%9C%8B%E5%9C%96%E5%BF%97>. (Utolsó letöltés: 2021. szeptember 26.)

WILSON, Thomas A: '*Genealogy and History in Neo-Confucian Sectarian Uses of the Confucian Past.*' IN: *Modern China* Vol. 20, N° 1. 1994.

WINKS, Robin W: *The Oxford History of the British Empire. Vol. 5: Historiography.* Oxford University Press, Oxford, UK, 1999.

WITZEL, Michael: '*On Indian Historical Writing: The role of the Vamçâvalis.*' IN: *Journal of the Japanese Association for South Asian Studies* Vol. 2. 1990.

XU Songwei: '*Guanyu 19. shiji zhongguo shixue lishi yi yi de sikao.*' (Elmétkedések a 19. századi kínai historiográfia történeti jelentőségéről.) IN: *Shixue yuekan* Vol. 2. 2000.

Biró Dávid¹

Ahmet Davutoğlu doktrínája és a török külpolitika átalakulása

Abstract

Ahmet Davutoğlu's Doctrine and the Transformation of Turkish Foreign Policy

The aim of this study is to briefly outline the last 20 years of the transformation of Turkish foreign policy. The key player in the period under review was Foreign Minister and then Prime Minister Ahmet Davutoğlu who had significant influence on the transformation of Turkish foreign policy thinking with the doctrine of strategic depth and the idea of „zero problem with neighbors”. This resulted in a new, more active foreign policy in Turkey, where Ankara already saw itself as a center power and began to pursue an increasingly determined, ambitious foreign policy.

Keywords: Ahmet Davutoğlu; Turkish foreign policy; AKP; strategic depth; zero problem with neighbors;

Gyakorlatilag lehetetlen 2002 után, azaz az AKP² hatalomra kerülését követően úgy beszélni a török külpolitikáról, hogy ne említenénk meg Ahmet Davutoğlu nevét. A konzervatívnak számító, közép-anatóliai Konya városában született Davutoğlu meglehetősen szerény családi háteből indulva sikeres akadémiai pályát futott be, majd Recep Tayyip Erdoğan miniszterelnök külpolitikai főtanácsadójaként, később pedig külügyminiszterként, végül politikai szakításukig miniszterelnökként folytatta pályáját.³

Davutoğlu, aki Törökországgal kapcsolatos stratégiai elképzelést dolgozott ki, azon akadémikusok csoportjába tartozik, akik lehetőséget kaptak arra, hogy elméletüket a gyakorlatba ültessék. Míg doktrínáját gyakran „neo-oszmánizmusnak” nevezik, e kifejezés használata meglehetősen félrevezető.

¹ Historian, PhD Student, ELTE, Budapest, birodave@gmail.com

² Az AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi/Igazság és Fejlődés Pártja) 2002 óta van hatalmon Törökországban.

³ The Prime Minister of the Republic of Turkey: Ahmet Davutoğlu. <https://www.un.org/pga/wp-content/uploads/sites/3/2015/03/biography-Ahmet-Davutoglu.pdf> (Letöltés: 2021.09.30.)

A török külpolitika közelmúltja

A térség jelentős változásokon ment keresztül az elmúlt néhány évtizedben.⁴ Törökországnak viharos környezetben kellett aktív külpolitikát folytatnia az elmúlt évtizedekben. A külpolitikát a történelmi trendek holisztikus megértése és aktivitása jellemzi, elutasítva a reakciós külpolitikai megközelítést.⁵ Törökország saját körülményeinek alapos mérlegelésével alakítja ki álláspontját a regionális és nemzetközi kérdésekben. Ankara álláspontja mindennél jobban tükrözi történelmi múltjának felelevenítését, földrajzi helyzetét és gazdag örökségét a nemzetközi ügyekben. Törökország előrelépést ért el a stabil és békés belső rend kialakításában, amelyre proaktív külpolitikát építhet.⁶

Az AKP 2002-es hatalomra kerülése óta a párt és annak vezetősége felülvizsgálta azokat az eszközöket, lehetőségeket, amelyekkel Törökország sikereket érhet el a nemzetközi ügyekben, de emellett megtartotta a politikai iszlám eszközeit is,⁷ miszerint nemzetközi szinten kiemelkedő szerepet kíván betölteni Törökországgal azáltal, hogy szorosabb kapcsolatokat ápol a tágabb értelemben vett muszlim világgal.⁸ Törökország egy befolyásosabb szereplőként vizionálta magát a nemzetközi palettán.⁹ A közelmúltban az aktívabb, sőt pro-

⁴ Törökország egyes időszakokra jellemző külpolitikáját lásd pl. EGERESI Zoltán – PÉNZVÁLTÓ Nikolett: *A Török Köztársaság a történelemben*, Nemzeti Közszerkesztési Intézet, Budapest, 2018.

⁵ Ahmet DAVUTOĞLU: *Principles of Turkish Foreign Policy and Regional Political Structuring*, CIRSD, https://www.cirsd.org/en/horizons/horizons-autumn-2014--issue-no1/principles-of-turkish-foreign-policy-and-regional-political-structuring?_cf_chl_managed_tk__=pmd_9D8j3o6jGPf6R.u7.qeYAh_45ZNwQf0p6uuHxZar3kM-1632930551-0-gqNtZGzNAzujcnBszRil (Letöltés: 2021.09.30.)

⁶ Ahmet DAVUTOĞLU: *Principles of Turkish Foreign Policy and Regional Political Structuring*, International Policy and Leadership Institute, Third Edition, 2012. 2.

⁷ Behlül OZKAN: *Turkey, Davutoglu and the Idea of Pan-Islamism*. Global Politics and Strategy, Survival 56(4), July 2014. 119-140.; Galip DALAV – Dov FRIEDMAN: *The AK Party and the Evolution of Turkish Political Islam's Foreign Policy*, Insight Turkey, 15. 2. 2013. 123-139.

⁸ William ARMSTRONG: *Pan-Islamist Davutoğlu' thesis ruffling feathers in Turkey*, Hurriyet Daily News, September 01 2014. <https://www.hurriyetdailynews.com/pan-islamist-davutoglu-thesis-ruffling-feathers-in-turkey-71190> (Letöltés: 2021. 09. 30.)

⁹ Galip DALAV: *Turkish Foreign Policy after Davutoglu: Continuity vs. Rupture*,

aktívabb külpolitika irányába történt változások egyik kulcsszereplője Ahmet Davutoğlu volt, aki 2002 óta tagja volt az AKP-nak, majd 2009–2014 között külügyminiszter, 2014–2016 között az AKP vezetője és 2014–2016 között Törökország 26-ik miniszterelnöke volt.¹⁰

Davutoğlu új külpolitikai elképzelésének középpontjában egy olyan határozott politika állt, amelyet egyszerűen „*zéro probléma a szomszédokkal*” elvnek neveztek.¹¹ Ezt a külpolitikai elképzelést széles körben üdvözték a régióban.¹² Ennek megfelelően Ankara először stratégiai partnerség szintjére fejlesztette kapcsolatait a szíriai kormánnyal. Szorosabb gazdasági és politikai kapcsolatokat ápolt Iránnal és egyre közeledett Oroszország felé is. Davutoğlu hosszú távú célját a *Stratégiai mélység* című munkájában fejtette ki.¹³ E nagy jelentőséggel bíró munkájában elemezte, hogy Törökország a világpolitika központi szereplője lehet, amelyhez nélkülözhetetlen a stabil regionális légkör és a pluralista nemzetközi rend. Ezen elgondolás aktív együttműködést követelt meg Törökország szomszédságában, a Balkánon, a Közel-Keleten, a Kaukázusban és Közép-Ázsiában. Törökország geostratégiai helyzete, az ország kiterjedése és történelme alapján Davutoğlu azt állította, hogy Törökországnak „*központi államként*” kell fellépnie ezekben a régiókban, és ennek következtében globális szereplővé kell válnia.

Davutoğlu doktrínájának alapjai – a stratégiai mélység tana és a „*zéro probléma a szomszédokkal*” elv

Davutoğlu részletesen kifejtette geopolitikai, külpolitikai elgondolásait a korábban említett „*Stratégiai mélység*” című könyvében. Azzal érvelt, hogy Törökország történeti és földrajzi helyzete miatt ún. „*stratégiai mélységgel*” rendelkezik, és Törökországot az általa „*köz-*

Report, Al Jazeera Centre for Studies, 14 July 2016. 5.

¹⁰ Davutoğlu 2019-ben szakított az AKP-vel és saját pártot alapított Jövő Pártja néven (Gelecek Partisi, GP).

¹¹ Gencer ÖZCAN: *Policy of Zero Problems with the Neighbours*. IEMed Mediterranean Yearbook 2012. <https://www.iemed.org/publication/policy-of-zero-problems-with-the-neighbours/> (Letöltés: 2021.09.30.)

¹² Ali ASKEROV: *Turkey's "Zero Problems with the Neighbors" Policy: Was It Realistic?* Contemporary Review of the Middle East 4(2), 2017. 149–167.

¹³ Ahmet DAVUTOĞLU: *Stratejik Derinlik*. Küre, Istanbul, 2001. Magyarul megjelent: Ahmet DAVUTOĞLU: *Stratégiai mélység - Törökország nemzetközi helyzete*, Antall József Tudásközpont, 2016.

ponti hatalmaknak” nevezett országok csoportjába sorolja.¹⁴ Törökországnak nem szabad megelégednie a Balkánon vagy a Közel-Keleten betöltött regionális szerepével, mert nem regionális, hanem központi hatalom.¹⁵ Ezért Ankarának törekednie kell arra, hogy több régióban is meghatározó, vezető szerephez jusson, amely Törökországot globális stratégiai jelentőséggel ruházhatja fel.

Davutoğlu szerint Törökország közel-keleti, balkáni, kaukázusi, közép-ázsiai, kaszpi-tengeri, mediterráneumi és fekete-tengeri országok és régiók felett egyszerre gyakorolhat befolyást, és így globális stratégiai szerepet vállalhat.¹⁶ Éppen ezért határozottan elutasítja, hogy Törökországot, mint az iszlám és a nyugat közötti hídként írják le, mivel ez az országot más államok stratégiai érdekeinek előmozdítására szolgáló eszközévé tenné.

Törökországnak proaktív politikát kell kidolgoznia, amely előtérbe helyezi történelmi múltját, földrajzi adottságait és adott esetben kiemeli az oszmán múlt kulturális örökségét. E cél elérése érdekében fel kell erősítenie puha hatalmi (soft power) potenciálját. Ez az érintett régiók többségével való történelmi és kulturális kapcsolatain alapul, amelyek adott esetben magukkal hozzák a demokratikus intézményrendszer kiépítését, fejlesztését és az erősödő gazdasági kapcsolatokat. Törökországnak félre kell tennie azt a militarista képet, amely elválasztja a hadsereget a civil társadalomtól, és erősíti a politika feletti katonai felügyelet látszatát. Ehelyett elő kell segítenie a konfliktusmegoldást, a regionális gazdasági együttműködést, amely elkerülné a nagyhatalmak regionális beavatkozásának szükségességét.

Davutoğlu két feltételt határozott meg ahhoz, hogy Törökország sikeres legyen globális stratégiai ambícióiban. Az első a belpolitikára, míg a második a szomszédokkal való kapcsolatra utal. Belföldön Törökországnak meg kell oldania saját kurd kérdését,¹⁷ valamint át kell hidalnia a török társadalom iszlamista és szekularista elemei közötti növekvő szakadékot.¹⁸ Davutoğlu mindkét konfliktus liberális elvek

¹⁴ Alexander MURINSON: *The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy*, Middle Eastern Studies, Vol. 42. No 6. Nov. 2006. 945–964.

¹⁵ EGERESI Zoltán: *A centrum nyomában: geopolitikai gondolkodás és külpolitikai útkeresés Törökországban*, Külügyi Szemle, 2017. tél. 79.

¹⁶ MURINSON (2006).

¹⁷ Vö: EGERESI Zoltán: *A PKK: marxista terrorszervezetből nemzetépítő gerillasereg?* Pro Minoritate, 21. 2012. 93–112.

¹⁸ Marwa MAZIAD – Jake SOTIRIADIS: *Turkey's Dangerous New Exports: Pan-*

alapján történő megoldását szorgalmazta. Törökország stratégiai potenciálja felszabadul, ha tartós megoldást találnak a kurd kérdésre, amely garantálja a kurd kisebbségek jogait Törökországon belül, és konszenzus születik a konzervatív-kemalista ellentétek kérdésben, amely a török társadalom különböző szegmenseit érinti. A kurd fegyveres konfliktus, amely több mint harminc éve tart, és körülbelül 30.000 ember életébe került, megosztotta a társadalmat, súlyos terhet rótt Törökországra, és megakadályozta a gazdasági fejlődést Törökország keleti és délkeleti részein. Az AKP kormány azon döntése, hogy új kommunikációt kezdeményez a kurd kérdés megoldása érdekében, az egyik legfontosabb napirendi pont volt a török politikában 2009-ben. A kurd nyelvű állami csatorna (*TRT Şeş*) elindítását követően Erdoğan bejelentette, hogy kormánya intézkedéseket fog hozni annak érdekében, hogy egyenlő jogokat biztosítson a kurd származású török állampolgároknak. Az AKP „*kurd nyitás*” (Kürt açılımı) elnevezésű kezdeményezése¹⁹ szintén egy fontos lépés volt az enyhülés mentén.²⁰ A török társadalom iszlamista és szekularista szegmensei közötti konfrontáció egyre nagyobb méreteket öltött a 2007-es elnökválasztás után, veszélyeztetve a társadalmi kohéziót és az állam működőképességét.

Nemzetközi fronton Davutoğlu azzal érvel, hogy Törökországnak meg kell oldania minden kétoldalú vitát, amely akadályozza a szomszédokkal fenntartott kapcsolatait. A szerző meglátása szerint az elmúlt évtizedekben Törökország döntő erőfeszítéseket és időt vesztegetett a szomszédokkal való konfliktusai során.²¹ Ahhoz, hogy regionális vezetővé váljon és globális stratégiai szerepet játsszon, Törökországnak le kell küzdenie ezeket az ellentéteket, és szívélyes kapcsolatokat kell kialakítania minden szomszédjával. Külpolitikájának arra kell törekednie, hogy rendezze az összes függőben lévő vitát, amelyeket diplomáciai tehetetlensége a múltban felhalmozott, így tö-

Islamist, Neo-Ottoman Visions and Regional Instability, Middle East Institute, April 21, 2020. <https://www.mei.edu/publications/turkeys-dangerous-new-exports-pan-islamist-neo-ottoman-visions-and-regional> (Letöltés: 2021.09.30.)

¹⁹ Ayhan SIMSEK: *Türkiye'nin Kürt açılımı*, 19.11.2013. <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiyenin-k%C3%BCrt-a%C3%A7%C4%B1m%C4%B1m%C4%B1/a-17238792> (Letöltés: 2021.09.30.)

²⁰ Ioannis N. GRIGORIADIS: *The Davutoğlu Doctrine and Turkish Foreign Policy*, ELIAMEP, Working Paper Nr 8/2010. 6.

²¹ GRIGORIADIS (2010): 5.

rekedhet saját globális stratégiai szerepére.²² Ebben a folyamatban kulcsfontosságú lenne szoros kapcsolatok kialakítása minden növekvő globális hatalommal, Kínával, Indiával, Oroszországgal és Brazíliával.²³ A vezető szerep megszerzése a kultúrák és vallások közötti párbeszédben Törökország egyik legfontosabb prioritásává válna, mivel ebben kamatoztathatja történelmi és kulturális örökségét.

A geopolitikai instabilitás különösen erős volt a Közel-Keleten és Észak-Afrikában az elmúlt évtizedben. Az arab forradalmak ígéretesen kezdődtek 2011-ben, de drámai fordulatot vettek a szíriai polgárháborúval. Ez a hatalmi vákuum számos biztonsági kihíváshoz vezetett, nemcsak a szomszédos államok számára, hanem tágabb értelemben Európa számára is a tömeges migráció révén, amelyet a terrorizmus és a fegyveres konfliktusok növekvő veszélye kísér. Természetesen a konfliktuszónák közé sorolhatjuk Szíriát, Irakot és nem utolsósorban Líbiát és Jement. A Közel-Kelet a nagyhatalmi rivalizálás központjává vált, mivel az amerikai elkötelezettség gyengülése és az EU közömbössége által a menekültek érkezésével kapcsolatos aggodalmak által létrehozott űrt az orosz katonai jelenlét töltötte ki, Kína pedig a színpalak mögött épített ki erős kapcsolatokat a régióban.²⁴

Az átalakuló török belpolitika hatása a külpolitikai folyamatokra

Davutoğlu külpolitikai elképzelésében Törökország belső átalakulásának kulcsfontosságú jelentősége van, amelyben különösen az ország politikai és gazdasági stabilitásának megszilárdulása játsza a döntő szerepet. A Törökországban végbemenő reformok és Ankara növekvő gazdasági ereje lehetővé tették az ország számára, hogy a békés megoldások előfutára legyen a szomszédos régiókban.

A Davutoğlu-éra előtt Törökország környezeti biztonságát jelentős mértékben a belső problémák kezelése határozta meg. A külpolitikát a belföldi szempontok kiterjesztésének tekintették, és ezt a hozzáállást az a tendencia követte, hogy a belföldi problémákat kivetítik, és a külföldi ellenségeket keresték a biztonsági problémák kiváltó

²² GRIGORIADIS (2010). 11.

²³ GRIGORIADIS (2010): 7.

²⁴ Mustafa KUTLAY – Ziya ÖNIŞ: *Turkish foreign policy in a post-western order: strategic autonomy or new forms of dependence?* International Affairs, Volume 97, Issue 4. July 2021. 1087.

okaiként.²⁵ Bizonyos esetekben valóban voltak külső okai a problémáknak, de a politikai elit hajlamos volt túlzásba vinni és manipulálni az észlelt külső fenyegetéseket, hogy megőrizze hatalmát. Davutoğlu külpolitikáját egy új geopolitikai elképzelés alapján fejlesztette ki, amely véget vetett volna azzal, amit Törökország a szomszédos országokkal való „*elidegenedésének*” nevezett. Davutoğlu víziójának egyik lényeges eleme, hogy a negatív képeket és előítéleteket – különösen azokat, amelyek a Közel-Keletre vonatkoznak – elfeledtesse. Ez az elmozdulás lehetővé tette Törökország számára, hogy teljesen felszabadítsa a külpolitikát a belső szempontok láncolatából.²⁶

Davutoğlu víziója megnyitotta az utat a külpolitika új elképzelésének alkalmazásaihoz. A kérdés lényege a fent említett átalakításban rejlik, amely újraformálta a külpolitikai döntéseket. Ebben az értelemben Davutoğlu újradefiniálta Törökország szerepét a szomszédos régiókban és a nemzetközi politikában, megváltoztatta a „*stratégiai mélység*” fogalmát, és kiterjesztette elképzeléseit Törökország határain túlra.²⁷ Ebben az új gondolkodásmódban megszüntette a regionális politikában azt a tézist, miszerint Törökország nagy fenyegetésnek van kitéve a szomszédjai által.

Davutoğlu elképzelése valószínűleg széles körben befolyásolta a törökországi nemzetbiztonsági és geopolitikai kultúrát, és a politikai döntéshozók látókörének kiszélesítését, valamint új attitűdök megjelenését jelentette a külpolitikában. A változás leginkább egy keretként értelmezhető, amely magában foglalja a hazai környezet politikai, gazdasági és kulturális átalakulásait és azok kétoldalú kölcsönhatásait a kialakulóban lévő külpolitikai irányokhoz képest. Például egy biztonságosabb belföldi légkör aktívabb kapcsolatot létesíthet egy magabiztosabb külpolitikai vonallal. Ez a folyamat újrakonfigurálja a nemzetbiztonság képét, és új tényezőket épít be a külpolitikai döntéshozatali folyamatba.²⁸ A belpolitikai fejlődés, a gazdasági képességek, a dinamikus társadalmi erők, valamint az iszlám és a demokrácia összeegyeztetésének képessége azok a tulajdonságok, amelyek lehetőséget kínálnak Törökországnak arra, hogy fejlessze és

²⁵ Bülent ARAS: *The Davutoğlu Era in Turkish Foreign Policy*, Insight Turkey, Vol. 11. N° 3. Summer 2009. 128.

²⁶ Ahmet DAVUTOĞLU: *Stratejik Derinlik*. Istanbul: Küre, 2001. 49.

²⁷ Göktürk TÜYSÜZOĞLU: *Strategic Depth: A Neo-Ottomanist Interpretation of Turkish Eurasianism*, Mediterranean Quarterly, April 2014. 93.

²⁸ ARAS (2009): 130.

végrehajtsa aktív és befolyásos politikáját.²⁹ Ez egyrészt érintette a szomszédos régiókat, valamint egyéb, távolabbi területeket, országokat is magában foglalt, például Afrikában és Ázsiában.³⁰

Davutoğlu rámutatott arra, hogy Törökország hozzájárul a regionális biztonsághoz, a stabilitáshoz és a jóléthez számos olyan területen, amelyek túlmutatnak Törökország közvetlen szomszédságán.³¹ Afrikai aktivitása és közép-ázsiai szerepvállalása egy újabb fejezetet jelenthet abban a tekintetben, hogy Ankara kiszélesíti határait és külpolitikája túlmutat a regionális kapcsolattartásokon. Ám ezekben a régiókban további kihívásokkal kell szembenéznie. A nagyhatalmi vetélkedéssel Afrikában, Kína jelenlétével, vagy az új „nagy játszómával” Közép-Ázsiában, ahol Kína és Oroszország térnyerése mellett sok regionális konfliktussal is szembe kell néznie.³² Törökország geopolitikailag egyedülálló helyzetben van. Ez a sajátos helyzet lehetőséget biztosíthat számára, hogy egyszerre legyen jelen Európában, Ázsiában, a Közel-Keleten és Afrikában.³³

Törökország történelmi és kulturális gyökereinek újbóli felismerése és hangsúlyozása a szomszédos régiókban megváltoztatta a hagyományos értelemben vett földrajzi felfogást egy új geopolitika elképzelése mentén.³⁴ Az új régiókkal szembeni aktívabb külpolitika érvényesítése, a hagyományos értelemben vett fizikai távolságok, valamint korábbi elhúzódó ellentétek már a múltat jelentették. Törökország felfedezte a 21. század földrajzi „közelségét” és mindezen korábbi leküzdhetetlennek tűnő távolság elérhetővé vált számára. A múltbeli kapcsolatokra való emlékezés, a kulturális és civilizációs kapcsolatok kibontakoztatása, valamint az elköteleződés lehetőségeinek feltárása új kapukat nyitottak Ankara elképzelései mentén. Törökország új szomszédságpolitikája olyan víziót vázolt fel, amely minimalizálta a szomszédos régiókban jelentkező problémákat (ezt

²⁹ Kemal KIRIŞÇI: *The transformation of Turkish foreign policy: The rise of the trading state*, Cambridge University Press, 21 July, 2015. 36.

³⁰ TÜYSÜZOĞLU (2014): 97.

³¹ Ahmet DAVUTOĞLU: *Principles of Turkish Foreign Policy and Regional Political Structuring*, International Policy and Leadership Institute, Third Edition, 2012. 5.

³² ÁJBEN Katalin: *Explicit és implicit határkonfliktusok Közép-Ázsiában* IN: GULYÁS Csenge – SZILÁGYI Zsolt – SZIVÁK Júlia (szerk.): *Ázsia mozgó határai*, Panta-Typotey, 2021. 246.

³³ Ahmet DAVUTOĞLU: *Turkey's New Foreign Policy Vision*, Insight Turkey Vol. 10. No 1. 2008. 78.

³⁴ ARAS (2009): 131.

nevezte Davutoğlu „zéró probléma a szomszédokkal” politikának), miközben elkerüli a nemzetközi konfliktusokban való részvételt.

A kritikusok hajlamosak Davutoğlu vízióját neoszmánizmusként bemutatni, hangsúlyozva, hogy Ankara külpolitikai aktivizmusának nagy része a volt oszmán területeken a leglátványosabb. Valójában Davutoğlu politikája folytonosságot mutat Turgut Özal³⁵ volt elnök korábbi külpolitikai aktivizmusával. Az oszmánizmus egy tizenkilencedik századi liberális politikai mozgalom volt, amelynek célja egy etnikai, nyelvi és vallási identitást átfofó, polgári oszmán nemzeti identitás kialakítása volt. A „*neoszmánizmus*” kifejezést először Turgut Özal külpolitikai nyitásának jellemzésére kezdték használni az 1980-as évek végén. Az akkori külpolitika fokozott érdeklődést mutatott a Közel-Kelet és a poszt oszmán területek iránt, ám Davutoğlu elképzelésének fogalmi keretével csak kisebb részben osztoznak.³⁶

Továbbra is kérdéses, hogy maximálisan létrejöhet-e az az újrapozicionálási folyamat, amely Törökországot tágabb földrajzi környezetbe helyezi, vagy új régiók aktív szereplőjévé teszi. Törökország új külpolitikája úgy helyezi el magát a különböző régiókban, hogy nemcsak fontos geopolitikai pozíciót foglal el, hanem képes jelentősebb szereplőként megjelenni a politikai és gazdasági környezetben. Davutoğlu elképzelését a török külügyi és biztonsági elit, valamint a hatalmon lévő politikusok kisajátították. Erdoğan és az AKP immár 20 éve őrzi vezető szerepét.³⁷ Ebben az időszakban jelentős mértékben csorbultak a korábban fontosnak tartott demokratikus elemek az országban és Törökország határozott lépéseket tett az autoriterizmus felé. A 2016. júliusi sikertelen puccskísérlet után Erdoğan tovább erősítette pozícióit, amelyek idővel intézményesítették a születőben lévő új elnöki rendszer alapjait.³⁸

Ankara határozott álláspontja az, hogy a szomszédos régiókban zajló török külpolitika nem akar tényleges hegemonikus szerepet felvállalni.³⁹ Ezt a gondolatmenetet követve a török külpolitikai döntéshozók

³⁵ Turgut Özal 1983–1989 között miniszterelnök, majd 1989–1993 között köztársasági elnök.

³⁶ GRIGORIADIS (2010): 4.

³⁷ Erdoğan először miniszterelnökként (2003–2014), majd elnökként (2014–2018). A török elnöki rendszer átalakítása után az újonnan létrehozott elnöki rezsim vezetője (2018 júniusától).

³⁸ KUTLAY – ÖNIŞ (2021): 1100.

³⁹ KUTLAY – ÖNIŞ (2021): 1099.

határozottan próbálják érvényesíteni a politikai akaratukat a békefenntartási kísérletek folytatására a szomszédos régiókban. Törökország ma már számos közel-keleti, eurázsiai és afrikai vezetőt, valamint magas szintű politikusokat és nyugati országok tisztviselőit látja vendégül, és elősegíti a különböző konfliktusok megoldására szolgáló platformokat. A török döntéshozók bizalomépítő intézkedésekkel, valamint közvetítőként és segítőként próbálnak megoldást találni a regionális problémákra. E megközelítés lehetővé tette Törökország számára, hogy a béke-teremtő szerepében lépjen fel a nemzetközi rendszer periferiáján.⁴⁰

Davutoğlu külpolitikája a gyakorlatban – „a szomszédok”

Szíria és Irak

A leglátványosabb változás Törökország és Szíria közötti kapcsolatokban történt. Míg a két ország 1998 végén a háború szélére sodródott, Szíria támogatta a PKK-t (Kurdisztáni Munkáspárt *Partiya Karkaren Kurdistan*), ám a két ország kapcsolata 2005-ben pozitív irányba mozdult. A politikai és gazdasági együttműködés egyre erősödött, miközben Törökország többször megpróbált közvetíteni Szíria és Izrael között. Célja a békemegállapodás elérése és a Golán-fennsík visszacsatolása volt Szíriához.⁴¹ A 2009. szeptemberi döntés, miszerint kölcsönösen feloldják a vízumkötelezettséget a turisták számára,⁴² szokatlan lépés volt a régióban, amely nagyon pozitív hatással volt mindkét ország közvéleményére.⁴³

Az Irakhoz fűződő kapcsolatok is jelentősen javultak. Míg Törökország Irak elleni politikája a 2003-as háború óta arra összpontosított, hogy megakadályozza egy autonóm vagy független kurd politikai egység felemelkedését, és megszüntesse a PKK észak-iraki jelen-

⁴⁰ ARAS (2009):132.

⁴¹ Adrian CROFT: *Turkey offers to resume Israel-Syria mediation*, Reuters, January 29 2010. <https://www.reuters.com/article/us-turkey-israel-idUSTRE60S59420100129> (Letöltés: 2021.09.30.)

⁴² Robert F. WORTH: *Relations With Turkey Kindle Hopes in Syria*, The New York Times, Dec. 14, 2009. <https://www.nytimes.com/2009/12/15/world/middleeast/15syria.html> (Letöltés: 2021.09.30.)

⁴³ *Turkey's failures in Iraq, Syria linked to Davutoglu*, Al-monitor, <https://www.al-monitor.com/originals/2014/06/candar-turkey-mosul-kirkuk-iraq-isis-kurds-peshmergas.html#ixzz782sJ0WRP> (Letöltés: 2021.09.30.)

létét, Ankara elfogadta a kurdisztáni regionális kormány (KRG) legitimitását,⁴⁴ mint szövetségi szervezetet Irakban, és elmélyítette a bagdadi szövetségi kormánnyal folytatott gazdasági és politikai együttműködést. Davutoğlu 2009 októberében Észak-Irakba látogatott, ahol találkozott Törökország korábbi „ősellenségével”, a KRG elnökével, valamint Massoud Barzanival és Nehcirvan Barzani miniszterelnökkel, és bejelentette, hogy megnyitja a török konzulátust Erbilben.⁴⁵ Nyilatkozataiban Davutoğlu azzal érvelt, hogy egy ilyen látogatásnak már régen meg kellett volna történnie.⁴⁶

Bár ez a közeledés törekeny maradt, mégis radikális eltérés volt a korábbi ellenségeskedéstől és bizalmatlanságtól. Ez megerősítette Davutoğlu azon nézetét is, miszerint a jó kapcsolatok az iraki kurdokkal és Irakkal kulcsfontosságúak Törökországnak a Perzsa öbölbe való bejutása szempontjából.

A szíriai és iraki kapcsolatokat beárnyékolta az Iszlám Állam nevéű terrorszervezet megjelenése és térnyerése a régióban, amely további destabilizációhoz vezetett és tovább mélyítette Törökország konfliktusait déli szomszédjaival.⁴⁷ Mindez geopolitikai feszültséget is eredményezett pl. Oroszországgal, amely aktív jelenlétével további feszültségek forrása lett Törökország számára.

Görögország és Ciprus

A ciprusi kérdésben, amely Törökország egyik leghosszabb ideig tartó konfliktusa, némi aszimmetriát figyelhetünk meg. Davutoğlu többször hangsúlyozta Törökország kompromisszumos megoldás iránti elköteleződését,⁴⁸ ám az Annan-terv görög ciprióták általi el-

⁴⁴ *Turkish Foreign Minister Davutoğlu: Relations between Turkey and KRG to improve*, Daily Sabah, Mar 05 2014. <https://www.dailysabah.com/politics/2014/03/05/turkish-foreign-minister-davutoglu-relations-between-turkey-and-krp-to-improve> (Letöltés: 2021.09.30.)

⁴⁵ *Foreign Minister Davutoğlu participates in the Sulaymaniyah Forum*. <https://www.mfa.gov.tr/foreign-minister-davutoglu-participates-in-the-sulaymaniyah-forum.en.mfa> (Letöltés: 2021.09.30.)

⁴⁶ *Turkey's failures in Iraq, Syria linked to Davutoglu*. <https://www.al-monitor.com/originals/2014/06/candar-turkey-mosul-kirkuk-iraq-isis-kurds-peshmergas.html#ixzz782sJ0WRP> (Letöltés: 2021.09.30.)

⁴⁷ A későbbi fejleményekről részletesen lásd pl. EGERESI Zoltán: *Törökország idlbi beavatkozása*, KKI Elemzések, E-2020/45. 3–11.

⁴⁸ Davutoglu revives talks on Cyprus. Anadolu Agency, 10.10.2013.

utasítása további akadályokat teremtett a felek között.⁴⁹ Törökország nem tudott olyan proaktív politikát és lépéseket kidolgozni, amelyek elősegítenék a konfliktus megoldását, így ezen időszakban kevés változás történt Törökország és Görögország vitáiban.

Az elmúlt években a Kelet-Mediterráneum egy jelentős konfliktuszónává változott, amelynek háttérében a régióban felfedezett gázkincs állt. A kitermeléssel kapcsolatos jogok vitás ügye további feszültségeket eredményezett a görögök által támogatott Ciprus és a török fél között, amely kis híján fegyveres konfliktussá fajult a két NATO tagállam, Görögország és Törökország között. Érezhető, hogy Ciprus kérdése továbbra is a befagyott konfliktusok egyike maradt az elmúlt években is.

Irán

Az Iránnal fenntartott kapcsolatok is jelentősen javultak. Törökország kulcsfontosságú tranzitútvonal szerepét kívánta betölteni, amely összekötötte Iránt Európával, és Ankara céljai között szerepelt, hogy a nagysebességű vasúti projekteket a Földközi-tenger és a Fekete-tenger partjain túlmenően Iránnal is összekösse.⁵⁰ Ezenkívül Törökország kulcsfontosságú közvetítő szerepet vállalt az iráni nukleáris vitában. Az Egyesült Államoktól és az Európai Uniótól elhatárolódva Erdoğan ismételen a nyugati kettős mércéről nyilatkozott a Közel-Kelet nukleáris proliferációjával kapcsolatban.⁵¹ Davutoğlu 2010 februárjában látogatott Teheránba azzal a céllal, hogy megállapodást kössön az urándúsítás kérdésében. Irán nukleáris ambíciói nyilvánvalóan rendkívül fontos kérdés volt a török nemzetbiztonság szempontjából, valamint lehetőség Davutoğlu számára, hogy érvényesítse proaktív külpolitikai elképzelését.⁵²

<https://www.aa.com.tr/en/archive/davutoglu-revives-talks-on-cyprus/212411>

⁴⁹ *Ongoing stalemate in Cyprus only hurts the Turkish side.* <https://www.setav.org/en/ongoing-stalemate-in-cyprus-only-hurts-the-turkish-side/> (Letöltés: 2021.09.30.)

⁵⁰ Ayla Jean YACKLEY – Bozorgmehr SHARAFEDIN: *Rivals Turkey and Iran seek to 'manage differences'*, Reuters, March 5, 2016. <https://www.reuters.com/article/us-iran-turkey-visit-idUSKCN0W70DB> (Letöltés: 2021.09.30.)

⁵¹ Julian BORGER: *Iran-Turkey nuclear swap deal 'means new sanctions are unnecessary'*, The Guardian, 17 May 2010. <https://www.theguardian.com/world/2010/may/17/iran-nuclear-uranium-swap-turkey> (Letöltés: 2021.09.30.)

⁵² *Turkish Foreign Minister Ahmet Davutoglu has arrived in Iran*, Anadolu Agency, 16.02.2010. <https://www.aa.com.tr/en/archive/fm-davutoglu-arrives-in>

Örményország

Davutoğlu alatt a török diplomácia példátlan kísérletet tett az örmény kapcsolatok javítására. Törökország és Örményország 1993-ban megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a hegyi-karabahi háború következtében, miközben Törökország lezárta szárazföldi határát Örményország előtt is.⁵³ Az örmény erőfeszítések az örmények elleni 1915-ös oszmán tömeggyilkosságok népirtásként való globális elismerése érdekében további konfrontációt jelentettek. E kedvezőtlen körülmények ellenére Törökország és Örményország 2009. október 10-én történelmi megállapodást írt alá a diplomáciai kapcsolatok létrehozásáról.⁵⁴ Ez a megállapodás elősegíthette volna a török-örmény határ újbóli megnyitását, a gazdasági együttműködést és a kommunikációt, valamint megnyithatta volna az utat Hegyi-Karabah és az 1915-ös események kérdéseinek megoldásához. Az enyhülés itt sem volt hosszú távú a felek között.

A két ország közeledése tiszavirág életű volt és a 2010-es évek ismét az elhidegülést hozták Ankara és Jereván számára. Érdeemes megjegyezni, hogy Azerbajdzsánnak fontos szerepe volt abban, hogy megtorpedozza a török-örmény közeledést és ennek a középpontjában Hegyi-Karabah állt. A feszültség tovább éleződött és ismét fegyveres konfliktussá fajult 2020 őszén a II. hegyi-karabahi háborúban, amelyben Törökország aktívan támogatta Azerbajdzsán célkitűzéseit.⁵⁵

Az izraeli politika

Ha van olyan ország, ahol a kapcsolatok az AKP-adminisztráció alatt gyorsan megromlottak, az Izrael. Törökország külpolitikai megnyilvánulása a palesztin kérdésben gyakran Izrael heves reakcióját idézte

iran/423843 (Letöltés: 2021. 09. 30.)

⁵³ Ruben SAFRASTYAN: *Armenian-Turkish Relations: From Interstate Dispute to Neighborliness*, CPS International Policy Fellowship Program, 2003/2004. <http://pdc.ceu.hu/archive/00001921/01/safrastyan.pdf> (Letöltés: 2021.09.30.)

⁵⁴ Luke HARDING: *Armenia and Turkey agree diplomatic thaw*, The Guardian. 23 Apr 2009. <https://www.theguardian.com/world/2009/apr/23/turkey-armenia-diplomatic-relations> (Letöltés: 2021.09.30.)

⁵⁵ Bővebben lásd: Zoltán EGERESI: *More than one Year Later: an Evaluation of the Geopolitical Implications of the Second Karabakh War*, KKI Policy Brief, KE-2022/5. 3–10.

elő,⁵⁶ különösen akkor, amikor Ankara kapcsolatba lépett a Hamas vezetőségével a Gázai övezetben.⁵⁷ Törökország aktívan bírálta Izraelt a libanoni és a gázai háború idején, ami tovább súlyosbította a kétoldalú kapcsolatokat.⁵⁸ Az elhidegülés nem illett bele a „*zéró probléma a szomszédokkal elv*” politikájába, viszont összhangban volt Törökország növekvő regionális ambícióival. Ennek megfelelően Törökország közvetítő szerepét a Közel-Keleten többé nem az Egyesült Államok, az Európai Unió vagy Izrael diktálná. Törökország „*központi hatalomként*” akar eljárni, és ez Izraelhez fűződő viszonyának újrakonfigurálásához vezetne.

Törökország globális érdekei

Törökország növekvő érdeklődése a világ más részei iránt Davutoğlu elve megvalósításának másik jellemzője. A szubszaharai Afrika és Latin-Amerika példátlan figyelmet vonzott a török diplomáciai részéről. Törökországban számos afrikai csúcstalálkozót szerveztek, jelentős számú afrikai vezető részvételével.⁵⁹ Davutoğlu 2009 decemberében elmondott beszédében kijelentette, hogy 2009-ben hét új nagykövetséget nyitottak meg, míg 2010-ben további huszonhatot fognak megnyitni, legtöbbjük a Szaharától délre fekvő afrikai országokban és Latin-Amerikában.⁶⁰ Törökország a G-20 csoport tagjaként a tizenhetedik legnagyobb gazdasággal rendelkezik, Davutoğlu arra törekedett, hogy megteremtse a feltételeket ahhoz, hogy Törökország felkerüljön a legjobb tíz közé.⁶¹

Összegzés

E rövid tanulmány célja az volt, hogy bemutassa Ahmet Davutoğlu külpolitikai vízióját, amely jelentős mértékben meghatá-

⁵⁶ Nick TATTERSALL - Asli KANDEMIR: *Turkish PM says Israeli 'provocations' radicalizing Muslim world*, Reuters, January 17, 2015. <https://www.reuters.com/article/us-turkey-davutoglu-israel-idUSKBN0KP21920150117> (Letöltés: 2021.09.30.)

⁵⁷ ARAS (2009): 133.

⁵⁸ *Israeli-Turkish Relations and a New Government in Lebanon*, Middle East In Focus. <https://mepc.org/commentary/israeli-turkish-relations-and-new-government-lebanon> (Letöltés: 2021.09.30.)

⁵⁹ https://au.int/en/partnerships/africa_turkey (Letöltés: 2021.09.30.)

⁶⁰ GRIGORIADIS (2010): 8.

⁶¹ GRIGORIADIS (2010): 9.

rozta, átszabta a török külpolitikai gondolkodást az elmúlt 20 évben. Törökország immár nem hídszerepet tulajdonít magának, hanem központi, centrum országgént tekint megára, amelynek saját határozott külpolitikai ambíciói vannak. Ezen elképzelések érintik Törökország közvetlen szomszédjait, de a külpolitikai aktivitás elér a távolabbi területekre is Afrikától egészen Ázsiáig.

Ezen új külpolitikai elképzelések hosszú távú sikere, fenntarthatósága megkérdőjelezhető. Azt azonban fontos kiemelni, hogy a 2010-es években Ankara külpolitikai elképzelése több sikert is elkönnyvelhetett magának Afrikában, a Balkánon vagy Közép-Ázsiában. A török külpolitika agresszív autonómiakeresése konfliktusokhoz vezetett az EU-val és az Egyesült Államokkal, de mégsem teremtett akkora szakadékot Törökország és a nyugati világ között, hogy teljesen elszakadjon a nyugati nemzetközi rendtől. Törökország továbbra is tagja a NATO-nak és az EU vámuniójának. A Nyugattal való kapcsolatait ismétlődő válságok jellemzik, amely kihat Ankara új külpolitikai retorikájára. Ezért Erdoğan sem a nyugatnak, sem Oroszországnak nem akarja kiszolgáltatni országát. Törökország még mindig keresi a saját maga útját, ám szinte biztosak lehetünk benne, hogy jelenleg nem akarja megszakítani kapcsolatait a Nyugattal, de további geopolitikai, gazdasági előnyök reményében más régiókban is aktívan képviselteti magát.

A BIRODALMI MÚLT ÉRTELMEZÉSEI

Tarafás Imre¹

A Habsburg Birodalom és a „korszerűtlenség”

Abstract

The Habsburg Empire and „untimeliness”

The article presents major historiographical perceptions of the Habsburg Empire: the so-called „classical” thesis, according to which the Empire was an anachronistic, artificial construct condemned to destruction, and the more recent approach by such scholars as Pieter M. Judson, who re-evaluate the role that national identity played in the empire’s life and argue that the empire was in fact more viable than historians had thought before. Furthermore, the article compares the major concepts of the new trend with those of Moritz Csáky, whose immense work concentrates on culture, a field that the major scholars of the new trend tend to ignore. The article argues that with his impressive theoretical knowledge, Csáky manages to offer a concept of culture that surpasses the traditional essentialist interpretation of the notion, providing new framework for interpreting cultural frontiers, transfers and adaptation in the empire. Finally, the author offers a case study which demonstrates the merits of Csáky’s approach. In conclusion, the article emphasizes the importance of examining cultural interactions and transfers for a better understanding of the empire and of the lessons that its history can provide for us.

Keywords: Habsburg Empire; culture; third space; postcolonialism; adaptation;

A halálra ítélt és az életrevaló birodalom²

Richard Wagner *Siegfried* című zenedrámájának második felvonása Fafner barlangja előtt játszódik. Aki járatos *A Nibelung gyűrűje* című tetralógia történetében, tisztában van vele, hogy hol tart ekkor a

¹ Historian. ELTE, Budapest. tarafas.imre@btk.elte.hu

² Legújabbban történészek azt is kérdés tárgyává teszik, hogy a Habsburgok monarchiáját mennyiben és fennállásának mely szakaszában indokolt „birodalomnak” nevezni, illetve mi az a birodalomfogalom, amely a legjobban leírja e monarchia valóságát. Eköré a téma köré szerveződött az Osztrák Tudományos Akadémia legutóbbi, 2021-es *Was war die Habsburgermonarchie?* című konferenciája is. A kérdést azonban ebben a rövid írásban nem áll módomban érinteni; az egyszerűség kedvéért, és Pieter M. Judson szóhasználatát követve fogom „birodalomnak” nevezni a monarchiát.

cselekmény. Miután megölte testvérét, Fafneré lett a Walhalla felépítésért járó minden fizetség: a nibelungok kincse és a világhatalmat jelentő gyűrű, valamint a *Tarnhelm*, a varázssisak, amely olyan alakot ad birtokosának, amilyent az óhajt. Fafner a sisak segítségével sárkánnyá változik, a kincssel és a világhatalmat jelentő gyűrűvel azonban nem tud mit kezdeni: sárkány alakjában rájuk telepszik és nap-hosszat csak alszik. Alberichnek, aki figyelmeztetni próbálja a Siegfried képében rá leselkedő veszélyre, csak annyit mond: *lasst mich schlafen* – hagyj aludni. Mintha Fafner maga is érezné elkerülhetetlen végzetét és depresszióba süllyedne. Barlangja körül ott settenkedik Wotan, a főisten, a világrend őre, Alberich, a fennálló rend demagóg ellensége, Mime, a kétkezi munkás, és végül a jövőt jelentő Siegfried, akiben hatalmas erő és szélsőséges érzelmek viaskodnak, és aki egyébiránt Philippe Ariès meglátása szerint az első modern kamasz.³ Többen felismerték már, hogy mint annyi minden a *Ringben*, ez a jelenet is jóval túlmutat önmagán. Fafner voltaképpen nem más, mint a Habsburg Birodalom nacionalista kritikája (ebbe az irányba mutat az is, hogy Fafner barlangja Siegfried lakhelyétől *keletre* fekszik). Korabeli német nacionalista szemszögből ugyanis a többnemzetiségű birodalom is hasonlóan haladt a biztos vég felé és teljesen mindegy volt, hogy a *Tarnhelm* alatt modernizáló abszolutizmus formáját ölti, esetleg alkotmányt ad vagy kiegészítik a magyar elittel. A birodalom ezen alakváltásai egyébiránt épp azalatt a mintegy harminc éves periódus alatt mentek végbe, hogy Wagnerben felmerült a *Siegfried* ötlete és végül bemutatták a zenedrámát Bayreuthban.⁴

A birodalom felbomlása utáni domináns történeti magyarázatok alapelemei sok mindent megtartottak a *Siegfriedben* is megnyilvánuló felfogásból. Az alaphangot Josef Redlich és Jászi Oszkár adták meg a húszas évek második felében: mindketten a nemzetiségi kérdést helyezték elemzésük középpontjába. Jászi munkája meghatározó jelentőségűvé vált, hatásának nagyságát mutatja az is, hogy Benedict Anderson még a nyolcvanas évek elején is főként rá építve mutatta be a dualizmus kori Magyarországot a nacionalizmus kutatás egyik alapművének számító (és napjainkban reneszánszát élő) munkájá-

³ Philippe ARIÈS: *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Seuil, Paris, 1973. 49.

⁴ Simon Winder is felhívta a figyelmet az analógiára: Simon WINDER: *Danubia. Személyes krónika a Habsburgok Európájáról*. Park, Budapest, 2015. 407–409.

ban.⁵ A nemzetiségi kérdés dominanciája a második világháború után is megmaradt, jóllehet ekkor a náciizmus tapasztalata után némileg javult a többnemzetiségű birodalom megítélése. A nemzeti kérdés dominanciája, ahogyan arra remek tanulmányában James Shedel rámutatott,⁶ a *Sonderweg* szemlélettel párosult a háború után: ennek lényege, hogy a modernitás egy „normális” lefolyását implicálja, ami jobbra az angol-amerikai mintát jelenti, amelyhez képest elsősorban Németország, de mellette a Habsburg Birodalom is deviáns képet mutat. A kutatók között jobbra csak annyiban mutathatunk ki különbséget, hogy az 1848-as forradalmak utáni rendezésekben vagy a kiegyezésben látják a végzetes eltévelyedést. A Habsburgok *Tarnhelmje* tehát még csak nem is késleltette a véget, hanem egyenesen okozója volt annak: a birodalom menthetetlenül korszerűtlen volt. A bécsi századvég lenyűgöző kulturális tevékenységéről szóló hatalmas irodalom túlnyomó részében, ha implicit módon is, de szintén tetten érhető ez a tétel: az anakronisztikus, omladozó, nemzetiségek által ostromlott birodalom képe.

Mindazonáltal ellenzői is akadtak ennek a nézetnek és mára elmondható, hogy e tétel (a *New Imperial History*nak is nevezett irányzat keretén belül kibontakozó) felülvizsgálata és kritikája vált meghatározóvá a Habsburg Birodalom kutatásában. Az előzmények, hatások, leszámazás kérdéseibe most nem áll módomban belemenni, csapán annyit említenék, hogy olyan egyéniségek, mint Jiří Kořalka és Deák István már a hatvanas-hetvenes években szkeptikus véleményt fogalmaztak meg a fenti alaptételről. Deák Istvánt tekinti egyik nagy tanárának az az irányzat, amely módszeresen felülvizsgálta a fenti tételt és annak mögöttes előfeltevéseit – erre utal egyértelműen az, hogy egyik tanulmánykötetüket Deáknak („our teacher”) ajánlották.⁷ A teljesség igénye nélkül érdemes megemlíteni Pieter M. Judson, Tara Zahra (Judson tanítványa) és Jeremy King nevét. 2016-ban Judson egy grandiózus szintézisben foglalta össze az irányzat

⁵ Benedict ANDERSON: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London-New York, 1983.

⁶ James SHEDEL: *Fin de siècle or Jahrhundertwende? The Question of an Austrian Sonderweg*. IN: Steven BELLER (ed.): *Rethinking Vienna 1900*. Berghahn, New York, 2001. 80-104.

⁷ Pieter M. JUDSON, Marsha L. ROZENBLIT (eds): *Constructing Nationalities in East Central Europe*. Berghahn Books, New York-Oxford, 2005.

eredményeit *The Habsburg Empire: A New History* címmel,⁸ amely tehát egy új történet bemutatását vállalja, és már pusztán a borítóképével (a fiatal trónörökös – Károly – feleségével mosolyogva halad az őket ünneplő tömeg üdvözlése közt) az életrevaló birodalom tételét szegezi szembe a halálra ítélt birodalom hagyományos felfogásával.

Mik e történet újdonságának legfontosabb elemei? Mindenekelőtt megkérdőjelezi a nemzeti eszme mindenhatóságát, és azt a szemléletet, amely, Berecz Ágoston szellemes hasonlatával élve, úgy tekint a nacionalizmusra, mint egy baktériumra, amely ugyanúgy fejlődik ki egy városi értelmiségiben, mint egy analfabéta parasztban.⁹ Mindenekelőtt arra mutat rá a szerző, hogy a nacionalizmus elsődlegesen politikai és nem kulturális jelenség: a birodalom soknyelvűségéből még korántsem következett, hogy különböző nyelvű polgárai e nyelvek által azonosítható nemzetek tagjaiként tekintettek magukra. Ebben a nacionalista aktivisták fáradhatatlan erőfeszítései játszották a döntő szerepet.¹⁰ Ezen erőfeszítések egyáltalán nem csupán a birodalom hatalmi gépezete ellen irányultak, hanem alkalmanként saját nemzetük polgárai ellen is, akik több olyan gyakorlatot is üztek, amelyek élesen szembementek a nemzeti eszme által diktált magatartásformákkal. Kevert nyelvű területen (a vizsgálatok főképpen cseh-német nyelvterületeket érintenek) például gyakori volt a másik nemzetiségből való cselédet alkalmazni a háznál, vagy a gyereket a másik nemzetiségű családhoz küldeni nyelvtanulás céljából. Leginkább azonban az oktatás okozott fejfájást a nemzeti aktivistáknak, akik mindenáron el akarták kerülni, hogy nemzeti közösségük új generációját szüleik a rivális nemzet iskoláiba küldje. Ez alkalmanként konfrontációhoz vezetett a szülőkkel, akik a gyerek társadalmi érvényesülési érdekeit szem előtt tartva döntöttek az aktivisták számára elfogadhatatlan iskola mellett.¹¹ Az emberek mindennapi életét a nacionalizmus legfeljebb epizodikusan hatotta át: a Lajtán-túli birodalomrészt nagyban felkavaró Badeni-válság példáján mutatja be pél-

⁸ Pieter M. JUDSON: *The Habsburg Empire. A New History*. Belknap Press, Cambridge (MA)–London, 2016.

⁹ Ágoston BERE CZ: *The Politics of Early Language Teaching. Hungarian in the Primary Schools of the Late Dual Monarchy*. Central European University, Budapest, 2013. 22.

¹⁰ JUDSON (2016): 269–272.

¹¹ JUDSON (2016): 294. Vö. Tara ZAHRA: *Kidnapped Souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands 1900–1948*. Cornell University Press, Ithaca–London, 2008.

dául Judson, hogy míg a politikai káosz idejére valóban ugrásszerűen megnőtt a nemzeti egyesületek taglétszáma, a válság elültével visszaesett. Emiatt a történész ezeket a látványos epizódokat *event driven* (eseményfüggő) vagy *situational* (helyzetfüggő vagy alkalmi) nacionalizmusként kategorizálja, hangsúlyozva azok tűnékeny voltát.¹²

A nemzeti aktivisták törekvéseit mindazonáltal nagyban elősegítette, hogy a birodalmi vezetés korántsem látta merőben *event drivennek* a nemzeti érzés megnyilvánulásait. Ehelyett kétségbeesetten kereste annak lehetőségeit, hogy a nemzeti érzést kivonja a politikai életből. A kompromisszumok azonban, amelyeket ennek érdekében kötött, a szándékolttal ellentétes hatást értek el. Ahelyett ugyanis, hogy a nacionalizmust tompították volna, az adminisztratív engedmények révén bevitték azt a mindennapokba: a birodalom polgára immár az adminisztrációval való számos, alapvető érintkezésénél kénytelen volt definiálni magát, mint például „*cseh*” vagy „*német*” – olyan kategóriákkal tehát, amelyekkel jóeséllyel a mindennapi életében addig a pontig nem feltelenül kellett szembesülnie.¹³

Mindemellet az irányszat szerzői szakítani kívánnak azzal a gyakorlattal, amelynek megfelelően az egyes nemzeti történetek részeként tárgyalták eddig a birodalom történetét, ehelyett a birodalom egészét átfogó szempontból kívánják bemutatni azt.

Érdeemes kitérni azon kulcsfogalmakra, amelyek példáján látványosan lehet érzékeltetni a különbséget a hagyományos interpretációhoz képest. A *kultúra* fogalma vélhetőleg a legfontosabb. Idézett nagyszabású szintézisének legeredetibb fejezetében Judson azt mutatja be, hogy a különböző aktivisták miként hivatkoztak egyre határozottabban a kultúra fogalmára a birodalommal kapcsolatos vízióik megfogalmazásakor, valamint politikai és társadalmi mozgalmak szervezése alkalmából annak érdekében, hogy kiéleltsék a szembenállást ellenfeleikkel. E „*kultúrákat*” (melyek közül a nemzeti a legfontosabb, de nem az egyetlen), az aktivisták szemléletében áthidalhatatlan ellentétek választották el egymástól, ennek azonban, miként arra Judson többször rámutat, a mindennapi tapasztalat rendre elmentmondott. A kultúra tehát azon fogalmak közé tartozik, amelyekkel rendkívül óvatosan kell bánnia a kutatónak, nehogy a korabeli

¹² JUDSON (2016): 274.

¹³ JUDSON (2016): 312–316.

aktivisták vízióját vegye át a történeti reflexió során – abba a hibába esve, amibe Judson meglátása szerint a fent idézett klasszikus szemlélet történészei estek.

Az *identitás* fogalma szorosan összefügg a nemzeti kultúrájáéval. Rogers Brubaker és szerzőtársa, Frederick Cooper méltán híres tanulmányukban szakítást hirdettek az identitás fogalmával, amellet érvelve, hogy e terminus egyrészt túlságosan statikus, másrészt túl sok belső ellentmondást hordoz magában ahhoz, hogy a humán tudományok számára hasznos analitikus fogalomnak bizonyuljon.¹⁴ Ugyan Judson nem kényezteti el olvasóit kimerítő elméleti reflexiókkal, munkáiban tetten érhetők a brubakeri személelmód alapjai. Legtöbbször arra mutat rá empirikus kutatásain keresztül, hogy az identitás nem egy szilárd, stabil valami, hanem szituációhoz kötött, folyamatosan mozgásban van, ezért sokkal inkább identifikációs folyamatokat kell vizsgálni mintsem identitásokat. A *self identification* (önmeghatározás) fogalma többnyire ki is váltja az identitást.¹⁵

Végül fontos még kitérni a *határ* fogalmára. Judson egyik legizgalmasabb munkájában éppen a nyelvhatár fogalmának dekonstrukcióját végezte el: rámutatott arra, hogy a kevert nyelvű területek „*nyelvhatárként*” való szemlélete lehetőséget adott a nemzeti aktivistáknak e régiók komplex realitásának leegyszerűsítésére a határ politikai, konfliktusos viszonyt implikáló fogalma által. Nem annyira valós térről van szó, hanem sokkal inkább az aktivisták azon igyekezetének eredményéről, hogy gondolkodásukba elhelyezzék a kevert nyelvű régiókat, ami csak a nyelvhatáron egymásnak feszülő, hegemóniára törekvő nemzetek képeiben nyerhetett értelmet számukra. E régiók vizsgálata ugyanakkor azt mutatja, hogy e kevert nyelvű területeket nem feltétlenül ez a konfliktusos viszony jellemezte.¹⁶

Csáky Móric és Közép-Európa mint „*harmadik tér*”

Mint az a fentiekből is érzékelhető, Judsonék kutatásai elsősorban a mindennapi életre, az alsóbb rétegekre koncentrálnak, és bravúros

¹⁴ Rogers BRUBAKER– Frederick COOPER: *Beyond Identity. Theory and Society* 29. 2000/1. 1–47.

¹⁵ Lásd például a 7. lábjegyzetben idézett tanulmánykötet (*Constructing Nationalities in East Central Europe*) bevezetőjét.

¹⁶ Pieter M. JUDSON: *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, Harvard University, (MA) – London, 2006.

forráshasználattal tárják fel a különböző folyamatokat helyi szinten. Mindazonáltal a politikai világ, az ideológiák és az ún. „magas kultúra” inkább a háttérbe szorul. Jeremy King egy interjúbán épp az e szintektől való elfordulást, a „névtelenekre” való fókuszálást jelölte meg módszere eredetiségéül.¹⁷ Éppen a kultúra területe az, amelyre a Habsburg Birodalom kutatásának másik jelentős, egyébiránt Judson által is nagyra tartott egyénisége,¹⁸ Csáky Móric hatalmas munkássága koncentrált. Csáky doktori disszertációját a magyarországi kultúrharcból írta,¹⁹ majd egy historiográfiai jelentőségű monográfiában a késő felvilágosodás és a reformkor közti kapcsolatot tárgyalta, rámutatva arra, hogy a periódus korántsem a „nemzet buta álmát” jelentette, hanem kontinuitást és egy lassú fejlődési folyamatot, melynek során az értelmiségiek által kidolgozott ideológia fokozatosan tért hódított.²⁰ Jóllehet e tételt többen vitatták az évek során, Csáky munkája megkerülhetetlen alapl műve a kérdésnek.²¹ Ez már önmagában olyan történeti életmű, amivel sokan kibékülnénk. Csáky munkásságának zenitje azonban még ezután következett: a nyolcvanas évek közepétől a történész figyelme egyre inkább a kultúrtörténet felé irányult. Ennek első monografikus betetőzése az 1999-ben magyarul is megjelent (németül 1996-ban publikált) *Az operett ideológiája és a bécsi modernség. Tanulmány az osztrák identitásról* című munka, ami meglátásom szerint a monarchiáról szóló történetírás egyik csúcsteljesítménye.²² Ezt további monográfiák követték, amelyekben Csáky finomította szemléletmódját. Ezek közül számunkra most legutóbbi mun-

¹⁷ FÓTI Tamás: *Trump segít megérteni a hitlerizmust. Beszélgetés Jeremy King amerikai történésszel.* Élet és Irodalom, 63. évfolyam, 2019. 8. szám.

¹⁸ Ennek egyértelmű jele (Pieter M. Judson szívélyes szóbeli közlésén túl), hogy Judson is írt cikket a Csáky tiszteletére kiadott Festschriftbe. Johannes FEICHTINGER – Heidemarie UHL (Hg.): *Habsburg neu denken. Vielfalt und Ambivalenz in Zentraleuropa. 30 kulturwissenschaftliche Stichworte.* Böhlau, Wien–Köln–Wiemar, 2016.

¹⁹ Moritz CSÁKY: *Der Kulturkampf in Ungarn: die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95.* Böhlau, Graz–Wien–Köln, 1967.

²⁰ Moritz CSÁKY: *Von der Aufklärung zum Liberalismus: Studien zum Frühliberalismus in Ungarn.* Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1981.

²¹ A kérdés kutatástörténetéhez lásd MISKOLCZY Ambrus: *Egy történészvita anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „Mit üzent Kossuth Lajos?”).* Aetas 2005/1–2. 160–211.

²² CSÁKY Móric: *Az operett ideológiája és a bécsi modernség. Kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról.* Ford. OROSZ Magdolna, PÁL Károly, ZALÁN Péter. Európa, Budapest, 1999.

kája fontos, amely *Das Gedächtnis Zentraleuropas* címen 2019-ben jelent meg.²³ A kötet legfontosabb része a mintegy százhusz oldalas bevezetés, amelyben Csáky elsősorban kultúrtörténeti koncepciókat prezentál, amelyeket a könyv hátralevő részében korabeli példákön mutat be. Központi fogalmai az *identitás*, a *határ* és a *kultúra*. Azok a fogalmak tehát, amelyek Judsonék szerint vagy teljesen hanyagolni kellene, vagy csak nagyon körültekintően szabad használni, mivel a korszakban egy bizonyos csoport által manipulatív módon használt fogalmakról van szó. Felmerül a kérdés, hogy esetleg ezzel visszafordulunk-e a klasszikus értelmezési struktúrák felé? Ehhez mérlegelnünk kell e fogalmak Csáky-féle értelmezéseit. Az identitással kapcsolatban elmondható, hogy a történész ugyan használja a fogalmat, de meglepő módon különösebben nem hozza működésbe lehengerlő elméleti fegyvertárát vele kapcsolatban. A terminust a szerző gyakran használja a munkában, legtöbbször arra mutatva rá, hogy Közép-Európával kapcsolatban *hibrid* identitásokról kell beszélnünk, amelyet a kor olyan alakjain demonstrál, mint például Gustav Mahler, akinél permanens válságot okozott többretegű identitásának (csehországi német, osztrák, zsidó) összehangolása. Csáky mindazonáltal maga is úgy látja, hogy az identitás multipoláris jelenség, folyton alakulóban, változóban van az élethelyzet, a tapasztalatok, valamint e tapasztalatok interiorizálásának függvényében.²⁴ Csáky ezzel azok táborát erősíti, akik nem kívánnak megválni az identitás fogalmától, csak a reflektált használat szükségességére hívják fel a figyelmet.²⁵ Egyébiránt megjegyzendő, hogy jóllehet Brubaker és Cooper már 2000-ben meghirdették a szakítást, az identitás fogalma makacsul tartotta magát az elmúlt húsz évben a tudományos nyelvben is.

A kultúra fogalmával kapcsolatban már alapos elméleti reflexióval találkozunk. Csáky nem esik abba a hibába, hogy történeti refle-

²³ Moritz CSÁKY: *Das Gedächtnis Zentraleuropas. Kulturelle und literarische Projektionen auf eine Region*. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 2019. A kötetet beutattam az *Irodalomtörténet* című folyóiratban, ebből a recenzióból több gondolatot is felidézek. TARAFÁS Imre: *A kis világ, amelyben a nagy tartja próbáját*. Irodalomtörténet 102. évfolyam, 1. szám, 2021. 96–107.

²⁴ CSÁKY (2019): 330.

²⁵ Például: Rawi ABDELAL, Yoshiko M. HERRERA, Alastair Iain JOHNSTON, Rose MCDERMOTT: *Identity as a Variable*. IN: Rawi ABDELAL, Yoshiko M. HERRERA, Alastair Iain JOHNSTON, Rose MCDERMOTT (eds): *Measuring Identity. A Guide for Social Scientists*, Cambridge University, Cambridge, 2009. 17–32.

xiója során a korabeli aktivisták fogalomhasználatát vegye át. A kultúrát dinamikus, hibrid, többértelmű és komplex kommunikációs térként fogja fel. A kultúra szerinte jelek összessége, amelyek segítségével az ember megérteti magát és amelyek közül a nyelv csak egy elemet alkot a sok közül. A Habsburg Birodalom hibrid kultúrájának lényege épp a heterogenitás: a különböző jelek e téren belül konkurrálnak és dinamikus interakcióra lépnek egymással, egymáshoz való viszonyuk a lefordíthatóságtól a teljes lefordíthatatlanságig terjed.²⁶ Ez a szemlélet éppen hogy rációfól a Judson aktivistái által hivatkozott homogenizáló, esszencialista kultúra felfogás érvényességére.

A határral kapcsolatban szintén azt látjuk, hogy korántsem a korabeli aktivisták világképének átemeléséről van szó. Valójában Csáky konceptuális szinten, elméleti igényességgel ragadta meg és definiálta újra a fogalmat. Ehhez a történész felhasználta a posztkolonialista irányzat eredményeit, ami több kutató kritikáját vagy inkább aggodalmát is kiváltotta a közelmúltban. Az aggodalom tárgyát az adja, hogy e kutatók (közéjük tartozott maga Pieter M. Judson is) szerint a gyarmati világhoz kapcsolódó posztkolonialista fogalmi eszköztár átvétele olyan fogalmakat emelne be a legitim tudományos nyelvbe, amelyeket a korabeli nacionalista aktivisták használtak a birodalom és saját közösségük manipulatív leírására.²⁷ Elég a korabeli magyar közéletre gondolnunk, ahol nemcsak a függetlenségi beszédekben, hanem különböző iparegyesületek diskurzusában is rendszeresen megjelent a „*Magyarország Ausztria gyarmata*” toposz.²⁸ Ez a környező országokban is hozzátartozik a nemzeti áldozatmítoszokhoz. Voltaképpen azzal a problémával szembesülünk, amire Reinhart Koselleck mutatott rá az aszimmetrikus ellenfogalmakról szóló klasszikus tanulmányában: Koselleck meglátása szerint veszélyes ugyanazon ellenfogalmak alapján megismerni a történelmi folyamatokat, mint ahogyan az érintettek értelmezték a világot, a szigorú dualitásokat ugyanis az egyes csoportok politikai hatásosságuk miatt alkotják meg. A vizsgált ellentétes viszonyokat egy történeti kutatás-

²⁶ CSÁKY (2019): különösen: 56–69, 230.

²⁷ Jan SURMAN: *Postkolonialismus*. IN: Johannes FEICHTINGER – Heidemarie UHL (szerk.): *Habsburg neu denken. Vielfalt und Ambivalenz in Zentraleuropa*. 30 kulturwissenschaftliche Stichwort. Böhlau, Wien–Köln–Wiemar, 2016. 181–187.

²⁸ TARAFÁS Imre: *Civilizáló gyarmat: a „civilizáció”, a „gyarmat” és a „barbár” a dualizmuskori magyar és birodalmi történeti összefoglalók diskurzusában*. Sic Itur ad Astra 71. évfolyam, 2020. 57–75. Különösen: 59–60.

ban nem szabad ugyanabban a dualitásban szemlélni, mivel ezáltal végérvényessé tesszük azokat.²⁹

Közelebbről vizsgálva azt a módot, ahogyan Csáky a posztkolonializmus eredményeit felhasználja, világossá válik, hogy ez az aggodalom alaptalan. A történész főként Homi K. Bhabha „harmadik tér” elméletéből indul ki a határon zajló folyamatok teljesebb megragadására.³⁰ Ebben a térben zajlik a kulturális kódok és tradíciók találkozása, tartalmaik kereszteződésére, kommunikáció, interakció valósul meg közöttük. Ez a határ tehát épp annyira összeköt, mint amennyire szétválaszt. Voltaképpen ezek az interakciók mind fordítási mechanizmust takarnak a szó szoros vagy tág értelemben. A fordítás pedig adaptáció is egyben, mivel a lefordított tartalom mindig módosul, azon kultúra sajátosságaihoz alkalmazkodik, amelyre lefordítják. Természetesen mind a harmadik tér, mind a határ konkrét tereként is értelmezhetők (mind például a Judson által vizsgált többnyelvű régiók), másrészt viszont akár elvont értelemben is. Egy ilyen határterületként, harmadik térként interpretálható például Gustav Mahler zenéje is, legfőképpen a *scherzok*. Mahler eredetisége jelentős részben ezekben mutatkozik meg: itt érhető tetten a zeneszerző gyermekkorában hallott csehországi dajkadalok, kocsmai nóták, népdalok és a német romantika, elsősorban a wagneri örökség találkozása, keveredése, egymásba fordulása.³¹ Mindezek alapján azt is látjuk, hogy a posztkolonializmus eredményeinek reflektált beemelése a birodalom kutatásába nem egyenlő az esszencialista kultúrafogalommal gondolkodó korabeli aktivisták nézetrendszerének átvételével.

Határ és fordítás

Röviden egy esettanulmánnyal szeretném érzékeltetni a szemléletmódban rejlő lehetőségeket. Csáky kategóriáinak megfelelően a határ fogalmát elvontan értelmezem, nem konkrét helyről van szó, hanem két kultúra találkozási pontjáról: a magyar és az osztrák-

²⁹ Vö. Reinhart KOSELLECK: *Az aszimmetrikus fogalmak történeti-politikai szemantikája* IN: Uő: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. HIDAS Zoltán, SZABÓ Márton. Atlantisz, Budapest, 2003. 241–298.

³⁰ CSÁKY (2019): különösen: 51–53.

³¹ Vö. Carl E. SCHORSKE: *Thinking with History*. Pinceton University Press, Pinceton, 1998. 172–174.

német történelemtudomány találkozásáról. A fordítást ellenben klasszikus értelemben használom, egy a szószoros értelmében vett fordításról van szó, Alfons Huber történész *Geschichte Österreichs* című munkájának magyar nyelvre való átültetéséről. Ahogyan arra Csáky rámutatott, a fordítás mindig tartalmi változtatásokat is jelent. Ez egybecseng azzal, amit Pierre Bourdieu mondott a fordításról: a francia szociológus szerint a fordított szövegek termelési mezőjüket (*champs de production*) nem viszik magukkal. Amikor átérnek a befogadókhhoz, ott más termelési mezőbe illeszkednek, amely a saját kontextusán belül értelmezi vagy akár instrumentalizálja az adott szöveget.³²

Huber munkájának fordítóját, Baróti Lajost a kiadó, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Bizottsága arra utasította, hogy a Magyarország történetére vonatkozó részeket teljesen húzza ki a munkából. Ennek oka természetesen az volt, hogy a magyar történelmet egyáltalán nem tekintették a *Geschichte Österreichs* részének. Emellett az 1526 utáni korszakkal foglalkozó fejezeteket mind kihagyták, tehát a közös történelemről szóló részeket teljesen. A továbbiakban a fordítás egy elemére koncentrálok, nevezetesen a „nemzet” fogalmára, ami a magyar történeti kánon egyik alapvető fogalma. A korabeli történetírásban, elsősorban a történeti összefoglaló „nemzettörténeti” munkákban a nemzetfogalomnak három alapvető jellegzetessége van. Nem fontossági sorrendbe haladva, az első, amivel itt a továbbiakban nem foglalkozom, az, hogy ez a nemzet *magyar*, tehát a nyelvi-etnikai értelemben vett magyar nemzet történetéről van szó.³³ A másik jellegzetesség, hogy a nemzet megszemélyesítve a cselekvő ezekben a történeti narratívákban, sokaknál még a nemzeti tragédiák során is: a nemzetet előbb teszik felelőssé saját hanyatlásáért, mintsem, hogy úgy jelenítsék meg, mint ami külső tényezőknak van kiszolgáltatva. Baróti, aki maga is közreműködött ilyen összefoglaló írásában például még az orosz beavatkozás után is lehetségesnek látta a nemzet győzelmét 1849-ben, amennyiben az egészséges maradt volna.³⁴ A nemzetnek ez a főszereplő volta egyéb-

³² Pierre BOURDIEU: *Les conditions sociales de la circulation internationale des idées*. Actes de recherche en sciences sociales 145. 2002. 3–8.

³³ TARAFÁS Imre: *Nemzetiségek a nemzeti történelemben. Magyarországi nemzeti kisebbségek reprezentációja történelmi összefoglalókban, a dualizmus korában* Korall 18. évfolyam, 68. szám, 2017. 27–48.

³⁴ SZALAY József – BARÓTI Lajos: *A magyar nemzet története IV.* Lampel, Buda-

ként a korszakban általános, francia, holland narratívákban is hasonló.³⁵ Végül harmadik tulajdonsága e nemzetfogalomnak az a sajátos keveredés, ami a magyar népesség egészét jelentő modern felfogás, valamint a nemességre, mindenekelőtt a köznemességre utaló nemzetfogalom között beazonosítható. Ezáltal a történelmi főszereplő nemzet a köznemesség képében lép elő. Ezt két példával érzékeltetném. A reformkori történelmi munkákban az Aranybullára, mint a *nemesi* kiváltságokat rögzítő okmányra tekintett a szerzők jelentős része.³⁶ Fraknói Vilmos 1872-es munkájában úgy fogalmaz, hogy a *nemzet* jogait és kiváltságait rögzíti az Aranybulla, holott más részeket tanulmányozva egyértelmű, hogy Fraknói máskor a népesség egészét érti nemzet alatt.³⁷ A másik példát a Szalay József által írt és Baróti Lajos átdolgozásában megjelent munkából veszem, Szapolyai és Ferdinánd trónharcának ábrázolásáról van szó. A harmadik kötet kilencedik oldalán Szapolyai megválasztását még a köznemesség akarja a főnemesség ellenében, a tizenharmadik oldalon azonban arról értesít a szerző, hogy „*ha csak a nemzet rokonszenve döntötte volna el, úgy kétségtelen, hogy Szapolyai János fogja Magyarország trónját bírni*”.³⁸ A köznemesség mintegy észrevétlenül válik tehát az egész magyar nemzet reprezentánsává.

Az osztrák-német történészek utóbbi jelenséget élesen kritizálták. Explicit módon Franz Kroner és Franz Martin Mayer határolódtak el a köznemesi nemzet- és történelemszemlélettől. Mayer összefoglaló Ausztria-történetében a magyar történelem tárgyalásakor a nemzet fogalmát idézőjelben használta, mert az meglátása szerint magyar szóhasználatban csak a nemességet jelöli és nem az egész népet. A sokat hivatkozott „*magyar nemzeti szabadság*” ennek megfelelően Mayer szerint nem más, mint egyetlen osztály szabadsága és elnyomó

pest, 1898. 495.

³⁵ Vö. Marnix BEYEN: *Who is the Nation and What Does It Do? The Discursive Construction of the Nation in Belgian and Dutch National Histories of the Romantic Period*. IN: Hugh DUNTHORNE – Michael WINTLE (eds): *The Historical Imagination in Nineteenth-Century Britain and the Low Countries*. Brill, Leiden–Boston, 2013. 67–86.

³⁶ LAJTAI L. László: „*Magyar nemzet vagyok*.” *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*. Argumentum, Budapest, 2013. 154.

³⁷ FRANKL Vilmos: *A magyar nemzet története I*. Szent István Társulat, Pest, 1872. (Fraknói csak apja halála után magyarosította a nevét, így e korai összefoglaló munkáját még Frankl néven adta ki.)

³⁸ SZALAY József – BARÓTI Lajos: *A magyar nemzet története III*. Lampel, Budapest, 1897. 9. 13.

hatalma. „Állandóan az ún. nemzeti szabadság visszaállítását követelték, ami csakis a nemesség szabadságát jelentette, a kiváltságosok számára minél teljesebb féktelenséget, a nép elnyomott osztályai számára minél teljesebb rabszolgaságot.”³⁹ A nemzet szabadsága a szerző meglátása szerint egyenesen a haladás és civilizáció megtagadását jelenti. Egy másik jelentős birodalomtörténeti munka szerzője, Franz Kroner, akit egyébiránt a leginkább magyarbarát szerzőnek tartottak a korszakban Magyarországon, korántsem fogalmazott ilyen élesen, de a magyar vonatkozásban felidézett nemzetfogalomnál mindig jelezte, hogy itt a politikai értelemben vett nemzetről van szó, amely csak a nemességet fedi le. Röviden, nemzetfogalom tekintetében ezek a szerzők a magyar történeti önértelmezés ellenkánonját nyújtották.⁴⁰

Ami a magyar történeti nemzetfogalom másik jellegzetességét, cselekvő voltát illeti, a jelenségnek nincs párja a birodalomtörténeti összefoglalókban. Az, hogy a nemzet a cselekvője a történelemnek, ami a korabeli nemzeti történetek egyik alapja, teljesen hiányzik a birodalomtörténetekből. Az *Österreicher* sosem válik a birodalom történetének főszereplőjévé, egyáltalán egyetlen kollektíva, közösség sem: mindig egyének vagy jól behatárolható csoportok alakítják a történelmet. Ez persze felveti annak kérdését is, hogy ezek a birodalmi narratívák egyáltalán mennyire tették lehetségessé a birodalom történetével való azonosulást – erre a kérdésre azonban itt nem áll módomban kitérni. Huber ezt a két tendenciát teljesen követte: nem tett meg cselekvővé egyetlen nagyobb közösséget sem, és nem azonosult a magyar nemzetfogalommal sem, jöllehet nem is indított ellene olyan explicit offenzívát, mint Mayer.

Mint említettem, a kiadó utasításainak megfelelően Baróti törölte a Magyarország történetére vonatkozó részeket a kötetből. Mindazonáltal többször úgy ítélte meg, hogy Magyarország története bizonyos pontokon olyan szorosan összekapcsolódott a Lajtán túli területek történetével, hogy nem választható le róla, ezért ezeket lefordította. Fordításában Baróti a magyar történelemszemlélethez adaptálta Huber munkáját, a nemzetet cselekvőnek tette meg és implicit

³⁹ Franz Martin MAYER: *Geschichte Österreichs mit besonderer Rücksicht auf das Kulturleben II*. Braumüller, Wien–Leipzig, 1909. 269.

⁴⁰ A fentebb tárgyalt jelenséget részletesebben bemutatom: Imre TARAFÁS: *Oesterreich ist eben Oesterreich. Politics and Community Histories in the Austro-Hungarian Empire*. Historical Studies on Central Europe. Vol. 1. N° 2. 2021. 166–205.

módon azonosította a köznemességgel. A III. András halála utáni trónutódlási harcokról szóló passzus szemléletes példát nyújt erre. Huber eredeti megfogalmazása szerint „A cseh trónörökösrel eljegyzett hercegnő trónra emelésére egyik párt sem gondolt. Az egyik, amelyik már III. Andrást sem ismerte el törvényes uralkodónak, Károly Róberthez ragaszkodott. Azok többsége azonban, akik hűségesen András oldalán álltak, hallani sem akartak a pápa jelöltjéről.” Ez Baróti verziójában így hangzik: „A trón betöltésének kérdése foglalkoztatta a nemzetet. III. Endrének maradt ugyan leánya, de arra, hogy őt emeljék a trónra, senki nem gondolt. [...] A nemzet nagyobbik része nem akart tudni a pápa jelöltjéről.” Baróti verziójában egyrészt a nemzet cselekszik, amely ugyan kettéosztott, de nem olyan jól behatárolható pártokra, mint Hubernél, másrészt pedig ez a nemzet a nemesi réteggel lesz azonos. Hasonló eljárás lépés-nyomon tetten érhető a magyar kiadásban; emellett olyasfajta beavatkozások is, mint például amikor Huber a korabeli államalakulatot *österreichischen-ungarische Kaiserstaat*ként jelöli meg, amit Baróti Osztrák–Magyar Monarchiának fordított le.⁴¹

Felszabadító korszerűtlenség

Végül érdemes pár szóval összegezni, hogy miért tartom hasznosnak a Csáky-féle határok és e határokon zajló fordítási folyamatok kutatását. Főként azért, mert kapcsolatokat, interakciókat vizsgál és nem statikus, egymástól izoláltan kezelt jelenségeket. Utóbbi alatt nemcsak a birodalom történetének klasszikus, nemzetek szerinti tárgyalását értem, hanem a nagypolitika és a mindennapi tapasztalat különböző léptékeit is. Kissé karikírozva, ez a szemléletmód talán lehetőséget nyújt kapcsolatot teremteni aközött, hogy az Ifjú-csehek pártja agresszívebb nacionalizmust képviselt (amire a klasszikus megközelítés koncentrált) és aközött, hogy a kevert nyelvű csehországi régiókban az „*egyszeri Jaroslavot*” nem foglalkoztatta a nacionalizmus, és nem volt ellenére a többnyelvű környezet sem – amit Judson hangsúlyoz.

Mindemellett meglátásom szerint attól sem kell tartani, hogy ha az izolált kultúrák helyett az ezek közötti kapcsolatokra, fordítási fo-

⁴¹ Az esetet részletesen bemutattam: TARAFÁS Imre: *A tulajdonságokkal bíró ember találkozása a tulajdonságok nélküli emberrel. Kulturális transzfer és történelemszemléletek út-közése a századforduló Monarchiájában*. Korall 21. évfolyam, 80. szám, 2020. 128–154.

lyamatokra helyezzük a hangsúlyt, az mindenképpen oda vezetne, hogy idealizált képet festenénk a birodalomról. A fenti eset is éppen arra nyújtott példát, hogy azon elemeket, amelyek nagyban eltértek a nemzeti önértelmezéstől vagy kihúzták, vagy ártírták Huber munkájában a fordítási folyamat során.

A Judsonéknál inkább háttérbe szoruló kultúra területének ilyen szellemű kutatása már csak azért is fontos mert, amint azt Csáky több alkalommal is megjegyezte, a globalizáció olyan kulturális folyamatokat eredményez, amelyek nagyban hasonlítanak a Habsburg Birodalomban beazonosítható jelenségekre. Visszatérve írásom kezdetéhez a *Siegfried*hez: meglátásom szerint nem a második felvonás nyitójelenete mentén kell gondolkodni a birodalom kapcsán (a buta Fafner várja elkerülhetetlen végétét), hanem sokkal inkább a felvonás egy későbbi jelentére építve, amikor Siegfried véletlenül megérinti a sárkány kiontott vérével, amelynek varázsereje van, és így képes lesz megérteni az erdei madár énekét. Ezáltal új világ nyílik meg előtte: az erdei madár az, aki figyelmezteti, hogy Mime meg akarja ölni, és a madár az is, aki végül elvezeti Brünnhildéhez.

Ha így tekintünk a birodalomra, a hozzá csatolt „*korszerűtlen*” fogalom is új értelmezést nyerhet. Nem a köznapi értelemben vett korszerűtlenségről lesz többé szó, hanem a Jacob Burckhardt szellemében értett korszerűtlenségről, ami e kiváló történész számára nem kevesebbet jelentett, mint az intellektuális szabadság alapját. Az, aki nem szabad, érvelt Burckhardt, saját korának viszonyai, értékrendje, alternatívái közé van bezárva. Ezzel szemben a szabad ember korszerűtlen: nem foglya saját korának, mivel a világtörténelemben való jártassága megtanította kora értékrendjét és dilemmáit nagyobb perspektívában, hűvösen szemlélni.⁴² Ebben az értelemben a Habsburg Birodalom kutatása minket magunkat tehet korszerűtlenné: plurális kultúrájának vizsgálata kiszabadíthat saját korunk evidenciáiba és reflexeibe való bezártságunkból.

⁴² Jacob BURCKHARDT: *Világtörténelmi elmélkedések*. Atlantisz, Budapest, 2001. Különösen: 11–21. A „*korszerűtlen*” kategória természetesen a Burckhardtot, tehát egykori mesterét követő, de egyben kritizáló és újragondoló Friedrich Nietzsche híres munkájában (*Korszerűtlen elmélkedések*) kerül középpontba, implicit módon azonban már Burckhardtnál is megtalálható. Ehhez: MIKLÓS Tamás: *Burckhardt és Nietzsche „a történelem hasznáról”* IN: *Uő: Hideg démon. Kísérletek a tudás domesztikálására*. Kalligram, Pozsony, 2011. 217–225.

Csunderlik Péter¹

A „német világpolitika” baloldali olvasata a német történettudományban: Fritz Fischer, Sebastian Haffner és Hans-Ulrich Wehler

Abstract

Leftist Interpretations of „German World Policy” in German Historiography: Fritz Fischer, Sebastian Haffner and Hans-Ulrich Wehler

Since *Mein Kampf* no book has had as much impact on German society as Fritz Fischer's *Griff nach der Weltmacht* (1961), which sparked one of the greatest historical debates of the 20th century. Fischer's book, which criticizes „German world politics” proved continuity between the aggressive policies of the Second (1871–1918) and Third Empire (1933–1945), so National Socialism cannot be considered a simple „accident” in German history. Sebastian Haffner joined this discourse with his monograph *The Seven Deadly Sins of the German Empire in the First World War* (1964) as did Hans-Ulrich Wehler with his book and university textbook, *Bismarck und der Imperialismus* (1969) and *Das deutsche Kaiserreich, 1871–1918* (1973). The study shows through three smaller „case studies” the emergence of a new German historiography that stands for „social liberal democracy” and is critical of the German past and perceives historiography as a critical science.

Keywords: German World Policy; Historiography; Fritz Fischer; Sebastian Haffner; Hans-Ulrich Wehler;

„Ha igaz [...], akkor az olyan szörnyűséges, hogy még elhinni is vonakodom” – így fakadt ki a német történészek doyenje, az első világháborús veterán, Gerhard Ritter, amikor Fritz Fischer ismertette a Németország első világháborús felelősségét hangsúlyozó, a Második Birodalom külpolitikáját kíméletlenül bíráló téziseit a nyugatnémet történészek 1964-es kongresszusán.² Kevés történettudományi munka váltott ki akkora vitát, mint Fritz Fischernek az 1961-ben – az Eichmann-per felfokozott légkörében – megjelent, az első világhábo-

¹ Historian. ELTE, Budapest. csunderlik.peter@btk.elte.hu

² Dr. Joachim PETZOLD: *A nyugat-német történészkongresszus vitája az első világháborúbeli hadicélekről*. Századok, 1965. 1261.

rú alatti német háborús célokat ismertető *Griff nach der Weltmacht* című könyve.³ Két német nemzedék háborodott fel azon, hogy nem elég a második világháború kirobbantásának súlyos terhe, de a Nagy Háború világhalhéját is Németországnak kell elvinnie.

Egyetlen országot és népet sem diszkreditált történetének olyan rövid periódusa, amennyire a németeknek kellett szégyenkezniük a nemzetiszocializmus tizenkét esztendeje, és az az alatt elkövetett, felfoghatatlan szörnyűségek miatt: hiszen a toposz szerint Európa első számú „*kultúrnemzete*” hozta létre a haláltáborokat. Azért, hogy a németek ne csak lehajtott fejjel járhassanak a világban, az 1945 utáni német múltfeldolgozás – legalábbis az 1949-ben létrejött NSZK-ban – azzal a stratégiával élt, hogy a német történelem folyamatát diszkontinuusnak nyilvánította, és mintegy kimetszette és karanténba zárta az 1933–1945 közti időszakot. E szerint a német társadalmi-politikai fejlődés „*normális*” volt egészen addig, amíg a gazdasági világválság következményeként „*politikai banditák*” – a nemzetiszocialisták – nem jutottak hatalomra, akik belekényszerítették, de minimum belevitték a megvezetett német népet a már emlegetett szörnyűségekbe.⁴

Ám miután a bűnösöket elítélték és megbüntették a nürnbergi perben, nincs akadálya, hogy a németek újra megbecsült „*európaiak*” legyenek – ebben állt az Adenauer-korszak emlékezetpolitikai mesterterve. És a nyugatnémetek fölöttébb nagy hatékonysággal rehabilitálták magukat: az NSZK 1954-ben labdarúgó-világbajnok lett, 1955-ben fölvtették a NATO-ba, 1957-ben pedig Adenauer megkötötte az Európai Gazdasági Közösség létrehozásáról szóló római szerződést. A német „*gazdasági csoda*” miatt pedig úgy tűnt, hogy ami a második világháborúban nem sikerült fegyverekkel, az sikerül a márka milliárdokkal: Európa (legalábbis annak nyugati fele) német „*uralom*” alá kerül. Egyes baloldali értelmiségiek ugyan aggodalommal figyelték az egyre növekvő német önbizalmat és az időnként

³ Fritz FISCHER: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland, 1914–1918*. Droste, Düsseldorf, 1961. – Fischer könyvét nem adták ki Magyarországon.

⁴ Az Adenauer-korszak emlékezetpolitikájáról: ROMSICS Gergely: *A Harmadik Birodalom hosszú árnyéka – A hitleri örökség feldolgozása a demokratikus Németországban*. Rubicon, 2005/4–5., 4–9. Mary FULBROOK: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Helikon, Budapest, 2001. 77–116. BRAUN Róbert: *Holocaust, elbeszélés, történelem*. Osiris, Budapest, 1995. 74–87.

Bonnból hallatszó agresszív hangokat, amelyekből arra lehetett következtetni, hogy az NSZK akár egy – természetesen amerikai, brit és francia támogatással megvívandó – háború kirobbantását is vállalná a német újraegyesítés érdekében (az integrációs politika mellett ugyanis a Hallstein-doktrína, az NDK el nem ismerése adta az Adenauer-korszak külpolitikájának esszenciáját).⁵ A gyanakvókat azonban azzal intették le, hogy nem kell félni, mert a „nemzetiszocializmus” csak egy „üzemi baleset” volt.

Ekkor bombaként robbant egy hamburgi történész, Fritz Fischer (1908–1999) *Griff nach der Weltmacht – Die Kriegspolitik des Kaiserlichen Deutschland, 1914–1918* (A világhatalom felé – A császári Németország háborús politikája, 1914–1918) című, több mint hétszáz oldalas munkája. A *Mein Kampf* óta nem volt könyvnek akkora hatása a német társadalomra, mint a 20. század egyik legnagyobb történészvitáját kirobbantó Fischer-monográfiának.⁶

Pedig Fritz Fischer egy zsurnalizmustól mentes, régi iskolás történész volt, aki pályája elején a német egység „kiszémet” útját ideálnak tartó, Bismarck idején létrejött német nemzeti történetírás, a kései historizmus képviselőjeként indult. 1938-ban belépett a nemzetiszocialista pártba, utóbb a hagyatékából számos antiszemita írás is előkerült. A fordulatot második világháborús hadifogsága okozta a pályáján: mire 1947-ben szabadult, magában már hozzákezdett a német történelem revízió alá vételéhez, „sikertörténet” helyett már „kudarctörténetben” gondolkodott, hasonlóan a német historizmus legnagyobb élő mesteréhez, a *Die deutsche Katastrophe* (A német katasztrófa) című átértékelését 1946-ban megjelentető Friedrich Meineckéhez.⁷

Az 1961-es „botránykönyv” alapját az a második világháború végén elhurcolt levéltári anyag jelentette, amely 1956-ban került vissza Moszkvából az NDK-beli Potsdamba.⁸ Az előkerült dokumentumok

⁵ A „nyugatnémet újrafegyverkezéstől” való félelem lenyomata Paul Herbert Freyer eredetileg 1970-ben megjelent könyve a második világháborús német tengeralattjáró-flottáról (és annak utóéletéről): P. H. FREYER: *Halál a tengereken. A fasiszta Németország tengeralattjáró-flottája a második világháborúban*. Kossuth, Budapest, 1973.

⁶ A Fischer-könyv fogadtatásáról: „Egy bombaként ható könyv” - Beszélgetés Konrad H. Jarausch történésszel a kizárólagos német felelősség tézise körüli vitákról. IN: Stephan BURGDORFF – Klaus WIEGREFE (szerk.): *Az első világháború. A 20. század őskatasztrófiája*. Napvilág, Budapest, 2010. 236–241.

⁷ Meinecke pályájának fordulatairól: E. H. CARR: *Mi a történelem?* Osiris, Budapest, 1995. 37–38.

⁸ Fritz FISCHER: *Germany's Aims in the First World War*. W. W. Norton, New York,

közül Bethmann-Hollweg kancellár 1914. szeptember 9-i, a német háborús célokat rögzítő, ún. „szeptemberi programja” volt a legjelentősebb, amely szerint az volt Németország szándéka, hogy kiüsse Franciaországot a nagyhatalmak közül, megszállja Belgiumot, visszaszorítsa Oroszországot, továbbá kolonizálható keleti területeket nyerjen és német gazdasági uralom alatt szervezze meg Közép-Európát. Az NDK-ban is kutató Fischer számára a „szeptemberi program” kézzelfogható bizonyítékot jelentett, hogy tarthatatlan a német történészek körében addig uralkodó nézet, amely szerint Németország csak önvédelmi háborút folytatott 1914 és 1918 között, miután belekényszerítette abba a körülötte szoros gyűrűt fonó Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország.

A Fritz Fischernél egy nemzedékkel idősebb történészek, az első világháborúban harcoló veteránok, mint Gerhard Ritter és Egmond Zechlin személyes sértésnek vették Fischer tézisé, miképp azok a felháborodott olvasók is, akik leveleikkel elárasztották a *Die Zeit* és a *Spiegel* szerkesztőségét. A Bundestag elnöke, a kereszténydemokrata Eugen Gerstenmaier személyesen kelt ki a történész állítása ellen, amely implicite azt tartalmazta: nem igaz, hogy a Harmadik Birodalom létrejötte csak „üzemi baleset” volt, mert a világhatalmi törekvések, az agresszív militarizmus jellemezték a Második Birodalom időszakát is. A botrány akkor hágott tetőpontjára, amikor a nyugatnémet kormányzat nem engedélyezte a Goethe Intézetnek, hogy támogassa Fischer amerikai kiutazását.⁹ A német történész ezért végül amerikai pénzen utazott ki az USA-ba, hogy ott ismertesse tézisé. Munkáját 1967-ben publikálták angolul *Germany's Aims in the First World War* címmel.

Fischer és ellenfelei legnagyobb összecsapására az 1964. októberi nyugatnémet történészkongresszuson került sor, a nyugat-berlini Freie Universität nagyelőadójában, kétezer fős közönség előtt. Mivel Fischer tézise maximálisan illeszkedett abba az ideológiai-politikai konstrukcióba, amely fenyegetésként azonosította az NSZK felvételét a NATO-ba (azaz kontinuitást tételezett a Második Birodalom, a Harmadik Birodalom és az NSZK között), kiadós konferenciabeszámolót közöltek a vitáról a *Századokban*. Hangsúlyozták, hogy a nyugatnémet „polgári történész” elfogulatlan kutako-

1967.xxii-xxiii.

⁹ „Egy bombaként ható könyv” (2010): 239.

dásai során olyan eredményekre jutott, „amelyeket eddig csak az NDK-ból és a szocialista táborból lehetett hallani, és amelyek által a bonni állam uralkodó körei mélyen találva érezték magukat”.¹⁰ Ahogy Richard J. Evans megfogalmazta – aki Fritz Fischer ajánlásának köszönhetően kutathatott az 1970-es években az NDK-ban –, a szocialista országokban a történészeknek három kategóriája létezett: „szocialista” történészek, „burzsoá” történészek és „burzsoák, akik próbálnak objektívek lenni”. Fritz Fischer az utóbbiak közé tartozott.¹¹

A historiográfiai dokumentumként olvasandó beszámoló szerint Fritz Fischer hangsúlyozta: „hamis ellenfeleinek az az állítása, hogy a német imperializmus az első világháborút annexiós tervek nélkül kezdte el. Ellenkezőleg: mindaz, amire 1914–1918 között törekedtek, logikusan következett a német politika háború előtti célkitűzéseiből, hiszen maga a háború már csak az azt megelőző politika folytatása volt más eszközökkel. Ennek folytán szó sem lehet arról, hogy a német kormány büntelen volt a háború kirobbantásában. Ellenkezőleg! A sarajevói merényletet és Ausztria–Magyarország Szerbiával való konfliktusát a német állam céltudatosan arra használta fel, hogy háborút provokáljon a központi hatalmak és Oroszország, illetve Franciaország között abból a célból, hogy ez a háború megnyissa a Németország világ-hatalmához vezető utat.”¹²

Fritz Fischer a későbbiekben továbblépett, és míg 1961-es könyvében csak azt állította, hogy Németországot terheli a legnagyobb felelősség az első világháború kitöréséért, 1969-es *Krieg der Illusionen* (Az illúziók háborúja) című kötetében¹³ már egyenesen azt állította, hogy a vilmosi Németország készült a világháborúra, és tudatosan robbantotta ki azt. Bár Fischernek ezt az állítását az első világháború kutatói ma már túlzásnak tartják, ennek ellenére lényegében az új, demokratikus, a Németország történetében kontinuus struktúrákat vizsgáló német történetírást teremtette meg ez a hazájával szemben kíméletlenül kritikus professzor. Ahogy Ernst Breisach összegezte historiográfiai jelentőségét: „Fritz Fischer [...] munkája aligha tekinthető

¹⁰ PETZOLD (1965): 1262.

¹¹ *Interjú Richard J. Evanszel.* The Historical Society of Israel, 2013. április 25. <https://www.richardjevans.com/career/historical-society-israel/> (Letöltés: 2021. november 20.)

¹² PETZOLD (1965): 1260.

¹³ Fritz FISCHER: *Krieg der Illusionen: Die deutsche Politik von 1911 bis 1914.* Droste, Düsseldorf, 1969. – Angolul: Fritz FISCHER: *War of Illusions. German Policies from 1911 to 1914.* W. W. Norton, New York, 1975.

úttörőnek a történetelméletben, mégis olyan rést ütött, amelyen keresztül a sokkal radikálisabb reform szelleme hatolhatott be. A reform legfontosabb jellemzői közé tartozott, hogy az egyén történelmi szerepe helyett a nagy ívű strukturális erők jelentőségét hangsúlyozták; az életrajzok leértékelődtek, az egyes emberek életének csak a társadalmi, gazdasági és politikai struktúrák rendszerébe integrálva tulajdonítottak jelentőséget”.¹⁴

Így lett egy kimért, régi iskolás, meglehetősen konvencionális oktató a hosszú hajú, szakállas, farmernadrágos, az addigi német múlttal szakítani akaró 1968-as fiatalság egyik hőse. Utóbbi elmondható Sebastian Haffnerről is, aki ízig-vérig poroszként lett az 1960-as évekbeli diákmozgalmak támogatója.¹⁵

A Fischer-vitába és vilmosi Németország háborús felelősségéről szóló diskurzusba illeszkedik az első világháborúról valaha írt egyik legokosabb könyv, Sebastian Haffner *A Német Birodalom hét főbűne az első világháborúban* című, eredetileg 1964-es, a világháború kitörésének 50. évfordulóra megjelent, kíméletlenül önkritikus és egyetlen délután kiolvasható könyvecskéje.¹⁶ Ebben Haffner a német politikai és katonai vezetés hibás döntéseit gyűjtötte össze és vizsgálta meg a nyugatnémet intellektuális élet Fischer-vita által „felforrósított” légkörében.

A Német Birodalom hét főbűne az első világháborúban máig nem vesztett erejéből, nem csak a szerző intellektuális nagyságának köszönhetően, hanem annak is, hogy Sebastian Haffner (1907–1999) nem „céhes” történész volt, hanem jogi végzettséggel bíró újságíró, több hazája történetével foglalkozó könyv, például a John Lukacs által oly sokra tartott Hitler-kismonográfia, a szintén egészen inspiratív *Megjegyzések Hitlerhez (Anmerkungen zu Hitler, 1978)* szerzője.¹⁷

Napóleon szerint két szakma van, amelyben az amatőr sokszor legyőzi a hivatásost, az egyik a prostitúció, a másik a hadvezetés. Az

¹⁴ Ernst BREISACH: *Historiográfia*. Osiris, Budapest, 2004. 391.

¹⁵ Sebastian Haffner önéletrajzi jellegű, posztumusz munkája fiatalkoráról magyarul: Sebastian HAFFNER: *Egy német története – Emlékeim (1914–1933)*. Európa, Budapest, 2014. Vallomásszerű Poroszország-története: Sebastian HAFFNER: *Poroszország egy porosz szemével*. Európa, Budapest, 2010.

¹⁶ Sebastian HAFFNER: *Die sieben Todsünden des deutschen Reiches im Ersten Weltkrieg*. Nannen, Hamburg, 1964. – Magyarul: Sebastian HAFFNER: *A Német Birodalom hét főbűne az első világháborúban*. Európa, Budapest, 2008.

¹⁷ Magyarul: Sebastian HAFFNER: *Megjegyzések Hitlerhez*. Európa, Budapest, 2002. – John Lukacs a Haffner-könyv helyéről a Hitler-recepcióban: John LUKACS: *A történelmi Hitler*. Európa, Budapest, 1998. 39–40.

előbbi talán nem igényel magyarázatot, de a hadvezetéssel kapcsolatos napóleoni megállapításhoz tegyük hozzá értelmezésül: ha valaki nem a katonai akadémián tanult klisékben gondolkodik, nagyobb eséllyel lepheti meg egy váratlan húzással ellenfelét. A „kívülálló” Haffner is váratlan húzások sorozatát mutatta be, amikor könyvében végiggondolta, milyen hibák vezettek Németország 1918-as vereségéhez. (Haffner „főbűnökről” beszélt a dramatizáló hatás kedvéért, noha tudjuk, hogy a háborúban a hibáknak súlyosabb következményeik szoktak lenni, mint az elkövetett bűnöknek.)

A német értelmiségi szerint a vilmosi Németország által elkövetett első hiba – az „ösbűn”, amelyből a többi is következett – a *bismarcki politikával való szakítás* volt.¹⁸ Az 1871-es egyesítéssel Németország Európa legerősebb és a legdinamikusabban fejlődő ország lett, de ahelyett, hogy vezetői mérsékletet tanúsítottak volna, „minden igyekezetükkel azon voltak, hogy felborítsák a status quót [...] Európa leggazdagabb és legerősebb országa elégedetlen volt és izgága”.¹⁹ II. Vilmos elbocsátotta Bismarckot és meghirdette a „német világpolitikát”. A császár a tábornokaira hallgatott, és nem a kancellárra, aki még tudta, hogy élete főművét, az egyesült Németországot egy világkonfliktus könnyen összeroppanthatja, ezért nem kell egy „német gyarmatbirodalom” fantomját hajszolni, felesleges összeütközésbe kerülni Angliával, mikor – ahogy Bismarck kifejezte – Németország Afrikája Európában van.

Németország azonban a nyugodt építkezés és évről évre erősödés helyett „butaságból”, „hiúságból” és „felelőtlenül” kirobbantotta az első világháborút – állította Haffner, aki második hibaként a *Schlieffen-terv alkalmazását* jelölte meg.²⁰ Az akkor már régen halott vezérkari főnök, Alfred von Schlieffen „mestertervét” követve ugyanis Németország Belgiumon keresztül támadta meg Franciaországot, megsértve ezzel a kis ország Anglia által garantált semlegességét, bevonva ezzel a konfliktusba a „tengerek urát”. Haffner szerint a később legkeményebb ellenfélnek bizonyuló Anglia semleges maradt volna, ha Németország nem rohanja le Belgiumot. A Schlieffen-terv alkalmazásával Németország „a bizonytalan siker érdekében a biztos rosszat vállalta fel”.²¹

Azonban ekkor még semmi sem lett volna veszve, ha Németor-

¹⁸ Sebastian HAFFNER (2008): 9–27.

¹⁹ Uo. 150.

²⁰ Uo. 29–49.

²¹ Uo. 43.

szág *nem lesz „zsákmányai” foglya*. Ez akadályozta meg, hogy 1916-ban – még előnyös feltételekkel – békét kössön, mivel ez esetben le kellett volna mondania az addig megszállt Belgiumról, az észak-franciaországi és a keleti területekről. A német vezetés azonban inkább a háború folytatását, a „*dupla vagy semmi*” kockázatát választotta – mutatott rá a harmadik hibára Haffner.²²

Katasztrofális – bizonyos szempontból a legsúlyosabb – hiba volt a negyedik, a *korlátlan tengeralattjáró háború meghirdetése*.²³ A korlátlan tengeralattjáró-háború ugyanis jogalapot adott az addig távol maradó USA-nak, hogy a „*civilizáció védőjeként*” – és nem a saját befektetései behajtójaként – küldje csapatait Európába. A félelmetes *U-Boot*-okat ugyanis nem volt nehéz a „*német militarizmus*”, a technikával párosult gonoszság szimbólumának megtenni. A tengeralattjáró ugyanis egyszerre volt tökéletesen összerakott szerkezet, az ész és a technika diadala, ugyanakkor azzal, hogy a tengeralattjáró „*gyárilag*” alattomosan támadt, az elsüllyesztett hajók legénységét és utasait pedig szükségszerűen ítélte halálra, szinte kínálta magát, hogy a „*gonoszság*” jelképe legyen. Perfekcionizmussal párosuló gonoszság: van ennél rosszabb scenárió? És ezt találhatta meg az antant propagandája a német tengeralattjárókban, ezzel egyszersmind igazolva is Németország háború utáni példás megbüntetésének jogosságát.

Ötödik bűnként – ahogy Haffner nevezi – *Oroszország „bolsevizálását”*, a „*világforradalommal*” űzött „*játékot*” jelölte meg a német szerző.²⁴ Úgy vélem, ez kakukktojás a könyvben felsoroltak között, hiszen a bolsevikok támogatását egy kiválóan sikerült akciónak nevezhetjük – legalábbis rövidtávon mindenképp. A „*bajkeverő*” Lenin hazasegítése Oroszországba és a bolsevikok kampányának márka milliókkal történő finanszírozása teljes mértékben beváltotta a német vezetés ezzel kapcsolatos reményeit. Oroszország kilépett a háborúból, még ha ezzel Németország – amelynek szerepét ez ügyben Haffner el is túlozza – „*ki is engedte*” a „*kommunizmus szellemét a palackból*”, hogy később bejárja fél Európát. Haffner vélhetően azért jelölte meg hibaként a bolsevikok támogatását, mivel az 1960-as évekből, egy kettészakított Németország perspektívájából tekintett vissza az 1917-es eseményre.

²² Uo. 51–70.

²³ Uo. 71–89.

²⁴ Uo. 91–108.

A lehetőséggel azonban nem tudott élni Németország. Haffner szerint a német hadvezetés felfoghatatlan hibát követett el, mikor a breszt-litovszki béke után, „a kétfrontos háború terhétől megszabadulva” nem dobta át addig keleten harcoló haderejét a nyugati frontra, az amerikai csapatok megérkezése előtti döntő támadás, az 1918-as „tavaszi offenzíva” támogatására, hanem Németország inkább a Baltikumtól a Kaukázusig meghódoltatott területeket igyekezett kizsákmányolni és nagysándori kalandokba bocsátkozott, hogy egyfajta – megőrizhetetlen – „vazallus-impériumot hozzon létre”.²⁵ Pedig a keleti erők töredékének átcsoportosításával talán még meg lehetett volna nyerni a háborút, de Németország nem tette, mert nem állt a realitások talaján.

A hetedik, az igazán halálos bűn pedig „az ész és értelem meghátrálása volt” – ítélte el az apák nemzedékét Haffner, vagyis az, hogy a német elit nem ismerte el a világháborús vereséget és inkább a „törődőfés-elméletbe”, az antiszemita bűnbakképzésbe menekült: ez az út ugyanis az igazi pokol, a második világháború felé vezetett.²⁶ „A németek nem akarták megérteni, hol hibáztak az első világháborúban, ezért egy második változatban, Hitlerrel is végig kellett csinálniuk a tragédiát” – konkludált Haffner.²⁷

A Német Birodalom hét főbbüne az első világháborúban történést és nem történést egyként gondolkodni bátorít. Sebastian Haffner egy egészen kegyetlen, önleszámoló könyvet írt, amely – noha erősen kötődött a baloldali értelmiségnek az 1960-as évekbeli, az NSZK újra felfegyverkezésétől és refaszizálódásától való félelméhez, tudniillik, hogy a Német Szövetségi Köztársaság vezetői újra elkövetik elődeik hibáit – menten klasszikussá, és ennél fogva kortalanná vált.

Haffner bármennyire is kritikus volt a birodalmi politikával, Poroszország múltjára szentimentális elfogultsággal tekintett. Szemben az egy nemzedékkel fiatalabb, igazi hatvannyolcas, edzőcipős professzorral, a kíméletlenül analitikus Hans-Ulrich Wehlerrel, aki nem esztétizálta a porosz junkereket – amire szép példa Theodor Fontane *Tóparti kastély* című 1898-as regénye²⁸ –, hanem hangsúlyozta, hogy az önsorsrontó „világpolitika” meghirdetésében milyen nagy szerepet játszott a keleti földbirtokosok agrárlobbija. Wehler a harmincéves

²⁵ Uo. 109–126.

²⁶ Uo. 127–146.

²⁷ Uo. 147.

²⁸ Magyarul: Theodor FONTANE: *Tóparti kastély*. Európa, Budapest, 1965.

korában, szívrohamban az USA-ban elhunyt, és évtizedekre elfelejtett német történész, Eckart Kehrnek a „belpolitika primátusáról” szóló, a historista német történettudományban eretneknek számító koncepcióját vette át, amelyet Kehr a német flottaprogram gazdasági, társadalmi és belpolitikai okait kimutató 1931-es könyvében (*Schlachtflottenbau und Parteipolitik 1894–1901*), valamint esszéiben fejtett ki. Az amerikai progresszivisták méltatójától, Charles A. Beardtól,²⁹ valamint A. J. P. Taylortól eltekintve – utóbbi beépítette Kehr nézeteit a *The Course of German History* című, 1945-ben megjelent Luthertől Hitlerig típusú germanofób Németország-történetébe³⁰ – szinte alig ismerték Kehr, amíg Hans-Ulrich Wehler 1965-ben *Der Primat der Innenpolitik* címmel ki nem adott egy válogatást Eckart Kehr műveiből, amit egy alapos bevezető tanulmánnyal is el látott.³¹ (Az amerikai kiadás szerkesztője az angolszász világ egyik legelismertebb Németország-szakértője, Gordon A. Craig volt.)³² A „belpolitika primátusának” tézise Fritz Fischerre is hatással volt.

Kehr nézete szerint a „világpolitika” meghirdetése részben a társadalmi feszültségek levezetésére szolgált, és a munkásmozgalommal szemben összeháró nagytőkések és nagybirtokosok nászának eredménye, a flottatörvény pedig a hozomány volt ebben a házasságban. A német nehézipar nagytőkésai az érdekeikkel szemben elfogadták a gabonavámok felemelését, cserébe a hagyományosan kelet felé tájékozódó junkerek támogatták a flottaprogramot, amely a csatahajók gyártásának állami megrendelésével óriási profithoz juttatta a nehézipart.³³

²⁹ L. Arthur Lloyd SKOP: *The Primacy of Domestic Policies: Eckart Kehr and the Intellectual Development of Charles. A. Beard*. History and Theory. Vol. 13. N° 2. May 1974. 119–131. – Az amerikai progresszivisták történetírói irányzatról: Richard HOFSTADTER: *The Progressive Historians*. Turner, Beard, Parnington. Knopf, New York, 1968.

³⁰ A. J. P. TAYLOR: *Accident Prone, or What Happened Next*. IN: A. J. P. TAYLOR: *From Napoleon to the Second International. Essays on Nineteenth-Century Europe*. Edited with an Introduction by Chris WRIGLEY. PenguinBooks, London, 1995. 12. – Taylor magyarul nem olvasható Németország-története: A. J. P. TAYLOR: *The Course of German History. A Survey of the Development of Germany Since 1815*. Hamish Hamilton, London, 1946.

³¹ Eckart KEHR: *Der Primat der Innenpolitik. Gesammelte Aufsätze zur preußisch-deutschen Sozialgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert*. Herausgeben und eingeleitet von Hans-Ulrich Wehler. Walter de Gruyter & Co., Berlin, 1965.

³² Eckart KEHR: *Economic Interest, Militarism, and Foreign Policy. Essay on German History*. Edited and with an Introduction by Gordon A. CRAIG. University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London, 1977.

³³ L. Eckart KEHR „*Anglophobia and Weltpolitik*”, „*Class Struggle and Armament Policy in Imperial Germany*” és „*The Social and Financial Foundations of Tirpitz's Naval*

A flottaprogramjával a vilmosi Németország azonban alapjaiban sér-tette Nagy-Britannia pozícióit, márpedig „Thuküdidész csapdája” szer-int az ilyen érdekellentétek nyomasztó többségben vezettek háborús konfliktushoz Athén és Spárta peloponnészoszi háborúja óta.³⁴ Wehler ezt az értelmezést – amelyet Wolfgang J. Mommsen „szocio-imperializmusként” kategorizált az imperializmuselméleteket elemző historiográfiai munkájában³⁵ – *Bismarck und der Imperialismus* című 1969-es,³⁶ illetve a *Das deutsche Kaiserreich, 1871–1918* című 1973-as, hamar kultuszstátuszba kerülő egyetemi tankönyvében fejtette ki.³⁷ (Sajnos egyik művét se fordították magyarra.)

Wehler emblematikus történésze lett a hazája múltjával szemben kri-tikus, a történelmet kritikai tudományként felfogó, „egy szociális beállítottságú liberális demokrácia mellett” kiálló „új generációnak”.³⁸ A Második Császárság-történetének bevezetésében szereplő idézet nagy hatással volt rám történészként és oktatóként: „Nem tudom elégszer hangsúlyozni, hogy [a könyoben] számos mondatot és ítéletet szándékosan élesen fogalmaztam meg, azzal a céllal, hogy felrázják az olvasót, reflexióra ösztönözzenek és hogy ellenkezést váltsanak ki [...] Ez azt is jelenti, hogy néhány ítélet csak hipotézis, amelyeket a további kutatásoknak megerősítenie vagy cáfolnia kell.”³⁹

Fischer, Haffner és Wehler 1960-as évekbeli megállapításait két generáció történészei árnyalták azóta.⁴⁰ De az általuk kiváltott meg-termékenyítő viták mutatják, mennyire fontos, hogy egy történész ne féljen a merész, provokatív tézisek megfogalmazásától.

Propaganda” című tanulmányait: Eckart KEHR (1977): 22–96. – Illetve Taylor össze-foglalását: A. J. P. TAYLOR (1946): 151–152.

³⁴ Vö. Graham ALLISON: *Destined For War: Can America and China escape Thucydides’s Trap?* Houghton Mifflin Harcourt, Boston-New York, 2017.

³⁵ Wolfgang J. MOMMSEN: *Theories of Imperialism*. University of Chicago Press, Chicago, 1982. 95–99.

³⁶ Hans-Ulrich WEHLER: *Bismarck und der Imperialismus*. Kiepenhauer&Witsch, Köln, 1969.

³⁷ Hans-Ulrich WEHLER: *Das deutsche Kaiserreich, 1871–1918*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 1973.

³⁸ Georg G. IGGERS: *A német történelemfelfogás Herdertől napja-inkig*. Gondolat, Budapest, 1988. 433–434. – Hans-Ulrich Wehler életrajzát l. Paul NOLTE: *Hans-Ulrich Wehler: Historiker und Zeitgenosse*. C. H. Beck, München, 2015.

³⁹ Fordítás az angol kiadásból: Hans-Ulrich WEHLER: *The German Empire, 1871–1918*. Berg, Oxford-New York, 1997, 6.

⁴⁰ L. Volker R. Berghahn historiográfiai bevezetőjét a *Sonderweg*-téziszről és annak kritikájáról: Volker R. BERGHAHN: *Imperial Germany, 1871–1918. Economy, Society, Culture and Politics*. BerghahnBooks, New York-Oxford, 2005, xi–xvii.

Szilágyi Gábor¹

A vilmosi Weltpolitik a mai német történetírásban – két példa alapján

Abstract

The Wilhelminian Weltpolitik in the Contemporary German Historiography – Two Examples

The article compares books written by two scholars dealing with Wilhelm II's *Weltpolitik* before the First World War. Heinrich August Winkler's works, published in 2000, remain within the framework which German historians had been elaborating for decades, pointing out the domestic reasons (internal frictions between agrarians and industrians, workers' movement etc.) of offensive foreign policy. Andreas Rödder's approach from the late 2010s focuses more on images and perceptions of Germans and German policy in and outside of Germany. Seen from today, Rödder's work delivers a more plausible analysis of the international relations before the First World War; however, he also tends to homogenize the era and seems to neglect minor changes or developments within the scrutinized period.

Keywords: Wilhelm II; Germany 1890–1914; Weltpolitik; Imperialism; Historiography;

Németország jelenkori történetének szinte minden fázisában akad bőségesen neuralgikus pont, amely mind a történettudomány, mind a közvélemény berkeiben sebeket tép fel, a velük kapcsolatban lefolytatott viták gyakran igen hevesek, és nemritkán a média nyilvánossága előtt zajlanak. Több példa említhető annak kapcsán is, hogy egy már „letárgyaltnak” tűnő kérdés újra kritika tárgya lesz, újabb nézeteltéréseket gerjeszt. Az egyik ilyen példa a 19–20. század fordulójától az első világháborúig folytatott offenzív külpolitika, az ún. *Weltpolitik*, amelyet sokáig – az 1960-as években lezajlott, Fritz Fischer publikációi² által kiváltott vita nyomán – egyértelműen a háború kirobbanásának el-

¹ Historian. Office of the Committee of National Remembrance, Budapest, gabor.szilagyi@neb.hu

² FISCHER, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/1918*. Droste, Düsseldorf, 1961., illetve FISCHER, Fritz: *Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*. Droste, Düsseldorf, 1969.

ső számú felelősének tekintett a német történészi szakma és a közvélemény. A 2014-es centenáriumot kevéssel megelőzően megjelent, Christopher Clark ausztrál történész által jegyzett monográfia,³ amely a német külpolitikát a felelősök *egyikeként* nevezte meg – több más (nagy)hatalmi törekvés mellett –, ezért súlyos kritikát váltott ki Németországban. A bírálatok azonban nem elutasításhoz vezettek, mutatkozott megtermékenyítő hatás is.

E tanulmány nem törekedhet a vilmosi *Weltpolitik* historiográfiájának teljes körű (akár szinkron, akár diakron módszerrel ábrázolt) bemutatására. Ehelyett két, reprezentatívnek tekinthető történészi összefoglalót igyekszik jellemezni. Nem a leginkább vitatott munkákról szól, sokkal inkább olyanokról, amelyek a mindenkori viták nyomán kialakult, letisztult képet kívánnak közvetíteni, mégpedig az új- és jelenkori német történelem egészét átfogóan. A Fischer-vita nyomán uralkodóvá vált felfogás képviselőjének Heinrich August Winkler szintézise tekinthető,⁴ a legutóbbi történetírói tendenciák pedig Andreas Rödder munkájában⁵ tükröződnek. A nézetkülönbségeket három kérdéskör vizsgálata alapján igyekszik felmutatni a tanulmány: elsőként a *Weltpolitik* genezise, mindenekelőtt az okok meghatározása releváns, a második probléma a vilmosi Németország külpolitikájának főbb cezúrái, esetleges szakaszolása, végül az 1914-gyel, az első világháború kitörésével kapcsolatban tett megállapítások összevetése következik.

A két szerzőről és műveikről általában

Heinrich August Winkler (1944–) Kelet-Poroszországban született, mindkét szülője tudományos fokozattal rendelkező történész volt. Az előrenyomuló szovjet csapatok elől özvegy édesanyja fiával együtt Dél-Németországba menekült, Winkler így Ulmban tette le az

³ CLARK, Christopher: *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*. Allen Lane, London etc., 2012. Németországban 2013-ban jelent meg. A magyar kiadás: *Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé*. Park, Budapest, 2015.

⁴ WINKLER, Heinrich August: *Der lange Weg nach Westen. Bd. 1: Deutsche Geschichte vom Ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik*. Beck, München, 2000. A magyar kiadás címe: *Németország története a modern korban I*. Budapest, Osiris, 2005.

⁵ RÖDDER, Andreas: *Wer hat Angst vor Deutschland? Geschichte eines europäischen Problems*. S. Fischer, Frankfurt am Main, 2018.

érettségi vizsgát. Később történelmet és politikatudományt hallgatott a münsteri, a heidelbergi és a tübingeni egyetemen, utóbbi helyen doktori fokozatot is szerzett. 1970-ben a nyugat-berlini Freie Universität professzora lett, 1972-ben a freiburgi egyetemen kapott katedrát. A német újraegyesítés után újra Berlinbe került, ekkor a Humboldt Egyetemen lett professzor, 2007-ben emeritált. Történeti „specialitása” a nagy összefoglaló művek írása, legismertebb munkái többkötetes összefoglalók. Az első ilyen a weimari köztársaság munkásmozgalmát mutatta be,⁶ ezt az ezredfordulón az alább tárgyalt szintézis követte, azóta pedig a nyugati világ kezdetektől napjainkig tartó történetéről írott művét publikálta.⁷ Munkásságát illetően megállapítható, hogy hajlamos a teleológiára, gyakran a végük felől közelít az általa vizsgált történelmi folyamatokhoz – ez különösen így volt a weimari korszakról írt műveiben, de az alább bemutatott kötetben is akadnak rá példák. Winkler a tudományos szférában aktív elsősorban, de nem titkolja politikai elkötelezettségét sem: 1962 óta a szociáldemokrata párt tagja (miután kilépett a Kereszténydemokrata Unióból).⁸

Andreas Rödder (1967–) a bonni, a tübingeni és a stuttgarti egyetemeken hallgatott történelmet és germanisztikát, majd Bonnban doktorált. 1994-től Stuttgartban oktatott, 2005-től pedig Mainzban professzor. Kutatási területe kezdetben a viktoriánus kori angol konzervativizmus volt, majd a weimari Németországgal foglalkozott kiemelten, legutóbbi publikációi pedig – az alább elemzett kötet mellett – a jelenkori történelem globális problémáival, illetve a konzervativizmus aktuális kihívásaival foglalkoznak.⁹ A Kereszténydemokrata Unió tagja.¹⁰

⁶ WINKLER, Heinrich August: *Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik*. 3 Bände. Dietz, Berlin u. a., 1984–1987.

⁷ WINKLER, Heinrich August: *Geschichte des Westens*. 4 Bände. C. H. Beck, München, 2009–2015.

⁸ Életútjáról lásd BORGOLTE, Michael: *Königsberg–Deutschland–Europa. Heinrich August Winkler und die Einheit der Geschichte. Festvortrag anlässlich des 65. Geburtstages*. Berlin, 2004. <https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/2332/Borgolte.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Letöltés: 2021. június 3.)

⁹ RÖDDER, Andreas: *21.0: Eine kurze Geschichte der Gegenwart*. München, C. H. Beck, 2016.; RÖDDER, Andreas: *Konservativ 21.0. Die Volksparteien in der Defensive*. C. H. Beck, München, 2019.

¹⁰ Életútja a mainzi egyetem honlapján megtalálható: <https://neuestegeschichte.uni-mainz.de/lebenslauf-andreas-roedder/> (Letöltés:

A vizsgált kötetek tartalmának megértéséhez célszerű ismerni megjelenésük hátterét is. Az időben korábbi, 2000-ben publikált Winkler-könyv az 1990-es évek német értelmiségi közfelfogását tükrözi vissza. A mögötte álló tapasztalat nagyjából úgy jellemezhető, hogy Németország az 1990-es újraegyesítés után ugyanolyan nemzetállam lett, mint amilyenek európai szomszédai addig is voltak. Szuverenitása persze továbbra sem volt kizárólagos, de ez a megállapítás nem csak rá volt igaz, hiszen az Európai Unióban nem volt osztatlanul szuverén egyik tagállam sem. Az európai integráció kerekei között működő német nemzetállamot ekkor sokan, így Winkler is, hosszú történeti fejlődés eredményének tulajdonították. Winkler a sokat és sokféleképpen emlegetett „*német külön út*” tézise mellett érvel, állítása szerint 1945-ig a liberalizmushoz való viszonyban mutatkozik meg az eltérő fejlődés, 1945-öt követően pedig a nemzeti kérdésben érhető tetten ugyanez. A fentebb írottakból is következően az 1990-es évek végi helyzetet hajlamos volt egyfajta végcélnek tekinteni. Teleológiai szemlélete mellett szól könyvének alább bővebben elemzett fejezetének címe is: „*Világpolitika és világháború*”. Saját jellemzése szerint műve problémátörténet – a könyv olvasója azonban sokkal inkább találkozik eseményleírásokkal, semmint problémaelemzésekkel. Kronologikus-pozitivisták szemmel olvasva viszont úgy tűnik, Winkler sokat elhagy az ábrázolt korszakok bemutatásából, mert csak az általa lényegesnek tekintett folyamatok leírására fókuszál. Megjegyzendő ezeken túl, hogy Winkler műve végig Németország-központú, szinte kizárólag hazájának viszonyait veszi górcső alá.

Rödder művében a német kérdés történetének elemzésére vállalkozott – a 2018-as megjelenési évet figyelembe véve nem meglepő, hogy e témát választotta. A 2010-es évek tapasztalata (különösen a – hibásan – euróválságnak nevezett folyamat, a 2015-ben kulmináló menekültkérdés, illetve a Brexit) nyomán újra bebizonyosodott, hogy Németország Európában betöltött helye továbbra sem jelöltetett ki véglegesen. Ma is (vagy újra?) élő probléma, hogy Németország pozíciója domináns – vagyis ellenükben nem oldható meg egyetlen kulcskérdés sem –, annyira azonban mégsem, hogy minden esetben keresztül tudná vinni saját akaratát. Rödder ennek következtében elsősorban a Németország és Európa (vagyis a szomszédos nemzetek)

közötti kölcsönhatások történetét elemzi, nem egyedül saját hazájának folyamataira összpontosít.

A Weltpolitik genezise, okai

Winkler könyvének vonatkozó, már idézett című fejezete némileg meglepő felütéssel indít, ugyanis Max Weber idézi, akinek 1895-ös szövege szerint „*Németország egysége olyan fiatalkori csíny volt, melyet a nemzet idős korában követett el, és költségessége miatt inkább nem kellett volna elkövetnie, ha egy német világpolitika lezárásának, nem pedig kiindulópontjának szánta.*”¹¹ A századfordulóra kiteljesedő, offenzív német külpolitika elsődleges okát Winkler e Weber-szöveg gondolatmenetére építve a „*porosz junkerek elleni harc*”-ban, tehát a modernizációért vívott küzdelemben lát(tat)ja. Érvelése a továbbiakban is alapvetően belpolitikai indíttatású – illeszkedve a Fischer-vita utáni évtizedek német történetírásának megállapításaihoz.

A korszak német belpolitikájából Winkler alapvetően két tényezőt emel ki, amelyek az ő olvasatában a megnövekedett külső aktivitást indokolták. Ezek egyike a konzervativizmus – egyébként már az 1880-as évektől tapasztalható – megerősödése volt, ami a gazdaságpolitikai vonalvezetésben is megmutatkozott. Ez utóbbi a növekedő és a piac liberalizációjában érdekelt ipar helyett a főleg Németország keleti részén bázissal rendelkező agrárius köröknek kedvezett inkább, ugyanis – több más európai országhoz hasonlóan – védővámokkal törekedett jobb pozíciókba hozni saját nemzetgazdaságát. Winkler érvelése szerint ennek egyfajta kompenzációja volt a német ipar figyelmének a külső piacok felé terelése. A *Weltpolitik* tehát e nézet szerint egyértelműen a hazai gazdasági érdekellentétek „*tüneti kezelésének*” volt egyik eszköze. Másfelől 1890 után jelentősen átalakult a német pártstruktúra, hiszen újra legálisan működhetett a szociáldemokrácia – az 1878-ban elfogadott szocialistaellenes törvényt ugyanis ekkor már nem újították meg. A winkleri gondolatmenet szerint az offenzív külpolitika a munkásmozgalom megerősödése ellen ható, a nacionalizmust feljebb szító taktikai lépés is volt. A szerző itt analógiát von azzal az első (rövid) német gyarmatosító időszakkal, ami az 1880-as évek közepére tehető. Bismarck ekkor szintén a nacionalizmus megerősítésének szándékával támogatta Délnyugat-

¹¹ WINKLER (2005): 243.

Afrika, Togo, Kamerun, Kelet-Afrika és Új-Guinea megszerzését, e tendenciát azonban már 1886-tól megállította, és lengyelelles lépésekkel kísérletezett ugyanazon cél elérése érdekében.¹²

A belpolitika primátusának emlegetése mellett más okok elsikkadnak Winklernél. Társadalomtörténeti összetevőket nemigen emleget – ilyenként esetleg megemlíthető a nemzedékváltás, azaz egy olyan korosztály felnövekedése, amely már nem elégedett meg az 1870-es évek bismarcki „Németország jóllakott”-felfogásával. Számára sokkal fontosabb volt az a tény, hogy Európa többi nagyhatalma folyamatosan gyarmatosít, hazájuk pedig alulmaradni látszik a világ felosztásáért folyó versenyfutásban. A gazdasági folyamatok (nem a gazdaságpolitika, hanem az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem értendő ezalatt) elemzése sajnos elmarad, így nem derül ki, hogy a vállalati szféra és a politika között milyen kapcsolat állt fenn, mennyire játszottak a vállalkozók kezdeményező szerepet a *Weltpolitik*ban.

Rödder – szemléletmódjához híven – kölcsönhatások és percepciók történetét vizsgálja. Kevésbé a német belpolitikából vezeti le a „világpolitika” igényének kialakulását, mint inkább a Németország világban (Európában) betöltött helyét, szerepét illető felfogás megváltozásában, illetve nem egységesen definiált voltában. Interpretációja szerint Németország Európában „köztes” szerepet volt kénytelen játszani, mert földrajzi helyzete okán fő célja a kétfrontos harc elkerülése kellett, hogy legyen, így sem keleti, sem nyugati szomszédjai számára nem jelenthetett akkora fenyegetést, hogy azok szövetkezzenek egymással ellene. Másfelől – és ez rezonál Winkler generációs érvére – az 1880-as évektől szemtanúi lehettek a németek, ahogy más európai nagyhatalmak egyre nagyobb intenzitással gyarmatosítanak, így számukra az az alternatíva vetődött fel, hogy vagy elfogadják saját presztízsük csökkenését, vagy felvállalják a többi nagyhatalommal való viszály szítását. A többi európai állam Németország-képét illetően Rödder egyfelől Benjamin Disraelit idézi még 1871-ből, aki szerint már az egységes német nemzetállam létrejöttével felborult az európai egyensúly, másfelől hivatkozik rá, hogy többé-kevésbé minden gyarmatosító állam kettős mércét alkalmazott ekkoriban (saját ezirányú tevékenységét civilizatórikusnak állítva be, a többiek terjeszkedését viszont fenyegetésnek megélve).¹³

¹² WINKLER (2005): 243–250.

¹³ RÖDDER (2018): 28., 35–37.

Emellett – kevésbé a *Weltpolitik* közvetlen kiváltó okaként, mint inkább az 1871–1914 közötti periódus általános jellemzőként – Rödder elemzi a különböző Németország-képeket is. Ennek keretei között levezeti, hogy a németek önképét mindvégig a békeszerető nép imázsa uralta, míg szomszédaiak szemében militaristák voltak. Magyarázata szerint a hadsereg kiemelt szerepe Németországban egyértelműen az egység érdekében elért hadisikerekre ment vissza, de elismeri, hogy külső szemlélőnek ez már sok lehetett.¹⁴ (Ezeken túl, az összehasonlítás érdekében figyelemreméltó, hogy Rödder sem elemez gazdasági folyamatokat műve ezen fejezetében.)

A német „világpolitika” tendenciái, cezúrái

E tanulmány kereteit szétfeszítené, ha részleteiben kellene elemeznie a fejezetcímbe közölteket. Mindösszesen arra vállalkozhat, hogy áttekintve a vizsgált két szöveget, globálisan jellemezze a szerzőknek a *Weltpolitik* alakulásáról és annak miértjeiről vallott álláspontját.

Winkler ebben az esetben is a belpolitikai indíttatásból vezeti le a világméreteken mutatott német politikai és gazdasági aktivitást. Gondolatmenete szerint a német ipar agráriusokkal szembeni (vélt vagy valós) érdeksérelmeit volt hivatva kompenzálni a világméretű terjeszkedés, ahonnan „csak egy lépés” volt a flottafejlesztés, amelyet annak „atyja”, Tirpitz tengernagy ügyesen meg tudott ideologizálni, így pedig sikerült mindehhez társadalmi támogatást is szerezni.

Mind a flotta-program, mind globálisan a *Weltpolitik* szempontjából 1897-et tekintti kulcsévnek a szerző – joggal, hiszen egyrészt maga a flottafejlesztés ekkor indult, másrészt ekkor hangzott el Bernhard von Bülow Reichstag-beszéde, amelyben kimondta, hogy Németország helyet kér magának „a Nap alatt”. Winkler ehhez hozzáfűzi, hogy ugyanekkor indult meg a második német gyarmatosító hullám, amely Csingtao, a Karolina-, a Mariana- és a Szamoa-szigetek megszerzését eredményezte. Értékelése szerint mindez nem különbözött más európai nagyhatalmak hasonló törekvéseitől, ami miatt azonban kifejezetten a német külpolitikát kárhóztatja, az az átgondolatlansága volt. A Bülow által hirdetett „szabad kéz”-politikát kifejezetten ártalmasnak tartja, amely oda vezetett, hogy 1902-re csupán egyetlen or-

¹⁴ RÖDDER (2018): 40–41., 43., 50–51., 53.

szágra számíthattak a németek szövetségesként, az Osztrák–Magyar Monarchiára. „A hatalom növekedésének a német világpolitikát körülvevő fénye csalóka volt: tizenkét évvel Bismarck felmentése után Németország sebezhetőbb volt, mint valaha, és ezt csak magának köszönhette.”¹⁵

Mindazt, ami ezután következett, Winkler egyértelmű kudarc-történetnek látja, amiért kizárólag a német külpolitika volt felelős. Iskolapéldaként a második marokkói válságot elemzi, amely értelmezésében presztízsnyereséget célzott, ám presztízsveszteséggel zárult. Ennek ismérve kifelé az ő értelmezésében az volt, hogy 1911-re nagyjából minden külső hatalom fenyegetést látott a német külpolitikában, befelé pedig az, hogy olyannyira felerősödtek a közvéleményben a háborúpárti hangok, hogy már nem lehetett őket leszerelni – ez pedig minden kompromisszumos megoldás meghátrálásként való értékelését jelentette (ehhez hozzáfűzendő viszont, hogy nem tudjuk meg: a háborús párt mögött állt-e társadalmi többség).¹⁶

A gondolatmenet végén a belpolitika primátusához tér vissza, erre utal már az előző bekezdésben rekonstruált érvelése is. Hosszasan elemzi a közvélemény radikalizálódó részét, amelyben a lemaradás érzete uralkodott el, és amely állandóan presztízsnyereségre tört. Némileg ironikusan említi, hogy a német jobboldal láthatóan világbirodalomra akarta tenni az országot, alább nem adta. Azt a kérdést viszont nem veti fel, hogy miért nem tudott e tendencia mellett előtörni valamilyen reális alternatíva?

Rödder elmélyültebben járja körül a világbirodalom-problémát. Utal olyan korabeli elméletekre, amelyek szerint a jövőt 3–4 világbirodalom fogja meghatározni, közöttük az Egyesült Államok, Oroszország és a britek helyét tartották biztosnak, a negyedik helyet még kiadónak érezték a németek, és ezt szerették volna elérni. Ennek fényében a Bülow-féle „helyet a Nap alatt”-retorika nem szólt másról, csupán egyenjogúsításról, az addigi vélt önkorlátozás helyett. Joggal teszi hozzá a szerző, hogy minden külső szemlélő számára világos volt az 1890-es években, hogy Németország (még) nem világbirodalom, így ennek folytatólagos emlegetése két, a német elképzeléstől teljesen eltérő hatással bírt: egyfelől úgy dekódolták, hogy a németek még erősebbek akarnak lenni, ezt pedig mindenki fenyegetésként élte meg, másfelől úgy, hogy Németország nem képes reálisan értékel-

¹⁵ WINKLER (2005): 250–252.

¹⁶ WINKLER (2005): 269–273., 281–287.

ni saját helyzetét. Szintén jogos Rödder kérdésfelvetése, hogy nem jelentett-e ez a „külső szemlélők” részéről kettős mércét, hiszen minden nagyhatalom szeretett (csupán ekkoriban?) önmagáról az indokoltnál némileg nagyobb pátozzsal fogalmazni.¹⁷

A különböző percepciók kölcsönhatásait felvázolva e kérdéskör kapcsán is a németek önképe és a szomszédok Németország-képe közötti ellentét alakulását dolgozza ki Rödder. A korábbiakban elemzettekhez képest kiemeli az egységes német állam történetére reflektálva előtűnt új, a kivételesség-tudat meglétére utaló jeleket, így a „konstitucionalizmus” mint leginkább üdvös politikai berendezkedés kiemelését (szemben az orosz despotizmussal és a nyugati parlamentarizmussal). E tendenciák mögött Rödder feltehetően joggal sejt kisebbrendűségi érzést. Igaza van abban is, hogy hozzáteszi: ez valószínűleg nem kizárólag Németországban volt így, de ott párosult hozzá a katonai „erények” kiemelt emlegetése és a földrajzi helyzetből adódó „bekerítettség-fóbia” megléte, ami már veszélyes elegyet képezett. A különböző percepciók összefoglalásaként megjegyzi, hogy a hatalmi politikát ekkoriban annak minden szereplője zéró összegű játéknak tartotta, ahol kizárólag a másik rovására lehet terjeszkedni. Ez az önképek szintjén pedig oda vezetett, hogy mindenki más által elért eredményt a saját presztízs csökkenéseként éltek meg.¹⁸

Rövid eseménytörténelmi kitérő után – pl. ő is megemlékezik az 1897-es év fontos voltáról, majd azzal zárja le okfejtését, hogy a flottafejlesztési vetélkedést Németország voltaképpen 1906-ra (a Dreadnought csatahajó vízre bocsátásával) elvesztette. Rödder felveti a kérdést: lett volna Németországnak reális esélye helyre „a Nap alatt”? Definitív választ természetesen nem tud adni erre a kérdésre, azonban három előfeltételt megfogalmaz, amelyek olvasatában mindenképpen kellett volna ennek teljesüléséhez. Ezek egyike, hogy meglegyen a más fejével való gondolkodás képessége, ami Németország részéről feltételezte volna, hogy belássák: erősödésük joggal kelt félelmet másokban, a szomszédos hatalmak részéről pedig megkívánta volna annak bevallását, hogy a németekkel szemben kettős mércét alkalmaznak. A második előfeltétel a nyugalom követelménye lett volna Németország irányában – ezt arra alapozza, hogy minden hosszú távú előrejelzés a németek további sikerei, az ország

¹⁷ RÖDDER (2018): 41.

¹⁸ RÖDDER (2018): 63–66.

példátlan megerősödése mellett szólt. Ha – így Rödder – ebben az erőben bíznak, és nem csinálnak minden (kül)politikai problémából nemzeti sorskérdést, annak több pozitív hozadéka lett volna. Harmadsorban pedig hiányzott az aktív hozzájárulás német részről az európai rend fenntartásához, ami Bismarck alatt még megvolt (lásd pl. a berlini kongresszus megszervezése vagy a berlini Kongó-konferencia), 1890 után viszont mindig valakinek az áldozataként láttatták önmagukat a németek, meg sem próbálva összhangba hozni saját érdekeiket a fennálló európai renddel. Mindebből pedig Rödder arra következtet, hogy ugyan nem kizárólagosan, de nagymértékben felelőssé tehető Németország a világpolitikai helyzet rosszabbodásáért.¹⁹

1914 kérdése

A vilmosi Németország külpolitikájának tárgyalásakor megkerülhetetlen az első világháború kitörését megelőző válságidőszak, illetve a hadüzenetek megküldésével kapcsolatos tényezők beható vizsgálata. Az eddigieknek megfelelően a két vizsgált szerző ez esetben is különbözőképpen magyarázza a lezajlott folyamatokat.

Winkler ismét a belpolitika primátusából indul ki. Elemzi az 1912-es birodalmi gyűlési választások következményeit, így a szociáldemokrácia megerősödését, a német állam parlamentarizálása mellett kiálló Reichstag-többség kialakulását, illetve a „*túloldalon*” a nacionalizmus felerősödését. Következtetése szerint a Német Birodalom belső válsággal küzdött, amelyet csak jelentős reformok útján lehetett volna kezelni, erre viszont II. Vilmos és környezete nem volt hajlandó, így az egyre agresszívabb külpolitika segítségével igyekezett leszerelni a belső változtatások iránti követeléseket. Ebben az amúgy is felfokozott hangulatban érkezett el 1914 júliusa, amikor egyértelműen a „*most vagy soha*” kívánalma nyert teret. A közvélemény radikális (vagy önmagát radikalizált) része óhajtotta is a háború megkezdését, mondván: a közeljövőben befejeződik az orosz és a francia haderőfejlesztési program, Németországban pedig egyre erősödik a pacifista tábor, így később csak rosszabb körülmények között indíthatna az ország háborút. Winkler kiemelten foglalkozik a „*porosz katonáállam*”, tehát a hadsereg kivételezett helyzete nyomán kialakult

¹⁹ RÖDDER (2018): 38., 66–67.

visszásságokkal, ezeknek tudja be ugyanis, hogy a katonák kizárólag egy olyan haditervezet alapján voltak képesek felvonulni, amely csak élezte az amúgy is megélezett nemzetközi feszültségeket (a Schlieffenterv a semleges Belgium lerohanása „segítségével” akarta előnybe hozni a Franciaország ellen felvonuló német sereget), a politika pedig nem volt képes ennek felülírására, így esély sem volt Nagy-Britannia semlegességének megőrzésére.

Winkler a háború kitöréséért egyértelműen Németországot tekinti fő felelősnek. Megállapítása szerint „a júliusi válság alatt egy nagyhatalom sem törekedett oly következetesen a konfliktus élezésére, mint Németország”.²⁰ Érvelésében egyértelműen visszaköszön az 1964-es Fischer-vita nyomán a német történettudományban kialakult konszenzus, amely évtizedeken keresztül nem kérdőjeleződött meg.

Rödder percepció-történeti megközelítése nyomán az 1914. júliusi válságot akként írja le, hogy több nagyhatalom offenzív stratégiája ütközött ekkor egymásnak a hatás-ellenhatás-kölcsönhatás törvényei szerint. Kiemeli az ekkori nemzetközi rend gyengéjét, ugyanis nem volt bevett intézményrendszer a viták megoldására, így egy európai szintű konfliktus esetén már kizárólag a szövetségi rendszerek logikája érvényesült. Utalt emellett a hisztéria eluralkodására is, ami többek között abban nyilvánult meg, hogy senki sem akart a többenél gyengébbnek látszani (ahogy ez a korábbiakból következhet is, lásd a zéró összegű játékról írottakat).

Rödder három „biankó csekk” fontosságát hangsúlyozza az első világháború kitöréséhez vezető út rekonstruálásakor. Az elsőt az oroszok állították ki a szerbeknek arra az esetre, ha az Osztrák–Magyar Monarchia megtámadná őket. Ezt követte a németek felhatalmazása osztrák–magyar szövetségesüknek arra az esetre, ha megindulnának Szerbia ellen. A harmadik biankó csekk pedig Raymond Poincaré nevéhez fűződik, aki szentpétervári útja során az oroszokat a szerbek melletti minél határozottabb kiállásra sarkallta, mert a nagyhatalmak közötti konfliktusban Németországot akarta az agresszor szerepében láttatni. E diplomáciai lépések következtében sikerült csúcsra járatni a németek bekerítés-fóbiáját, akiknek az oldalán a külpolitikai helyzet téves értékelése is fontos szerepet játszott. Rödder ugyanis utal rá, hogy a brit-francia-orosz szövetséget Berlinben nem tartották olyan terhelhetőnek, hogy az kibírjon egy háborút. Mindez a katonai

²⁰ WINKLER (2005): 298–301.

logika önjáróvá válásához vezetett – írja a szerző, aki a „porosz militarizmus”-t egyébként nem nevesíti.²¹

A percepció-történet szempontjából is kulcsfontosságú volt a semleges Belgium lerohanása, Rödder – valószínűleg helyes – olvasata szerint ugyanis ez volt az utolsó csepp a pohárban, amellyel Németország a magáról külső szemlélő számára alkotott pozitív kép létrehozására való minden esélytől végleg megfosztotta magát.²²

Összességében talán az 1914-ről írott fejezetben látszik meg leginkább, hogy Rödderre már nem a Fischer-vita volt a legnagyobb hatással, sokkal inkább tükröződik írásán a Christopher Clark által képviselt álláspont. Ezt alá is támasztja, hogy szövegében kifejezetten hivatkozik az ausztrál történész munkásságára.

Mindebből kitetszik, hogy a két elemzett mű közvetlenül nem hasonlítható össze, túlságosan különböző nézőpontokból közelítenek tárgyukhoz. A tanulmánynak nem is feltétlenül ez volt a célja, hanem az, hogy érzékeltesse azt a változást, amely az utóbbi években a német történettudományban lejátszódott, és amelynek következtében megingott a Fischer-vita nyomán kialakult konszenzus az első világháború kirobbantásáért való felelősséget illetően. Hasonlóképpen relativizálódik a vilmosi külpolitika indokai között a német belpolitikai feszültségeket kiemelő szemlélet is, amelyet Winkler magától értetődőnek tekint és alkalmaz (és nem csupán ő, hanem általában a korábbi évtizedek német történészszakmája).

Rödder megközelítésmódja „igazságosabbnak” tűnik annál, hogy kimutatja: mindabból, amiért a vilmosi időszak német külpolitikáját kárhoznatni szokták, nem minden volt német sajátosság, a századfordulón más európai államokban is hasonló tendenciák érhetők tetten az önmagukról, illetve a potenciális vetélytársakról alkotott képek alakulásában, amelyek aztán az adott államok vezetőinek diplomáciai lépéseit is jelentősen befolyásolták.

Látható az is, hogy a két szerző másféle elbeszélésmódot használ. Mindkettőnél hangsúlyozni kell, hogy nemcsak rekonstrukció, hanem konstrukció is az a szöveg, amellyel gondolataikat közvetítik. Winkler a kronologikus elbeszélés követője, ám az általa probléma-

²¹ RÖDDER (2018): 73–76.

²² RÖDDER (2018): 76., 79–82.

történetként megjelölt megközelítésmód következtében az esemény-történetből, a folyamatok időbeli fejlődéséből csak azokra a kérdéskörökre fókuszál, amelyek szerinte az adott problémához tartoznak, míg más elsikkad. Rödder analitikusabb megközelítése pedig nagyobb idődimenziót ölel fel (egyetlen fejezetben tárgyalja az 1871 és 1914 közötti Németországot), így kevésbé érzékeny az árnyalatokra, hajlamos a szükségesnél nagyobb szintű homogenizációra. Végetetül megállapítható, hogy a Rödder által alkalmazott európai nézőpont szükségszerűen átfogóbb, érvényesebb, így mai szemmel nézve helytállóbb következtetések érhetők el ennek alkalmazásával. Am nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy e módszer használatára általában akkor van mód, ha nemzetállami szinten már feldolgozott egy kérdést a történettudomány, a Winkler-mű szellemiségét képviselő történetírás tehát szükséges lépés volt a teljesebb kép elérése felé vezető úton.

Bibliográfia

BORGOLTE, Michael: *Königsberg–Deutschland–Europa. Heinrich August Winkler und die Einheit der Geschichte. Festvortrag anlässlich des 65. Geburtstages.* Berlin, 2004. <https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/2332/Borgolte.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Letöltés: 2021. június 3.)

CLARK, Christopher: *Alvajárók. Hogyan menetelt Európa 1914-ben a háború felé.* Park, Budapest, 2015.

FISCHER, Fritz: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/1918.* Droste, Düsseldorf, 1961.

RÖDDER, Andreas: *21.0: Eine kurze Geschichte der Gegenwart.* C. H. Beck, München, 2016.

RÖDDER, Andreas: *Wer hat Angst vor Deutschland? Geschichte eines europäischen Problems.* S. Fischer, Frankfurt am Main, 2018.

WINKLER, Heinrich August: *Arbeiter und Arbeiterbewegung in der Weimarer Republik.* 3 Bände. Berlin u. a., 1984–1987.

WINKLER, Heinrich August: *Geschichte des Westens.* 4 Bände. C. H. Beck, München, 2009–2015.

WINKLER, Heinrich August: *Németország története a modern korban I.* Osiris, Budapest, 2005.

BÚR GÁBOR MUNKÁSSÁGÁRÓL

Tarrósy István¹–Marsai Viktor²

Búr Gábor munkássága az Afrika-történeti tanulmányok (II.) tükrében

Abstract

The work of Gábor Búr in the light of *African History Studies (II)*

This brief article offers an overview of some of the major works of Gábor Búr in a similar manner as the volume entitled *African History Studies (II)* does, by selecting several of his earlier publications via which many of his decisive attributes are revealed. Having spent two valuable periods in South Africa in 1990 and 1994, he became a leading academic on the history of apartheid, in particular, but South Africa and its peoples, in general, together with the broader context of the history of Sub-Saharan Africa. Among his 9 books, 63 book chapters and dozens of journal articles, several are considered as fundamental pieces in the Hungarian knowledge corpus on Africa. A true educator of many, Gábor Búr can always grab the attention of the various different audiences he has been engaging with. His new book of 600+ pages will certainly take its readers on yet another enchanting ride on African History.

Keywords: African history; decolonisation; South Africa; Nelson Mandela;

Érdemes a Búr Gábor által évtizedek során publikált mérvadó darabokból szemlézni, ahogyan az *Afrika-történeti tanulmányok II.* kötet teszi, és ezeken keresztül magáról a szerzőről, illetve a szerző számos attribútumáról szólni. Mindezekkel tisztelegni kívánunk a Búr Gábor által a magyar afrikánisztika számára meghatározó és megkerülhetetlen hozzáadott érték, és a sokunk számára stabil szakmai-tudományos referenciapont előtt.

Búr Gábor 1990-ben és 1994-ben is szakmailag értékes időszakot töltött el a Dél-afrikai Köztársaságban. Munkásságának több darabja (ezekről számszerűen az MTMT rendszere tanúskodik 9 könyv, 63

¹ Political Scientist, Africanist, University of Pécs. tarr Cosby.istvan@pte.hu

² Historian, Migration Research Institute, Budapest. marsaiviktor@yahoo.com

könyvfejezet és több tucat folyóiratcikk képében) a hazai kutatók számára mérföldkő, így a Kossuth Könyvkiadó által 1988-ban megjelentetett *Nelson Mandela*-monográfia, illetve a L'Harmattan által 2010-ben kiadott *Az apartheid születése* című munkák. Az 1988-as könyv a széles olvasóközönség számára mutatta be a választút előtt álló Dél-Afrikát, és ahogyan Búr Gábor a függetlenségi küzdelem szimbólumának tekinthető (akkor) 70 éves Mandeláról írta, „*a türelem és a történelmi bölcsesség egyik utolsó megtestesítője*”, akinek élete „*sarkított példázata is lehet Dél-Afrika modern kori történetének*”.³ Azon túl, hogy mind ez, mind a 2010-as kiadású könyve a hazai történésztársadalom számára is egyértelmű viszonyítási keretet húzott meg, ösztönzőleg hatott további kutatásokra, valamint általában sokunkat motivált a további gondolkodásra.

A *Nemzet és nacionalizmus* kötetben⁴ jegyzett „*Nemzeti eszmék és folyamatok Afrikában*” (melyről a későbbiekben még szólunk) fejezetet sokan citáltuk már. Nagyon fontos összefoglaló ez a témát illetően, amely a Búr Gáborra jellemző igényes stílus és szakmai felkészültség okán csakis egy dologra serkenetheti az olvasót: hogy még többet olvasson e témáról, még többet olvasson és tanuljon Búr Gábortól!

Ezt a vágyat könnyedén kielégítheti bárki, ha megszerzi az ugyancsak a Kossuth Kiadónál megjelent *A szubszaharai Afrika története* című munkát, amely minden bizonnyal a hazai afrikanisztika egyik alapműve. A szerző szerénységét, alázatos történészi hozzáállását ismét megismerhetjük már a bevezetőben, ahol is Búr Gábor kijelenti: „*E könyv célja [...] Leopold von Ranke hagyományos módszerével lajstromba venni és rekonstruálni az eseményeket (Wie es eigentlich gewesen war), eligazítani az olvasót a 20. századi Afrika legfontosabb eseményei között, a »történelmi mezőből« önkényesen kiemelve – a teljesség igénye nélkül – bemutatni az alapvetőnek tekintett folyamatokat, bevezetni a jelenségek tárházába és muníciót adni a további olvasáshoz azoknak, akiknek figyelmét sikerült felkelteni és ráirányítani erre a sokszínű, távolról sem »történelem nélküli«, s nem is »törvény nélküli« kontinensre.*”⁵ Ez, úgy véljük, Búr Gábor ars poeticája is egyben. Mindehhez csak megerősítésként társíthatjuk egyik legfontosabb közös munkánkat is: 16. éve

³ BÚR Gábor (1988): *Nelson Mandela*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 7.

⁴ BALOGH András (szerk.) (2002): *Nemzet és nacionalizmus: Ázsia, Afrika, Latin-Amerika*. Korona Kiadó, Budapest, 2002. 289–405.

⁵ BÚR Gábor (2011): *A szubszaharai Afrika története 1914–1991*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2011. 12.

adjuk ki, szerkesztjük közösen az Afrika Tanulmányok / Hungarian Journal of African Studies folyóiratot.⁶

Az *Afrika-történeti tanulmányok II.* ékes bizonyosságát adja Búr Gábor zavarba ejtően tág tudásának, iskolateremtő képességének csakúgy, mint szakspecifikus ismereteinek. A kötet rögtön egy monográfiának is beillő írással, a 2002-ben megjelent és korábban említett „*Nemzeti eszmék és folyamatok Afrikában*” című tanulmánnyal indul, amely az egyik meghatározó, megkerülhetetlen darabja az új évezred hazai afrikanisztikájának, és amely fontos kiindulópontként szolgált a jelen recenziót jegyző két kutató számára is. Az afrikai állam- és nemzetfejlődés bemutatása ebben egy olyan koordinátarendszer mentén történik meg, amelyet máig sem tudott meghaladni a tudomány.

A bevezető tanulmány után a szerkesztő és a szerző négy alfejezetbe szervezi Búr Gábor összesen 47 írását. Az első rész – *Afrika múltjából* – történeti jellegű munkákat tartalmaz, amelyek az afrikai államszervezetektől kezdve a brit gyarmatosításon át Hailé Szelaszsié uralkodásáig vizsgálják a különféle eseményeket, problémákat. Ezen tanulmányok között éppúgy találhatunk általánosabb jellegű témákat (*Afrikai birodalmak, Az afrikai dekolonizációs folyamat kezdetei*), mint egy-egy részterületet bemutató elemzést (*A földkérdés a gyarmati Zimbabweben, Négus és oroszlán*).

A második nagy alfejezet a szerző szűkebb kutatási területére, Dél-Afrika történetére koncentrál. A tizenkét tanulmány között helyet kapnak a gyarmatosítás korszakának nagy eseményei (*Dél-Afrika 1906–1907-es önkormányzathoz juttatásának historiográfiája*) éppúgy, mint az apartheid felszámolásának bemutatása (*Dél-Afrika választások előtt*) és az azt követő „*felnőttkor*” problémái (*Éhséglázadás az emelkedő élelmiszerárak miatt*). A keletkezésüket tekintve harminc évet átölelő tanulmányok annak is ékes tanúi, hogyan alakult át a „*szivároány nemzetet*” övező várakozás, és hogy a Dél-afrikai Köztársaság strukturális kihívásai, illetve a Mandela után következő politikusgeneráció önzése miként ásta alá az ország fejlődését és a népei közti megbékélést. Búr finom érzékenységgel mutatja be ezt a folyamatot, visszautalva arra, hogy a korábbi történeti bűnök miként mérgezik meg egy nagy reményekkel kecsegtető nemzet boldogulását.

Az *Afrika tegnap és ma* alfejezet fókuszában a kontinens közelmúltja és jelene áll. Itt az írások ismét visszakanyarodnak a fekete föld-

⁶ ld. <https://journals.lib.pte.hu/index.php/afrikatanulmanyok/index>

rész sorskérdéseihöz, a szegénységhez, az „örökös elnökök” problémájához, a fel-fellángoló etnikai erőszakhoz, illetve Afrika egyik legfontosabb kihívásához, a törékeny államiség problémájához. Az „*afro-optimizmus*” évtizedei után Búr a történész megalkuvást nem ismerő pozíciójából beszél azokról a problémákról, amelyek mind a mai napig tetten érhetők a földrészen. A szerző ugyanakkor arra is rámutat, hogy ezek korántsem előre predesztinált folyamatok: ahogy azt például a kenyai zavargások kapcsán bemutatja, azokban – akárcsak a Dél-afrikai Köztársaság esetében – nagy szerepet játszanak az egyéni politikai döntések és játszmák, amelyek egész országokat képesek romlásba dönteni. Ugyanakkor – ismét a kenyai példán keresztül – Búr arra is rámutat, hogy itt már nem az 1990-es évek „*sötét évtizedében*” járunk: az egyes társadalmak kohéziója, önvédelmi mechanizmusai, sőt politikai elitük felelősségérzete jelentősen fejlődtek, és nem véletlen, hogy a még nagyobb katasztrófa előtt behúzták a féket, és „*Kenyából nem lett Ruanda*”.

A kötet utolsó, legrövidebb fejezete öt írást tartalmaz, amelyek az Afrika-kutatás nemzetközi és hazai tudománytörténetét mutatja be Fage és Tordoff magyarul is megjelent, meghatározó jelentőségű – bár mint a recenzióból is kitűnik, messze nem hibátlan – írásától kezdve a Londoni Földrajzi Társaságon át Herzl Tivadar Ugandatervéig. Ezek az írások ékes példái annak, hogy Búr milyen szélesen értelmezi a történész érdeklődési körét, és hogy milyen különböző tudományterületekhez nyúl tárgya megismerése végett. Ez a perspektíva egyébként más írásaiban is felbukkan, amikor például Dél-Afrika kapcsán annak irodalmát is bemutatja.

Búr Gábor kötete méltán tarthat érdeklődésre mind a szűkebb szakma, mind az Afrika iránt érdeklődő laikus(abb) olvasó részéről. A szerző olvasmányos stílusban, de tudományos igényességgel elemzi témáit. Ráadásul a különféle témák miatt a kötet terjedelme ellenére (több mint 600 oldal) sem fullad érdektelenségbe az olvasás kalandja: az újabb és újabb témák, történetek folyamatosan fenntartják az érdeklődést, és teszik regényszerű élménnyé a könyvet.

